

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№4 (162)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №4 (162)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) (Қазақстан)

Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Дәдебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі (Қазақстан)

Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті (Гранада қ., Испания)

Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті (Пекин қ., Қытай)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты (Санкт-Петербург қ., Ресей)

Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого (Каунас қ., Литва)

Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты (Мәскеу қ., Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті (Стамбул қ., Түркия)

Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты (Анкара қ., Түркия)

Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті (Познан қ., Польша)

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
Б А С П А Ү Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 10264

Басуға 10.11.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 24,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс №5861. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Хешам Мохаммед Махмуд
**Модель «ценностного кризиса»
как методологическая основа
интерпретации
художественного текста
в творчестве Н.В. Коляды
(на примере пьесы «Носатый»)**

Hesham Mohammed Mahmoud

**Model «crisis of values» as a
methodological basis of literary
text interpretation in the works
of N.V. Kolyada (play «The big-
nosed» as an example)**

Хешам Мохаммед Махмуд
**Н.В. Коляда
шығармашылығындағы көркем
мәтіннің әдістемелік негізін
түсіндіру ретіндегі
«құндылықтар дағдарысы»
моделі («Қоңқақ мұрынды»
пьеса мысалы негізінде)**

Данная статья представляет собой попытку анализа пьесы «Носатый» современного русского драматурга Николая Коляды. Рассматривая основные темы и мотивы творчества драматурга, звучащие в данной пьесе, автор статьи делает акцент на способах художественного воплощения постсоветской действительности, а точнее, модели ценностного кризиса, переживаемого в эпоху цивилизационных перемен. Данная модель воспринимается как методологическая основа, на чем строится интерпретация текста данной пьесы.

Ключевые слова: Н. Коляда, пьеса «Носатый», современная драматургия, ценностный кризис, интерпретация художественного текста.

This article analyzes the play «The Big-Nosed» of the modern Russian playwright Nikolai Kolyada. Considering the major themes and motifs of playwright creativity, sounding in the play, the author focuses on the methods of artistic expression of the post-Soviet reality, or rather, on the model «crisis of values» in an era of civilizational changes. This model is the methodological basis, on which is based the interpretation of the play's text.

Key words: N. Kolyada, play «The Big-Nosed», modern drama, crisis of values, the interpretation of literary text.

Берілген мақала заманауи орыс драматургы Николай Коляданың «Қоңқақ мұрынды» пьесасын талдау талпынысын көрсетеді. Драматург шығармашылығының берілген пьесада байқалатын негізгі тақырыптары мен себептерін қарастыра отырып, мақала авторы посткеңестік болмыстың көркем іске асыру тәсілдеріне, нақтырақ айтқанда, өркениетті өзгерістер дәуіріндегі бастан кешілетін құндылықтар дағдарысы моделіне ерекше көңіл аударады. Берілген модель берілген пьеса мәтінін түсіндіруінде тұрғызылған әдістемелік негіз ретінде қабылданады.

Түйін сөздер: Н. Коляда, «Қоңқақ құрынды» пьесасы, заманауи драматургия, құндылықтар дағдарысы, көркем мәтінді түсіндіру.

**МОДЕЛЬ
«ЦЕННОСТНОГО
КРИЗИСА» КАК
МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ
ОСНОВА
ИНТЕРПРЕТАЦИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ТЕКСТА В ТВОРЧЕСТВЕ
Н.В. КОЛЯДЫ
(на примере пьесы
«Носатый»)**

Имя Николая Владимировича Коляды известно не только в России, но и за ее пределами. Он – один из самых «репертуарных» современных русских драматургов. Н.Коляда пришел в драматургию в 1980-е годы, опубликовав пьесу «Играем в фанты» (1986 г.). Пьесы Н. Коляды переведены на многие языки мира и поставлены в театрах разных стран [1].

В своем докладе «Начало нового века. Заметки о современной русской прозе» А.С. Карпов верно замечает, что «в условиях глобального кризиса всей системы ценностных ориентаций в русской литературе существенно изменяются представления о ее статусе, назначении и месте в жизни общества (...) Изменяется и сама реальность, что отзывается в литературе, с одной стороны, мифологизацией событий, а с другой – *восприятием открывшейся «голой правды» как частной правды автора*» (курсив наш – Х.М.) [2, 178].

Еще в начале своего творческого пути Н. Коляда четко определил для себя как драматурга назначение своей литературной деятельности. Это было замечено критикой: «В пьесах драматурга отражены социальные и духовные процессы жизни российского общества конца 80-х – 90-х гг. Он обнажает уродство окружающей среды, дает концентрированное изображение грубого и жестокого, показывая те стороны действительности, которые относятся к сфере «низкого», рисует их натуралистически, эпатажно, не боясь «ненормативного слова» [3, 21]. Этого творческого кредо Н. Коляда продолжал придерживаться, следовать и в начале XXI века.

Пьеса «Носатый» написана в марте 2013 г. Особенность данной пьесы состоит в том, что она несет в себе специфические черты театра Н.Коляды в целом. В ней, как и во всех его пьесах, отражены социальные и духовные процессы жизни российского общества конца XX – начала XXI вв. По верному наблюдению В.А. Криушины, «в основе драматургии Николая Коляды лежит острое ощущение противоречий эпохи, стремление дать ее критический анализ, представить все смысловое многообразие» [4, 72].

Пьеса открывается подробнейшим описанием места действия, которое происходит в большой московской квартире сталинской постройки. В квартире все перевернуто, грязно и

неаккуратно; люстра старинная, мебель ветхая, запыленная, до дыр протертая, одеяло старое, тумбочки, этажерки, трюмо и буфеты стоят впрытык. На первый взгляд квартира напоминает свалку старых вещей. Дома царит хаос.

Общепринято, что описание места действия о многом говорят читателю. Оно предваряет само действие и, таким образом, позволяет читателю глубже погрузиться в общую атмосферу пьесы. Обратим внимание, что в пьесе «Носатый» бытовые реалии становятся крайне важны, так как это среда обитания персонажей. В этой связи нельзя не согласиться со словами С. Моторина о том, что быт – «это не событийный фон, не результат социального воздействия, даже не фактор влияния на человека, а прямое отражение его мироощущения» [5, 148].

Для нас в наблюдении С.Моторина больше всего обращают на себя внимание слова «отражение мироощущения». Они заставляют нас задуматься: является ли хаос, царящий в доме, отражением какого-нибудь хаоса в душах обитателей этого дома, т.е. героев пьесы. Другими словами, воплощают ли бытовые реалии в пьесе экзистенциальное мироощущение героев. Дальнейшее развитие действия пьесы явно показывает, что хаос, действительно, вселяется в души героев и становится знаковым образом общего состояния современного человека, поглощенного хаосом.

Следует отметить, что большинству пьес Н. Коляды свойственно то, что буквально с первых строк (...) мы начинаем тонуть в нескончаемом словесном потоке [6]. Герои драматурга много говорят. Они пытаются выговориться (выговорить все до конца), они стремятся явить, объяснить себя через собственную речь, донести до окружающих свой внутренний мир, донести то, что творится у них внутри, на душе, то, что с ними происходит. В этом плане пьеса «Носатый» не является исключением. На страницах пьесы перед нами возникают огромные диалогические, порой и монологические высказывания (содержательные диалоги и монологи). Именно на этих высказываниях и держится пьеса «Носатый». Проведенный нами анализ пьесы показывает, что в ней нет острого конфликта, нет и острой завязки и эффектной развязки. В центре сюжета всего лишь два действующих лица и вся пьеса от начала до конца строится на диалоге двух супругов – Петра Ильича и Ады Николаевны.

Существует мнение, что язык, использованный в речи героев, имеет огромное значе-

ние, порой даже большее, чем некоторые их поступки. Языковые средства передают эмоции героев, их оценку действительности. Поскольку мы имеем дело с драматургическим произведением, то характеристика героев дается именно через их прямую речь.

При простом чтении текста пьесы заметим, что в речи героев преобладает разговорная лексика, обнаруживаются также сленг и слова с эмоциональной окраской, причем в основном негативной, которые выполняют экспрессивную функцию. Они выражают эмоции гнева, недовольства, нарастающей злобы, напряженного настроения и эмоционального стресса, вследствие чего речь героев становится резкой и грубой. С одной стороны, это создает комический эффект из-за непривычности для слуха, а с другой – позволяет автору пьесы добиться своего – обнажить конфликт героев; показать несоответствие внутреннего мира одного героя миру другого, отсутствие жизненной гармонии и внутреннюю опустошенность. Все эти мотивы и некоторые другие нашли отражение в структуре пьесы.

Ада Николаевна – пожилая женщина. Ей уже 60 лет. С первого ее появления мы видим, что она недовольна жизнью, возмущается своей участью и жалуется на свою судьбу. Она в этой жизни ничего интересного, радостного или утешительного не видит. Единственное, что ее интересует, это мир компьютера и интернета; она освоила компьютер, завела аккаунты в соцсетях (В Контакте и в Фейсбуке). Она почти все время сидит за компьютером и общается по интернету со своими сотнями друзьями-френдами, обмениваясь мнениями, делясь советами и впечатлениями.

Петр Ильич – бывший бухгалтер. Он только вернулся из заключения, где он провел последние двадцать лет. За это долгое время мир резко изменился до неузнаваемости, изменился и он сам и его супруга. За эти двадцать лет они ни разу не виделись, даже не переписывались. Поэтому понятно, почему после возвращения Петра Ильича супруги почти не узнают друг друга. Они пытаются найти что-то общее. Однако общего между ними нет ничего, кроме квартиры, где когда-то жили молодые в свое время супруги.

Е.Старченко верно замечает, что «одиночество героев Николая Коляды рождается во многом из-за отсутствия желания сблизиться» [7, 81-82]. Эти слова критика вполне могут быть отнесены к героям пьесы «Носатый». Объясним это на примерах.

Так, Петр Ильич и Ада Николаевна должны были радоваться друг другу, однако мы видим, что они грубят, хамят друг другу, придираются друг к другу, никак не могут найти общий язык. Петр Ильич все время кричит, орет на Аду Николаевну, ругается, упрекает, делает резкие замечания, порицает за мелкие провинности, а Ада Николаевна нередко отвечает ему тем же. Отсутствие гармонии между супругами выражается и через грубую брань. Семья оказывается фальшивой. Уже на первых страницах замечаем, что пьесу пронизывает несколько мотивов: непонимание, несчастье, враждебность и одиночество.

Следует сказать, что при анализе пьесы «Носатый» исторический контекст является существенно важным ключом к осмыслению содержания ее текста. Время в мире Н.Коляды растянуто на весь советский и постсоветский период. Прошлое и настоящее в произведениях драматурга тесно переплетаются друг с другом. Причем прошлое всегда напоминает о себе: «В драматургии Коляды создается конкретно-историческая модель действительности, в которой личная судьба героя связана с жестокими общественными условиями советского и постсоветского государственного устройства» [8, 163].

Так, Петр Ильич сидел в тюрьме. Тут важно знать: сколько и за что он сидел. Из высказываний героев мы знаем, что он сидел двадцать лет. Значит, его посадили примерно в 1993 г. В это время, после недавнего распада СССР, страна переживает один из тяжелейших периодов своей истории. Экономический кризис, пережитый Россией в то время, вскоре повлек за собой еще более острый социальный кризис. В результате чего существенной характеристикой постсоветской России становится крах нравственных ценностей и господство морального релятивизма. Постсоветское общество в России основало всю систему ценностей исключительно на экономике, существовало в пространстве «практического материализма», где человек концентрирует всю свою жизненную энергию на достижении материального благосостояния, где человек оценивается не по уму и морали, а по «карману». А это материальное благосостояние нередко создавалось бесчестными способами [4].

Петр Ильич – сын своего времени, сын трагического времени деморализации населения. Такие нечестные способы достижения материального благосостояния использовал и Петр Ильич. Его посадили за растрату. Фактически не было серьезных поводов для совершения кражи,

о чем свидетельствуют слова Ады Николаевны: «Зачем тебе надо было красть? У нас не было детей, кому ты собирал богатство?» [9]. Действительно, никому. Одно только желание срочно разбогатеть, неутолимая жажда денег. В этом плане интересно, что герою с самого первого его появления сопутствует столь выразительная деталь – «деньги». Он всегда хочет денег, просит их у Ады Николаевны, все его мысли о них, он считает и копит их.

Таким образом, в лице Петра Ильича автор раскрывает один из показателей кризиса духовности общества, который выразился, в том числе и в «изменении шкалы материальных и духовных ценностей, в структуре которых интеллектуальная, духовная, нравственная составляющие уступили место прагматизму, духу потребительства, в оправдании достижения поставленной цели любыми, в том числе и незаконными средствами» [10, 97].

В пьесе звучит одна из актуальнейших тем современной драматургии. Речь идет о теме «маленького человека-маргинала». Это сквозная тема, которой проникнуты почти все пьесы драматурга. Исследователь О. Гнатюк так определяет героя Н.Коляды: «маленький человек-маргинал, забытый удачей и судьбой» [11, 211]. Для этого человека уже ничто не имеет значения, кроме пребывания в этой жестокой и непонятной для него действительности. Маргинальность как явление в современной русской драматургии, в частности в творчестве писателей «новой волны», мыслится не только как социальный статус, но и как состояние отброшенности на обочину, состояние выключенности из общего хода жизни. Человек-маргинал – это не защищенный, выбитый из колеи человек, находящийся в состоянии расстерянности: «Маргинальность у Коляды обозначает не только социальный статус личности, сколько качества ее существования, когда реалии постсоветского быта представляются с позиции бытийных ценностей, характеризуются экзистенциальной тоской и безнадежностью.» [12, 162] – верно наблюдает Н. Лейдерман.

Если «Коляда изображает целые «общинные» кланы различных людей, связанных, как правило, единым бытом, «одним домом», проследившая судьбы различных их членов» [8, 163], то в каждом из героев пьесы «Носатый» можно увидеть определенный социальный тип начала XXI века. В образе героев отражен духовный кризис российского человека в постсоветской действительности: «реалии постсоветского быта оказываются максимально выразительным воп-

лощением онтологического хаоса, экзистенциальной безнадеги» [13, 27].

Ада Николаевна в какой-то степени осознает свою «никчемность». Это бывшая продавщица в газетном киоске, получающая копеечную пенсию. Однако она пытается приспособливаться к «новой» действительности. Психологически компенсируя свою «ненужность», героиня старательно внушает себе чувство собственной важности. Ушедшие от нее молодость и красота, отсутствие каких-либо социальных связей, сложное материальное положение, неустоявшиеся перед «новым» образом жизни ее «старые» нормы – все это заставило героиню чувствовать не просто возмущение жизнью, а даже страх перед ней и, следовательно, чувствовать себя неуверенной в себе.

Есть вероятность, что героиня страдает так называемым комплексом неполноценности. По мнению психологов, одним из симптомов этого комплекса могут быть попытки обратить на себя внимание других людей. Цель – быть важным и ценным в их глазах. В пьесе мы видим, что

Ада Николаевна с целью самоутверждения, повышения уверенности и самооценки, с целью избавиться от внутреннего дискомфорта погружается в компьютерный мир, где она забывает о повседневности и проживает «чужую» жизнь, где она ощущает себя важной персоной. Героиня создает самообман, чтобы не видеть реальности, чтобы сохранить лживые маски, которые защищают ее от осознания собственной никчемности перед лицом реального мира. С этим тесно связан выбранный самой героиней «ник» в социальных сетях; «Зубастая». Зубы традиционно воспринимаются в том числе и как боевой символ агрессии и защиты, нападения и борьбы. И значение таково: я есть. Я важна и значительна, по крайней мере, в этом ирреальном мире.

Через антитезу реального и ирреального мира в пьесе создается мотив двоимирия, которому свойственно противопоставление жизни и идеала, и который служит своеобразным побегом от суровой действительности. Следующее сопоставление показывает, как мотив двоимирия ярко проявляется в образе Ады Николаевны:

Реальный мир	Ирреальный мир
Она тотально и безнадежно одинока.	Рождается надежда на преодоление кошмара одиночества, так как в этом «виртуальном пространстве» она общается со всеми, поэтому и ей «не скучно и не одиноко» [9].
У нее отсутствуют какие-либо социальные связи.	У нее сотни «френдов», которые дают совет в любой ситуации «А главное – все советуют как жить. Будто уже жили один раз и все знают» [9].
Она никчемный, никому ненужный человек. «Кому ты нужна?» [9] – говорит ей несколько раз ее муж Петр Ильич.	Она «Зубастая». На форумах она самая авторитетная «я сижу в Интернете, разбираюсь во всем, на всех форумах я самая первая, всех ругаю, со всеми ссорюсь, могу послать, кого хочешь, всех комментирую, всех «баню», «троллю»... всем поперек горла уже, мой «ник» «Зубастая»» [9]. «Я в интернете кому хочешь могу дать отпор, а в жизни – нет...» [9].
Молодость и красота уже ушли от нее.	Она ощущает себя пока молодой «мне всего шестьдесят лет, я молодая» [9]. На аватарке выставлена ее фотография двадцатилетней давности.

Видно, что интернет дает героине возможность погрузиться в ирреальное пространство, где она может примириться сама с собой. Этим и объясняются слова Ады Николаевны о значении интернета в ее жизни: «Спасибо интернету, что бы я без него делала!» [9].

Бегство от неустроенной личной жизни и попытку найти утешение и удовлетворение в «кином» мире, как способ, позволяющий подняться над безысходным и отчаянным существованием, Петр Ильич находит в другом – в мире совместных воспоминаний. Читателю не понятно, реальные это воспоминания или просто выдумка, но они оказываются единственным,

что могло на время сблизить супругов. «Ада Николаевна взяла Петра Ильича за руку. Молчит, улыбается» [9]. А с другой стороны, вызвать у них тоску по ушедшим старым добрым временам, когда можно было по-настоящему «увидеть, прижаться, любить, гладить, слышать запах советского одеколona, запах «советского друга», запах любимого» [9]. Кажется, что здесь Н.Коляда обозначает отношение героини к прошлому, которое воспринимается ей как глубинная ценность и важнейшая духовная опора.

Для выражения своих идей автор прибегает к символике. Символика в пьесе проявлена во множестве образов. Одним из центральных

здесь является образ квартиры, где живут герои. Квартира находится в Москве – исторической столице страны – и описана как «большая» (как и сама Россия) и «сталинская» (прямая отсылка к советскому времени). Данные эпитеты открывают нам сущность символической нагрузки образа квартиры. Есть вероятность того, что эти авторские указания существуют для того, чтобы отметить, что эта квартира символизирует Россию, и как сама страна, она пережила две эпохи – советскую и постсоветскую. С образом квартиры-России в постсоветской действительности в сознании героини связано жалкое и нечеловеческое существование, и только мечта о зарубежном мире излучает свет другой счастливой жизни. Вспомним слова героини о соседском австралийском воробье: «(...) и думала: надо же, такой маленький, а уже в Австралии был! Смотрела в интернете картинки из Австралии и представляла себе, что я в Австралии. Что я воробей. Прыгаю по веточкам по Австралии» [9]. Здесь заметим, что Н. Коляда тщательно раскрывает сходство между воробьем и героиней. Как птичка загнана теперь в тесную клетку, так и Ада Николаевна существует в своем изолированном микрокосмосе. Далее героиня говорит о смерти воробья и почему птичка умерла: «Потому что кислород сгорел в квартире. Ну, а что же он хотел? Это Россия, тут всегда так. Как я не умерла – не знаю» [9]. Здесь слово «кислород» понимается именно в символическом ключе как условие нормальной человеческой жизни. Подтверждением тому становятся слова героини, связывающие смерть воробья со своей личной смертью: «Как я не умерла – не знаю».

Интересно обратить внимание на то, что пространственная модель имеет в пьесе особый

художественный смысл. Личное пространство героев, в данном случае «квартира», меняет свои масштабы от «индивидуального быта» и расширяется до уровня «всей страны». Заметим еще, что пространственная модель представлена в пьесе оппозицией «здесь» и «там» – «Россия» и «зарубежный мир». Обнаруживается мотив «бегства» героини от этой постылой жизни туда, где, как кажется, сбываются мечты.

Образ «квартиры» Н.Коляда использует и еще для того, чтобы указать на то, что герои, находясь в своей квартире, не чувствуют себя в безопасности. Вспомним слова Ады Николаевны о том, что участковый придет к ним по адресу с проверкой и обыском. А в другой ситуации мы видим, как соседи залили квартиру и какие советы дали героине друзья по интернету «поджечь им дверь, насыпать битого стекла у порога, написать фломастером в подъезде всякие слова» [9] – косвенное указание на характер отношений между соседями в постсоветской действительности.

Итогом проведенного исследования может быть вывод о том, что текст пьесы «Носатый», если так можно выразиться, кодирует реальность. В данной пьесе Н.Коляда ориентируется на экзистенциальную проблематику, которую он тесно связывает с социальной. Изображая личную судьбу героев пьесы драматург делает упор на острой нравственной проблеме российского социума; моральный кризис и кризис личности. Автор создает микрокосмос человека «порогового сознания» и стремится показать его социально-психологическую картину мира, которая, в какой-то степени, передает образ российского общества в начале XXI в.

Литература

- 1 Лейдерман Н.Л. Драматургия Николая Коляды. Критический очерк. – Каменск-Уральский: Калан, 1997. – С. 64-88.
- 2 Карпов А. С. Начало нового века. Заметки о современной русской прозе // XII Конгресс Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы «Русский язык и литература во времени и пространстве». – Т. 4. – Шанхай: Shanghai Foreign language Education Press, 2011.
- 3 Гончарова-Грабовская С.Я. Поэтика современной русской драмы (конец XX – начало XXI века). – Мн.: БГУ, 2003.
- 4 Криушина В.А. Противоречия и конфликты постсоветской действительности в художественном мире Николая Коляды / Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – Выпуск № 3, том 1. – 2008.
- 5 Моторин С.Н. Творчество Александра Вампилова и русская драматургия 80-90 годов XX века: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2002.
- 6 Старова (Фомина) Е.А. Действие в драматургии Николая Коляды // Новейшая драма рубежа XX-XXI веков: проблема действия: материалы V научно-практического семинара, посвященного памяти Вадима Леванова. – 26-27 апреля 2013 г., г. Самара / Сост. науч. рук. Т.В. Журчева. – Самара: Самарский университет, 2014. – С. 96-103.
- 7 Старченко Е.В. Пьесы Н.В. Коляды и Н.Н. Саудар в контексте драматургии 1980-90 годов: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2005. – С. 81-82.

- 8 Лазарева Е.Ю. Многоплановость драматургии Н.Коляды // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – Выпуск № 2, том 46. – 2010.
- 9 Коляда Н.В. Носатый [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – URL. <http://kolyada.ur.ru/Nosatyi> (дата обращения 13.05.2014).
- 10 Попов М.Ю. Кризис духовности в современной России: динамика и перспективы. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – № 6-1. – 2015. – С. 94-100.
- 11 Гнатюк О. Грешник // Драматург. – 1995. – № 5.
- 12 Лейдерман Н.Л. Маргиналы вечности, или Между «чернухой» и светом [Текст] / Н.Л. Лейдерман // Урал. – 1998. – №10.
- 13 Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература: в 3 кн. / Кн. 3: В конце века, 1986-1990-е годы. – М., 2001.

References

- 1 Lejderman N.L. Dramaturgiya Nikolaya Kolyady. Kriticheskij ocherk. – Kamensk-Ural'skij: Kalan, 1997. – S. 64-88.
- 2 Karpov A. S. Nachalo novogo veka. Zametki o sovremennoj russkoj proze // XII Kongress Mezhdunarodnoj associacii prepodavatelej russkogo yazyka i literatury «Russkij yazyk i literatura vo vremeni i prostranstve». – Т. 4. – SHanhaj: Shanghai Foreign language Education Press, 2011.
- 3 Goncharova-Grabovskaya S.YA. Poehtika sovremennoj russkoj dramy (konec XX – nachalo XXI veka). – Mn.: BGU, 2003.
- 4 Kriushina V.A. Protivorechiya i konflikty postsovetsoj dejstvitel'nosti v hudozhestvennom mire Nikolaya Kolyady / Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. – Vypusk № 3, tom 1. – 2008.
- 5 Motorin S.N. Tvorchestvo Aleksandra Vampilova i russkaya dramaturgiya 80-90 godov XX veka: dis. ... kand. filol. nauk. – М., 2002.
- 6 Starova (Fomina) E.A. Dejstvie v dramaturgii Nikolaya Kolyady // Novejshaya drama rubezha XX-XXI vekov: problema dejstviya: materialy V nauchno-prakticheskogo seminaru, posvyashchennogo pamyati Vadima Levanova. – 26-27 aprelya 2013 g., g. Samara / Cost. nauch. ruk. T.V. ZHurcheva. – Samara: Samarskij universitet, 2014. – S. 96-103.
- 7 Starchenko E.V. P'esy N.V. Kolyady i N.N. Saudar v kontekste dramaturgii 1980-90 godov: dis. ... kand. filol. nauk. – М., 2005. – S. 81-82.
- 8 Lazareva E.YU. Mnogoplanovost' dramaturgii N.Kolyady // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – Vypusk № 2, tom 46. – 2010.
- 9 Kolyada N.V. Nosatij [EHlektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa. – URL. <http://kolyada.ur.ru/Nosatyi> (data obrashcheniya 13.05.2014).
- 10 Popov M.YU. Krizis duhovnosti v sovremennoj Rossii: dinamika i perspektivy. Gumanitarnye, social'no-ehkonomicheskie i obshchestvennye nauki. – № 6-1. – 2015. – S. 94-100.
- 11 Gnatyuk O. Greshnik // Dramaturg. – 1995. – № 5.
- 12 Lejderman N.L. Marginaly vechnosti, ili Mezhdru «chernuhoj» i svetom [Tekst] / N.L. Lejderman // Ural. – 1998. – № 10.
- 13 Lejderman N.L., Lipoveckij M.N. Sovremennaya russkaya literatura: v 3 kn. / Kn. 3: V konce veka, 1986-1990-e gody. – М., 2001.

Агаева М.
**Новая американская проза и
концепция модернизма
в начале XX века**

В данной статье дается информация об общественно-политической среде и литературе в Америке в начале XX века, исследуются классические теории, концепции романтизма и модернизма. Одновременно высказывается отношение к концептуальным мыслям о Новой американской прозе и концептуальным теоретическим суждениям о его представителях, анализируется вопрос отражения идеи «потерянное поколение» в творчестве литераторов того периода. Сделан вывод о том, что олицетворяя противоречивую, крайне динамичную реальность Соединенных Штатов Америки конца XIX – начала XX века, американская литературно-художественная мысль уверенно следовала по специфическому творческому пути и в лице Драйзера, Андерсона, Вульфа, Фицджеральда, особенно, Фолкнера и Хемингуэя она стала играть роль образца для литератур Западной Европы. Американская литература XX века и ее передовые представители являлись, можно сказать, психологами. Они своим творчеством и произведениями доказали, что не бывает человека до конца хорошего или плохого. Настоящий человек рождается в борьбе, на жизненном пути, в трудных и тяжелых испытаниях. Американские писатели относились к таким актуальным проблемам человек и вселенная, война и мир, общество и человек в философско-психологическом аспекте.

Ключевые слова: модернизм, европейское просвещение, концепция «потерянное поколение», новая американская проза, классические теории, концепция модернизма, этап романтизма, средний английский язык, американская культура.

Agayeva M.
**The New American prose and
modernism conception at the
beginning of the XX century**

In this article we gave information about the socio-political situation and literature in America at the beginning of the XX century. There is also a brief review of classical theories, conception of romanticism and modernism. At the same time, there is information about conceptual theoretical ideas of the New American prose and its representatives. We analyse the reflection of the «Lost generation» idea in the literary activity of the writers of that period. At the end of XIX century and at the beginning of the XX century the American literary thought began to develop by depicting the contradictory, extremely dynamic reality of the USA. It played the role of pattern for the representatives of Western European literature in the pattern of Dreiser, Fitzgerald, Wolfe, Anderson, especially Faulkner and Hemingway.

Key words: English language, the stage of romanticism, the conception of modernism, European enlightenment, American culture, American classical theory, the conception of a «lost generation», the New American prose, classical conceptions.

Агаева М.
**XX ғасыр басындағы жаңа
американдық проза және
модернизм концепциялары**

Бұл мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі Американың қоғамдық саяси ортасы мен әдебиеті туралы ақпарат беріліп, романтизм мен модернизмнің классикалық теориялары мен концепциялары зерттелген. Сонымен бірге жаңа американ прозасы туралы концептуалдық ойларға, концептуалдық теориялық талдауларға және олардың авторларына тиісінше пікірлер білдірілген және сол кезеңдегі әдебиетшілердің шығармашылығында көрініс тапқан «жоғалған ұрпақ» идеясының мәселелері талданады. Мынадай қорытынды жасалады: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Америка Құрама Штаттарындағы қарама-қайшылықты, барынша динамикалық шындықты бейнелей отырып, Драйзер, Андерсон, Вульф, Фицджеральд, әсіресе, Фицджеральд мен Хемингуэй сияқты алыптар бастаған американ көркем әдебиет ойы айшықталған шығармашылық жолға сенімді түрде түсе алды және ол батыс Еуропа әдебиетіне үлгі бола білді. XX ғасырдағы америка әдебиеті және оның жасаған алдыңғы қатарлы өкілдері нағыз психологтар болып шықты. Олар өздерінің шығармалары және шығармашылығы арқылы шын мәніндегі жақсы адамның немесе шын мәніндегі жаман адамның өмірде болмайтындығын дәлелдеп берді. Нағыз адам ықзу күресте ұзақ сонар өмір жолында, қиын-қыстау, ауыр сынақтарда кемелденеді.

Түйін сөздер: модернизм, европалық ағартушылық, «жоғалған ұрпақ» концепциясы, жаңа американ прозасы, классикалық теория, модернизм концепциясы, романтизм кезеңі, орта ағылшын тілі, Америка мәдениеті.

НОВАЯ АМЕРИКАНСКАЯ ПРОЗА И КОНЦЕПЦИЯ МОДЕРНИЗМА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Так как раньше на территории Америки проживали племена индейцев, художественное слово того периода сформировалось в виде образцов устной и письменной литературы – эпических легенд, мифов, трудовых и боевых песен. Литература на английском языке появилась в XVII веке. Речь, конечно, не о письменных образцах на английском языке, а о формировании англоязычной литературы. Понять древний английский язык крайне трудно. Письменные образцы в этой древней форме английского языка могут прочитать только некоторые эксперты. До нас дошли лишь несколько письменных образцов той эпохи. Один из них – поэма «Беовульф». Исследователи относят поэму к VII-VIII в.в. Автор поэмы неизвестен.

Примерно, 1100 лет назад Британия вновь была оккупирована. На этот раз с севера *викингами*. Прибывшие из Дании, Норвегии и других северных стран викинги стремились расширить торговые пути и найти рынки рабов. Усилившись в некоторых регионах, они создали временные базы. Однако позднее часть этих баз были усилены, превратившись в пункты постоянного проживания. Обосновались викинги и в Британии. Ряд ныне существующих в английском языке слов заимствованы у викингов. Например, такие слова, как «sky» (небо), «leg» (нога), «egg» (яйцо), «crawl» (ползти), «lift» (поднимать) и «take» (брать) уходят корнями в древние языки северных народов.

А в 1066 году Британия в очередной раз подверглась завоеванию, которые получили в истории название норманнской. Возглавлял ее Вильгельм Завоеватель. Прибыли норманны из Нормандии, расположенной на севере Франции. Они господствовали в Британии на протяжении нескольких столетий. В этот период просвещенные люди говорили на французском языке, а простолюдины, как и прежде, на древнеанглийском.

Древнеанглийский язык заимствовал много слов из французского языка. Например, слова «damage» (ущерб), «prison» (тюрьма), «marriage» (брак) перешли в английский язык из французского языка. Ряд слов, относящихся к законодательству и правительству, также заимствованы английским языком из французского, на котором говорили норманны – «jury» (жюри), «parliament» (парламент), «justice» (юстиция).

«Французский язык, которым пользовались норманские правители, оказал большое влияние на английский язык и 800 лет назад. Эксперты называют этот период в истории английского языка среднеанглийским. С течением времени, норманны уже разучились говорить на французском, используя смесь французского и среднеанглийского.

Хотя среднеанглийский язык похож на современный английский, но понять его очень трудно. Сохранилось много письменных памятников той эпохи. А самым монументальным произведением литературного английского языка эпохи считаются стихотворные «Кентерберийские рассказы» поэта Джеффри Чосера, жившего в Лондоне в 1400-е годы. Произведение имеет форму сборника стихов от лица разных людей, посещавших город Кентербери.

Английские специалисты называют Д.Чосера первым выдающимся поэтом, сочинявшим на английском языке. Отмечают, что «Кентерберийские рассказы» отражают истинную картину жизни жителей Британии того периода.

В последствии среднеанглийский, по мере развития, превратился в современный английский язык» [1].

Первые образцы американской литературы связаны с общественным подъемом, отражающим борьбу за независимость (Ф. Френо, Дж. Барлоу). Показавший в своих исторических романах («Пионеры», «Последний из могикиан», «Прерии» и др.) безжалостное истребление индейских племен Джеймс Фенимор Купер проложил тропу для последующего развития и размышлений.

Интерес к американской литературе мировая литературная мысль проявляла всегда. Известный мексиканский писатель К. Фуэнтес писал, что сегодня литературные связи между Северной и Южной Америкой многократно крепче, чем в пору моего детства. Я, отдельный факт, т.к. вырос в США. Был близок не только к американской литературе, но и к народной культуре в целом. Большое влияние на меня оказали, например, кино, радио (тогда еще не было телевидения) и джазовая музыка. Позднее, уже в молодости я обнаружил, что эти влияния не ограничивались только мной.

Исключительное влияние кино можно увидеть в творчестве Мануэля Пунга, Кабрера Инфанте и Сальвадора Элисондо, а влияние джаза – в творчестве Кортасара. Насколько мне известно, в США менее других был подвержен

влиянию Алехо Карпатье. А на Борхеса, хотя и в узком понимании, англо-американская культура оказала большое влияние.

Борхес постоянно говорил о своей любви к Честертону, Киплингу и Стивенсону. Это влияние было односторонне направленным. В определенной степени, и ныне то же самое. После редактирования перевода на английский язык «Дон Кихот» Сервантеса я знаю, что в Северной Америке у меня есть грамотные друзья, способные прочитать «Дон Кихот» и считающие его не имеющим значения произведением.

Это похоже на то, если я скажу, что не могу читать Чосера, Шекспира, Джона Бунья и они чужды мне. Эти писатели не чужды мне, также как и «Дон Кихот» не должен быть чужд англо-американским читателям. [2].

Эпоха романтизма в американской литературе приходится на I половину XIX века. Первым его видным представителем был Вашингтон Ирвинг. Демкрат и поэт-новатор Уолт Уитмен воспевал борьбу против рабовладения и идеалы гуманизма (сборник «Листья травы»). Его творчество сыграло важную роль в появлении реализма в американской литературе. А основу социологического романа в американской литературе заложил Марк Твен, описавший мир детей со всеми ее реальными чертами («Приключения Тома Сойера», «Приключения Гекльберри Финна»). Сильную волю, борьбу с природой и обществом описал Джек Лондон (рассказ «Любовь к жизни», роман «Мартин Иден»). Теодор Драйзер воплотил в художественном материале трагическую судьбу простых американцев (романы «Дженни Герхард», «Американская трагедия», «Сестра Керри»). В произведениях знаменитого новеллиста О. Генри жизнь трудящегося класса описывается в комическом аспекте. Социалистические идеи воспевал поэт Джо Хилл. В преддверии Первой мировой войны К. Сендберг, Р. Фрост, В. Линдсей, Е.А. Робинсон и другие поэты создавали, в основном, реалистические произведения. В результате этой многоплановой творческой деятельности в американской литературе был заложен фундамент новых стилистических направлений, течений и литературных школ. В отношении авторов к действительности, в речи и поведении героев литературных произведений, даже в их одежде стали проявляться различия от предыдущих литературных этапов.

Затем появился модернизм (Е.Э. Паунд, Т.С. Элиот, Ж. Стайн). в 20-40 годы С.Люис

написал реалистичные исторические романы, критикующие американский образ жизни («Бэббит», «Эроусмит» и др.). В романах Скотта Фицджеральда «Великий Гетсби», Эрнста Хемингуэя «Фиеста», «Прощай, оружие» отразилась новая манера взгляда на общество, его проблемы. Чтобы поддержать антифашистское движение, в 30-е годы Хемингуэй обратился к более острым общественным темам, написал посвященные гражданской войне в Испании произведения (пьеса «Пятая колонна», роман «По ком звонит колокол»). Еще более углубила функциональность литературы своими психологическими драмами («Осенний сад», «Лисички») Лириан Хеллман. Роман Джона Стейнбека «Гроздь гнева» является одним из лучших произведений этого периода. В 50-60 годы в литературу пришли Джером Девид Сэлинджер, Джон Апдайк, Сол Беллоу, Харпер Ли, Рей Бредбери, Трумен Капоте, Роберт Шекли, представители группы, называемой «бит-поколение» («разбитое поколение») Дж. Керуак, Г. Корсо, Л. Ферлингетти и др.

Модернизм, характеризуемый как течение, отрицающее предыдущую литературу, проявлялся не только в литературе, но во всех областях искусства в целом. Отнесение возникновения этого течения к эпохе французского декадентизма или кубизма (первые десятилетия XX века) все еще остается спорным вопросом в литературоведении. Исследователи указывают, что модернизм появился перед I мировой войной, а позднее его общественно-политическое значение еще более возросло.

Модернизм оказал серьезное влияние на творчество П. Элюара, Б. Брехта, П. Неруды, Н. Хикмета, Э. Хемингуэя, У. Фолкнера и Г. Грина, произведения которых отвечали требованиям модернизма по форме и содержанию. Литературоведы пишут о том, что на основе манифеста модернизма созрела также основная идейная и стилистическая специфика в творчестве Дж. Джоу, М. Пруста и Ф. Кафки. Концепция «модернизм» принадлежит разветвленному эстетическому течению XX века, а как система философских, политических и этических идей, «модерн» составляет базис эстетического аспекта модернизма. Понятие «модерн» старше «модернизма». Впервые термин «модерн» был использован в XIX веке для того, чтобы отличить современную эпоху (XIX век) от называвшейся «античной» эры. Как правило, ученые спорят об определении точного времени возникнове-

ния эпохи «модерн», а также о том, что является модерном, а что нет. Каждый раз, обращаясь к данной проблеме, они относят начало эпохи модерна к более раннему периоду. Однако, невзирая на все эти исследования, бесспорно то, что возникновение эры «модерна» связано с берущим свое начало с середины XVIII века европейским просветительством. Фундаментальные идеи просветительства совершенны так же, как и основополагающие идеи гуманизма» [3].

Главную роль в формировании новой американской прозы, в определении технологий ее стиля и письма сыграли I мировая война и появившаяся в ее результате литература «потерянного поколения», традиции американской литературы и русской прозы XIX века, фрейдизм, такие исторические литературные события, как европейская школа модернизма и экзистенциализм.

Проникновение в литературу тенденций, берущих свое начало из концепции Фрейда о подсознании, стало одним из важнейших событий XX века. Этот подход, развиваясь в литературе более обширно – в духовно-психологическом, морально-интеллектуальном аспекте, оказало большое влияние на культуру, морально-литературную деятельность Америки в целом. По сравнению с другими областями, в литературе следы этой теории пустили более глубокие корни. Именно она подпитывала тонкий психологический подход к внутреннему миру образов, трагическим нюансам в отношениях со средой и обществом. Свое слово в литературе сказал и модернистский образ мышления.

«Хотя основа модернизма и была заложена в начале XX века стихотворениями Поля Элюара и Луи Арагона, дальнейшее развитие это интернациональное культурное течение получило в прозе. Романы Гюстава Флобера «Мадам Бовари», Марселя Пруста «В поисках потерянного времени» заложили основу «нового романа». Позднее главной опорой модернизма стало творчество Франца Кафки и Джеймса Джойса.

До модернизма главной целью литературы реализма было привлечение читателя и превращение его в своего пленника. По сути же, эта литература сама обращалась в соответствии с интересами читателя, жертвуя понятием искусство ради интересов недалеких читателей.

Модернисты, в первую очередь, отказались писать для читателей. Они провозгласили, что создают произведения искусства и не станут

жертвовать им ради интересов последних. А идея отказа от искусства ради развлечений и интересов людей впервые была выдвинута художниками, добившись огромного успеха на примере творчества таких гениев, как Пикассо и Сальвадор Дали.

По сути, модернизм был восстанием против происходящего сформировавшегося в преддверии и после I мировой войны литературного и культурного поколения. Основным материалом для однозначно отмечающих патриотизм модернистов были не какие-то идеологии, а сам человек и его психология» [4].

В американской литературе эти идеологии и темы психологического подхода реализовались в концепции «потерянное поколение». Основной целью в этой концепции были потерявшие свое духовно-моральное существование люди на фоне общественно-политических перипетий эпохи. Как подтверждено на протяжении и в научно-теоретических суждениях, круг литературных тем, относительно, уже установился. То есть, проявляющие свое умение в русле одной и той же темы и идеи мастера пера могут выходить за его рамки посредством собственного стиля и методов. Например, если обратимся к классическим примерам, то станем свидетелями в какой сфере очерчены контуры тем и сюжетов: «Название проблемы раскрыл Жорж Польти, вписавший свое имя в историю искусства золотыми буквами. Что он выявил? Пока оставим в стороне этого автора, сведения о жизни и биографии которого достаточно скудны, рассмотрим его труд «36 драматических ситуаций», точнее, краткий список из него, где автор приводит классификацию сюжетов и тем в литературе: 1) Мольба; 2) Спасение; 3) Мечь, преследующая преступление; 4) Мечь близкому за близкого; 5) Затравленный; 6) Внезапное несчастье; 7) Жертва кого-нибудь; 8) Бунт; 9) Отважная попытка; 10) Похищение; 11) Загадка; 12) Достижение; 13) Ненависть между близкими; 14) Соперничество между близкими; 15) Адюльтер, сопровождающийся убийством; 16) Безумие; 17) Фатальная неосторожность; 18) Невольное кровосмещение; 19) Невольное убийство близкого; 20) Самопожертвование во имя идеала; 21) Самопожертвование ради близких; 22) Жертвование всем ради страсти; 23) Жертва близким во имя долга; 24) Соперничество неравных; 25) Адюльтер; 26) Преступление любви; 27) Бесчестие любимого существа; 28) Любовь, встречающая препятствия; 29) Любовь к врагу; 30)

Честолюбие; 31) Борьба против бога; 32) Безосновательная ревность; 33) Судебная ошибка; 34) Угрызения совести; 35) Вновь найденный; 36) Потеря близких.

Во всяком случае, в своем труде он проанализировал более 1200 драматических произведений. «36 драматических ситуаций» изданы, упомянуты различными издательствами и научными центрами на десятках языках и в множестве интерпретаций, называясь то «ситуации», то «сюжеты», то «мотивы».

Хотя в академическое литературоведение и четко разграничивает категории «ситуация», «сюжет» и «мотив», между ними можно поставить и условный знак равенства. Однако, учитывая характеристику драматической ситуации как более сильное состояние, по сравнению с образом, отдано предпочтение слову «ситуация», как говорится, «все раскрывает себя именно в ситуации» [5].

Как видим, сюжет темы «потерянное поколение» охватывает названия многих перечисленных выше тем. Например, внезапное несчастье; жертва кого-нибудь; бунт; несчастная судьба; самопожертвование во имя идеала; самопожертвование ради близких; муки совести; потерянный и обретенный; потеря близких и т.д.

В рассказывающих о негативных сторонах реальной жизни художественных текстах литература находится в поисках путей устранения противоречий во внутреннем мире человека. Писатели приходят к выводу, что в водовороте сложности происходящих событий современный человек, постепенно, теряет свою свободу, морально-психологическую самостоятельность. Могут исчезнуть даже не только индивидуальные свободы, но и молодость целого поколения. Подтверждает этот факт и содержание понятия «потерянное поколение». Осознававшие логическое развитие этого процесса писатели-философы, выступая против классового разделения, классового антагонизма в буржуазном обществе, стремились держать в центре внимания концепцию всесторонне свободного человека.

Сегодня метод исследования и оценки специфики литературно-художественной мысли конкретного этапа (I половина XX века) американской литературы требует от нас способный охватить многие области (психология, философия, социология, история, политология, культурология и др.) интеллекта. Ведь творческий подход к теме возможен при совершенном знании концепции творчества не только У.Фолк-

нера и литературного поколения, к которому он принадлежал, но и общественной, политической, социальной и культурной панорамы той эпохи в целом. Например, не обладая знаниями о специфике, богатой историческими событиями хронике, столкнувшись с тяжелейшими испытаниями экономических кризисах, сопровождающейся моральной деградацией социальной средой временного отрезка между I и II мировыми войнами, невозможно обладать объективным мнением о литературе данного периода. Как и многие исторические периоды, I половина XX века – эпоха У.Фолкнера также сопровождалась борьбой между идеологиями, породившими крупнейшие в истории человечества кровавые боины ради передела мира, а также являющимися носителями этой идеологии политиками и гуманными, переживающими за судьбы и историю человечества философами и литераторами. Творчество известных в истории мировой литературы как представители модернизма Джеймса Джойса, Франца Кафки, Уильяма Фолкнера, Томаса Манна, Альбера Камю, Сэмюэля Беккета, Жан-Поль Сартра, Натали Саррот, а также Вирджинии Вульф словно заново сформировали историко-нравственные ценности мира. Целью этого мира были образы новых и свободных, способных к воссозданию людей. Входит в этот список и гениальный американский писатель У.Фолкнер.

Рассматривая роль жившего и творившего в конце XIX – начале XX века, выделявшегося в американской литературе собственным стилем, лауреата Нобелевской премии по литературе Уильяма Фолкнера, своеобразие его творчества, можно осветить ряд проблем не только региональной литературы, но и глобального литературного процесса в целом.

Олицетворяя противоречивую, крайне динамичную реальность Соединенных Штатов Америки конца XIX – начала XX века, американская литературно-художественная мысль уверенно следовала по специфическому творческому пути. В лице Драйзера, Андерсона, Вульфа, Фицджеральда, особенно, Фолкнера и Хемингуэя она стала играть роль примера для литераторов Западной Европы.

Выдающийся писатель XX века – прозванный «Бальзаком Америки» Уильям Фолкнер с 60-х годов прошлого века считается американскими критиками одним из трех величайших писателей. Его имя занимает самое почетное место,

рядом с именами Эрнста Хемингуэя, Вальтера Скотта и других классиков. Знаменательно, что с этим мнением американцев вынуждены были согласиться и признанные как обладатели более серьезной репутации европейские критики и философы. Жан-Поль Сартр говорил, что Фолкнер – бог слова! Фолкнера знаменит среди сотен гениев мировой литературы как писатель, со сложной и многосторонней творческой стихией. Занимавшийся на протяжении всего своего творчества формированием собственной личности, стиля и метода Уильям Фолкнер считается одним из самых трудночитаемых авторов в мире. Дочитать до конца, точнее, понять, осознать его «Шум и ярость», «Авессалом Авессалом» или трилогию «Дом» без ощущения духа самого автора, невозможно.

Когда в 1949 году У.Фолкнер был удостоен Нобелевской премии, он был уже знаменитым в Америке писателем. К тому времени У.Фолкнер уже написал большинство своих крупных произведений. Однако, не склонный к тяжелым темам, глубокому психологизму американский читатель еще не дал своей полноценной оценки его творчеству. У.Фолкнер описывал внутренние переживания читателя, порожденные духовными потрясениями и мучениями человека трагедии, пропуская их сквозь собственные переживания.

А в Европе У.Фолкнер был очень знаменит уже в 30-е годы. Творчество У.Фолкнера совершенно и величественно по той причине, что описываемые им человеческие судьбы кажутся в равной степени родными читателям во всем мире. Перо автора даровало вечность десяткам людям, охарактеризованных впоследствии как представители «потерянного поколения». Созданный им человек беспомощный и слабый, но, одновременно, величественный, страдалец и борец. У.Фолкнер не уставал характеризовать страдания своих героев, и любил всех их. После встречи с ним Албер Камю писал, что пришел в ужас от грусти и страдания в глубине его взгляда.

И в самом деле, У.Фолкнер считается одним из писателей с самой изнурительной и тяжелой творческой судьбой. Не выходящий на протяжении всего своего творчества за пределы им же самими выдуманной провинции Йокнапатофа У.Фолкнер в конце своей жизни заявил, что гениальность не в написании книг, а в умении сидеть за рабочим столом по 10-12 часов.

Литература

- 1 <http://www.amerikaninsesi.org/content/history-of-english/1573283.html>
- 2 Фуентос К. В настоящее время трагедия была изгнана не только из литературы, но и из мира // Azadlıq.orq. 23.07.210.
- 3 <http://www.kitabxana.net>. 29.10.2009.
- 4 <http://news.milli.az/nightread/221214.html>
- 5 Гасанов И. Почему я пишу плагиат // <http://profliqa.blogspot.com>.07.06.2011.

References

- 1 <http://www.amerikaninsesi.org/content/history-of-english/1573283.html>
- 2 Fuentes K. Müasir dövrdə faciə təkcə ədəbiyyatdan deyil, bütün dünyadan qovuldu // Azadlıq.orq. 23.07.210.
- 3 <http://www.kitabxana.net>. 29.10.2009.
- 4 <http://news.milli.az/nightread/221214.html>
- 5 Həsənov İ. Niyə plagiat yazıram // <http://profliqa.blogspot.com>.07.06.2011.

Ақыш Н.Б., Ахметова А.М.

**Тарихи романдағы субъективті
толғамдар**

Тарихи тақырыпқа арналған көркем шығарма жазудың жауапкершілігі қай жағынан да үлкен жауапкершілік жүктейтінін зерттеушілер бұл мақалада жекелеген детальдар арқылы дәлелдеуді жөн көреді. Мақалада Э.Төрехановтың «Ескендір мен Роксана», Төкен Әлжантегінің «Сегіз сері» романдарындағы тарихи шындық пен авторлық позицияның арақатынасы талқыланады. Бірінші романда ежелгі дүние тарихының жекелеген суреттері, ал екіншісі он тоғызыншы ғасырдағы қазақ даласындағы оқиғалардың қалай бейнеленгені шындыққа қаншалықты жанасымды екендігіне зерттеушілер өзінше ғылыми тұжырымдар жасаған.

Түйін сөздер: пайымдау, авторлық позиция, мағлұмат, субъективизм, тарихи роман, фабула, деректер, фактор, игеру, суреттеу.

Akysh N.B., Akhmetova A.M.

**Personal arguments in the
historical novels**

In this paper the authors intends to prove great artistic responsibility of the writer before the reader when he is going to write a historical theme, especially concerning the history of Kazakhstan. In the article analyze the real interaction between historical truth and author's position in some artistic aspects based on the example of the novels «Eskendir and Roxanne» by E.Torekhanov and «Segiz seri» by T.Alzhantegi. The researchers make original scientific conclusions based on writer's fantasy.

Key words: reasoning, the author's position, reduction, personal, historical novel, story, facts, factor, domesticate, describe.

Ақыш Н.Б., Ахметова А.М.

**Субъективные рассуждения в
исторических романах**

В этой статье авторы намерены доказать насколько велика художественная ответственность писателя перед читателем, когда он берется писать за историческую тему, особенно по истории Казахстана. В статье анализируется реальное соотношение между исторической правды и авторской позиции в некоторых художественных аспектах на примере романов «Ескендір мен Роксана» Э.Тореханова и «Сегіз сері» Т.Альжантеги. Исследователи делают оригинальные научные выводы исходя из художественных вымыслов этих писателей.

Ключевые слова: рассуждение, авторская позиция, сведение, субъективизм, исторический роман, фабула, факты, фактор, осваивать, изображать.

ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ СУБЪЕКТИВТІ ТОЛҒАМДАР

Тек тарихи мағлұматтарға негізделген тарихы шығармалардағы деректерді оқиға ортасында суреттеу немесе баяндау барысында субъективтік көркем пайымдаулардың алатын орны қандай деген мәселеге үнемі көз жүгіртіп, назар жыға бермейтініміз рас. Тарихи тақырып авторлық позициядан үнемі объективті көзқарасты қажет еткенімен, субъективизмнің де орын алып отыратынын ескермеуге бола ма? Егер жазушы осы ыңғайда жеке эмоциясы мен көзқарасының жетегінде кететін болса, ол жағдай шығарманың тарихи сипатына нұқсан келтіре ме, жоқ, әлде келтірмей ме деген мәселені ойлап қоюдың артықтығы жоқ.

Белгілі сыншы Т. Тоқбергеновтың Д. Досжановтың «Жібек жолы» романы туралы айтқан «Роман фабуласы жағынан да, құрылым-композиция жағынан да өзгеше, соны. Романның желі-желі болып басталуы, түйін-эпилогтың өзгеше тыныс, өзгеше леппен бітуі, желілердің сарын-сарын болып ұласуы романға өзгеше түр, өзгеше пішін берген» [186, 1] деген пікірін Э.Төрехановтың «Ескендір мен Роксана» атты тарихи романына қатысты да қайта есімізге алып, жаңғыртуға болар еді.

Бұл шығарманың негізгі фабулалық өзегі – атақты грек қолбасшысы Александр Македонскийдің Орта Азия жерін жорық жасауы және осы жолда сақ патшасының қызы Роксанаға көңілі кетуі, екеуара адамдық қарым-қатынасының қалай дамығандығы. Мұнда тарих қойнауына қиялымен жол шеккен қаламгер бағзы заманның қалтарысы мол, бүгінгі оқырман үшін кейбір тұстары бұлыңғыр, адами әлемі өзгеше күрделі заманды көз алдына әкеледі. Оқиға тек Ескендір мен Роксана арасындағы махаббат мәселелеріне ғана құрылып қоймай, жекелеген тарихи тұлғалардың іс-әрекеттерін, адами қалыптарын, өзара қарым-қатынастарын ашуға құрылған деуге болады. Сюжеттік желілер дами келе, жеке тұлғалардың да арасындағы жағдайларды ғана емес, сол заманда тарих сахнасына шыққан белгілі бір мемлекеттердің де өзара саяси қатынастарын біршама ашып көрсету жағына да бұрылыстар жасайды.

Тіпті шығарманың бастапқы бөлігінде ежелгі Грекия тарихы баяндау үлгісінде тәптіштеліп, жекелеген саяси мәселелер қылаң береді. Сонымен бірге Грекияның қас жауы болған Парсы патшалығының тарихи жағдайына шолу жасай отырып,

оның сыртында осы мемлекеттерге жағрафиялық жағынан жапсарылас жатқан шағын елдердің де жай-күйінен ақпараттар ұсынылады. Соның бірі сақ, қаңлы, марақанд және т.б. елдердің сол кездегі ішкі ақуалдары туралы оқырман алатын мағлұматтар бірсыпыра. Бұдан шығатын түйін – аталған романның тарихи-танымдық жағынан мол екендігі. Егер деректерді дұрыс пайдаланып жаза білген жағдайда тарихи шығарманың табиғаты өзінен-өзі танымдық рөл атқаратыны белгілі.

Бірақ кейбір авторлар алдыңғы планға тарихи адамдардың жан дүниесін, көзқарасын, қайраткерлігі мен азаматтық позициясын тіпті жеке бастарына қатысты ұсақ дүниәуи мәселелерді алдыңғы планға шығарса, екінші топтағылар танымдық мәселелерге көп мән береді. «Ескендір мен Роксана» романының авторы осы соңғы үрдісті көбірек ұстанған сияқты. Әрине, қазіргі қазақ мемлекеті орналасқан орасан зор аймақтың бағзы тарихына қалам сілтеген жағдайда бұндай тәсіл орынды да болар, ал тарихи оқулықтарынан онсыз да белгілі өзге мемлекеттердің тарихына тереңірек талдау жасау аса бір қажеттілікпен туа қоймағанын мойындаған жөн.

Объективті жағдайларды алдыңғы қатарға шығара отырып, таразының танымдық жағы басып кеткендігіне қарамастан, аталған романның көркемдік тұрғыда орындалуында едәуір жетістіктер бар. Бұл жағынан алғанда басымырақ көңіл бөлетін жағдайлар – сюжеттік линиялардың сауатты түрде дамуы, басты қаһармандар мен қосалқы персонаждар бейнелерінің әр қырынан ашылуы, бұралаңы, кедір-бұдыры тапшы болып келетін әңгімелеу мәнері, бір сөзбен айтқанда, романды өзіндік көркемдік деңгейге көтеріп тұрған басты негізі фактор – көркемдік құралдардың мүмкін болғанынша орынды да дұрыс пайдаланылуы. Мұнда Ескендір мен Роксанадан кейінгі кейіпкерлердің ішінде тегі көптеген гректік тарихи тұлғалардың есімдері аталады. Александр Македонскийдің жолында жатқан Вавилон, Үнді және Парсы, Марақанд және т.б. жұрттардың бетке ұстар адамдары қаншама.

Басқа жұрттың тарихын қазбалай әңгімелеу ұлт жазушысы үшін көркемдік мақсат емес, ең алдымен, тарихи-танымдық мақсат қана болып табылатындығын бажайлаған абзал. Сондықтан да бұл арада өзге жағына үңіліп жатпай-ақ, қазақ даласының тұлғалары қалай бейнелеген деген мәселелеге ғана көбірек шұқшиғанмыз қисындырақ болар.

Бұл бағытта алдымен анығырақ кейіпкерлердің қатарында Сақ патшасы Байтақ, Үйсін патшасы Күнбегі, олардың маңындағы түрлі құлықтағы адамдарды атауға болады. Кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты Байтақ патшаның әкелік мейірбандығымен немесе Ескендір мен Роксана арасындағы күрделі махаббат құбылыстарымен шектеуге болмайды. Қатыгез тарих белестері сахнаға тасжүрек жандарды да еріксіз алып шығады. Жапсарлас өңірдегі жұрттардың, патшалардың және солардың ордаларының маңындағы адамдардың өзара мейірімсіздігі романда мейлінше қатыгез сипатта суреттеледі. Бағзы заман персонаждарының астамшылығы, тасжүректілігі, екіжүзділігі шошытады. Тарихи романдарға тән сюжеттік атрибуттардың бірі сарай маңындағы интригалардан да бұл шығарма құр алақан емес.

Бірақ түрлі көркемдік идеяларды тоғыстыруға тырысқан автордың негізгі айтпағы – сақ даласынан шыққан перзенттердің қайраткерлігін, ұлылығын көрсету, жат өлкелерде шиеленіске толы қиын күрестерді бастан кешіріп жүріп-ақ билікке қалай ие болғандықтарын суреттеу. Романның бұл мақсатының орындалуы тиісті көркемдік деңгейде екендігін атап өткеніміз абзал. Ал субъективтік толғамдар бірі біріне ықыласты екі кейіпкердің ара қатынасын суреттейтін тұстарда ғана молырақ көрініс табады екен.

Филология ғылымдарының докторы Р.Бердібаев өзінің «Қазақ тарихи романы» атты еңбегінде осы мәселеге қатысты айта келіп, ойын былайша түйіндеген екен: «Роман-хроникада тарихи оқиғалардың тізбегі күрделі орын алуы табиғи. Мұнда жеке қаһарманның жай-күйін бастан-аяқ түгелдеп айтып шығу бірден-бір шарт бола бермейді. Тарихи оқиғалардың ағынын белгілі адамдар, топтар өмірімен табиғи бірлікте әңгімелей білу, сол арқылы әрі тарих, әрі шығарма міндетін «қатар» алып бару бұл жанрдың ерекшеліктері болып саналса керек» [142, 2] десе, ғалым Ө.Әбдиманұлы: «...Қазақ романдарындағы кейіпкердің тарихи сипат белгісі, көркемдік болмыс әлемі мен әлеуметтік ортаға қатысы, жеке адами ерекшелігі қалыптасуының көркемдік шындығы сынды азаматтық-тұлғаның ұлттың болмыс-бітімінен бастау алатын мәнді белгілері көркемдік-шығармашылық талаптар тұрғысынан қаншалықты оң шешім тапқанына баса назар аудару басты ұстаным болуға керек» [3, 15]. Жалпы тарихи романға қалам тартқан авторлардың осы пікірді ескере білсе тіпті де артық болмас еді абзал деп ойлаймыз.

Нақты тарихи тұлғаның өмірбаянына құрылған прозалық шығармалардың бірі – Төкен Әлжантегінің «Сегіз сері» романы. Төрт бөлімнен тұратын бұл шығарма қазақ өнерінің тарихында «Сегіз сері» деген атпен қалған Мұхаммедқанапия Баһрамұлының өмір жолын суреттеуге арналған. Автор өз кейіпкерінің бүкіл ғұмырын әңгімелеп шыққан деп тұжырым жасау қиын болар. Оның ең алдымен назар аударғаны – кейіпкерінің дүние есігін ашқан күннен бастап, бақилық болғанға дейінгі аралықтағы маңызды-маңызды кезеңдері. Бұл туындыны өмірге келтіру барысындағы шығармашылық жұмысында жазушының екі түрлі жетістігі көзге түсетін сияқты.

Оның біріншісі шығарманың тілдік қолданысына қатысты біршама көркемдік талаптарды игере алғанынан көрінсе, екіншісі сюжеттік желілерді тартымды да қызықты етіп құра білуінен байқалады. Қарапайым оқырмандардың басым бөлігі шығарма оқиғасының қызықтылығына қатты көңіл бөлетінін ескерсек, бұл өзі атүсті қарауға болмайтын маңызды көркемдік фактор екендігін тағы да қаперімізге аламыз. Өйткені көркем туындының шынайлығына, образдардың нақтылығына және тілдік қолданыстарға жете мән беруге тырысатын кейбір жекелеген қаламгерлер бәрінен бұрын сюжеттің қызықты құрылуын маңызды емес деп есептейді. Ал соңғы жылдағы роман үлгілерінің ішінде қызықты сюжетке басымырақ көңіл бөлінген кітаптардың бірі – Төкен Әлжантегінің осы аталған туындысы.

Автордың бас кейіпкердің бейнесін ашуға жасаған қадамдарының басым бөлігі сәтті. Кітаптың басында өмірдің дүниәуи мәселелерінен гөрі көңіл көтеруге, ойын-сауыққа көбірек мән беруге бейім кейіпкер жас кезінде біршама жеңіл ойлы адам болып көрінеді. Оның туған халқы үшін қарулы күреске шығатын қайраткерлік деңгейге жету жолдары, әлеуметтік себеп-салдарлары тереңірек ашыла түсу керек еді. Романда Сегіз сері Баһрамұлының балалық, бозбалалық кезеңімен сол кездегі билікке, отаршылдыққа қарсы көтеріліске шығатын жылдарында берілген орын басымырақ. Өмірінің бастапқы бөлігінде жас кейіпкердің ойын-сауыққа, әдемілікке деген құмарлығы көбірек суреттелсе, екінші тарихи маңызды басым мәселеде оның ұлтжандылығы, отаршылдық жүйеге деген шексіз қарсылығы молырақ көрініс табады. Ол – бұл кезеңде ешқандай үгітке, басу айтқан сөздерге көнбейтін, халқының, қазақ жерінің азаттығы үшін басын бәйгеге тік-

кен қайраткер азамат. Романның соңына қарай Сегіз серінің өз халқының перзенті ретінде суреттелуі шығарманың әлеуметтік салмағын молайта түскен.

Кітап оқиғасы негізінен XIX ғ. бірінші жартысында және орта тұсында өтеді. Бұл Ресей отаршылдығының қазақ даласын жаулап алу процесінде жаңа кезеңге енген уақыты. Патша самодержависі қазақ сахарасына бұрынғыдай мысықтабандап ішкерілеуді қойып, жаңа күштермен екпіндей орнығып келе жатқан кезі, яғни, түсі суық басқыншылықтың кеспірі байырғы тұрғындары үшін айқындалып қалған шағы. Бірақ кітап авторы мұндай тарихи теңсіздікті, отарлау саясатына тән болып келетін империалистік өктемдік пен бұратана халықтарды ұлттық тұрғыдан кемсітушілікті бейнелеуі бұлынғырлау. Басқыншы ұлт өкілдерінің сары даладағы бұратаналарға деген ызғары айқын бейнеленбейді. Кейде патшаның жергілікті жердегі билік өкілдері сахараның байырғы тұрғындарымен терезесі тең дәрежеде сөйлесіп жатады.

Шығарманың көркемдік деңгейі көрінетін беттері – бас кейіпкердің сүйіспеншілік сезіміне, махаббатқа қатысты бастан кешкендерін суреттейтін сюжеттік желілер. Бұл арада таза, ыстық сезім күйі де, жігіттік құштарлық та, асқақа арман да айқын аңғарылады.

Әрине, автор өз кейіпкерінің басындағы ғұмырбаяндық барлық оқиғаларды қамтыған деуге болмас. Қажетті деп тапқан өмірлік материалдарды шамасы жеткенше іріктеп алуға тырысқан және сол қажетті атрибуттардан жаратқан көркемдік өрімі, біздің пайымдауымызша, оқырман кәдесіне асқан деңгейде екені көрініп тұр.

«Сегіз сері деген адам өмірде болған ба, жоқ па» деген мәселе түбегейлі шешімін таппай тұрған кезеңде оның көркем әдебиеттегі бейнесі де осылайша жасалу жатыр екен. Соның бір мысалы Т.Әлжантегінің аталған романы десек, тарихи тұлғаның өмірде болған немесе болмағандығы жайында желіліленіп тұрған пікірталастар арынына қарамастан, жазушының осы тақырыпқа қалам тартуының өзін субъективтік толғам деуге келеді. Романды Сегіз серінің көркем бейнесін жасау жолындағы нешінші талпыныс деп реттік сан есіммен номерлеп жатпай-ақ, автордың ой еркіндігіне мұрша берген туынды деп бағалауға болар. Жалпы субъективті толғамдар тарихи шығармаға қаншалықты керек немесе мүлде керексіз бе деген мәселе төңірегінде алдағы уақытта да ой өрбітудің артықтығы бола қоймас.

Осы шағын мақаладағы ойымызды филология ғылымдарының докторы Г. Орданың «Тарихи роман жазудың бір қиыны шындықтан алыстауға

болмаса, сол тұстағы тарихи тұлғаның бейнесін жасау одан да қиын» [4, 132] деген әрі қысқа әрі айқын пікірімен аяқтағанымыз орынды.

Әдебиеттер

- 1 Токбергенов Т. Әдеби сын. Алматы: Жазушы, 1974. – 224 б.
- 2 Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1979. – 240 б.
- 3 XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ романдарын зерттеудің өзекті мәселелері // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. 2014. – №5. – Б. 13 – 15.
- 4 Орда Г. Көркем ойдың құдіреті. – Алматы: КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 304 б.

References

- 1 Tokbergenov T. Togyz tarau. Almaty: Zhazushy, 1974. – 224 b.
- 2 Berdibayev R. Qazaq tarihi romany. – Almaty: Qazaq SSR-nyn Gylym baspasy, 1979. – 240 b.
- 3 XX gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy qazaq romandaryn zertteuding ozekti maseleleri // Al-Farabi atyndagy Qazaq Ul'tyq universitetining Khabarshysy. – 2014. – №5. – B. 13 – 15.
- 4 Orda G. Korkem oidyng qudireti. – Almaty: KIE lingvoeltanu innovatcyalyk ortalygy, 2007. – 304 b.

Алиева Г.А.

**Феномен сна
в ближневосточном
и западноевропейском
эпическом опыте
(на материале сравнительно-
типологического анализа
«Эпоса о Гильгамеше»
и «Песни о Роланде»)**

В статье проводится сравнительно-типологический анализ мотива сна в древнем шумеро-аккадском «Эпосе о Гильгамеше» и французском героическом эпосе «Песни о Роланде», исследуется вопрос об отношении к феномену сна в ближневосточной и западноевропейской эпической литературе. Автор статьи комментирует восточное и западное толкование снов на основе литературных образцов, ссылаясь при этом на мнения известных ученых по данному вопросу. В итоге автор приходит к такому выводу, что и в ближневосточной и в западноевропейской эпической литературе, несмотря на широкое использование мотива сна, их роль в сюжете и толкование отличаются друг от друга.

Ключевые слова: эпос, сон, толкование, культура, Восток, Запад.

Aliyeva G.A.

**The phenomenon of the dream
in the middle east and western
epic experience (On the basis of
comparative- typological analysis
of «Epic of Gilgamesh» and «The
Song of Roland»)**

The article suggests the comparative-typological analysis of the motive of dream in the ancient sumerian-akkadian «Epic of Gilgamesh» and the French heroical epic «The Song of Roland». The attitude to the phenomenon of dream in Middle Eastern and Western European epic literature is also researched in the article. The author of the article comments on the eastern and western interpretations of dreams on the basis of certain literary samples making references to the opinions of famous scientists on this issue. Finally, the author comes to the conclusion that the epic experience of both Middle East and Western Europe, despite their wide-spread, use of dream motifs is different in terms of their interpretation or the role of the plot.

Key words: epos, dream, interpretation, culture, East, West.

Алиева Г.А.

**Таяу Шығыс және батыс
Европалық эпикалық
тәжірибесіндегі түс феномені
(«Гильгамеш туралы эпос» және
«Роланде туралы ән»
материалдарына
салыстырмалы-типологиялық
талдау)**

Мақалада түс уәжіне ежелгі шумер – аккадалық «Гильгамеш туралы эпос» және француздың батырлық эпосы «Роланде туралы ән» материалдары негізінде салыстырмалы-типологиялық талдау жүргізіледі, Таяу Шығыс және батыс Европалық эпикалық тәжірибесіндегі түс феномені зерттелінеді.

Мақала авторы әдебиеттегі батыс және шығыс әдебиет үлгілеріндегі түс мәселесіне түсіндірме бере отырып, осы туралы белгілі оқымыстылардың пікіріне де сілтеме береді. Автор осының нәтижесінде мынандай қорытынды шығарады, Таяу Шығыс және батыс Европалық эпикалық әдебиеттерде түс феномені кең қолданылғанына қарамастан, сюжет бойынша олардың ролі мен түсіндірілуі бір – бірінен бөлек екені айқындалды.

Түйін сөздер: эпос, түс, түсініктеме, мәдениет, Шығыс, Батыс.

**ФЕНОМЕН СНА В
БЛИЖНЕВОСТОЧНОМ
И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙС-
КОМ ЭПИЧЕСКОМ
ОПЫТЕ
(на материале сравни-
тельно-типологического
анализа «Эпоса
о Гильгамеше» и «Песни
о Роланде»)**

В художественном сознании народов Востока с самых древних времен сложилась и частично сохранилась до наших дней система особых верований и толкований в связи со снами и сновидениями. В мифологии, фольклоре народов Востока, даже в письменной литературе содержится богатый материал по сновидениям. Вера в реальную силу снов, в частности в их оповещение о будущем была настолько сильна, что восточные повелители держали во дворцах специальных толкователей снов. «Особы царских кровей в подавляющем большинстве имели при себе целый штат специальных сотрудников, которые занимались тем, что считалось недоступным для непосвященных. Они, в частности, толковали сны, предсказывали будущее, давали советы своим покровителям, как поступить в той или иной ситуации. У египетских фараонов подобной практикой занимались волхвы и жрецы. У правителей Вавилонского царства специалисты в области сверхъестественного назывались мудрецами, чародеями, тайновидцами, обаятелями, халдеями и гадателями» [4, 6]. Подобно традиции народов Ближнего и Среднего Востока, и древние греки, как правило, не отправлялись в военные походы без советов толкователей снов. Традиция верований в сновидения, восходившая к Востоку и повлиявшая на сознание других народов мира, позднее начала широко использоваться в их творчестве в области художественного слова.

Возникновение ассоциаций прежде всего с Востоком при знакомстве с описанием снов в том или ином произведении, их роли в сюжетостроении носит не случайный характер. Тогда как вера в толкование снов имела место в любой стране мира с древнейших времен и продолжается до настоящего времени. На протяжении многих веков человечество воспринимало сны как непостижимую тайну, ниспосланное сверхъестественными силами чудо, волшебство с непостижимой сущностью. Однако с течением времени, люди исходя из феноменального исполнения снов в их реальной жизни и быте, их связи с происходящими событиями начинают постигать информативную суть сновидений и чувствуют необходимость их систематизации по содержанию и толкованию. «Таким образом, появились рукописи, а позднее книги, оповещавшие людей о будущих удачах и неудачах, которые вошли в историю как ранние источники по

толкованию снов, сонники» [1, 18]. Такие книги в разные времена появились как на Востоке, так на Западе, и по инициативе мудрых авторов, были подготовлены их усовершенствованные варианты [3, 117].

В истории мировой литературы впервые эпизод с толкованием сна встречается в ближневосточном эпосе «Гильгамеш». В сохранившемся тексте эпоса, состоявшем из отдельных фрагментов, повествуется о семи снах. По версии некоторых исследователей, в полном тексте эпоса таких эпизодов значительно больше [2]. Каждый из семи снов дается в преддверии сюжетных изменений и как бы несет в себе информацию о предстоящих событиях, создавая эффект неожиданности. Достаточно легко поддающиеся толкованию, эти сны внушали полную веру в грядущие события. Первый сон Гильгамеш видит перед боем с Энкиду. В этом сне он видит, что на них падает великан. Мать Гильгамеша толкует этот сон, точнее, характеризует великана как большого друга и предвещает, что после битвы он подружится с таким человеком. Таким образом, во сне заранее сообщается о дружбе Гильгамеша и Энкиду. Затем Гильгамеш рассказывает матери второй свой сон:

«Мать моя, сон я увидел ночью:
Мне явились в нем небесные звезды,
Падал на меня будто камень с неба.
Поднял его – был меня он сильнее,
Тряхнул его – стряхнуть не могу я,
Край Урука к нему поднялся,
Против него весь край собрался,
Народ к нему толпою теснится,
Все мужи его окружили,
Все товарищи мои целовали ему ноги.
Полюбил я его, как к жене прилепился.
И к ногам твоим его принес я,
Ты же его сравняла со мною» [6].

Мать Гильгамеша, Нинсун, и этот сон толкует как предвестие об обретении сыном большого друга:

«Сильный придет сотоварищ, спаситель друга,
Во всей стране рука его могуча,
Как из камня с небес, крепки его руки,-
Ты полюбишь его, как к жене прильнешь ты,
Он будет другом, тебя не покинет –
Сну твоему таково толкованье» [6].

Последующие сны Гильгамеш видит до битвы Энкиду с Хумбабой. Содержание первого сна не сохранилось. Во втором же своем сне Гильгамеш видит, что Энкиду стоит на вершине горы,

с которой вдруг начинает взлетать. Друзья истолковывают этот сон как победу над Хумбабой. Когда Энкиду находится перед лицом смерти, Гильгамеш видит во сне странного человека с темным лицом и когтями орла, и этот человек бросится на Энкиду, повергая его. Потом он видит бесконечную пустоту и серое однообразие ада. С.М.Боура следующим образом трактует эти сны: «Таким образом, в каждом из этих эпизодов – зарождение дружбы между Гильгамешем и Энкиду, нападение на Хумбабу и смерть Энкиду – поэт выводит сны на передний план повествования. Таким приемом он может до некоторой степени испортить эффект неожиданности от последующих событий, но ему удается добиться не менее важных результатов. Сны доказывают величие деяний героев и являются ярким и образным комментарием к ним» [2, 396-397].

Эпизоды со сновидениями и их толкование в тексте «Эпоса о Гильгамеше» дает основание предположить, что первые книги – сонники были составлены на Ближнем Востоке. Наиболее древним экземпляром из таких сохранившихся образцов является первая рукописная книга, составленная в Египте на папирусе 1250 лет до нашей эры. Эта рукопись содержит более 200 снов и их многочисленные толкования [3, 7].

В начальные периоды культурного сознания еще не было известно о психологической мотивации и происхождении сновидений. По данной причине в культурах Востока сновидения толковались в соответствии с определенными религиозными верованиями и этическими нормами. При подобном толковании каждый символ имеет определенный смысл и сон воспринимался как средство донесения до людей божественных посылов. Люди воспринимали сны как события, доносившие информацию о неизвестном, тайном, либо будущем. Особенно широкое распространение имело толкование снов о таинственном в Древнем Египте. Среди народов Древнего мира особо выделялись в этом отношении ассирийцы и египтяне. Еще в I веке до н.э. у ассирийцев имелась особая книга – толкователь снов, сонник. Отдельные части данного текста, выполненного клинописью на глиняных досках, в настоящее время хранятся в Британском музее в Лондоне. В настоящем большинство из интересующихся толкованием снов обращаются к американскому ассириологу А.Оппенгейму, автору перевода и издателю данного ассирийского сборника.

Особое значение придавалось толкованиям сновидений у иудеев. Однако появление и расп-

роостранение монотеизма, а также моральная ответственность и нравственные нормы поставленные перед человеком иудейско-христианской доктриной, породили мощную реакцию против толкования снов, что стимулировало поиски связи сновиденческих символов с верой. Новое религиозное мировидение обусловило необходимость создания отличных символов и знаков в толковании снов, то есть придало им религиозное содержание. Так, в священной книге иудеев, Талмуде, точнее, в последнем его разделе, а также в христианском Евангелии нашли отражение отдельные тексты о сновидениях, которые акцентируют связь снов с таинством. Однако это не означает притязаний на то, что все сны ниспосланы Господом.

Уже на первых страницах Библии даются сведения о феномене сна: «И навел Господь Бог на человека крепкий сон; и, когда он уснул, взял одно ребро его, и закрыл то место плотию» (Быт 2: 21). Несмотря на то, что сон является физиологическим состоянием человека, здесь главным образом акцентируется его происхождение по воле Господа. Кроме того в отдельных эпизодах Библии отражены сновидения таких его героев, как Ибрагим, египетский фараон, Юсуф, сын Ягуба, земной отец Христа – Иосиф, жена римского прокуратора Пилата, святой Павел и др. Из библейских легенд явствует, что Господь посылает людям сны, когда хочет оповестить их о чем-то. Так, в книге пророка Иова говорится, что иногда Господь обращается к человеку ночью во сне: «Тогда Он открывает у человека ухо и запечатлевает Свое наставление, чтобы отвести человека от какого-либо предприятия и удалить от него гордость, чтобы отвести душу его от пропасти и жизнь от поражения мечом» (Иов. 33: 15-18).

Богатый материал о том, что сны сообщают о таинственном, содержится и в персидской мифологии. Особо ярко это отражено в мифах, связанных с Зардуштом (Заратустрой). Существует даже предание о том, что о его рождении было сообщено во сне его матери. Еще будучи беременной, мать Зардушта видит во сне нападение на нее темных сил зла, которые прогоняют ее еще не родившийся сын. В другом предании повествуется о частом преследовании Зардушта дьявольскими силами, в особенности падишахом злых духов. Зардушт одерживает победу с помощью магических средств. Однако уже в юные годы он отказывается от магии и именно в этот период получает во сне дар пророчества, становится пророком. Согласно религиозным верова-

ниям древних иранцев (персов), Зардушт получил знания о небесных тайнах от увиденных во сне ангелов, которые подняли его на небеса, где он получил наставления о мудрости от верховного бога Ахурамазды [11].

Похожий эпизод в связи со сновидениями имеет место и в исламе: именно посредством сна пророку Магомеду заранее было предвещено, что его ожидает пророческая миссия.

Известный азербайджанский фольклорист А.Набиев, касаясь вопроса о происхождении книг-сонников (посвященных мотивам снов и их толкований), утверждающий об их зарождении на Востоке и дальнейшем распространении таких изданий в мире пишет: «Сформировавшиеся региональной генной памяти и распространившиеся в масштабе художественного сознания, сны имеющие древние восточные истоки, образовались в объеме глобальных 55 единиц генной памяти, выйдя путешествие по миру, и в результате обогатили глобальную память, тогда как просили ранний «образ жизни» на Востоке. Возникшие путем «вариантизации» в генной памяти, сны перешли с древневосточных источников, особенно египетских, индийских, греческих и арабских, в рукописные сочинения, оказав влияние на этнопсихологическое сознание вновь зарождавшихся этносов, племен и народов. Сходство между ними осталось в памяти и на уровне тождественных либо близких их содержанию снов. Если сны, исходящие из глобальной генной памяти, в большой мере отражают глобальные проблемы и мировидение народов, то сны так называемого регионального сознания имеют более региональный характер. Благодаря этим качествам сны дают такой материал для определения исторической роли этих народов в истории человечества» [1, 54-55].

Опыт показывает, что эпизоды со сновидениями наиболее часто встречаются в образцах устного народного творчества, что обуславливает их как предмет исследования главным образом со стороны фольклористов. Научное изучение природы сна начинается с XVIII века. Большая роль в научном развитии данной области принадлежит опубликованной в 1791 году книге русского физиолога А.Нудова «Опыт построения теории сна» [8].

Согласно видному американскому философу Р.У.Эмерсону, умудренному опытному человеку сон необходим не для того чтобы заранее узнать о своем будущем, а для постижения самого себя. Эти теоретические выкладки американского философа имели продолжение на

более глубоком научном уровне в трудах основоположника теории психоанализа известного австрийского ученого-психиатра З.Фрейда. Именно в своей новой теории толкования снов З.Фрейд еще в конце XIX века начал научное психо-физиологическое изучение природы сна. В 1895 году он неожиданно для себя «открыл» основные положения теории сновидений (сон – это реализация мечты) [5, 4]. Его книга «Толкование снов», впервые увидевшая свет в 1900 году, вызвала настоящую сенсацию. В первую очередь, касаясь вопроса сновидений первобытного человека, автор отмечал, что эти сны главным образом были связаны с их верованиями в мир сверхъестественных сил [5, 14]. По мнению З.Фрейда по сути своей сон рождается в подсознании человека, видящего его. На самом деле он ничего не предсказывает и не имеет никакой связи с будущим. Он имеет отношение лишь к переживаниям, связанным с прошлым и настоящим. Человеческий ум удерживает в сознании прошлый опыт, связанный со страданиями, страхом, стыдом, препятствуя их выходу на уровень сознания. В этом смысле толкование снов как бы создает условия, предпосылки для «выхода» тайных желаний, чаяний и страхов человека. З.Фрейд советовал людям искать тайны снов не в мистических силах и метафизическом мире, а в самих себе.

С теорией З.Фрейда о главной функции сна как реализации мечты, связанной с табу в отношении того, кто его видит, импульсами, не соглашался К.Г.Юнг. Согласно З.Фрейду, сон как замаскированное выражение потаенных желаний человека как бы стирает эти его желания, свободные фантазии с помощью различных символов. К.Юнг характеризует этот подход ученого как весьма поверхностный и наивный: «Имея дело со снами, не следует становиться наивным. Они зарождаются в духе, который носит не вполне человеческий характер, а является скорее дыханием природы – дух прекрасного и благородного, равно как и жестокого божества. Чтобы охарактеризовать этот дух, следует, скорее, приблизиться к миру древних мифологий или к сказкам первобытного леса, чем к сознанию современного человека. <...> Первобытный человек управлялся главным образом своими инстинктами, в отличие от его «рационализированных» современных потомков, научившихся себя «контролировать». В процессе цивилизации мы все более отделяли наше сознание от глубинных инстинктивных слоев психического и в конечном счете от соматической основы

психических явлений. К счастью, мы не утратили эти основные инстинктивные слои; они остались лишь в форме образов сна» [7]. Иными словами, К.Юнг связывает сны с мифологическим сознанием и согласен с мнением об использовании в их толковании символов коллективного подсознания, либо архетипов как других форм его проявления. По его мнению, сон является средством, создающим связь между сознанием и подсознанием человека и смысловой спектр сна гораздо шире индивидуальных рамок, отражая все богатство и сложность всех сфер подсознания – как индивидуальной, так и коллективной.

Ввиду того, что образцы мифов, сказок, эпоса являются творческим продуктом периода перехода человека от инстинктивного мышления к сознательной деятельности, к ним более правильно было бы применять классические «нравственные» методы. Один из таких методов основан на гадальных книгах древнего мира. Этот метод преимущественно использовался в толковании снов шахов и государей. Например, в древней азербайджанской легенде «Астиаг» правитель Мидии Астиаг видит два сна в связи со своей дочерью Манданой. ничто – ни маги, стремящиеся истолковать эти сны, ни другие предпринимаемые меры – не приносят никакой пользы. Знамение претворяется в жизнь, и его внук Кир, повергая деда, восседает на его трон.

Второй метод также связан с предупреждением во сне шахов, государей о грозящей им опасности, покушениях, предательствах и их обезвреживании. Толкование подобных снов часто встречается в фольклоре народов мира, в особенности в эпосах.

К подобным образцам относится и французский героический эпос «Песнь о Роланде», в котором описан эпизод сна, к толкованию которого подходит вышеописанный метод.

Тема сновидений, характерная в основном для устного народного творчества, весьма разнообразит сюжет «Песни о Роланде». Во снах Карл дважды бывает предупрежден о приближающимся бедствии, трагедии. В первом сне Карл видит, как к нему приходит Ганелон и, взяв у него из рук копьё, бросает его наземь. Во втором сне он видит, как в Ахене на него бросается медведь, однако выбежавший из крепости пес хватает медведя за правое ухо и тем самым спасает Карла. Оба сна очень тревожат Карла, который предается сомнениям.

День миновал, на землю ночь спустилась.
Могучий император сон увидел.

У входа он стоит в ущелье Сизы,
Зажал копьё из ясеня в деснице;
Но за копьё граф Ганелон схватился,
Потряс его и дернул что есть силы.
Взвилась обломки древка к небу вихрем...
А Карл все спит, не может пробудиться.

Потом ему привиделось во сне,
Что он в капелле ахенской своей.
Рвет правое плечо ему медведь.
Вдруг мчится леопард с вершин Арденн.
На Карла прынул он, разинув зев,
Но из дворца прворный пес приспел.
От короля он отогнал зверей,
Медведю ухо правое изъел,
За леопардом кинулся затем.
«Великий бой!» – кричат французы вслед,
Хоть и не знают, кто одержит верх.
А Карл все спит... [9]

Сравнительный анализ «Песни о Роланде» и «Эпоса о Гильгамеше» показывает свободное использование в обоих эпосах мотивов, связанных со сном. В сюжете о Роланде сны описываются накануне двух значительных событий: в первый раз в связи с назначением Карлом Роланда главнокомандующим французской армии, во второй – перед ответным ударом сарацинам. Каждый раз император видит два сна, однако ни один из них не беспокоит его, не заставляет задуматься. Хотя сны Карла носят символический характер, не представляют особой трудности истолковать их. С.М.Баура толкует первый сон следующим образом: «В образе копья не нужно искать каких-то потаенных смыслов. Это главное оборонительное оружие Карла Великого, и оно может олицетворять или его арьергард, или обоих одновременно. Сон предупреждает о коварстве и опасности и не оставляет сомнений в том, кто предатель» [2, 397].

Причина столь простого истолкования С.М.Баурой данного сна состоит в подходе к нему исследователя не столько с точки зрения символов, сколько с логической позиции. Все известно. Копье – оружие защиты, а отбирает его и бросает на землю не кто иной, как Ганелон. Интерес в том, что толкование данного сна и в контексте восточных толкований снов дает аналогичную картину. Так, в мусульманском толкователе снов смысл копья дается сле-

дующим образом: 1. Копье – удачный поход, путешествие; 2. Копье – указание на скорую встречу с братом, либо с сыном; 3. Сломанное копьё – указание на беспокойство из-за того, что с сыном либо, с братом что-то случилось, т.е. что они «в беспокойстве» [12]. Просмотр трех толкований приводит к выводу, о наибольшем соответствии в варианте С.М.Баура третьего пункта. В действительности Карл любил Роланда как родного сына и упоминание здесь «беспокойства» означает ожидающую Роланда опасность.

Толкование второго сна несколько иное. Оно относится к типу сновидений, связанных с животными. Согласно французским сонникам, нападение во сне на человека медведя означает, что у вас имеется мощный, жестокий враг, который будет преследовать вас, однако ввиду его недостаточной осторожности, вам удастся спастись [10]. В мусульманских сонниках медведь символизирует глупого, нечистого на руку врага. Таким образом, набросившийся на Карла медведь символизирует сарацинов, а выбежавший из крепости и спасающий Карла пес – Роланда.

В последующем, решающем эпизоде эпоса Карлу вновь снится сон. На этот раз он видит архангела Гавриила, который предупреждает его о неминуемой второй битве, однако не говорит об ее исходе. Вслед за этим он оказывается в гуще природных явлений: молнии, урагана, а также в окружении диких зверей и уродливых существ, которые кидаются на воинов, чтоб растерзать их. Карл же не в состоянии помочь им. На французов идут сарацины, во главе армии наступает эмир Балиган, подобный льву. Только Карл может усмирить его, а он, по обыкновению, спит. Слово «спит» здесь употреблено, естественно, и в переносном смысле. Поскольку Карл, несмотря на столько предупреждений во сне, не предпринимает никаких действий. Это исходит из чрезмерной гордыни Карла и того, что он не принимал врага всерьёз.

Хотя в «Песне о Роланде» сны предвещают будущие события, однако они не столь богаты сложной символикой, как в восточных, в том, числе тюркских эпосах. Что обуславливает несложность их толкования.

Литература

- 1 Nəbiyev A. Folklorida fasiləsiz transfer və yuxu paradiqmaları: Monoqrafiya. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 341 s.
- 2 Боура С.М. Героическая поэзия / Пер. с английского и вступ. статья Н.П. Гринцера, И.В. Ершовой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 808 с.

- 3 Всемирная энциклопедия сновидений. – Нальчик: Эль-фа, 1997. – 496 с.
- 4 Фелелов А. Сны и видения в свете Библии. – Баку, 2008. – 75 с.
- 5 Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. – Минск: ООО «Попурри», 2003. – 576 с.
- 6 Эпос о Гильгамеше. [Электронный ресурс]. URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/274/Epos_o_Gil%27gameshe.html.
- 7 Юнг К.Г. Архетип и символ [Электронный ресурс]. – М.: Ренессанс, 1991. – URL: <http://www.psynavigator.ru/files/books/arhetipisimvol.pdf>
- 8 <http://www.alterson.net/issledovaniya.html?start=1>
- 9 <http://www.russianplanet.ru/filolog/babylon/epos/roland3.htm>
- 10 www.sweet-to-dream.ru/sonnik/avtor/french
- 11 www.religio.ru/lecsicon/08/236.html
- 12 www.sweet-to-dream.ru/sonnik/avtor/islamskiy

References

- 1 Nəbiyev A. Folklorada fasiləsiz transfer və yuxu paradıqmaları: Monoqrafiya. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 341 s.
- 2 Boura S.M. Geroicheskaia poezija / Per. s anglijskogo i vstup. stat'ja N.P. Grincera, I.V. Ershovoj. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. – 808 s.
- 3 Vsemirnaja jenciklopedija snovidenij. – Nal'chik: Jel'-fa, 1997. – 496 s.
- 4 Fefelov A. Sny i videnija v svete Biblii. – Baku, 2008. – 75 s.
- 5 Frejd Z. Tolkovanie snovidenij / Per. s nem. – Minsk: ООО «Popurri», 2003. – 576 s.
- 6 Jepos o Gil'gameshe. [Jelektronnyj resurs]. URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/274/Epos_o_Gil%27gameshe.html.
- 7 Jung K.G. Arhetip i simvol [Jelektronnyj resurs]. – M.: Renessans, 1991. – URL: <http://www.psynavigator.ru/files/books/arhetipisimvol.pdf>
- 8 <http://www.alterson.net/issledovaniya.html?start=1>
- 9 <http://www.russianplanet.ru/filolog/babylon/epos/roland3.htm>
- 10 www.sweet-to-dream.ru/sonnik/avtor/french
- 11 www.religio.ru/lecsicon/08/236.html
- 12 www.sweet-to-dream.ru/sonnik/avtor/islamskiy

Азизова А.О.
**Мифопоэтика романа
А. Жаксылыкова «Поющие
камни»**

В статье рассматриваются особенности мифопоэтики романа Аслана Жаксылыкова «Поющие камни». При раскрытии этой проблемы автор статьи отталкивается от известных концепций Д. Фрэзера, Э. Тайлор о сущности мифа. Во главу угла ставится мысль о том, писатель в основу поэтики романа положил основные постулаты шаманизма, поэтому в структуре повествования особую роль играют три образа: шаман Дюсен-баксы, мальчик-пастушок и Жан, чья заблудшая душа ищет спасения в общении с шаманом и мальчиком. По мнению автора статьи, роман А. Жаксылыкова представляет собой исповедь главного героя, чему способствует кольцевая, циклическая композиция. В статье интерпретируются функции ведущих героев и определяется роль мифа в структуре их образов.

Ключевые слова: миф, шаманизм, отчужденность, мотив блудного сына, циклическая композиция.

Azizova A.O.
**Mythopoetics of A. Zhaksylykov's
novel «Singing stones»**

The article discusses the features of mythopoetics of Aslan Zhaksylykov's novel «Singing stones». In disclosing this problem, the author is repelled from the well-known concepts of D. Fraser, E. Taylor of the myth's essence. On the focus is put the idea that as the basis of the poetics of the novel the writer put the basic tenets of shamanism, so the narrative structure of the special role played by three images: the shaman Dusen-baksy, a cowherd boy Zhan, whose lost soul seeking salvation in communion with the shaman and boy. According to the authors, the A. Zhaksylykov's novel is a confession of the main character, aided by a ring, a cyclic composition. There are interpreted functions of leading characters and defined the role of myth in the structure of their images in the article

Key words: myth, shamanism, prodigal son motif, cyclic composition.

Әзизова А.О.
**А. Жақсылықовтың «Әнші
тастар» романының
мифопоэтикасы**

Мақалада Аслан Жақсылықовтың «Әнші тастар» романының мифопоэтикалық ерекшеліктері қарастырылады. Мақала авторы проблеманы ашу кезінде Д. Фрэзердың, Э. Тэйлордың мифтың болмысы туралы танымал концепцияларына негізделеді. Алдыңғы қатарда жазушының роман поэтикасының негізі ретінде шаманизмнің негізгі постулаттарын алған, сондықтан баяндау құрылымында үш бейне ерекше рөл атқарады: Дүйсен бақсы-шаман, бақташы бала және олармен әңгімелесуден тыныштық табатын жаны адасқан Жан. Мақала авторларының пайымдауынша, А. Жақсылықовтың романы басты кейіпкердің тәубеге келуі болып табылады. Мақалада басты кейіпкерлердің қызметі мен олардың бейнесіндегі аңыздың рөлі анықталады.

Түйін сөздер: аңыз, шаманизм, адасқан ұл мотиві, циклдык композиция.

**МИФОПОЭТИКА
РОМАНА
А. ЖАКСЫЛЫКОВА
«ПОЮЩИЕ КАМНИ»**

Миф несет в себе энергию древних эпох, когда первобытный человек для выживания в суровых условиях дикой природы, экстремальных природных условий, окружения враждебными племенами, страха перед космосом и его непонимания выработал в себе особые качества ментальной связи с сверхъестественными силами, апелляции к ним, договора с ними [1, 2]. Из века в век, из тысячелетия в тысячелетие эти духовные принципы развивались, оттачивались, совершенствовались, формируя такие институты, как анимизм, пантеизм, тотемизм, шаманизм, институт сакральных союзников – нагуалей или по-казахски – арка. Вокруг этих принципов, формировавших и само подсознание человека, складывался весь комплекс обрядов и ритуалов древнего человека. Шаманизм стал главным институтом первобытной культуры архаического человека, в ком законсервировались все духовные знания, приобретенные в ходе духовной эволюции, они отложились в сфере подсознательного и чаще передавались устным и опытным путем от наставника к ученику, от отца к сыну, от деда к внуку, то есть по линии прямой передачи или генеалогического наследования. Основная психологическая особенность шамана – медиация, то есть способность вступать в контакт с духами, то есть с сверхъестественными силами, чаще всего союзниками – арка. Кроме того, шаман – носитель всевозможных магий, начертательной, защитной, контагиозной, белой или черной. Магические знания – сфера обязательных знаний шамана, который живет в условиях постоянной бдительности, ибо сфера контакта с духами, особенно с бестиалиями и стихиялиями (демонами и полудемонами) чрезвычайно опасная. Следовательно, шаман вольно или невольно по своей природе – мифолог, он носитель не только традиционных ритуалов и вербальной магии (сакральных текстов), но и всего свода мифологических знаний своей зоны культуры. В романе А.Ж. Жаксылыкова «Поющие камни» [3] художественно организована именно такая ситуация. Шаман Дюсен-баксы является носителем традиционных знаний, он своего рода степной даос, никому не подчиняется, он вне закона и светских, социальных отношений, неуловим, переезжает от аула к аулу, от кишлака к кишлаку, чаще всего обретаётся неподалеку от пастухов на далеких пустынных

отгонах. Его тайная миссия – спасти здоровье и души заблудших людей, обманутых цивилизацией. На дне цивилизованного мира оказываются много людей и по разным причинам. Одни по слабости своего характера, другие из-за слепоты в азартной игре или просчета в тактике, по порочности характера (алкоголизм, мании, наркомания), безудержной алчности и т.д. Среди проигравших бывает немало хороших людей, даже талантливых, гениальных, и именно такие по природе хорошие с духовными задатками люди начинают искать спасения, пытаются выбраться из пропасти, в которую низвергнулись, конечно, по причине духовной слепоты.

Дюсен-баксы ждет именно таких людей, он знает, что рано или поздно кто-то из них придет в степь или в горы в поисках спасителя, того, кто знает и причину болезни и лекарство и метод борьбы. Эта социальная болезнь дала в свое время целую когорту людей, которых потом философы и публицисты назовут потерянное поколение постиндустриальной эпохи. Их не расстреливали, как в сталинские годы, а полностью отстраняли от социального попирца, объявляя их диссидентами, политически неблагонадежными, отступниками, не давая им реализовать ни по службе, ни в науке, ни в культуре, ни в творческой сфере. В атмосфере подозрительности, недоверия, отчуждения и безысходности, конечно, нищеты, многие такие люди начинали опускаться, скатываясь в алкоголизм или в наркоманию. Нет счета таким погибшим душам. Жан – герой романа А. Жаксылыкова «Поющие камни» – один из таких людей. Отвергнутый всеми, даже женой по причине провальной защиты диссертации (на защите он выступил против маститых ученых, членов диссертационного совета и официальной идеологии соцреализма), объявленный неудачником, он ищет забвения в вине и водке, в результате он превращается в бомжа.

Проблема Жана, главного героя романа А. Жаксылыкова «Поющие камни», – бездуховность, изолированность человека от корней, традиции, этнокультуры, в конечном счете, от мифологической основы бытия человека. Отчужденность человека современного урбанистического постиндустриального мира – это не выдумка, а уже типическая психологическая ситуация, своего рода блуждание личности в мире фантазий и идеологических однодневок, порождаемых виртуальной технологией капиталистического общества. Жан обнаруживает, что он страшно одинок. Нет рядом с ним

ни друзей, ни родственников. Его слава молодого дарования, талантливого поэта и ученого лопается, как мыльный пузырь. К этому удару добавляется еще более тяжелый удар, он становится вынужденным свидетелем измены жены, Айнуры. В именах героев улавливается тонкая семантическая игра: Жан – это душа (каз.), Айнура – свет луны, то есть душа лишается поддержки света. Характерная психологическая ситуация – потеряв все, что имел в социуме, герой теряет почву под ногами, он не находит опоры, а ведь человек традиционного общества в таких обстоятельствах обращается к вере, к религиозным ценностям, и они зачастую спасают его. Жан не способен думать о боге или аруахах, хотя он вышел когда-то из аула, но это было давно, и он потерял почти все традиции и архетипы аульных казахов. Поэтому запой оказался для него единственным выбором.

Все-таки в пропащем человеке нечто осталось, и оно было заложено в подсознании. В самые мрачные минуты пьяного бреда и помутнения Жан помнил об одном, где-то на юго-востоке Казахстана проживает шаман по имени Дюсен-баксы. В полуразрушенном сознании алкоголика все еще брезжил свет отчаянной надежды – найти шамана и броситься к его ногам с мольбой о спасении. Таким образом, порыв погибающего Жана – это ни что иное, как спонтанный импульс подсознания, мощный неосознанный толчок в сторону возврата в мир старого, традиционного. Жан отправляется в район Жаркента, затем еще дальше к Хоргосу, где, как он слышал, странствует по степи неуловимый шаман. По логике своего бродяжничества он оказывается во власти старика-дунганина.

Встречу Жана и шамана предваряет следующее: Жан подрабатывал у старика-дунганина еще и тем, что, бродя по дну высохшей реки Усек, находил красивые камни, чаще всего нефрит. Вечером, выйдя на площадку стоянки автобусов у трассы, дунганин продавал камешки туристам, чаще всего китайцам. Жан получал за это стакан вина на вечер и кусок сухой лепешки. Когда ленился, дунганин нередко лупил его камчой. Однако он не был жестоким.

Как-то раз Жан, бродя по руслу реки в поисках интересных камней, подобрал особенный окатыш. Камень был идеально круглый, опоясанный ровно посередине белым кварцевым пояском. На белой половине камня черными прожилками было прорисовано лицо красивой девушки, на темной половине камня белыми прожилками был прорисован символ даосизма

Инь-Ян. Потрясенный Жан долго рассматривал камень, не веря своим глазам, а когда выбрался на берег, увидел странного пастушка, в дикую жару одетого в брезентовый плащ, капюшон был нахлобучен на голову. На ритуальное приветствие пастушок ответил: «Я тебя знаю». Удивленный еще более, Жан вернулся домой. Он решил утаить камень от дунганина, но тот нашел камень Инь-Ян. Вечером он пригласил Жана в гости домой. Старик и старуха были одеты во все новое, дастархан ломился от блюд. Старик даже поклонился Жану. Тот был так поражен этой сценой, что решил, что это последний вечер его жизни, а старики, зная это, устроили ему проводы. В этот вечер он напился как никогда. Ночью в сарае он сильно бредил. Ему впервые приснился пастушок, в этом сне он кричал: «Коке! Коке!» и лунной ночью ломился куда-то через дикие дебри тростника и кукурузы, а над головой реяли совы и филины и хохотали ему в лицо. Решив, что сходит с ума, Жан решил покончить с собой. Он приготовил бритву, чтобы прорезать вены. Однако не решился. Какая-то сила подняла его и заставила ночью бежать. В помутнении он бежал всю ночь, а утром увидел впереди старика на осле. Это и был шаман Дюсен-баксы. В тот день Жан не смог догнать его. Он упал на землю и забылся в бредовом сне. А когда ночью очнулся, увидел костер, старика рядом с огнем и пастушка, который недавно сказал ему, что знает его. Так случилась встреча городского человека (блудного сына по западной и восточной мифологии) с шаманом (природным мудрецом, целителем, тенгрианским патриархом).

Эта встреча имеет символическое значение. На уровне символического подтекста эта встреча урбанистического Запада и мифологического Востока. Жан – персонификация заблудшего западного человека, потерявшего корни, отчаянно одинокого, чье сознание заблудилось в парах алкоголя и идеологического бреда. Дюсен-баксы – персонификация природного Востока с его архаической духовностью в виде шаманизма. Днем шаман и пастушок оставляли Жана одного в степи, сами откочевывали на другое место. Так что Жану приходилось искать их, бегая по отрогам и степи. К ночи он находил их, обессиленный, падал возле костра. Засыпая рядом с пастушком, он видел необыкновенные сны, в которых опять и опять проживал жизнь мальчика, проникаясь дикой силой природной жизни, невероятные духовные полеты, превращения в зверей и птиц, а чаще всего огромную любовь к родителям и нечеловеческую тоску к

отцу и матери, родному отчему дому. Так душа Жана заразилась нравственностью и чистотой пастушка. А мальчик, видя сны про жизнь Жана, взял на себя часть его боли. Так переплелись души двух совершенно разных людей, и эта трансмутация душ была самым правильным лечением для Жана.

Душа Жана постепенно очистилась от бредовой мути, он более или менее ясно стал видеть как свое положение, так и перспективу своей жизни.

Таким образом, пастушок – духовный антипод Жана, прообраз самого лучшего, нравственно чистого, что может быть в человеке, и совершенно не случайно он, не найдя себе место в мире людей, возвращается в лоно природы, к овцам, собакам, растениям, к мудрому шаману, олицетворяющему собой религию природы. Душа пастушка свободна сама по себе, она подчинена законам любви, мальчик безоглядно любил отца и мать, отчий дом, для него родительский дом – воплощение рая на земле. Поэтому он мечтает найти отца и мать, соединить их и вернуть их в родной дом, чтобы все было по-прежнему.

Идея мифологического Эдема значима в романе А. Жаксылыкова. Каждый из героев неосознанно ищет утерянный Эдем. Для Жана – это мерцающий образ далекого Тибета, где на склонах в тумане затерян ламаистский монастырь, а ламы погружены в многочасовую запредельную нирваническую медитацию. Рай мальчика-пастушка и рай Жана семантически противопоставлены. И это в контексте романа имеет концептуальное значение. Каждый из Эдемов по-своему реален и одновременно иллюзорен. Эти Эдемы реальны в том плане, что это вполне реально существующие вещи, достижимые при определенных условиях. Однако для мальчика прежняя жизнь уже недостижима, ее вернуть нельзя, ибо отец умер, а мать завела другую семью. То есть суровая социальная и физическая реальность встала перед ним стеной. Жан не сможет добраться до ламаистского монастыря на Тибете, хотя всей душой стремится туда, даже в финале романа прыгает со скалы в реку Хоргос, чтобы выплыть на той стороне границы. Он не может достичь этой цели по той причине, что иллюзия живет внутри его души. Он заблудился внутри самого себя, он во внутреннем мраке и не видит пути. Перипетия странствий библейского и коранического блудного сына в том, что он не видит духовного пути и не понимает, что душа существует как особая реаль-

ность, и что ради нее надо жить высоко и жертвовать многим. Жан же был ослеплен страстями и миражами бытийного мира. В своем несчастье Жан и мальчик как бы побратимы по судьбе, вот почему во снах они могут переживать душевные коллизии друг друга. И они могут спастись только друг через друга.

Жана, прыгнувшего камнем в реку, в полубессознательном положении выловили пограничники, и он оказался в больнице, куда вызвали

его жену, ей Жан рассказал все. Практически весь этот роман – исповедь Жана жене, сидящей у больничной койки. Жан повторил судьбу Мцыри Лермонтова, то есть в романе А. Жаксылыкова заложена кольцевая, циклическая композиция. Все, что происходит дальше в других романах этого цикла – новый виток развития судьбы одного героя Жана, то есть человеческой души, которая на тотальном уровне всегда одна и едина.

Литература

- 1 Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь – М.: Политиздат, 1990. – 230 с.
- 2 Тайлор Э. Первобытная культура – М.: Политиздат, 1989. – С. 92-120.
- 3 Жаксылыков А. Поющие камни // Жаксылыков А. Сны окаянных. Трилогия. – Алматы, 2005. – С. 12-95.

References

- 1 Frezer D.D. Zoljnfa vetv. – M.: Politizdat, 1990. – 230 s.
- 2 Tajlor E. Pervobythaja kultura – M.: Politizdat, 1989. – S.92-120.
- 3 Zaksylykov A. Pojushie kamni // Zaksylykov A. Sny okajannsx. Trilogia – Almaty, 2005. – S. 12-95.

Базылова Б.К.
**Художественная обработка
этнографического материала**

Роман-дилогия «Вешние снега» и «Смутное время» Мухтара Магауина дает богатый материал по изучению этнографии казахского народа. Автор глубоко проникает в жизнь народа, это дало ему возможность отразить народные традиции, обычаи. В романе писатель воспроизводит неповторимый колорит исторического периода XVI века, жизнь людей, их обычаи и обряды, их мечты и стремления. Читатель знакомится с национальным обликом казахского народа: гостеприимство, уважение к старшим, решение спора, приветствие повелителя. Произведение содержит богатый материал об одежде кочевников: зимняя и летняя одежда мужчин и женщин, с ее большими отличиями в зависимости от принадлежности к различным социальным группам. Из романа можно почерпнуть сведения о кочевом образе жизни казахов. М. Магауин строго соблюдает принцип историзма и стремится быть точным во всем: быт, обычай Посольского приказа, облик русского государства, одежда, оружие героев описаны в полном соответствии с исторической действительностью. Это усиливает исторический колорит романа. Описание деталей быта казахского и русского народов является средством воссоздания исторической экзотики, они важны автору для изображения характерных картин жизни общества, той типической среды, в которой разворачивается действие романа.

Ключевые слова: исторический роман, этнографический материал, творческая обработка, художественное воссоздание.

Bazylova B.K.
**Art processing of ethnographic
material**

Dilogy novel «Spring snow» and «The time of Troubles» Mukhtar Magauin provides rich material on the study of the ethnography of the Kazakh people. Author penetrates deep into life of the people, it gave him the opportunity to reflect the folk traditions and customs. In the novel, the writer reproduces unrepeatable coloring of the historical period of the XVI century, the life of people, their customs and rituals, their dreams and aspirations. The reader gets acquainted with national identity of the Kazakh people: the hospitality, respect for the elders, the solution of the dispute, of greeting the teacher. Artwork contains a wealth of material about the clothes of the nomads: winter and summer clothing for men and women, with its larger differences depending on belonging to various social groups. From the novel we can draw information about nomadic way of life of Kazakhs. M. Magauin strictly observes the principle of historicism, and strives to be accurate in everything: life, custom. Ambassadorial Office, the appearance of Russian state, clothing, the weapon of heroes are described in full accordance with the historical reality. This reinforces the historical flavor of the novel. Description of details of life of the Kazakh and Russian peoples is a means of recreating historical exoticism, they are important to the author of the image characteristic paintings of society, of the typical environment in which the action unfolds novel.

Key words: historical novel, ethnographic material, creative process and artistic recreating.

Базылова Б.К.
**Этнографиялық материалдың
әдеби өңделуі**

Мұхтар Мағауиннің «Мәңгі қарлар» және «Бұлыңғыр уақыт» роман-дилогиясы қазақ елінің этнографиясын оқуда бай материал. Автор халықтың өміріне терең бойлап, халықтың салт дәстүрін көрсетуге мүмкіндік берді. Жазушы романда XVI ғасырдың тарихи кезеңінің қайталанбас түсін, адамдардың өмірін, олардың салттары мен жоралғыларын, армандары мен ниеттерін жаңғыртты. Оқырман қазақ елінің ұлттық кейіпімен: қонақжайлық, үлкенге құрмет, жанжалды шешу, басқарушыны қош көру сияқты түрлерімен танысады. Туынды көшпенділердің киімдері: басқа әлеуметтік топтардан ерекшеленетін әйелдер мен ерлердің қыстық және жаздық киімдері туралы бай материалдан тұрады. Романдан қазақ халқының көшпенді өмірі туралы мағлұмат алуға болады. М. Мағауин тарихи принципті толығымен сақтап, барлығында нақтылық сақтауға тырысқан: Посолдық бұйрықтың тұрмыс тіршілігі, салты, кепкердердің киімдері, қарулары тарихи шындыққа сәйкес суреттелген. Бұл романның тарихи түсін жоғарлатады.

Түйін сөздер: тарихи роман, этнографиялық материал, шығармашылық өңдеу, әдеби жаңғырту.

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ОБРАБОТКА
ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО
МАТЕРИАЛА**

Роман-диалогия «Вешние снега» и «Смутное время» дает также богатый материал по изучению этнографии казахского народа. Глубокое проникновение в жизнь народа дало автору возможность отразить народные традиции, обычаи. Особенно красочно воссозданы картины охоты. Роман также дает представление о верованиях казахов, о бахсизме и шаманизме, о сватовстве, о взаимоотношениях отца – сына, свекрови – снохи, правителя – подданных. Вместе с тем необходимо отметить, что помимо своего познавательного значения все эти детали быта, т.е. вся материальная культура и народные обычаи, сами по себе несут важную функцию в создании неповторимых атрибутов эпохи, помогающих наглядно воспроизводить колоритные особенности обстановки, дух времени. Все особенности жилища казахов с его внутренним убранством, своеобразие одежды, предметов обихода, пища, и другое, обязаны своим происхождением условиям кочевого скотоводческого хозяйства. Произведение содержит богатый материал об одежде кочевников: зимняя и летняя одежда мужчин и женщин, с ее большими отличиями в зависимости от принадлежности к различным социальным группам. Из романа можно почерпнуть сведения о кочевом образе жизни казахов: казахи – скотоводы кочевали аулами, что было связано с сезонным характером пользования пастбищами при пастбищно-кочевом скотоводстве. Во время патриархально-родового строя кочевой аул представлял собой пастбищно-кочевую общину, основу которой формально составляло общинное землепользование определенными пастбищами, где как у всякой территориально соседской общины, имела место частная собственность на скот. Летом родственные общины объединялись для кочевки, образуя большой кочевой коллектив. Основу аульной общины составляла группа семей, различные в имущественном отношении: баи, середняки, бедняки – «...рядом с каким-нибудь баем, имеющим пять тысяч лошадей, десять тысяч овец, кочует рядом такой бедняк, у которого – ни одной головы скота сверх того, что нужен ему, чтобы прокормить семью» [1, 93].

В романе писатель воспроизводит неповторимый колорит исторического периода XVI века, жизнь людей, их обычаи и обряды, их мечты и стремления. Читатель знакомится с

национальным обликом этого удивительного народа: гостеприимство, уважение к старшим, решение спора, приветствие повелителя. Гостеприимство, уважение стариков, почитание их как святых, повиновение старшим – составляют добродетель казаха-кочевника. Казахи всегда были свободными по духу, даже ханская узда, как бы она не была натянута, не могла подавить это ощущение свободы. Поэтому беки могут открыто высказывать свое мнение и выражать несогласие с правителем. Мудрый Томан-бий откровенен с Ораз-Мухамедом: «Бий – хороший скакун лишь с ханской уздой, султан – силач лишь при едином народе. Бию без хана нет доблести, султану без народа нет мощи».

Реальный образ прошлого воссоздается путем творческой обработки этнографического материала, что является непременным условием для художественного уровня жанра исторического романа. Известный критик Ш. Елеукенов пишет: «Исторический роман – зеркало эпохи. Сама природа жанра должна глубже охватить социально-экономическую сторону жизни народа, его быт, обычаи и установления, дать почувствовать само его дыхание» [2, 304].

На роман о прошлом возлагается задача воссоздания жизни со всеми мелочами и деталями. Важнейшее место в создании художественного адекватности действительности принадлежит событиям, которые являются строительными блоками сюжетно-композиционного построения произведения. Другая задача связана с проблемой передачи историко-бытового колорита древности. Необходимость реалистического воскрешения специфической атмосферы времени в произведении требует от писателя знаний быта людей, их обычаев и обрядов. Ж. Дадебаев считает, что в современном казахском романе наряду с изображением исторических характеров важное значение имеет показ обычаев, традиции народа [3]. Правдиво воспроизвести прошлое – значит, прежде всего, показать тенденцию развития истории в ту или иную эпоху, суметь рассказать о сути исторических событий, верными тонами дать колорит эпохи, вскрыть истинные пружины события, отобразить дух времени. М. Магауин собрал богатейший этнографический материал. Он достиг высокого художественного уровня при воссоздании жизни и быта русского и казахского народов в XVI веке. Наиболее полно и художественно в романе описаны ритуалы, обычаи посольские, быт Посольского приказа. Яркие картины описания приезда казахского посольства, приема иностранных послов в Москве

читатель воспринимает глазами русского дьяка Евлампия Вылузгина и главного посла казахского народа Кул-Мухамеда.

Знание истории, этнографии помогло писателю познать сущность изображаемой эпохи во всем многообразии политических, культурных, социальных особенностей ее развития. Если сравнить изображенный романистом обычай приема послов с источниками, то можно сказать, что писатель с точностью историка отображает материал. Если сопоставить воссозданный писателем этнографический материал с сочинениями Ключевского, Забелина и других, то можно сделать вывод, что автор исторически достоверно отразил быт и нравы посольского двора [4].

Писатель знакомит нас с порядком приема иностранных посольств, приехавших к московскому государю Федору Иоанновичу, с первыми впечатлениями, которые испытали представители казахского народа в Московии, а также, как московские люди, особенно московское правительство, относились к посланникам Тауккель-хана, как старались держаться перед ними и в каком виде представляли им положение своей страны. Иностранные посольства из западноевропейских государств в XVI веке были нередким явлением в Москве, а приезд посланников неизвестной, загадочной «Казатцкой Арды» был необычным и неожиданным для русских. Москва стала единственно возможным местом приема иностранных послов только при Федоре Иоанновиче и Борисе Годунове.

В зарождении дипломатических отношений определенную роль сыграл главный герой романа Ораз-Мухамед. Он заботится о судьбе своего народа, о его будущем. Глубоко страдая, тоскуя по далекой родине, казахский султан не забывает слова Тауеккель-хана, сказанные когда-то на Совете в Созаке: «Если бы нам стать с русскими союзниками, перенять их искусство». Посольство из Казахской Орды в составе 91 человек ехали в Москву через улусы Ногайской Орды, Самару, Казань, нижний Новгород, Муром, Рязань, Коломну. Торжественное вступление в Москву иностранных послов, которые наблюдали тысячи москвичей, было ярким и увлекательным зрелищем. Сценарий его составлялся заранее, а режиссерами выступали разрядные дьяки и дьяки Посольского приказа. Они определяли день и время вступления в столицу. В полумиле от Москвы послам объявляли, что дальше продвигаться нельзя, нужно ждать «больших людей» от государя, перед которы-

ми надо сойти с лошадей на землю. Придворные, выезжавшие навстречу послу, старались более всего повести дело так, чтобы посол первым обнажил голову, первым слез с лошади. Это значило оберегать честь государя. Если посол не знал хорошо обычаев московских дипломатов, он не обращал на это внимания и много проигрывал во мнении встречавших. Но главный посол Казахской Орды Кул-Мухамед, знавший об этом в результате многочисленных встреч за долгие 7 месяцев пути, принял подобные же меры со своей стороны: *«С коня, разумеется, сойти необходимо. Из уважения к белому царю. Но нога его должна коснуться земли не раньше ноги русского бека»* [1, 443].

Писатель детально описывает посольский церемониал, излагает исторические сведения о казахско-русских взаимоотношениях, рисует яркие сцены, дающие наглядные представления о быте XVI века. В русском государстве строго различали три степени посольского достоинства: высшее достоинство принадлежало большому послу, ниже было звание посланника, последней была степень гонца. С различием этих степеней организовывался сам прием. В день приема приставы являлись к послу в богатых одеждах, которые они надевали здесь же, в сенях посольского двора, и объявляли о приближении бояр, которые будут сопровождать посла во дворец и просили, чтобы посол вышел к нему навстречу. *«У нас гости не встречают хозяина аула, выбегая ему на улицу, – сказал Шогельбий. – Сейчас они гости твоего дома. Нужно встретить!... Кул-Мухамед давно уже сделал вывод: исполнять все их требования – делать себе только во вред... слишком упорствовать, чванливо настаивать на своем – тоже неверно. ничтожное недовольство, мелкая обида могут стать ступенькой к большим недоразумениям... Золотая середина – самое верное. И русские беки, представляющие царя, останутся довольны, и ты не уронишь чести своей страны.*

Казахские послы спустились на улицу и встретили прибывших к ним царских приближенных у крыльца» [1, 462]. М. Магауин показывает мысли и чувства своих героев, обусловленные социальной действительностью. Автор также изображает поступки и действия персонажей на бытовом фоне.

Казахское посольство (главный посол – Кул-Мухамед, младшие послы – Шогельбий, Бука-мерген, Тобытай-батыр, Дондук-тайша и 40 советников) русский государь принимал в Золотой, Грановитой палате. Аудиенция – куль-

минационный момент пребывания иностранных послов в Московии. На аудиенции Кул-Мухамед сообщил о цели посольства: *«...есть лишь одно желание, одна заветная цель: будем братьями!»* [1, 474]. Вторым главным вопросом посольской миссии был вопрос о возвращении незаурядной личности – казахского султана, ныне известного полководца русского войска Ораз-Мухамеда. В дипломатическом языке XVI века важнейший термин «братство» выражало не родство и не характер взаимоотношений между государями, а их политическое равноправие. В день первой аудиенции, которая фактически была представлением послов государю, переговоры не велись, так как требовалось время для чтения грамоты и составления ответа. В XVI веке на Руси было обязательным устраивать торжественный обед для иностранных послов. Через несколько дней после торжественной аудиенции начинались переговоры в Ответной палате. Хотя представители Казахской Орды были встречены с большими почестями, но не совсем удачной была его миссия. Главной задачей его являлось приобретение и освоение огнестрельного оружия русских. Но Россия не могла допустить этого, так как опасалась того, что вооруженные казахи могли обрести непредсказуемую мощь. Из исторических документов, свидетельствующих о делах посольства Казахской Орды 1594-1595 годов, можно получить достаточную информацию о его социальном и политическом положении, внутренних и внешних делах. О ходе переговоров, посольской миссии казахского народа свидетельствуют документальные материалы [5].

Из Грамоты №6 можно судить, что требовала Русь от Казахской Орды: *«...И только мы, великий государь царь и великий князь вас пожалуем: брата вашего Уразмагмет-царевича повеленье к вам будет, и вы в то место пришлете из брата и из детей царевича в заклад, а чтоб у нашего царьского величества братья ваши и дети царевича были в нашем жалованье... А вы, будучи под нашею царскою рукою и по нашему царьскому повелению будете воевати бухарского царя и изменника нашего Кучюма царя сибирского, изымав, к нашему царьскому величеству порогу пришлете...»*. А это было почти невозможным: изловить Кучюма, от которого терпели поражение уже несколько лет хорошо вооруженные русские воины; а против бухарского ханства сам казахский народ просил у русских военной помощи. Русский царь поставил перед казахским посольством неразрешимую задачу на

данный период. Русь опасалась того, что казахи, вооружившись пушками, обретут большую силу и возможно, что станут угрозой.

Нельзя отрицать, что тесному сближению Руси с Казахской Ордой «тайное противодействие» оказал посольский дьяк Щелкалов, а также боярин Шуйский, который имел «неприятное отношение ко всем инородцам-татарам». *«Церемония проводов... при отъезде послов была намного проще, чем два месяца назад церемония приема. Ответное посольство... по сравнению с ранее намечаемым, тоже оказалось много меньше. Но нельзя сказать, что миссия казахского посольства была безрезультатной. В Москве удалось установить контакт с иранцами, чтобы совместно бороться против Абдуллы. Кул-Мухамед не мог быть недоволен результатами своей поездки... Протоптана дорога между двумя странами»* [1, 525].

М. Магауина детали в романе интересуют не столько ради живописности, сколько ради показа влияния материального быта и нравов на психику персонажей, на их образ мышления, взгляды и поступки. Он строго соблюдает принцип историзма и стремится быть точным во всем: быт, обычай Посольского приказа, облик русского государства, одежда, оружие героев описаны в полном соответствии с исторической действительностью. Это усиливает исторический колорит романа. Описание деталей быта казахского и русского народов является средством воссоздания исторической экзотики, они важны автору для изображения характерных картин жизни общества, той типической среды, в которой разворачивается действие романа. Этим обусловлен и выбор исторически типичных деталей.

Этнографическая точность, подлинность созданного в романе быта – одно из важных условий реалистического изображения персонажей и эпохи, их соответствия исторической

правде. Уже одно упоминание о различных сторонах народного быта (сватовство, урын, шаманизм) в романе убеждает в том, что богатый материал по этнографии народов должен стать предметом специального изучения. Наибольший интерес представляет описание обычая избрания хана. Мы видим, как красочно воссозданы в романе ритуалы, связанные с этим обычаем. Обряд возведения на ханство Ораз-Мухамеда совершался в мечети, построенной Касымханом. Болек-сеид властно-напевным голосом прочитал суру корана «Благословение» (хутбашакырды»). Затем, когда молитва была закончена, четверо знатных людей подняли избранника на белой кошме в знак возведения на трон: *«... четверо человек – двое от духовенства, двое от остального народа – принесли вышитую золотом, с нарядным орнаментом белоснежную кошму, специально сваянную для сегодняшнего торжества. К каждому из ее углов подошли, почтительно поклонившись, четыре думных бека: бек шырынов Есеней, бек аргынов Шаи, бек мангытов Саманай, и бек кипчаков Тобей... В тот же миг думные беки, держа кошму за углы, приподняли Ораз-Мухамеда над землей»* [1, 46]. Когда белая кошма вновь опустилась на землю, на Ораз-Мухамеда посыпался дождь из золотых и серебряных монет. Четыре думных бека снимают с хана одежду, делят его между собой, затем одевают правителя во все новое, подводят к нему скакуна *«с челкой, украшенной перьями филина, с гривой и хвостом, в которые были вплетены цветные ленты, под складным костяным седлом, утиноголовая, золоченая передняя лука которого сверкала вделанным в нее крупным яхонтом, в достойной хана дорогой сбруе – серебряная уздечка, вышитый золотой нитью подседельник, с золотым орнаментом, со свисающими кисточками нагрудник и подхвостник»* [6, 49-50].

Литература

- 1 Магауин М. Аласапыран: Роман / Пер. с каз. Кн.1.: Внешние снега. – А.: Жалын, 1985. – 592 с.
- 2 Елеукенов Ш. От фольклора до романа – эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа): Монография. – А.: Жазушы, 1987. – 351 с.
- 3 Дадебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – А.: Ғылым, 1991. – 208 б.
- 4 Домашний быт русских царей в XVI – XVII вв.: по Забелину, Ключевскому, Карновичу и др. / Составил М. Волоховской. – М.: Панорама, 1992. – 95 с.
- 5 Казахско-русские отношения в XVI – XVII вв.: Сб. документов и материалов // Под ред. В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева и Т.Ж. Шоинбаева. – А.: Изд-во АН Каз.ССР, 1961. – 743 с.
- 6 Магауин М. Аласапыран: Роман / Пер. с каз. Кн.2.: Смутное время. – А.: Жалын, 1989. – 448 с.

References

- 1 Maguin M. Alasapyran: Roman / Trans. with Kaz. Book 1.: Vernal snow. – A. : Zhaly, 1985. – 592 p.
- 2 Eleukenov Sh. From folklore to the novel – epic (ideological and aesthetic and genre originality of the Kazakh novel): Monograph. – A. : Zhazushy, 1987. – 351 p.
- 3 Dadebayev Zh. «The truth of life and creative solution». – A.: Gylym, 1991. – 208 p.
- 4 The home life of Russian tsars in the XVI – XVII centuries: by Zabelin, Kliuchevskii, Karnovichetc / Compiled by M.Volohovskii. – M.: Panorama, 1992. – 95p.
- 5 Kazakh-Russian relations in the XVI – XVII centuries. Collection of documents and materials // Ed. V.F. Shakhmatova, F.N Kireyev and T.Z Shoinbaeva. – A: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. – 743 p.
- 6 Maguin M. Alasapyran: Roman / Trans. with Kaz. Book2. : Time of Troubles. – A. : Zhaly, 1989. – 448 p.

Джакыпбекова М.Т.
**Панфиловшылар ерлігін
суреттеген халық
ақындарының
дастандарындағы
фольклорлық дәстүр**

Мақалада дастандардың өзіндік көркемдік ерекшеліктері, халық ақындары шығармаларындағы фольклорлық дәстүр сипаты ашылған.

28 панфиловшылар ерлігін суреттеген халық ақындары дастандарындағы ұлттық ерекшеліктер, тарихи оқиғаның көркемдік шешімі, дәстүрлі бейнелеу тәсілдері және әр ақынның қолданған өзіндік көркемдік ерекшеліктері салыстырмалы қарастырылады. Ақындардың образ жасаудағы бейнелеу құралдарын пайдалану шеберліктері сөз болады. Шығармаларда қолданыс тапқан бейнелеу және көркемдік құралдардың қолданысы поэтикалық теория шеңберінде және поэтикалық образдар жүйесіндегі троптардың рөлі аясында талданады.

Түйін сөздер: дастан, халық ақындары, құрылым, фольклор, дәстүр.

Jakypbekova M.T.
**The folk traditions in dastans of
folk akyns glorifying the exploit
of the panfilovities**

The article was written about studies the artistic originality dastans, folk tradition of folk akyns.

The nature of reflection of 28 panfilovites, exploit in the literature representatives of folk akyns through the prism of their national originality, through truthful representation of the real historical events is examined in this article in detail.

And investigates akyns literary skills in formation images and usage of linguistical means. Figurative and expressive means in the works of akyns, their functions are analyzed in the framework of the general theory of poetic tropes and role in the system of poetic images.

Key words: Dastan, folk akyns, composition, folklore, traditions.

Джакыпбекова М.Т.
**Фольклорные традиции в
дастанах народных акынов,
воспевающих подвиг
панфиловцев**

Статья посвящена изучению художественного своеобразия дастанов, фольклорных традиции в произведениях народных акынов.

В статье исследован характер отражения подвига 28 панфиловцев в произведениях народных акынов через призму их национального своеобразия, через правдивое отображение реальных исторических событий, рассмотрены типологические проблемы, изобразительные традиции, а также их художественные своеобразие. А также рассматривается художественное мастерство акынов в создании образов и использовании изобразительных средств. Изобразительные и выразительные средства в произведениях акынов, их функций анализируются в рамках общей теории поэтики и роли тропов в системе поэтических образов.

Ключевые слова: дастан, народные акыны, композиция, фольклор, традиции.

**ПАНФИЛОВШЫЛАР
ЕРЛІГІН СУРЕТТЕГЕН
ХАЛЫҚ
АҚЫНДАРЫНЫҢ
ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ
ДӘСТҮР**

Москва түбіндегі Дубосеково разъезіндегі Жиырма сегіз панфиловшы жауынгердің ерлігін арқау ете отырып, халық ақындары Н. Байғанин «Ер туралы жыр» және Қ. Жапсарбаев «Мұсабек батыр» дастандарымен өз үндерін қосты. Нұрпейіс Байғанин «Ер туралы жыр» дастанына «информбюро» хабарлары мен таныстырылған газет материалдарын пайдаланса, Жиырма сегіз панфиловшы жауынгерлердің ерлігінен хабардар болған Қ. Жапсарбаев өмірлік деректеріне қанық, жерлесі Сеңгірбаев Мұсабектің ерлігін «Мұсабек батыр» дастанына арқау етеді. «Ер туралы жырда» атақты Жиырма сегіз панфиловшылардың бірі Есболатов Нарсұтбайдың, «Мұсабек батырда» Сеңгірбаев Мұсабектің қаһармандық бейнелері сомдалған. Дастандардың құрылымында қат – қабат шиеленісіп жатқан оқиғалар желісі жоқ; ақындар батырдың бір ғана ерлік ісін, ер өлімін суреттеумен шектеледі.

Нұрпейістің «Ер туралы жыры» туған ел мен жерді артына тастап, батыс майданға жүйткіп бара жатқан поезды суреттеуден, сол поезддағы басты кейіпкері Нарсұтбайды таныстырудан басталады. Ақын Нарсұтбайдың өткен өмірін беру үшін шебер ізденіске барған. Нарсұтбай поездың терезесінен далаға көз салады: қазақтың даласы көз алдында жүйткіп артта қалып жатыр, сөйтіп ол да жүйткіп артта қалған кешегі өміріне ой жүгіртеді. Шегініс арқылы біз Нарсұтбайдың кешегі күні мал соңында жүріп, даламен ғана сырлас болғанын, Қазан төңкерісі бақыт әкелгенін, енді сол бақытты қорғау үшін майданға аттанып бара жатқандығының куәсі боламыз. Ақын тағы да поездай жүйткіп шарқ ұрған Нарсұтбайдың қиялына ерік береді. Бірақ та бұл жолғы «көз алдынан өтіп жатқан елес» ақын тарапынан баяндалмай, Нарсұтбайдың ішкі жан толғанысы, яғни монологы арқылы берілген. Оның ойы туған жердің құшағын «қайтып көрем бе, көрмеймін бе» деген аянышты күдіктің күрмеуінде болады. Нарсұтбай «соғыстан әбден қажыған» орыс жеріне келеді. Оның шайқасқа енуін де ақын ерекше береді. Нарсұтбай тәтті қиял үстінде, сүйген жары көз алдында. Сол кезде гүрс еткен дауыстан қиялы үзіліп, «танктың арандай аузынан жаңбырдай ажал сіркіреген» өмір мен өлім айқасына тап болады. Клочковтың жалында сөздері Нарсұтбайды қайраттандырып, жігерлендіреді. Ол кенеттен «салтанатпен би

билеген» ажалға тап болады. Анасының алыстан мұнарлаған даусы құлағына келеді. Жігерленіп, жау танкісін қиратады. Ақын Жиырма сегіз панфиловшылардың ерлігін түгел баяндап жатпай, тек Клочковтың соңғы аманат сөзі арқылы олардың ерлік ісінен жалпы хабардар етеді. Сол ерлердің соғысқан жеріндегі «түні жап-жарық екен» деген терең символикалық қорытынды жасайды.

Ал Қ. Жапсарбаев «Мұсабек батыр» дастанында бас кейіпкерінің дүниеге келген күнінен бастайды да, тізбектей жырлаған бойы оның бүкіл өмір жолына тыңдаушысын үңілдіреді. Әкешешеден жастай жетім қалған Мұсабектің туған апасы Күністі паналап, кеңес мектебінде «ой – санасының ашылғаны», «темірден тұлпар мініп», «Тәтті десе тәтті еді» деген Тәттісімен қосылып, Төлеуқан есімді жас мұрагеріне қуанып шілдехана жасап, «өмірдің толықсып тұрған» сәті бейнеленеді. «Батыстан соққан дауыл боп» сұрапыл соғыс хабары елге жетеді. Ел-жұртымен қош айтысқан Мұсабек Алматыдағы Панфилов дивизиясында әскери іске баулынып, көп ұзамай майданға аттанады. Дастанда шайқас даласындағы ұрыс сәті толыққанды суреттелмейді, тек Жиырма сегіз батырдың ерлік ісіне жалпылама сипаттама берген ақын, жаралы болған Мұсабектің халіне оралады. «Талмаурап» бара жатқан Мұсабектің көз алдына елде қалған сәбиі елестеп, онымен қош айтысады. «Жаудың қыруар танкісіне кеудесін тосқан» политрук Клочковтың, Панфиловтың тұлғалары елес береді. «Керегі жоқ жылаудың» деп өздерін жұбатқан аналар сөзі келтіріледі. Дастан Мұсабектің бүкіл өмір жолына негізделгеніне ден қойсақ, дастанның соңы да бас кейіпкердің шыққан ең биік шыңы ерлік даңқын мақтаныш тұтар жолдармен тұжырымдалады.

Нұрпейіс ақын «Ер туралы жыр» дастанының басында-ақ әдемі кең қазақ сахарасын көзімізбен көргендей көңілімізден жүйткіп өткізеді. Сондағы «артта қалып бара жатқан алсары-көк бау, жағасы алтын қамыс мөлдіреген көл, Ақтөбенің жалпақ жоны, шалқар жайлау, көркем өлке» эпитет сөзден салған иісі аңқыған қазақ даласының суреті. Көз алдынан шығарып салған, сағымға айналған «көркем өлкеден» кейін, «соғысқа шаршап қажыған» деп кейіптеген орыстың «қиырсыз жатқан кең даласы», «жалпақ жері» суреттеледі. Сондағы «қиырсыз», «жалпақ» эпитет сөздеріне көз жүгіртсең, көкжиек көрінісін орыстың жазық даласының табиғи қалпын көз алдына алып келеді.

Ал Қалқаның «Мұсабек батыр» дастанында туған жер сипаты ақын тарапынан екі рет

қозғалады. Алғашқысында ақын Жетісу өңірінің табиғатын ауызға алады. Самсаған қарағай мен қайыңын, ызғар шашар ақ қарын, Көксу-дың күрілдеген суын жырлаған екпінін «сан батырды туғызған» Саржазық, Шаған тауымен» тоқтатады. Бұдан кейін Қазақстанда жасақталған дивизияның мекені Алатаудың баурайындағы Алматыны жырлауда ақын табиғат суретіне қайта оралады. Алматының жаңбыр-нөсерден арылмайтын жазын, аң-құсын суреттей келе, Қыз көзіндей мөлдір көл, Алатаудың көбесі деген, «мөлдір» эпитетінен жасалған «мөлдір көл» қыз көзіне теңеліп, Алатаудың басынан буда-буда болып арылмайтын бұлттың қалпын «бұйраланған төбесі» деп береді. Осы мысалдардағы табиғат суретіне ақындар өздерінше жүк артқан. Нұрпейістің дастанындағы қазақ даласының суреті:

– Барам тартып Батысқа,
Жортуыл, қырғын, түн қату
Өлтіру, өлу, атыста [1, 248], –

деп қатерлі сапарға аттанып бара жатқан Нарсұтбайдың туған жерге деген қимастық сезімінің қызметін атқарған. Ал Қалқаның дастанындағы алғашқы табиғат эпизодында батырларды дүниеге әкелген табиғатты мақтаныш тұтады да, кейінгі Алатау құшағындағы Алматының табиғатын жіпке тізуде осындай «байтақ дала, самал желінді» қайтіп жау аяғына таптатпақсың деген идея басым.

Тұрмыс-тіршілігі кең далаға иық тіреген қазақ жұрты үшін өзін қоршаған табиғаттың әрбір қатпар қалтарысы образды ойларының желісіне өзек болды. Сезімнің тұңғиығына сүңгіген ақын айналасындағы табиғаттан суреттейін деп отырған құбылысының бейнесін көрді, тіпті іздеп тапты. «Мұсабек батыр» дастанында Қалқа ақын сұрапыл соғыс хабарын «дауылмен» естіртіп, өзеннің күркіреген зор даусын басталған соғыстың алапат жойқын күшімен, адамзатқа әкелер қауімімен пара-пар етсе, Нұрпейіс ақын «Ер туралы жырында» Мүлгулі әлем ұйқыда, Алдындай долы дауылдың, –деп алдағы болар қырғын шайқасты «долы дауылмен» хабарлайды. Күн менен түннің табиғи қалпын да халық қалт жібермей, күнді – жақсылықтың, қуаныштың, түнді – қараңғы бояуымен жамандықтың белгісі ұғымына сыйғызған. «Мұсабек батыр» дастанында өз жерін жанқиярлықпен қорғап жатқан жауынгерлердің тұлғасын күнге, ал бейбіт елге жаулап алушылық саясатпен басып енген жау образы түнге баланып:

Секілді күн менен түн арпалысып,
Ала-алмай бірін-бірі қайраты асып [2, 168], –

десе, жау күшінің басымдылығын «қара түн қап-қараңғы болып кетті» деп айналаның бірыңғай кара түске енуі арқылы шынайы бейнелеген.

«Ер туралы жырда» «өмірдің сақшысы» өмірдің, «әлем тағысы» өлімнің бейнесіне еніп, «өмір мен өлім» алысымен суреттеледі. Осында ерлердің шайқасқан даласын «осы күні сол араның түні жап-жарық, яғни, «жарық түн» деп тыңнан эпитет жасап, «қыста да гүлі гүлдейді» дейді. Көкейімізде қалыптасып қалған түн суретінің мүлде қарама-қайшы жап-жарық болуымен және қыста гүлдейтін «гүлі» арқылы ерен ерліктің жүрек түбінде мәңгіге сөнбес жарығының символикалық белгісін осындай қарама-қайшылықпен берген. Бас көтертпей оқ бораған шайқас даласының кейпін беру үшін ақындар табиғаттағы жаңбырдың сіркіреуі мен бұршақтың жаууына образдық жүк артқан. Қалқаның «Мұсабек батыр» дастанындағы «оқтан жаңбыр жауғызған» және «өрт бұршағы жауғанда» дегендегі жаңбыр мен бұршақ әр кезеңдегі соғыс сипаты. Дастанның бір эпизодында Панфилов Наполеон жеңілісімен тарихтың сабағын алға тартады, сондағы Наполеон соғысы «оқтан жаңбыр жауғызған» сипат алады. Ал кейінгі Мұсабектің аттанған соғысы «өрт бұршағы жауған» деп суреттеледі. Ақын бір ғасыр бұрынғы соғысты «жаңбырға», кейінгі алапат соғысты «жаңбырдан да күшті «бұршаққа» теңеу арқылы екі дәуірдегі соғыстың арасын салмақтайды. Ал Нұрпейістің «Ер туралы жырында» «жаңбырға» теңеу дерексіз ұғымды деректендіруге ат салысқан.

Құлағандай көк аспан
Жердің беті тітіреп,
Танктың аран аузынан
Жаңбырдай ажал сіркіреп [1, 251], –

деген жолдарға үңілсек, алғашқы екі тармақта аспан құлағандағы жердің сезінер ауырлығын «бет тітіреп» эпитет сөзімен беру арқылы алдағы алапат жойқын құбылысқа тамыр басып, кіріспе жасалған. Ал, келесі екі тармақта сол жойқын құбылыстың нақ суреті, бұнда «ажал» деген дерексіз ұғымды «сіркіреген жауынға» теңеу арқылы деректендірген. Келесідегі:

Ойнайды жалын жалындап,
Жатқанда сынып жер күйреп,
Арасында жүр ажал
Салтанатпен би билеп [1, 253], –

деген жолдар түгелімен кейіптеуге құрылып, «ажалдың салтанатпен би билеуі» арқылы дерексіз ұғым деректіге көшіп, барлық төрт тармақта өлімнің жанды образы жасалған.

Кейде екі дастанда да бірдей кездесетін бейнелілікті байқауға болады, ол – майданға жүйткіген поездың тұлпар кейпінде берілуі. Мысалы «Ер туралы жырда» тұлпар қимылына тән «дариядан ырғып, бел аттап, жер апшысын қуырып, жортуы» жүйткіген поездың қимылына ыңғайланса,

Жүйткіді поез, жүйткіді,
Жүйткіді желді тұлпардай [1, 245],

дегенде, алдымен тұлпар «желге» теңеліп, содан соң «желді тұлпарға» жүйткіген поез теңеледі, яғни ақынның теңеуді теңеу үшін пайдаланған шеберлігін байқаймыз. Ал «Мұсабек батыр» дастанында «күні-түні шабыстан танбайтын қара тұлпар» суреттеледі, яғни «қара тұлпар эпитетінің астарындағы ол – поезд. Бір ерекшелігі екі ақын да «тұлпардың шабысынан» артта қалып бара жатқан қазақтың кең даласын көз алдымыздан өткізуде көркемдеу құралдарының ішінде кейіптеуге иық тіреген. Қалқа ақын «әшелонның лебінен толқып жатқан кең даланы суреттесе», Нұрпейіс ақын «поездың ырғағына билеген тауды» кейін қалдырады. Бұл көз алдымызға елестете алатын сурет. Себебі қозғалыста кетіп бара жатқанда қозғалыссыз тұратын табиғат суреті «билегендей» әсер қалдырады.

Ұлттық танымымыздағы туыстық атаулар туған халқымыздың тіршілігінен тамыр тартып жатады. Шаруашылық жайы төрт түлік малмен біте қайнасқан халық ұғымында баласын сол төрт түліктің төлімен ботам, қозым, құлыным деп атау берік орын алған. «Мұсабек батыр» дастанында Мұсабектің артында қалған «қозысының» қызығын көре алмаған сезімі қоштасуындағы «бетіңнен, қозым, сүймедім; артымнан, қозым, ермедім» деп қаратып айтқан сөзімен беріледі. Майданға аттанарда тәтесі Күніс Мұсабекті «кеудеде қолқа жүрегім» деп қимастықпен шығарып салса, Мұсабек артында қалған сәбиін «омыртқада жұлыным, кеудемдегі шыбыным» деп Күніске табыстап кеткен еді. Осындағы «кеудеде қолқа жүрегім, омыртқада жұлыным, кеудемдегі шыбыным» дегеннің бәрі метафоралық тіркестерге негізделген туыстық атаулар.

Сонымен, туған жер сипатына халық ақындары әр қырынан бойлай отырып, енді өздерінің суреттейін деп отырған құбылыстарының

бейнелі, әсерлі шығуы үшін айнала қоршаған табиғи ортадан сол құбылыстардың образдарын көреді. Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, мысалы «жауған жаңбыр» немесе «бұршақ» бораған оқтың, «сіркіреген жауын» ажалдың, «долы дауыл» соғыс хабарының образдық жүгін көтерген. Мұндағы бір көңіл тоқтатарлық жәйт, ақындар қандай табиғи құбылысқа болсын, образдық жүк артқанда, олардың табиғи қалпы мен суреттейін деп отырған құбылыстарының ара қатынасын өз дәрежесінде салмақтай алған. Мысалы «Ер туралы жыр» дастанындағы:

Танктың аран аузынан
Жанбырдай ажал сіркіреп [1, 251], –

деген жолдарда Нұрпейіс ақынның жаңбырдың жай жауған қалпын емес, оның «сіркіреуін» таңдап алуы бас көтертпей оқ жауған шайқас алаңының шындығын ашуға ат салысқан.

Сонымен, халық ақындарының дастандарындағы суреттелген табиғат суреті ең алды-

мен туған жер төсімен өзектестік тапқан. Оны өзектестіруде ақындардың өзіндік сұрлеуі байқалады. Мысалы Нұрпейістің «Ер туралы жыр» дастанындағы батысқа «жүйткіген» поездің терезесінен кең далаға көз тіккен бас кейіпкер Нарсұтбайдың бар жан дүниесіндегі арпалысы, яғни артында қалып бара жатқан туған елі мен жерін қимағандағы қиналысы, алдағы күтіп алар тағдырдың қорқынышы мен үрейі осы дала суретімен беріледі. Мұнда ақын кейіпкерінің жан әлеміндегі осы арпалыс күйін жалаң баяндаумен емес, күнделікті тіршілікте байқала бермейтін туған жерінің әрбір тасын, әрбір бұтасын, тіпті әрбір жотасы мен жонын кейіпкерінің көзінен таса қалдырмай отырып жеткізген. Ақын туған жерге деген махаббаттың шексіздігін жыраққа, онда да сұрапыл соғысқа, оқ пен оттың арасына аттанып бара жатқан Нарсұтбайдың туған жеріне көз салып, көңіл бөлуімен астастырады. Сонымен, Нұрпейіс ақын бас кейіпкері Нарсұтбайдың ішкі жан дүние иірімдеріне көбірек бойлауға мүмкіндік берген дала тынысына осылайша иек артады.

Әдебиеттер

- 1 Байғанин Н. Наркыз. Дастандар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 350 б.
- 2 Жапсарбаев Қ. Елім, сені жырладым. – Алматы: Жалын, 1996. – 230 б.

References

- 1 Bayganyn N. Narkyz. Dastandar men olender. – Almaty: Zhazushy, 1974. – 350 b.
- 2 Zhapsarbayev K. Elim, seni zhyrladym. – Almaty: Zhalyn, 1996. – 230 b.

Dzhalamova Zh.,
Joldasbekova B.

**Philosophy of «movements» in
artistic chronotope (Based on the
M.M. Prishvin's creations)**

Джаламова Ж.Б.,
Жолдасбекова Б.Ө.

**Шығармашылық
хронотоптағы «қозғалыс»
философиясы (М.М. Пришвин
шығармаларының бойынша)**

Джаламова Ж.Б.,
Джолдасбекова Б.У.

**Философия «движения»
в художественном хронотопе
(на материале произведений
М.М. Пришвина)**

In the article on the example of M. M. Prishvin explains conceptually-semantic constants of motion, which is the semantic core of the motive of the path. It is the plot-forming and meaning-forming in the writer's works, in different versions it is implemented in the complex spatial and temporal relations.

Key words: movement, chronotope (time and space), Unity, path.

Мақалада М.М. Пришвин шығармалар мысалдары бойынша жолмақамының семантикалық ядросы болып келетін «қозғалыс» феноменінің концептік-мағыналық константылары түсіндіріледі. Ол жазушы еңбектерін демағына мен арқау тудырғыш ретінде болып келеді, түрлі нұсқаларда күрделі кеңістік пен кезеңдік қатынастарда жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: қозғалыс, хронотоп (кеңістік пен кезең), бірлік, жол.

В статье на примере творчества М. М. Пришвина поясняются концептуально-смысловые константы феномена движения, являющегося семантическим ядром мотива пути. Он представляется сюжетобразующим и смыслообразующим в произведениях писателя, в различных вариантах реализуется в сложных пространственных и временных отношениях.

Ключевые слова: движение, хронотоп (время и пространство), Всеединство, путь.

**PHILOSOPHY OF
«MOVEMENTS» IN
ARTISTIC CHRONOTOPE
(Based on the
M.M. Prishvin's creations)**

Movement is a universal and comprehensive attribute of life in variety of its forms. By ontological status, it is considered as the main way of empirical reality existence and «main cause of phenomena» [1]. Ancient philosophers defined movement as the origin of universe, the root cause of things, because it was inevitable description of every organic and inorganic object's principle of changing.

In science, it used to be differed how researcher perceived structural and functional characteristics of movement category, depending on the focus of research attention. For example, Hegel and Leibniz, in their philosophy, considered movement not as mechanical, but qualitative change, aimed to resolve dialectical contradictions. Dialectical materialism was based on the idea that «matter without movement is as inconceivable as movement without matter. Consequently, movement is so uncreatable and indestructible, as the matter itself» [2].

Modern science represents this phenomenon as inseparably connected to the time, space and energy. In European culture movement used to be depicted through semantic differentiation of change, development and peace states. That is reflection of objects' modification. Mechanical movement determinants were revised by German classical philosophy, creating new ideological basement for deep analysis of problem, which resulted in three different categories in the focus – change, formation and development. Nietzsche regarded the world as a perpetual formation, permanent changes of qualitative and quantitative potencies. According to him, that is the only real way of apparent the formation of the world. In the Schopenhauer's philosophy, basic principle is will, which causes universal movement of objects and phenomena. That is central philosopheme in his system.

Particularly interesting are the scientific and philosophical conception of the movement in the second half of the XX century: in addition to traditional studies, researches started dissemination from the point of view of cosmology, biosphere, social and cultural evolution. Many classical theories were revised. Movement was defined by duration and change, and often as self-movement of complex system, constructed on qualitatively diverse units. By adding the concept of anthropocentricity we should underline, that two definition of movement can be given as material and spiritual, which

is, in fact, can be differentiated as intellectual, will-powered and directed to reach the goal.

In the modern science category of movement is being examined in the context of connection with space and time, as the continuous process of the world development by interaction of human with material and spiritual spaces. Furthermore, nowadays movement is building up particularly high level of intensity and the voltage in the local and temporal value.

Movement, made in a dialectical unity of contradictions of external and internal, discontinuous and continuous, stable and unstable, manifests itself in the chronotope – a particular synthesis of time and space. This is the universal aesthetic category in modern cultural model of the new world, which have integrative functions. Chronotope got a deep grounding in the works of M. Bakhtin, where this phenomenon is attributed to a «substantial relationship of temporal and spatial relations, artistically developed in the literature» [3]. Chronotope («space-time»), sophisticatedly, is the aesthetic category that captures the ambivalent relationship of temporal and spatial relations, artistically cultivated and expressed by appropriate pictorial tools in literature and other arts.

This category becomes particularly important in the context of the narrative of M. M. Prishvin's works, because of associations with the creative settings of the writer, in the art world whose main semantic core is the principle of dynamic «space-time» inquiring, in an environment of the life's variety in its totality and unity.

Prishvin was very close to the philosophy of the life, in particular, intuitionism of A. Bergson, whose believes system was formed under the influence of spiritualism. With underlining huge meaning of applying to self-observation, intuition in the process of learning, Bergson singled out «duration» – perpetual changes of things and conditions. In the same time, «duration», in the point of view of Bergson, also had the concrete time features, which is especially important for understanding of the Prishvin's artistic settings.

Philosophical «diversity» of the writer does not contradict his attachment to Russian cosmism. Prishvin certainly shared V. I. Vernadsky's peculiar view of the chronotope notion, who claimed the «indefiniteness» of research project: «By this term we are implying examination methodology of finite, local concepts, when it becomes as infinite and global,

as the concept in which they are in. In the work of Vernadsky «indefiniteness» expressed in two basic forms: «spacelikeness», when, for example, he considered living organisms as a small spaces; «time-likeness», attitude to change as the time itself «[4]. By Vernadsky, substance is space-like and time-like. Space and time, in his representation, is persistence, lasting (look for Bergson's «duration», Vernadsky, himself, used the word «dlenie»), unity of «yesterday, today, tomorrow».

Prishvin, whose dialectical opposition of «time and eternity» was the central philosophy, considered the world as Unity (in his own model of Solovyev's integrity concepts system), allowing to consolidate the being in time and space, make it readjustable by time, and save changed form in eternity.

Building a model of motion in the chronotopic dimension, literary consciousness vigorously extends the idea of human's existence space, in which the chronotope of path and road obtains special emphasis, serving in Prishvin's works as universal, existential form. It matches with the modern concepts of literary the road chronotope. For example, it was evidenced in the works of M. Lotman, who claimed that the idea of the constitutive attributes of chronotope defines «the transformation of natural space-time» into literary, acting as a «universal modeling language».

Examining literary concepts of time and space development history in his book «Poetics of Old Russian literature, D. S. Likhachyev talks about the peculiar relationship of time and space in which different types of artistic time «represents forms of struggle with time» [5].

Road and path are multifunctional spatial reference points in the metaphorical system of thought. The chronotope of the path may also acquire an axiological dimension, «as an artistic space becomes a formal system for the construction of various, including ethical models, there upsprings the possibility of moral characteristics of literary characters through a corresponding their types to appropriate literary space, which already appears to be dual, local-ethical metaphor»[6].

Various road-path chronotope variations can be found in literature works: of different genre, of like-structured and motive organization, by the time of writing and other parameters. Quite often examined the chronotope is positioned as a «way of life», «life path», «road of the fate» and so on.

Литература

- 1 Малый энциклопедический словарь: в 4 т. – Т. 2. – М., 1997. – С. 460.
- 2 Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 138.
- 3 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 234.
- 4 Русская философия. Малый энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 574.
- 5 Лермонтовская энциклопедия. – М., 1981. – С. 333.
- 6 Лотман Ю.М. О русской литературе. Статьи и исследования: история русской прозы и теория литературы. – СПб., 1997. – С. 255.

References

- 1 Malyj ehnciklopedicheskij slovar': v 4 t. – T. 2. – M., 1997. – S. 460.
- 2 Filosofskij ehnciklopedicheskij slovar'. – M., 1983. – S. 138.
- 3 Bahtin M.M. Voprosy literatury i ehstetiki. – M., 1975. – S. 234.
- 4 Russkaya filosofiya. Malyj ehnciklopedicheskij slovar'. – M., 1995. – S. 574.
- 5 Lermontovskaya ehnciklopediya. – M., 1981. – S. 333.
- 6 Lotman Yu.M. O russkoj literature. Stat'i i issledovaniya: istoriya russkoj prozy i teoriya literatury. – SPb., 1997. – S. 255.

Жаксылыков А.Ж.,
Абдибеков У.
**Роллан Шакенович
Сейсенбаев**

Статья посвящена описанию жизни и творчества Роллана Сейсенбаева, крупного казахского писателя, общественного деятеля, издателя, основателя международного фонда «Дом Абая». В статье анализируются не только параметры творчества Роллана Сейсенбаева, но и характеризуется его общественная и культурная деятельность по пропаганде личности Абая Кунанбаева, борьбе за закрытие Семипалатинского ядерного полигона, дается оценка его масштабной издательской работе по публикации Народной библиотеки «Мировая литература», цикла «100 моих книг». Кроме того, в статье дается краткая характеристика рассказов, повестей, романов «Трон сатаны» и «Мертвые бродят в песках». Раскрывается связь между биографией писателя и его творчеством на уровне мотиваций, идейных стремлений и мировоззренческих программ.

Ключевые слова: писатель, драматург, цивилизация, менталитет, культура, журнал, творчество, экология, духовная экология.

Zhaksylykov A.Zh.,
Abdibekov A.
**Rolland Shakenovich
Seisenbayev**

The article is devoted to description of RollanSeysenbaev`s life and art, the great kazakh writer, public character, publisher and founder of international fond «Abay`s House». In article there are analyzed not only parametres of R. Seysenbaev`s art, but there are also characterized his public and cultural activity about propoganda of AbayKunanbaev`s personality and his fight for closure of Semilaptinsk nuclear range, assessment for his huge publishing work about National Library «World literature», «my 100 books» cycle is given. Besides that, there are given short characteristics of fary tells, stories, romans «Satan`s throne» and «The dead walk on dessert». There is told about connectinos between biography of the writer and his creativity at level of motivations, idealogic attempts and world-view programm.

Key words: writer, dramaturg, civilization, mentality, culture, magazine, art, ecology, spiritual ecology.

Жаксылықов А.Ж.,
Әбдібеков У.
**Сейсенбаев Роллан
Шәкенұлы**

Мақала көрнекті қазақ жазушысы, қоғам қайраткері, баспагер, «Дом Абая» халықаралық қорының негізін салушы Роллан Сейсенбаевтың өмірі мен шығармашылығына арналған. Мақалада Роллан Сейсенбаевтың шығармашылығының параметрлері ғана талданбаған, қоғамдық және мәдени қызметі бейнеленген, Абай Құнанбаевтың тұлғасын насихаттау, Семей ядролық полигонының жабылуына қатысты айқас, оның «Менің 100 кітабым» кезеңінің «Әлем әдебиеті» Халық кітапханасының жариялауына қатысты ауқымды баспа жұмысына баға берілген. Бұдан басқа мақалада «Трон Сатаны» және «Мертвые бродят в песках» романдарына, хикаяттарына, әңгімелеріне қысқаша сипаттама берілген. Уәждеме, идеялық ынталар және дүниетанымдық бағдарламалар деңгейінде жазушының өмірбаяны мен оның шығармашылығының байланысы ашылады.

Түйін сөздер: жазушы, драматург, өркениет, ділі, мәдениет, журнал, шығармашылық, экология, рухани экология.

**РОЛЛАН
ШАКЕНОВИЧ
СЕЙСЕНБАЕВ**

Выдающийся казахский писатель Роллан Сейсенбаевне обделен вниманием государства и общественности, он был награжден различными государственными наградами. Роллан Сейсенбаев лауреат многих престижных премии, среди которых хотелось бы выделить: Лауреат Независимой Премии бизнесменов Казахстана «Тарлан» (2008). Роллан Сейсенбаев, писатель и общественный деятель, не занимавшийся профессиональным научным трудом, тем не менее является обладателем почетных научных званий, в частности он: Почетный профессор Восточно-Казахстанского Государственного Университета (2005 г.). Почетный профессор Восточно-Казахстанского Технического Университета (2006 г.) Его культурная и общественная деятельность была положительно оценена за рубежом. За вклад в мировую культуру он награждён «Золотым Офицерским Крестом» Республики Польша (2006 г.). «Большим Золотым Рыцарским Крестом» Республики Венгрия (2006 г.) «Орденом Дружбы» Республики Куба (2006 г.) [1].

Плодотворный жизненный, творческий путь Роллана Сейсенбаева увенчан бесспорными достижениями, которые на виду всего народа: он – крупный казахский писатель, драматург, переводчик, издатель, известный общественно-политический деятель Казахстана. Он создатель Дома Абая в Лондоне (1995), «Международного клуба «Абай» (2000) и международного литературного журнала «Аманат» [1].

Роллан Сейсенбаев родился 11 октября 1946 года в Семипалатинске, на родине трех гениев казахского народа, Абая, Шакарима, Мухтара Ауэзова. В молодости его почему-то привлекали технические знания. Так, например, окончив школу в 1964 году, он поступил в Казахский политехнический институт (Алматы) на факультет геофизики, неудовлетворенный чем-то, через год перевелся в Семипалатинский технологический институт. Неумная жизненная энергия будущего писателя начала проявлять себя рано. Он попробовал найти свое место в жизни в спорте. В результате он становится неоднократным чемпионом республики и призером Всесоюзных соревнований по вольной борьбе, самбо и национальной борьбе «Казакшакурес», он кровью и потом заслужил почетное звание «Мастер спорта СССР». После окончания института в 1969 году Роллан

Сейсенбаев некоторое время работал журналистом в областной газете, на телевидении. Эта деятельность позволяла много ездить по областям республики, воочию видеть трудовую жизнь самых разных людей, задумываться о их судьбах, об истории и настоящем положении целых регионов. Эти годы потом положительно дадут себя знать в период написания крупных произведений прозы.

Собственно литературная деятельность привлекла его в 1967 году. Безусловно, в этом проявила себя воля большой судьбы. На этом поприще результаты не заставили себя ждать. В 1975 году в Алматы вышла в свет первая книга его рассказов «Жажда». Руководство Союза писателей Казахстана обратило внимание на самобытные, колоритные произведения молодого писателя. В итоге Роллан Сейсенбаев в 1975-77 совершенствует свои эстетические знания на Высших литературных курсах при Литературном институте им. М. Горького. На многие годы Москва стала второй родиной для будущего писателя и деятеля. С 1975-1991 он с успехом трудится в Союзе Писателей СССР на должности ответственного секретаря по казахской литературе, курируя с этого уровня как литературный процесс в республике, так и творчество отдельных перспективных писателей из Казахстана.

Параметры его личности были таковы, что он не остался в лоне только художественной литературы. Растущее сознание писателя требовало сложного и нешаблонного социального и исторического материала. В этом плане нужно было осмыслить запретные темы национальной истории, в том числе и новейшей. Социально-политические аспекты многотрудной судьбы Казахстана рано привлекли внимание писателя Роллана Сейсенбаева. Будучи сыном своего народа, сердце которого надрывно болело за судьбу этноса, он не мог не обратить внимания на такие проблемы, как деятельность атомного полигона на территории Центрального и Восточного Казахстана, то есть в самом что ни есть культурном центре республики. Можно сказать, что именно эти трагические аспекты и продиктовали раннее пробуждение Роллана Сейсенбаева как общественного деятеля. Уже тогда она была масштабной и многоплановой. Рауль Мир-Хайдаров пишет по этому поводу: «В Москве Роллан стал известен рано, благодаря рассказу о ядерном полигоне в родных краях «День, когда рухнул мир», рассказ был записан на Всесоюзном радио, и читал его незабвенный

Михаил Ульянов. Рассказ перевели на многие языки, хотя позже в СССР его запретили» [2, 121].

Судьба детей – это критерий развитости цивилизации, лакмусовая бумажка на проверку ее духовного и социального состояния и уровня духовно-культурного развития. Понимая необходимость работать в этом направлении, в 1992-м писатель создал Фонд «Детям – жертвам ядерных испытаний». Нет необходимости объяснять, какая эта острая проблема, ведь жертвами ядерных испытаний стали сотни тысяч казахстанцев. В дальнейшем писатель продолжал взваливать на себя глыбы общественно-политических дел, считая для себя чрезвычайно важным работать на узловых, магистральных направлениях развития национального менталитета. В 1993-м в Республиканской телекомпании «Казахстан» Роллан Сейсенбаев открыл программу «Мир Абая». Совершенно не случайно в 1994-96 годах он становится Советником Президента Республики Казахстан.

Великий поэт, просветитель, мыслитель казахского народа Абай Кунанбаев – еще одна постоянная и важная тема для Роллана Сейсенбаева. В статье Википедии написано: «1995 год был объявлен ЮНЕСКО Годом Абая. В год 150-летия со дня рождения великого казахского поэта, философа, композитора Абая отмечалось на международном уровне в рамках программы ЮНЕСКО. Накануне грандиозного события в культурной жизни страны писатель открыл в Лондоне Дом Абая – культурный центр Казахстана в Великобритании» [1]. Об этом значимом культурном и социальном акте не скажешь лучше Рауль Мир-Хайдарова: «Однажды в Казани, в случайной компании, среди малознакомых людей я услышал – а вот в Лондоне какой-то казах открыл Дом Абая... Меня, словно молнией ударило, я мог поклясться чем угодно, поставить на кон все, что имею – что знаю, это мог сделать только один казах... Роллан Сейсенбаев. Я тогда не знал ни об его эмиграции, ни о Лондоне. Отчего такая моя уверенность? Потому что с первых дней знакомства знал его идею-фикс – представить Абая, его творчество, его гений, его философию всему человечеству. Больше того, я знал, что работая в СП СССР, он убедил Международный отдел СП в планетарном значении личности Абая в мировой культуре. И тогда в самом конце 70-х, из СП СССР были отправлены первые письма в ООН и ЮНЕСКО от имени великой державы СССР. Так ближайший большой юбилей Абая попал в

календари ЮНЕСКО, но праздновали его уже в суверенном Казахстане. И, конечно, мало кто знает и до сих пор, что дорогу к мировому величию Абая открыл его достойный потомок Роллан Сейсенбаев» [2, 124].

В информационном бюллетене об этом говорится так: «Әлем жазушыларымен ылғи да ыстық ықыласта жүретін Роллан Сейсенбаев Лондонда Абай үйін ашты. Ол Ұлыбританиядағы Қазақстан Республикасының мәдени орталығына айналды. Абай үйін қазақ жазушысы өз ақшасына ашқан болатын. Әлем жазушыларының Лондондағы Абай үйіне деген қызығушылығы ерекше еді. Абай үйінің төбесінде Қазақстанның мемлекеттік көгілдір жалауы желбіреді. Ол кезде тәуелсіз мемлекеттердің ешқайсысының елшілігі өзге елдерде әлі жасақталмаған болатын. Абай үйінде әлем жазушылары мен ойшылдарының симпозиумдары мен конференциялары жиі өтіп жатты. Әлемнің көрнекті жазушылары мен ақындары Совет Одағын білгендерімен, Қазақ елін білмейтін. Сонан да, шетелдің озық ойлы өнер қайраткерлері Абай үйінде бас қосуды әдетке айналдырды. Абай үйі Лондонға қазақтың айтулы әншілерін шақырып, Ұлыбританияның атақты оркестрлерімен, әйгілі залдарында концерттер өткізді. Қазақ өнерінің Еуропаның ыстық ықыласына еркін бөленген кезі сол 1995–1996 жылдары болар деп ойлаймыз. Еуропа жұрты қазақ халқы үшін, Қазақстан үшін қуанды. Оларға жалынды ойларын айтты, ыстық құшақтарын айқара ашты. Бұл еш уақытта ұмытылмайтын кездесулер болып еді-ау!..» [7]

В связи с этим надо сказать, что эта инициатива Роллана Сейсенбаева было поддержана президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым.

В 2000-м году Роллан Сейсенбаев открыл в г. Семипалатинске «Международный клуб Абая». Конечно, этот фонд должен был продолжить дело, начатое в Лондоне, то есть генерализацию нашей культуры, литературы, искусства и вообще общественной мысли под знаменем мятущегося Абая. Это была вполне жизнеспособная инициатива, с далеко идущими замыслами национального духовного возрождения. Однако по крупному масштабу задуманная неординарная инициатива Р. Сейсенбаева не пошла по накатанному руслу. В информационном бюллетене по этому поводу находим такое резюме: «Өкінішке орай, Өскемен мен Семейдің әкімдері Халықаралық Абай клубына жағдай жасамады. Тіптен офис те бермеді. Ролланның басына баспана да қимады. Қайсар жазушы Се-

мейдің қарлы қысын, суық күзін, ұзақ көктемін, тымсырайған жазын басынан өткізді.

Семейде баспа үйін де, «АМАНАТ» журналын да өмірге әкелді. Офис те жалдады. Баспана да жалдады. Қарт шешесінің үйін де паналады. Бұның бәрін Абай бабасының рухы үшін, Жаңа Қазақстанның мәдени, адами түлеуі үшін жасаған болатын. Осы екі асыл кие үшін Роллан бәріне де шыдады.

Жаманға жалынбады, жақсыға табынбады. Бір жыл өткен соң, Роллан Сейсенбаев жақ ашпастан Семейден Алматыға жалғыз сөмкесін көтеріп кете барды. Туған қаласымен қоштасқан да жоқ. Ал ол қалада асқақ жазушыны шығарып салуға жарайтын жан да жоқ еді. Есті ақсақалдар өлген, ессіздерден не сұрайсың?!» [7]

Увы, сейчас, окидывая взглядом временное пространство в 25 лет, мы должны вспомнить и о таких явлениях, которые не характеризуют лучшим образом наших чиновников, отвечающих за культурный процесс в республике. Как тут не вспомнить жизнь самого Абая, которая прошла в жестокой и острейшей борьбе с невеждами и ханжами, о его горьких признаниях, навечно запечатленных в поэзии. В рамках международного клуба «Абай» был открыт журнал «Аманат». В информационном бюллетене эта акция характеризуется следующим образом: «Цель ОО «Международный клуб Абая» – пропаганда литературы, как одной из составляющих мировой культуры. На первом месте для Клуба стоит казахская литература, история, культура, философия, сегодняшний день и перспективы развития Казахстана. Начиная с 2000года, МКА издает литературный журнал «Аманат». Прямые творческие контакты с прогрессивными писателями нашей Планеты позволяют журналу оперировать лучшими образцами современной мировой литературы и культуры. Уникален журнал не только географией авторов, но и тем, что предоставляет свои страницы, порой, абсолютно полярных в своих литературных, политических и человеческих убеждениях авторов. Многие публикации вызывают международный резонанс, что сегодня редкость для казахстанского издательского дела» [3, 4]

Журнал «Аманат» неповторение, неклон всем известного журнала «Иностранная литература». Это оригинальное издание со своей политикой и многолетней стратегией. Обратимся к характеристике Мауль Мир-Хайдарова: «Кардинальное отличие «Аманата» от «Иностранной литературы» в том, что в нем печатаются все достойные произведения тюркоязычных писателей мира,

публикуется все интересное, что создается на постсоветском пространстве... Часто номера «Аманата» посвящаются целиком американской, немецкой, польской, французской и другим литературам, чего не могла позволить себе «Иностранная литература». Не менее важно, что «Аманат» попадает во все крупнейшие библиотеки мира и библиотеки известных университетов». [2, 127]

С 2012-го года Роллан Сейсенбаев – Директор Института литературы народов мира при Национальном Казахском университете им. аль-Фараби, «Международного клуба Абая»; Президент «Международного клуба Абая»; Председатель Совета журнала «Аманат».

Характеризуя деятельность журнала «Аманат» и издательского дома Роллана Сейсенбаева, нужно, прежде всего, выделить успешно завершившийся выпуск в свет 200-томной библиотеки, в которую включены лучшие образцы мировой литературы. Выпуск завершен в 2015 году. В этом цикле мы видим такие издания, как Руми «Книга двестишестидесяти», Герман Гессе «Три повести», «Макото Ода» «Хиросима», Тимур Зулфикаров «Золотые притчи Дервиша», Уильям Фолкнер «Медведь» и мн. др.

Обратим внимание на издания, которые осуществляются в рамках программы «100 книг»: Абу Наср аль-Фараби, Олжас Сулейменов, Шокан Валиханов, Абай Кунанабаев, Габдулла Токай, Махамбет Утемисов и др. Подборка показывает, что это поистине сокровищница национальной литературы и духовности, которую должен иметь на своих полках каждый мыслящий гражданин Республики Казахстан.

Роллан Сейсенбаев вошел в казахскую литературу сразу, как крупный писатель с большим природным дарованием. Первые же рассказы писателя принесли ему всенародную известность. Его драматические повествования с трагическим аспектом сформировали сознание не одного поколения думающих казахов. Московская пора жизни для писателя была плодотворной и богатой на творческие свершения. Первая книга Роллана Сейсенбаева на русском языке (сборник рассказов) вышла в Москве в издательстве «Молодая гвардия» в 1978 году. Предисловие было написано известным писателем Даниилом Граниным. По итогам этой публикации молодой писатель за книгу рассказов и повестей «Ищу себя» стал лауреатом премии Ленинского Комсомола Казахстана. Его ждало всесоюзное признание, вскоре он становится Лауреатом Всесоюзного конкурса молодых

драматургов (Москва, 1975), лауреатом премии Союза писателей СССР и ВЦСПС СССР (1982).

Первый крупный, многоплановый роман Роллана Сейсенбаева «Трон сатаны» (1986) о судьбе честных, но обреченных на роковую судьбу людей, принес ему славу мастера психологической прозы. Писатель изобразил драматическую судьбу молодых людей на так называемой зоне, то есть в местах заключения. В Москве за один год роман вышел в двух крупнейших издательствах Союза двухмиллионным тиражом. Незамедлительно в адрес писателя посыпались сотни писем из населенных пунктов Советского союза от страдающих матерей и отцов, чьи дети незаслуженно отбывали сроки наказания, сотни писем от самих отчаявшихся заключенных.

Сегодня о его широко известном романе «Мертвые бродят в песках» возникла большая и очень серьезная исследовательская литература. Книга вызывает размышления, полемические рассуждения, она становится причиной откликов философов, литературоведов, культурологов, политиков, журналистов, равнодушных людей, широкой читательской общественности, то есть тех, кого серьезно беспокоит судьба не только Аральского моря, но и экология всей планеты, в том числе экология внутреннего, духовного мира современного человека. Суть этой экологии заключается в постоянной подсознательной связи человека с живым планом земли, с ее стихиями: водой, воздухом, огнем и почвой. Если эта связь есть, она проявляется либо в мифологическом поле, либо в нравственной ответственности, либо в эмоциональной сфере, в форме постоянного любования природой, восхищением ее лучшими проявлениями, либо в сфере осознания своих потребностей в пище, в воде, в свежем воздухе. Поистине человек – отпрыск самой земли. И от этого никуда не деться. Писатель, цитируя слова Антуана де Сент-Экзюпери, формулирует эту заповедь в самом начале повествования в своем роде гимне Мировой Воде: «Вода!.. Ты – величайшее в мире богатство, но и самое непрочное в мире – ты, столь чистая в недрах земли. Можно умереть подле источника, если в твоей прозрачности есть хотя бы маленькая примесь магния. Можно умереть у твоего озера – если оно солончаковое. И даже утренняя роса становится ядовитой, если в ней есть соль. Ты не терпишь примесей, не выносишь ничего чужеродного, ты божество, которое так легко спугнуть... Но то простое счастье, которое ты даешь, – бесконечно». [5, 11] Уже этот эпиграф,

задающий чрезвычайно высокий тон всему повествованию, говорит о мифологическом камертоне, задействованном в романе «Мертвые бродят в песках».

Г. Гачев в послесловии к роману «Отчаяние или мертвые бродят в песках» пишет: «О, это универсум – этот роман. Еще и политика, и разные ее контрадикторные устремления, и ее буффонные персонажи-лицедеи на арене масс-медиа. Роман-панорама Бытия. И главный персонаж тут не личность, а народ в лицах разнообразных – в теснине между Природой и Историей, между этими Симплегадами: как между Сциллой и Харибдой пройти каравану народа и не быть размолоту и проглочену? Ибо стал безумен и шизофреничен тут человек, не в силах совладать и ориентироваться в навалившейся со всех сторон и так сразу требующей реакции многослойной действительности, в которой одно противоречит другому, и как согласовать все? У всех вроде своя частичная правота: и в аргументах «партии и правительства» орошать земли, и в установке экологов: не трожь Природу, она саморегулирующаяся система и мстит за

некомпетентное вторжение, что и случилось как раз на территории Казахстана: его народ стал жертвой рассудочных экспериментов – и политиков (построить социализм-коммунизм), и ученых (преодолеть природу!) и т.п.» [5, 676].

И эти слова выдающегося ученого XX века стали поистине знаковым рефреном, которые отразили наиболее острую тревогу человечества на рубеже XX и XXI вв., а именно боль за нравственно-экологическое состояние людей, разрушающих не только природу всей планеты, но и собственную духовную природу. Совершенно очевидно, что роман Роллана Сейсенбаева, как и лучшие произведения Ч. Айтматова, В. Распутина, А. Нурпеисова, Т. Каипбергенова, отразили наиболее актуальные чаяния человечества постиндустриальной эпохи.

Вывод: таким образом, этот обзор показывает, что жизнь и творчество Роллана Сейсенбаева – это социально-эстетическая ментально-духовная деятельность человека, в котором переплелись и ярко выразились важнейшие направления духовно-психологического и цивилизационного развития казахского народа.

Литература

- 1 Портрет Роллана. Статьи, эссе, стихи. – Алматы: RS., 2012. – 168 с.
- 2 Менің 100 кітабым (100 моих книг) / Издательский дом Роллана.
- 3 Международный клуб Абая / Каталог, 2000-2013.
- 4 Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. – М.: Советский писатель, 1991. – 688 с.
- 5 Сейсенбаев Р. Трон Сатаны. – М.: Художественная литература, 1988. – 327 с.
- 6 Информационный бюллетень.

References

- 1 Portret Rollana. Stat'i, jesse, stih. – Almaty: RS., 2012. – 168 s.
- 2 Menің 100 kitabym (100 moih knig) / Izdatel'skij dom Rollana.
- 3 Mezhdunarodnyj klub Abaja / Katalog, 2000-2013.
- 4 Sejsenbaev R. Mertvyje brodjat v peskah. – M.: Sovetskij pisatel', 1991. – 688 s.
- 5 Sejsenbaev R. Tron Satany. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 1988. – 327 s.
- 6 Informacionnyj bjulleten'.

Какильбаева Э.Т.
**Олжас Сулейменов
в зарубежной рецепции**

В статье рассматривается история восприятия Олжаса Сулейменова за рубежом. Основное внимание уделяется тому, что вхождение Сулейменова в мировое литературное и культурное пространство началось в 60-ые годы XX века и продолжается до сих пор. Автор называет причины интереса французских читателей и исследователей к творчеству казахского поэта, определяет точки соприкосновения взглядов и уделяет внимание новым фактам зарубежной рецепции лирики Олжаса Сулейменова в последние годы. По мнению автора статьи, представление о личности и творчестве казахского поэта, которое сложилось во французской и американской словесной культуре и в странах восточного мира, тесно связано с переводами стихов и книг «Аз и Я», «Язык письма».

Ключевые слова: рецепция, скиф-кочевник и стрелок, тюркоязычный автор, диалог культур.

Kakilbaeva I.T.
**Olzhas Suleymenov in foreign
reception**

The author of article considers history of perception of Olzhas Suleymenov abroad. The main attention is paid to the fact that Suleymenov's entry into world literary and cultural space began in the 60th years of the XX century and proceeds still. The author calls the reasons of interest of the French readers and researchers in works of the Kazakh poet, defines a common ground of views and pays attention to the new facts of foreign reception of lyrics of Olzhas Suleymenov in recent years. According to the author of article, idea of the personality and works of the Kazakh poet which developed in the French and American verbal culture and in the countries of east world is closely connected with translations of verses and books «Az and I», «Letter Language».

Key words: reception, Scythian nomad and shooter, Turkic-speaking author, dialogue of cultures.

Кәкілбаева І.Т.
**Олжас Сулейменов
шетелдіктердің талдауында**

Мақалада Олжас Сулейменов шығармашылығының шетелдегі талдауы мен ұғынуы қарастырылған. Олжас Сүлейменовтың әлемдік әдеби мен мәдени кеністігіне кіруі 60-шы жылдарда басталып, бүгінгі күндерге дейін созылғанына негізгі назар аударылған. Автор қазақ ақынының шығармашылығына Франция оқырмандары мен зерттеушілердің көңіл бөлген себептерін атап, көзқарастарының айқастауын белгілеп отыр және Олжас Сүлейменовтың соңғы кездегі шетел әдебиетіндегі рецепция туралы жаңа мәліметтерге назар аударды. Мақала авторының ойынша, Олжас Сүлейменовты шығыс әлемі мен Америка және Францияның мідениетінің қабылдауы және оның орнын белгілеу оның «Жазудың тілі» мен «Аз и я» кітаптарының және өлеңдерінің аудармаларымен байланысты.

Түйін сөздер: рецепция, көшпелі скиф және мерген, түркі тіліндегі автормәдени сұхбат.

**ОЛЖАС СУЛЕЙМЕНОВ
В ЗАРУБЕЖНОЙ
РЕЦЕПЦИИ**

Творчество Олжаса Сулейменова имеет особое значение в процессе рецепции казахской литературы за рубежом, так как его поэтические произведения получили самое широкое распространение за рубежом благодаря переводу на многие иностранные языки и, соответственно, значительному количеству откликов зарубежных литературных критиков, писателей и поэтов. Иностранные публикации по творчеству О. Сулейменова представляют следующие аспекты зарубежной рецепции казахской литературы: предисловия и послесловия в изданных за рубежом книгах, отзывы и интервью в прессе, статьи в научных журналах. Произведения О. Сулейменова переведены на английский, французский, немецкий, испанский, чешский, польский, словацкий, болгарский, венгерский, монгольский, турецкий языки и почти на все языки народов ближнего зарубежья. Наиболее активный процесс художественного перевода или литературной рецепции творчества О. Сулейменова состоялся во Франции. На рубеже 1960-1970-х годов его стихотворения появлялись на страницах французских литературных журналов и газет «La Nouvelle critique», «Les lettres françaises», «Change». В 1972 году стихотворения казахского поэта, взятые из его поэтического сборника «Год обезьяны», и стихи известных шестидесятников Андрея Вознесенского, Евгения Евтушенко были опубликованы в антологии «Но поэзия...». Составитель и переводчик Л. Шнитцер подчеркивала внутреннее родство трех поэтов и в предисловии к книге отмечала, что «оригинальной и захватывающей поэзии Сулейменова присущи острый модернизм концепции и древняя восточная мудрость, целомудрие чувств и обнаженная откровенность, блеск парадоксов, окутывающий глубину мыслей, и человечность под покровом иронии...» [1, 132].

После выхода в свет этой антологии Олжас Сулейменов стал обретать известность среди французских литераторов и журналистов. Его поэзия вызвала интерес, что отразилось в откликах на страницах прессы. В 1973 году в газете «Monde» была опубликована беседа французской журналистки Анн Филип с О. Сулейменовым. Она расспрашивает поэта о «Глиняной книге», которой, по её мнению, автор очень дорожил. Завершающий вопрос касался цели в жизни О. Сулейменова.

Приведём его ответ полностью, так как на эти высказывания в дальнейшем обратили внимание и цитировали многие французские литераторы: «Достичь невозможного. Мой девиз, наш девиз: «Широта настоящего, глубина прошлого, высота будущего». Когда мы придем к идеальной точке пересечения этих векторов, мы достигнем идеального состояния культуры» [2].

Большую роль в популяризации иноязычного литератора, помимо издания его произведений, способны играть и личные контакты автора с зарубежными деятелями культуры и литературы. О. Сулейменов неоднократно приезжал во Францию, начиная с 1970-х годов, когда он бывал на поэтических фестивалях в составе делегатов поэтов из Советского Союза. В октябре 1977 года делегация поэтов из СССР, в составе которой был и О. Сулейменов, побывала во Франции. Во время встреч с французскими любителями поэзии выступления О. Сулейменова проходили с большим успехом. Мысли, высказанные им во время этих бесед и встреч, помогли сложиться позитивному восприятию казахского поэта и его творчества во Франции. Во время поездок О. Сулейменов познакомился с Леоном Робелем, который в дальнейшем стал не только переводчиком его поэзии, но и сыграл важную роль в популяризации его творчества во Франции. Леон Робель, бывший одним из организаторов встреч советских поэтов с широкими кругами французской общественности, констатировал, что эти вечера вылились в настоящие праздники поэзии, а «выступление Олжаса Сулейменова явилось открытием для присутствующих».

После нескольких поездок во Францию во времена СССР Олжас Сулейменов вновь вернулся в эту страну уже в период независимости, но уже как официальный представитель Республики Казахстан при ЮНЕСКО. И уже в новом качестве он внес вклад в дальнейшее распространение казахской поэзии во Франции, приняв активное участие в проведении под эгидой ЮНЕСКО 200-летия Махамбета Утемисова.

В 1977 году вышла в свет «Глиняная книга» на французском языке. Перевод был осуществлен Леоном Робелем. Он же перевел на французский язык поэтический сборник «Трансформация огня», изданный в 1981 году. Поэт и переводчик, филолог, профессор русского языка и литературы Национального института Восточных языков и культур Леон Робель подготовил предисловие к «Глиняной книге» О. Сулейменова. Рассматривая французскую рецепцию поэзии О. Сулейменова, следует упомянуть и

статью «Голос в безмолвии», посвященную книге «Глиняная книга». В этой публикации встречается определение «скиф» в характеристике казахского поэта: «Сулейменов – это тот скиф-стрелок, обращенный к Азии и наблюдающий за Западом» [3].

«Глиняной книге» посвятил статью в журнале «Еигоре» известный французский писатель, поэт, литературный критик Пьер Гамарра. По его мнению, «под иронией, благодушием, выразительной чувственностью этой поэмы – этой сатирической эпопеи – скрывается обширная литературная и историческая наука» [4, 218]. Немало восторженных строк было написано французскими литераторами и в адрес книги «Трансформация огня». В этой связи уместно вспомнить высказывание известного французского поэта, прозаика, публициста и литературного критика Алена Боске: «Олжас Сулейменов является по профессии геологом; ему присущи размышления специалиста, который измеряет явления пластами и миллионами лет. Он близок нам какой-то наивной и в то же время едкой ошалелостью» [5]. Не менее ценным представляется мнение другого известного литератора – французского поэта Лионеля Рэя, который считал, что тот факт, что Сулейменов был когда-то геологом, постоянно ощущается в его поэзии: «Из страсти к бурению, копанию, упорядочению он создает увлеченную, страстную и бурную поэзию» [6, 71]. В газете «Humanité dimanche» французский писатель Франсуа Сальвэн также коснулся геологического образования Сулейменова. В целом же о поэзии казахского поэта он написал, что это – «едкая, немногословная поэзия, сжатая, словно кустарник на пустынной равнине. Ясная и в то же время мистическая поэзия, которая сжигает тягучей мелодией свирели физическую плотность природы» [7]. Подытоживая анализ французской рецепции творчества О. Сулейменова в советский период, отметим тот факт, что во Франции раньше, чем в других западноевропейских странах был открыт его поэтический талант.

В Берлине стихотворения О. Сулейменова в первые были опубликованы в 1978 году в журнале «Poesiealbum 133». Подборку стихотворений осуществил известный литературный критик, переводчик и издатель Леонард Кошут, под руководством которого в издательстве «Volkund Welt» в советский период издавались на немецком языке произведения казахских авторов. Следующий поэтический сборник О. Сулейменова «По азимуту кочевых родов» с послесловием

Л. Кошута вышел в свет на немецком языке в 1981 году.

«Kasachische Bibliothek» в переводах на немецкий язык открыло дорогу для новых переводов А. Нурпеисова, А. Кекильбаева, Г. Бельгера, «Лихой годины» М. Ауэзова и «Абая», «Исповеди степей» Т. Ахтанова, трилогии И. Есенберлина «Кочевники». Герольд Бельгер, много переводивший с казахского и русского на немецкий язык, считал, что переводы Леонарда Кошута совершенны и изысканны. «Л. Кошут – переводчик не авангардистского, не современного, а классического направления. Он не «донорствует», не «расширяет», не «штукатурит», а старается адекватно передать дух, смысл, размер, ритмику и форму рифмовки оригинала. Тут он принципиален и дотошен. Ему необходимо дойти до сути, знать, кто такие аргыны, найманы, тобыктыны, что за аулы Кондыбай и Канай (из стихотворения «Зима»), что такое «тез» и можно ли подыскать какой-либо эквивалент в немецком языке этому понятию, чем жертвовать, а что сохранить при переводе любой ценой и т.д.» [8].

Одной из привязанностей немецкого переводчика была поэзия Олжаса Сулейменова. Л. Кошут исследует не только творческую, но и общественную деятельность Олжаса Сулейменова, дает свое толкование поэмы «Земля, поклонись человеку: «От темы преодоления первым космическим кораблем притяжения земли Сулейменов переходит к преодолению «силы притяжения» прошлых столетий на Земле, к революции как синониму слова «жизнь»» [8, 7]. Свой взгляд у немецкого исследователя и переводчика на «Аз и Я»: «Как тюркоязычный автор, с детства знающий два языка, Сулейменов приводит новые, ставшие предметом спора доказательства исторической достоверности литературной хроники, он делает ошеломляющие филологические открытия (или строит располагающие к себе, но спорные гипотезы). На основе этих исследований он выстраивает новую картину отношений между половцами (исчезнувшим тюркским народом) и восточными славянами (киевскими славянами), потерпевшими поражение во время похода на степь» [9, 198]. Подобного же мнения о книге «Аз и Я» и других исследованиях Олжаса Сулейменова о языковых контактах славянских и тюркских народов придерживается турецкий исследователь древнерусской литературы и литературы начала XVIII века Şener Leyla, которая в своих статьях на турецком языке «Eski Rusya'da Bir Çevirmen: Maksim Grek», «Büyük Petro Dönemi Rusya'da Çeviri Faaliyetleri»

и монографии «Eski Rusya'da Çeviri Faaliyetleri (XI. –XVII Yüzyıllar Arası)» (Анкара, 2015 г.) рассматривает проблемы диалога культур [10; 11; 12].

Большой интерес вызвала в дальнейшем зарубежье запрещенная в Советском Союзе книга Олжаса Сулейменова «Аз и Я». Она сразу же была переведена на многие языки мира. Одним из наиболее интересных подобных зарубежных источников является статья Фредерика Диа «Олжас Сулейменов: »Аз и Я», опубликованная в 1984 году на турецком языке в Стамбуле в журнале «Türk Dünyası Araştırmaları». Эта обширная исследовательская работа состоит из семи частей. В первой части исследования приведены биографические данные казахского поэта и очерчен творческий путь поэта до середины 1970-х годов. В заключение этой части автор статьи написал оригинальный комментарий: «В 1960-е Сулейменов находится на пике славы и вознаграждается за каждое свое восхождение. В 1966 году он избирается членом Союза писателей Казахстана. В те годы он похож на любого из типичных привилегированных чиновников режима. В целях сохранения политического строя и литературной традиции для режима того времени было типичным возвышать и восхвалять деятелей культуры. Более того, Москве очень нравилось оказывать различные почести писателям остальных советских республик, которые являлись превосходным продуктом советского режима. Сулейменов казался образцом интеллектуального и социального развития условий, предоставленных всем нерусским гражданам советской иерархией. Но такая гармония отношений между Сулейменовым и советской властью была прервана после выхода в свет в 1975 году его книги »Аз и Я»» [13, 157]. В следующей части под названием «Непривычная книга» Ф. Диа высказывает предположения, связанные с названием книги «Аз и Я», и подытоживает: «Заголовок книги дает представление о неподражаемом синтезе точности и юмора и в то же время знания и воображения» [13, 158].

Эта статья первоначально была опубликована в «CentralAsianSurvey» в 1984 году на французском языке, затем в 1987 году в «Türk Dünyası Araştırmaları» в переводе на турецкий язык Хайати Девели. Таким образом, данную публикацию можно одновременно считать фактом и французской, и турецкой рецепции, поскольку с ее содержанием ознакомились как читатели во Франции, так и в Турции. Данная статья является также показательной в плане истории французс-

ко-турецких литературных связей, которые носят традиционно-исторический характер. Статья Федерико Диа была впервые переведена с турецкого языка на русский язык для сборника «Мир Олжаса Сулейменова» (2015), подготовленного учеными Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова.

Новые факты зарубежной рецепции творчества О. Сулейменова способны представить также его многочисленные поездки по различным странам. В 2006 году в Болгарии он принимал участие в традиционных «Софийских встречах». Эта поездка состоялась по инициативе Союза писателей Болгарии. В этих встречах обычно принимают участие видные писатели и поэты современности. «Приезд казахстанского корифея литературы стал для болгарской общественности большим культурным событием» – отметили болгарские коллеги по писательскому цеху, особенно подчеркивая, что О.Сулейменов известен в Болгарии не только как талантливый поэт, но и как ученый-исследователь тюркского наследия. Олжас Сулейменов был приглашен в Софийский университет им. Климента Охридского на встречу с преподавателями-востоковедами и болгарскими тюркологами. Эта встреча прошла в атмосфере дружеского общения специалистов, увлеченных единой идеей – полноценного изучения культуры тюркских народов и ее вклада в мировую культуру. В 2007 году в Болгарии вышла в свет книга «Аз и Я».

В 2009 году в Варшаве прошли презентации «Глиняной книги» на польском языке в Польском агентстве печати, Обществе Дружбы «Польша – Восток» и Варшавском Университете. Автор предисловия – литературный критик Евгениуш Чаплеевич, профессор Варшавского университета. Он позитивно воспринимает творчество О. Сулейменова, сравнивая его с А. Мицкевичем. Интересно следующее сравнение: «В своих произведениях поэт достигает синкретизма поистине в стиле Гете, который имеет два крыла: одно – художественное, другое – рациональное (научное). Его поэзия не сторонится научного мышления и познания, а научные рассуждения не исключают художественного мышления и познания» [14, 25].

В последние годы растет популярность О. Сулейменова в США. В 2011 году издательством «Cognella» издана книга «Green Desert», состоящая из 52 стихотворений О. Сулейменова на английском языке. Презентация книги состоялась в Колумбийском университете в Нью-Йорке. В 2013 году Нью-Йоркский университет

(NYU) включил интервью с поэтом в книгу «22 идеи, как наладить мир. Беседы с выдающимися мыслителями». В этом же году Колумбийским университетом издана антология казахской литературы «The Stories of the Great Steppe», а в 2015 году – антология «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat», в которых опубликованы стихотворения О. Сулейменова.

В 2015 году книга О. Сулейменова «Язык письма» была напечатана на итальянском языке. В Риме на книжной ярмарке, которая ежегодно собирает несколько сотен издателей и писателей, издание публике представил сам автор. Он рассказал, что эту книгу он написал в Риме 17 лет назад, когда работал послом Казахстана в Италии и увлекся историей народов, населявших полуостров в древности. В 1998 году «Язык письма» вышел в свет на русском языке.

Не менее популярен Олжас Сулейменов в странах ближнего зарубежья. В 2011 году в Баку вышла в свет новая книга известного казахского поэта и писателя «Kuman paǵmāsi» («Куманская песнь»), куда вошли стихи и научно-публицистические произведения автора, написанные им в разные годы. Книга издана Международным фондом имени Махмуда Кашгари при поддержке Совета государственной поддержки НПО при Президенте Азербайджана. Стихотворения Олжаса Сулейменова переведены на азербайджанский язык Эльханом Гараханлы и Акифом Ахмедгилем. Предисловие к книге написал народный писатель Азербайджана Анар.

В апреле 2016 года вышел в свет сборник «Стихи Олжаса Сулейменова на языках тюркских народов». Книгу издал ТЮРКСОЙ и посвятил 80-летию казахского поэта. Книга содержит стихи Сулейменова, переведенные на киргизский язык в разное время Сооронбаем Жусуевым, Жолоном Мамытовым, Нурпаисом Жаркынбаем, Бактыгул Чотуровой и Жедигером Саалаем. Также в ней помещены стихи казахского поэта на десяти языках: азербайджанском, башкирском, казахском, киргизском, кумыкском, узбекском, татарском, тувинском и турецком.

Как видим, творчество Олжаса Сулейменова представляло и представляет интерес для многих иностранных исследователей и в советское время, и в период независимости Казахстана. Зарубежная рецепция творчества О. Сулейменова отошла от описательно-созерцательной позиции, отличается аналитическим, научно-исследовательским характером. Зарубежных читате-

лей поэзия Олжаса Сулейменова притягивает и захватывает, так как его поэтические творения написаны оригинальным современным языком, тематика стихотворений разнообразна, к тому же в его произведениях представлены глубокие раздумья о судьбе всего человечества.

Литература

- 1 Voznesenski A., Rozdestvenski R.I., Suleimenov O. Mais la poésie – Paris: Aged’homme, 1972. – 272 p.
- 2 Philipe A. Le pragmatisme gêne de la poésie // *Le Monde* – 1973, 29 Mars – P. 18.
- 3 Lion Robel. Oljas Souleimenov. Transformation du feu // *La Nouvelle Revue Française*. – 1981. – № 347. – P. 125-126.
- 4 Gamarra P. Le livre de glaised’OljasSouleimenov // *Europe*. – 1978. – № 585-586. – P. 218-219.
- 5 Bosquet Alain. Souleimenov, asiate // *Le Monde*. – 1981, 21 aout. – P. 11.
- 6 Lionel Ray. Oljas Souleimenov. Transformation du feu // *La Nouvelle Revue Française*. – 1981. – № 347. – P. 125-126.
- 7 François Salvaigne. Poésie // *Humanitédimanche*. – 1982. – № 63.– P. 19.
- 8 Kossuth Leonhard. Die Berge nicht erniedrigend, die Steppe zu erhöhen // O. Sulejmenow. In *Azimut der Nomaden*. – Berlin, 1981. – S. 195-208.
- 9 Сулейменов О. *Аз и Я*. – Алма-Ата: Жазушы, 1975.
- 10 Şener Leyla. Eski Rusya’da Bir Çevirmen: Maksim Grek / A Translator in Ancient Russia: Maxim Grek // *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, olume: 8, Issue: 38, June 2015. – ss. 317-321.
- 11 Şener Leyla. Büyük Petro Dönemi Rusya’da Çeviri Faaliyetleri / Translation Activities In Russia In The Age Of Peter The Great // *Tarih Okulu Dergisi / Journal of History School*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, S. 569-576.
- 12 Şener Leyla. Eski Rusya’da Çeviri Faaliyetleri (XI. –XVII. Yüzyıllar Arası). Ankara, Grafiker Yayınları, 1. Baskı, Temmuz, 2015.
- 13 Frederique Diat. Olcay Suleymanov: «AZ I YA»// *Turk dunyasi aras tirmalari*. – 1987. – № 51.– S. 157-174.
- 14 Чаплеевич Евг. Современная казахская эпопея Олжаса Сулейменова // *Мир Олжаса Сулейменова*. – Караганда: Litera, 2015. – С. 21-28.

References

- 1 Voznesenski A., Rozdestvenski R.I., Suleimenov O. Mais la poésie – Paris: Aged’homme, 1972. – 272 p.
- 2 Philipe A. Le pragmatisme gêne de la poésie // *Le Monde* – 1973, 29 Mars – P. 18.
- 3 Lion Robel. Oljas Souleimenov. Transformation du feu // *La Nouvelle Revue Française*. – 1981. – № 347.- P. 125-126.
- 4 Gamarra P. Le livre de glaised’OljasSouleimenov // *Europe*. – 1978. – № 585-586. – P. 218-219.
- 5 Bosquet Alain. Souleimenov, asiate // *Le Monde*. – 1981, 21 aout. – P. 11.
- 6 Lionel Ray. Oljas Souleimenov. Transformation du feu // *La Nouvelle Revue Française*. – 1981. – № 347.– P. 125-126.
- 7 François Salvaigne. Poésie // *Humanitédimanche*. – 1982. – № 63.– P. 19.
- 8 Kossuth Leonhard. Die Berge nicht erniedrigend, die Steppe zu erhöhen // O. Sulejmenow. In *Azimut der Nomaden*. – Berlin, 1981. – S. 195-208.
- 9 Suleymenov O. *Az iJa*. – Alma-Ata: Jazushy, 1975.
- 10 Şener Leyla. Eski Rusya’da Bir Çevirmen: Maksim Grek / A Translator in Ancient Russia: Maxim Grek // *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, olume: 8, Issue: 38, June 2015. – S. 317-321.
- 11 Şener Leyla. Büyük Petro Dönemi Rusya’da Çeviri Faaliyetleri / Translation Activities In Russia In The Age Of Peter The Great // *Tarih Okulu Dergisi / Journal of History School*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, ss. 569-576. ISSN 1308-5298.
- 12 Şener Leyla. Eski Rusya’da Çeviri Faaliyetleri (XI. –XVII. Yüzyıllar Arası). Ankara, Grafiker Yayınları, 1. Baskı, Temmuz, 2015.
- 13 Frederique Diat. Olcay Suleymanov: «AZ I YA»// *Turk dunyasi aras tirmalari*. – 1987. – № 51.– S. 157-174.
- 14 Chapleevich Evg. *Sovremennaja kazakhskaja epopeja Oljasa Sulejmenova // MirOljasa Sulejmenova*. – Karaganda: Litera, 2015. – S. 21-28.

Mirzezade T.N.

**The metamorphosis of
biographical novel genre in the
creativity of peter ackroyd**

Ackroyd 's creativity who brought new metamorphosis to biographical novel genre of the twentieth century is interesting in several aspects. Author approachs biographical novel from the standpoint of tradition and innovator problems. In his novels Ackroyd not only preserved historicity and documentary but also achieved historical parody, ironic and fantastic rivets and thus, has changed the content and form of biographical novel genre.

Key words: biographical novel, Peter Ackroyd, psychogeographic portrait.

Мирзазада Т.Н.

**Питер Акройда
ығармасындағы өмірбаяндық
романдағы
метамарфоздық жанр**

20-шы ғасырдың ғұмырнаманың романының жанры Питера Акройда шығармасы жаңалықпен қызықты. Ол ғұмырнамалық романның мәселелеріне жаңашылдықпен келсе де, бұл мәселелер оған дейін қарастырылған болатын. Питер Акройда өзінің романдарында тарихты және құжаттамаларды да сақтай алды, пародий тарихының, ирониялық трансплантат және фантастикалық сақтай отырып, жаңа ғұмырнаманы бас кейіпкерлеріне жаңа ғұмырнама үшін «тер төгіп», ғұмырнама роман жанрына пішін және мазмұнына өзгеріс енгізді.

Түйін сөздер: ғұмырнаманың романы, Питера Акройда, психогеографиялық бейне.

Мирзазада Т.Н.

**Жанр метаморфозы биографи-
ческого романа творчества
питер акройда**

Жанр биографического романа 20-го века интересен новшеством в творчестве Питера Акройда. Он как новатор подошел к проблемам биографического романа, который предшествовали до его творчества. Питер Акройд в своих романах смог сохранить не только историю и документации, также, историю пародий, получил трансплантат ироничными и фантастическими вложение, выступая на работах авторов «заработал» для своих героев новую биографию, и, таким образом, привело к изменению формы и содержания в жанре биографического романа.

Ключевые слова: биографический роман, Питер Акройд, психогеографический портрет.

**THE METAMORPHOSIS
OF BIOGRAPHICAL
NOVEL GENRE IN THE
CREATIVITY OF PETER
ACKROYD**

«I don't claim any mediumistic power... 'Although I do have this facility that I use in my biographies. It's rather like being a ventriloquist for other people, people whose voice you express. It's hard to explain, but it certainly feels real while I'm doing it» (Peter Ackroyd) (It is italicized by us – T.M.) [1].

While following the formation path of biographical novel genre in modern English Literature we should particularly state the name of Peter Ackroyd nominated for Booker Prize, except was double winner of Whitbread Novel Award as well as the Award of Somerset Maugham including, prominent English writer, being the author of many best-selling books has created the most interesting metamorphosis in the mode of biographical novel genre. Diving profoundly into the life details of the real historical heroes, P. Ackroyd with his extraordinary sensitive sense, or with the ability of dealing with the labyrinths and puzzles in their psychology, Yegane Abdullayeva emphasizing Peter Ackroyd as being «the most talented medium-narrator» and she rightly notes that «the most interesting precisely saying, the most magical aspects of his creation is having privilege to ignore the facts suggested by academic historians besides the author with his new and distinct historical interpretation managed actually to reveal the real identity of the heroes or the history «between the lines» [2].

Whether Ackroyd was denying it, but his psychic abilities are somewhat seen in his works, actually it does not literally mean the ability to understand spoken spirits. This competence of Ackroyd is just feeling the spirit of the creative person whose life history he was writing and being the member of his hero's experiments and portraying to be their close-knit observer moreover, here the strangest thing is his having the talent to convince the reader to his testimony till the end. Edward J. Ahearn fairly draws attention to Ackroyd's visionary ability and emphasizes this aspect being distinguished or distinctive, defining feature of all his creativity [3].

Having studied at the most advanced Universities (Cambridge and Yale University) and explored English Literature completely, Ackroyd for his endless fascination with English literature and culture adjusted his literary heritage to the coryphaeus of English culture and literature and took the mission delivering their life in a new format to the readers besides, Ackroyd is considered to be

the pioneer of modern literature who brought new metamorphosis to biographical novel genre. Peter Ackroyd's multilateral, broad sided creativity has caused deep concern of the researchers starting from the end of twentieth century. Interestingly, exhibiting his position of being an Englishman and stating his thoughts about English culture, history or literature in somehow with some enthusiasm close to English snobbery Peter Ackroyd has attracted the attention of the foreign readers, literary critics or researchers with his works. As Lipchanskaya I.V. noted down, the first monographic study was written in 1996 exactly by an Italian specialist in literature named Laura Giovannelli (Laura Giovannelli. *Le vite in Gioco: Le prospettive ontologica e autoreferenziale nella narrative di Peter Ackroyd.*) who has aimed to analyze the creations of Ackroyd, and shortly afterwards, the studies of Spanish scholar Susana Onega (Susana Onega. *Peter Ackroyd. The Writer and his Work*, 1998; *Susana Onega Metafiction and Myth in the Novels of Peter Ackroyd. European Studies in the Humanities*, 1999) were published one after another and both of these explorers managed to put out the investigations of the creativity of Peter Ackroyd to an international arena. At present, P.Ackroyd is considered to be the fragman of biographical novel genre [4].

Linda Hutcheon in her «Historiographic Metafiction Parody and the Intertextuality of History» states that postmodernism in literature today is usually characterized by intense self-reflexivity and overtly parodic intertextuality [5].

The lived history could be interpreted on the basis of postmodern ideology or aesthetics as well as on the periodical course. Linda Hutcheon in her other scientific work (*A Poetics of Post-modernism: History, Theory, Fiction*) dedicated to the study of the poetics of postmodernism denotes that postmodern philosophy and its contradictions, have formulated on the terms of denial-to-denial [6].

The reiterate conveyance of history in periodical, ironic manner as well as with a fantastic clinching has determined the new directions of development in biographical novel genre, and all these areas were reflected in the creativity of Peter Ackroyd and it can be said that the unique research facility was formulated. Adopting to generate psychological portrait of a creative person on the basis of «the author-the literary work» mutual conditioning as well as inspired by the plots of fantastic biographical novel of Virginia Woolf, Peter Ackroyd managed to present the successful synthesis of traditions with innovations in his works of biographical novel genre.

Being a lover of English culture, history and literature and presenting it not only by means of his creativity, but also in all his public speech, interviews, P.Ackroyd was voicing it with special emphasis and approximately starting from the 70th of XX century till modern day he has been acting as an analyst of William Shakespeare, William Blake, Charles Dickens, Oscar Wilde, Thomas More, Isaac Newton, Alfred Hitchcock and etc.

«I just want to tell a story»- with stating his essential intention, Peter Ackroyd confesses the main reason for his being to apply to biographical novel genres is the factor of forgetfulness and indifference which he voiced in one of his interviews. The author denotes «One thing which most interested me was the fact that neglect, or our genius for forgetfulness, occurs at every level of social and political activity. The same mistakes, the same confusions, occur time and time again. It sometimes seems to me that the whole course of English history was one of accident, confusion, chance and unintended consequences – there's no real pattern.»[7]

Taking over the mission to write real history or historical truth «English lover» Ackroyd writes the history which he «sees» or «feels» and somehow this history contradicts the real historical facts. According to his confession, in his biographical novel creativity, one of the «heartwarming aspects» for him –is related with the taking into consideration «the visible or invisible details» that were missed by «most of academic historians» [8].

Ackroyd who also was writing non-biographical novels, feels it impossible to write and create simply in this narrative format. This reality makes the literary heritage of Ackroyd to be characterized as a writer- biographer.

The huge enthusiasm of history recording generated from P.Ackroyd's ProEnglish obsession, in addition to- laying out his mental priorities, the new aspects of the biographical genre becomes highlighted. This genre represents P.Ackroyd's whole creativity [9] dedicated to propagating or praising this magnificent culture and «he wasn't trusting to the loss of the dominant position English culture» and here the author's creativity carries interesting metamorphosis, the most salient among them undoubtedly is that Peter Ackroyd has written the «biography» not only of individuals, but also of entire cities.(See more about it: 10; 11)

For instance, according to the outstanding writer Iain Sinclair, we might particularly name the modernized retrospective as well as historical London view, within the symbol «the corporeal entity» and the novel «London: The Biography» [12].

P. Chalupsý draws our attention to «the psychogeographic» portrait of the city in the novel «London: The Biography» [13].

Representing London- the leading hero of the novel as the corporeal entity, the writer just like I.V. Lipchanskaya stated rightly in the Phd research work called «London image in the literary heritage of P. Ackroyd» views London like «the place of cultural memory», «city-theater» or «live image»[14].

In this sense, we should concur with the conclusion of X. Ibrahimova. Therefore, the young researcher with her emphasis «P. Ackroyd makes possible the impossible things, owing to his virtuous mastership gives the noticeable spirit to the city and presents it as a living being» states this statement and in our opinion, it is fully justified point of view[15].

Interestingly, some researchers of P. Ackroyd's literary heritage claim that his biography of cities are more successful than his biographical novels about famous individuals however, this assessment cannot be interpreted as fully objective characterization of Peter Ackroyd's creativity [16].

Moreover, Ackroyd in his biographical novels dedicated to literary heritage of various people, along with expanding the possibilities of the genre, with extraordinary precision managed to analyze and characterize the inner worlds of the gifted people, was able to identify as well as elicit obscure psychological portraits to the readers. On one hand, the novel named London biography is regarded as «strange, experimental» work, on the other hand, is defined as «modern binoculars directed to the history» [17].

After the proclamation «the death of the author», following the presence of the author everywhere, performing from the mutual conventionality of the author-the literary work- all these in the example of P. Ackroyd's creativity leads the study of the metamorphosis in modern English biographical novel genre especially to an interesting direction. Unlike M. Proust who is considered one of the most prominent representatives of Modernism and proposing «not to detach the author from the work» as well as the opponent of the biographical method, postmodernist Peter Ackroyd finds traces of Shakespeare in the works of Shakespeare, Dickens in the creativity of Dickens or life and struggle of Wilde in Wilde's heritage [18].

He does it so convincingly that the reader doesn't remember the reality of absence of the testament by Wilde (See: *The Last Testament of Oscar Wilde*, 1983) doesn't remember the truth of Milton never having visited America (See: *Milton in America*, 1996). Interestingly, K.P. Okladnikova

mentions of a new chance given to Milton and states «the main technique of constructing the novel is its being poly-genric which is symbolizing the period of postmodernism (19). In these works we can observe realism, fiction or magical realism and their elements being intertwined. P. Ackroyd masterly utilizes intertextuality-which is considered one of the most characteristic features of postmodernism, compiles factual basis for reality. As M.P. Blinova noted down that P. Ackroyd was suggesting the biographical novel genre which entirely riveted with allusions or reminiscences, enriched with implicit or explicit intertextual interventions and is being innovative biographical novel mode. «Here the intertext simply is not limited with the function of quotation.» «The world as a text» – the concept «washes away» traditional boundaries between art and reality.

This idea which is being the modifier key for the transformation of the biographical genre in Ackroyd's creativity – the heroes of his works O. Wilde, P.B. Shelly, J. Milton and others and their invented personages, besides real life events of the writers are being mixed» and all these things are portrayed in a new format [20]. Therefore, P. Ackroyd with the power of his creative imagination, attracts both the images of the authors he penned their biographies and also real individuals are involved to a «business partnership» in «the creation of the new biography» For instance, having been one of the friends of Oscar Wilde and never having betrayed the writer even in his the most hard life period- the young journalist Maurice Gilbert, according to P. Ackroyd, wrote the diaries with the dictation of dying genius writer himself [21]. Therefore, P. Ackroyd with trying to revive the inner world of his main heroes «understands» the biography of Wilde artistically. In this case, entering in the resonance of the proto-text (authentic biographical information of the writer), P. Ackroyd generates his own text (half functioning biographical novel) [22]. The most interesting thing is that the diaries of O. Wilde supposedly written in his own dictation is being «to be restored» by P. Ackroyd and the author with his unique skill succeed to simulate the writing style of his great predecessor, his metaphors and Wilde's «daily notes». Here we are reading: «I have in the past been called worse things: imprecations have been taken from the pit of Malebolge and hurled at me. It no longer matters what name I carry – Sebastian Melmoth or C.3.3. have been convenient for dramatic purposes, and both of them seem quite appropriate when my own is a dead thing. When I was a boy I took enormous delight in writing it down

– Oscar Fingal O’Flahertie Wills Wilde. The whole of Irish legend lies in that name, and it seemed to bestow power and reality upon me. It was the first proof I ever received of the persuasive powers of literature. But I am tired of it now and, sometimes, I recoil from it in horror».

Oscar Wilde after leaving the prison for a long time lived with the name of Sebastian Melmoth in France and was hiding from the public censure. C33 was Oscar Wilde’s prison number and then turned to his pseudonym. While he was living in France under the pseudonym of C33 wrote his poem «The Ballad of Reading Gaol» and until the end of his life, due to the prosecution he failed to return to England and soon died from the disease. P. Ackroyd has used this event in his novel and tried to open the life road of his hero, at the end of his life the great writer was disappointed, and P. Ackroyd has described «the regret page» of Wilde’s autobiography and strived to portray his inner world.

A.V. Shubina in her research work named «Biographical genre problem in the creativity of Peter Ackroyd» notes that in the novel called as «The Last Testament of Oscar Wilde» «the reconstruction or restoration of biography» is pursued, the writing style imitation of genius O. Wilde is given special attention, distinguished by his exotic figurativeness, being concise and somewhat the mimicry of paradoxical speech is placed here[23].

«The whole course of my former life was a kind of madness also, I see that now. I tried to turn my life into a work of art. It was as if I had constructed a basilica upon a martyr’s tomb – but, unfortunately, there were to be no miracles. I did not realize that then, for the secret of my success was that I believed absolutely in my own pre-eminence».

Oscar Wilde had been supporting the literary-theoretical views of the creators in 19th century Aestheticism, Walter Pater and John Ruskin and benefiting from them had written «The Picture of Dorian Gray» and followed the principles of Aestheticism. Based on the principle «beauty is the only truth» and claiming about Hellenistic culture which standing on the creative source, including on the secret of life finally, Oscar Wilde’s approach and outlook are not properly understood in his community and leads to «false» or «fake» fictions that destroyed his life. Peter Ackroyd has rewritten the biography of the writer had been away from his homeland and suffered from a serious illness and died besides, Ackroyd has managed to expand the limits of the biographical novel.

J.P. Kirby states that Ackroyd draws our attention to the objective «truth» dealing with O. Wilde and adds up that Ackroyd with his «post-

mortem-postmodern» «puzzle» that is to say «reconstruction» of general view is engaged in the technic of Picasso[24].

Ackroyd’s repudiation from being merely, the traditional «biographical recorder» couldn’t be implied as his «the reality hasn’t happened yet» obsession and to copy this reality to the paper. At this point, with recalling the approach of Charles Augustin Sainte-Beuve, we accordingly might specify P. Ackroyd’s being objective narrator in all his biographical novels. Therefore, Charles Augustin Sainte-Beuve admits the impossibility to imagine «the existence of literature and art work separately from human nature» and writes: «I might enjoy these or other pieces of art. However, I find it difficult to express my thoughts about the work isolated from the author: «what is tree that is fruit» «Therefore, the study of literature leads me naturally to the study of psychology»[25].

In this sense, it is impossible not to admire to P. Ackroyd’s managing to write «new history» by means of just diving into the psychology. Provided C.A. Sainte-Beuve explores biography for understanding the literary publications more adequately, but P. Ackroyd «succeed» to write «new history» speaking from the works of the writers. In this regard, with «winning» a new biography to his heroes P. Ackroyd might be considered somehow performing the role of the illusionist- psychologist. Reviving the biographies of William Blake, Charles Dickens, Oscar Wilde, Thomas More, Thomas Stearns Eliot, Thomas Chatterton again in his literary works, «Shakespeare. Biography» novel by P. Ackroyd that has been written in the complicated mode and it is considered one of the interesting works. The author who portrays the Elizabethan era applies to interesting artistic details besides is able to generate a new type of biography. «Working» again on Shakespeare’s biography, P. Ackroyd manages to create Shakespeare- the man. Reviving the great writer’s peculiarities P. Ackroyd describes him as a son, husband, father, friend in the context of his era. Linking literary details with the historical and documentary facts, Ackroyd creates a new format of the biographical novel genre. Shakespearean texts and their intertextual bonds that were utilized in the works of Ackroyd, notifies about a new biographical genre. Each quote brought from Shakespeare’s creativity, turns to the heading of the chapter and reveals the literary work. The name of the first chapter in the novel «there was a starre daunst, and under that was i borne» begins with the citation brought from the first scene in Act I in the comedy of «Much Ado About Nothing» by Shakespeare. Describing

Shakespeare's birth, P. Ackroyd travels to historical dates- English Church getting away from the Latin language and transmitting to English language, recalling the event dealing with the demand of singing «Lord's Prayer» in English language by Anglican church, with exact demonstrating the traditions from Shakespearean period (performed rituals while a child baptizing) Ackroyd exhibits the method of description in documentary novel.

Unlike Sainte-Beuve, quoting the doctrine «what is tree that is fruit», Ackroyd in his biographical novels pursues the interrelation of the cause and effect of the method in another direction. In Ackroyd's biographical novels, the logic of «what is fruit that is tree» reigns. Actually, this approach is not only by Sainte-Beuve but also generally embodies moral and ethical conception formula of Christian philosophy.

Interestingly, Ackroyd could be blamed in subjectivism just because of his representing the biography of the writers from his own point and realized history. In this sense, he reminds his predecessor Sainte-Beuve. Thus, as it was noted down by V.G. Zinchenko and other methodologists, one of the main flaw in the biographic method of Sainte-Beuve was his subjectivism. «I have modes, though it didn't occur spontaneously, in a certain theoretical format. It has been created in the process of practice of criticism.» –states Sainte-Beuve and regards as one of the most essential moments, the artistic person taking into consideration his or her family environment, his close circle where the formation of the personality established [26]. Speaking from the same position, P. Ackroyd assesses the life of English writers or scholars just with the aspect of psychology. Specifically, Ackroyd emphasizes Shakespeare's father and mother's special role in the formation of his personality.

Started with the quote in the chapter «What Sees There Thou?» from «Henry VI», the first act of the second part of the historical chronicle- arrival of the theater performances to Stratford and it caused the revival of «imaginary world» in the life of Shakespeare. The entertainment in the performances, music, dances and colorful scenes left a deep trace in the memory of Shakespeare; P. Ackroyd seriously intends to deliver us the idea of Shakespeare portraying the life of king and queen or court officials in his plays. «Ackroyd notes that Shakespeare and his contemporaries repeatedly watched such kind of performances and it played a major role in the life of the city. Ackroyd concludes that the material collected for the playwright's plays «it was everywhere» P. Ackroyd describes the writer's meetings with the

mystery theater as follows: «The «Porter of Hell,» who played a large part in the mystery plays, re-emerges as the Porter in Macbeth. Critics have discerned parallels between the mystery plays and the plots of Lear, Othello and Macbeth. The baiting of Jesus reappears in Julius Caesar and Coriolanus».

The author, who has described Shakespeare's school years, notes Shakespeare having a good knowledge of ancient characters, Latin language, grammar and rhetoric being strongly familiar with the texts of Cicero or Quintilian and managing «to play» with the word. As can be seen, P. Ackroyd by enumerating the above mentioned facts, tries «to lift» the veil of secrecy connected with the literary heritage of Shakespeare and hints at «Stratfordians»

«Before I Know My Selfe, Seeke Not to Know Me» begins in another chapter with the quote, which is taken from the poem «Venus and Adonis». Having used the legal terminology in his works, we might come across with the phrases and words of judicial practice in Shakespeare's plays. According to P. Ackroyd, in Shakespeare's time, litigations were already common things and every Englishman was aware of it. While laws and rules were part of public life and this was a source of creativity of Shakespeare. In the tragedy of «Macbeth», Lady Macbeth soothes her husband with the words- «in them Nature's copy's not eterne» and in the poem «The Rape of Lucrece» the wretched hero is afraid to confess his own misfortune- «folds she up the tenure of her woe». In a broad sense, Shakespeare brought to justice his heroes and expresses his confidence to the victory of divine laws.

The chapter –«To Tell Thee Plaine, I Ayme to Lye with Thee» is the quote brought from the play «Henry VI» Act III, Scene II by Shakespeare. After marriage, the playwright headed up to London and his life full of secrets. P. Ackroyd, the presence of the break up events immediately after the wedding in a few plays of Shakespeare link with own life of the playwright. Three children in the family, two of them being twins and grounds the playwright to be away from his family for the long term. The mystery of the birth of twins turns to images of the plays «The Comedy of Errors» or «Twelfth Night» and the twins who had lost, later on finding each other in a fantastic landscape just here P. Ackroyd links this scene with the event happened in the life of playwright.

As can be seen, P. Ackroyd has modified the boundaries of the biographical novel genre, has made an exceptional contribution to the creation of a new artistic biographical novel. His novels about the life of the writers and historical personalities, has brought to the new changes in form and content of English novels.

References

- 1 John Preston My work matters more to me than love // The Telegraph, 20 August, 2006, <http://www.telegraph.co.uk/culture/3654738/My-work-matters-more-to-me-than-love.html>
- 2 Abdullayeva Y.A. Piter Akroydun «Londonlu Ləmblər ailəsi» («The Lambs of London») romanında intertekstuallıq // ADU-nun Elmi Xəbərləri, 2016. – №1. – S. 47.
- 3 Edward J. Ahearn. The Modern English Visionary: Peter Ackroyd's «Hawksmoor» and Angela Carter's «The Passions of New Eve» // Twentieth Century Literature. – Winter, 2000.
www.findarticles.com/p/articles/mi_m0403/is_4_46/ai_75141044
- 4 Липчанская И.В. О творчестве Питера Акройда // Актуальные вопросы современной науки. – Выпуск № 18 – 2011. – С. 229-235. ivanovo.ac.ru/jdownloads/dissov/%20212.062.../lipchanskaya_dis.pdf; s. 230.
- 5 Linda Hutcheon. Historiographic Metafiction Parody and the Intertextuality of History: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/10252/1/TSpace0167.pdf?_t=historiographic
- 6 Linda Hutcheon A Poetics of Post-modernism: History, Theory, Fiction. – New York: Routledge, 1988,
<http://www.stibamalang.com/uploadbank/pustaka/MKSASTRA/A%20POETIC%20OF%20POSTMODERNISM.pdf>, 3-4.
- 7 Euan Ferguson. Peter Ackroyd: I just want to tell a story // The Guardian, 25 August 2011. 14.51 <http://www.theguardian.com/books/2011/aug/25/peter-ackroyd-interview-foundation-england>
- 8 Andy McSmith. Peter Ackroyd: Rioting has been a London tradition for centuries // The Independent, 22 August 2011.
<http://www.independent.co.uk/news/people/profiles/peter-ackroyd-rioting-has-been-a-london-tradition-for-centuries-2341673.html>
- 9 Илья Питалев. Питер Акройд: «Не верю в утрату доминирующего положения английской культуры» // Коммерсантъ http://www.chaskor.ru/article/piter_akroj_d_ne_veryu_v_utratu_dominiruyushchego_polozheniya_anglijskoj_kultury_6626
- 10 Chalupský, Petr. London of the Mind-The Narrative of Psychogeographic Antiquarianism in Selected London Novels of Peter Ackroyd // English Language and Literature Studies 4.1 (Mar2014):10-21. <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ells/article/view/File/34480/19644>
- 11 David Charnick. Peter Ackroyd's Ghostly Heroines // The Literary London Journal, Volume 10 Number 2 (Autumn 2013).
<http://www.literarylondon.org/london-journal/autumn2013/charnick.html>
- 11 Iain Sinclair. The necromancer's Ato Z,
<http://www.theguardian.com/books/2000/oct/14/history.peterackroyd>.
- 12 Chalupský, Petr. London of the Mind-The Narrative of Psychogeographic Antiquarianism in Selected London Novels of Peter Ackroyd // English Language and Literature Studies 4.1 (Mar2014):10-21.
<http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ells/article/viewFile/34480/19644>
- 13 Липчанская И.В. Образ Лондона в творчестве Питера Акройда: Дис... канд. филол. наук. – Саратов, 2014. – 184 с.
- 14 Ибрагимов Х. Биографический жанр в английской литературе XX века (на материале романа-биографии П. Акройда «Лондон» // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Том 26 (65). – № 1, ч. 1. – 2013. – С. 130-135.
http://snphilosoc.com.crimea.edu/arhiv/2013/uch_26_1_p_1_fil/021ibragim.pdf; с. 133
- 15 Василий Тверской. Острова великой английской культуры. Крупный план. Питер Акройд <http://bydda-krishna.livejournal.com/150893.html>
- 16 Hammond Will. Old London Calling // The Observer. The Guardian, 10 August 2003
<http://www.theguardian.com/books/2003/aug/10/fiction.peterackroyd>
- 17 Косиков Г.К. Поэтика и герменевтика // Вопросы литературы. – 1993. – Вып. 2. – С. 37-42.
- 18 Окладникова К.П. Жанровая специфика романа Питера Акройда «Мильтон в Америке» // Молодежь и наука. – Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2013. <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section078.html>; с. 2
- 19 Блинова М.П. Функции интертекста в биографических романах П. Акройда // Научный журнал КубГАУ, №93(09), 2013, <http://ej.kubagro.ru/2013/09/pdf/110.pdf>; с. 4
- 20 Иван Измайлов. Пленник красоты <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2720>
- 21 Янцен А.С. Ономастические аллюзии в пространстве романа П. Акройда «Завещание Оскара Уайльда» // Зарубежная литература: контекстуальные и интертекстуальные связи. – Екатеринбург, 2011. – С. 130-140.
http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/3863/3/foreing_lit_2011.pdf; 131
- 22 Шубина А.В. Проблема биографического жанра в творчестве Питера Акройда: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург 2009. – 31 с.
- 23 Kirby Joris Peter Ackroyd's The Last Testament of Oscar Wilde (1983): Diary of a Personal Autopsy, Autopsy of a Personal Diary; <http://interferenceslitteraires.be/sites/drupal.arts.kuleuven.be/interferences/files/illi10kirbyjoris.pdf>
- 24 Сент-Бёв Ш.О. Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 г. // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв: Тракаты, статьи, эссе / сост., общ. ред. Г. К. Косикова. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1987. – 510 с. – С. 39-48.
- 25 Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кириозе З.И. Методы изучения литературы. От системного подхода к синергетической парадигме: Уч. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 200 с.

References

- 1 John Preston My work matters more to me than love // The Telegraph, 20 August, 2006, <http://www.telegraph.co.uk/culture/3654738/My-work-matters-more-to-me-than-love.html>
- 2 Abdullayeva Y.A. Piter Akroydun «Londonlu Ləmblər ailəsi» («The Lambs of London») romanındaintertekstualliq //ADU-nun Elmi Xəbərləri, 2016. – №1. – S. 47.
- 3 Edward J.Ahearn. The Modern English Visionary: Peter Ackroyd's «Hawksmoor» and Angela Carter's «The Passions of New Eve» // Twentieth CenturyLiterature. – Winter, 2000.
www.findarticles.com/p/articles/mi_m0403/is_4_46/ai_75141044
- 4 Lipchanskaja I.V. O tvorcestve Pitera Akrojda // Aktual'nye voprosy sovremen-noj nauki. – Vypusk № 18 – 2011. – S. 229-235. ivanovo.ac.ru/jdownloads/dissov/%20212.062.../lipchanskaya_dis.pdf; s. 230.
- 5 Linda Hutcheon. Historiographic Metafiction Parodyand the Intertextuality of History: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/10252/1/TSpace0167.pdf?_=historiographic
- 6 Linda Hutcheon A Poetics of Post-modernism: History, Theory, Fiction. – NewYork: Routledge, 1988, <http://www.stibamalang.com/uploadbank/pustaka/MKSASTRA/A%20POETIC%20OF%20POSTMODERNISM.pdf>, 3-4.
- 7 Euan Ferguson. Peter Ackroyd: I just want to tell a story // The Guardian, 25 August 2011. 14.51 <http://www.theguardian.com/books/2011/aug/25/peter-ackroyd-interview-foundation-england>
- 8 Andy McSmith. Peter Ackroyd: Rioting has been a London tradition for centuries // The Independent, 22 August 2011. <http://www.independent.co.uk/news/people/profiles/peter-ackroyd-rioting-has-been-a-london-tradition-for-centuries-2341673.html>
- 9 Il'ja Pitalev. Piter Akrojda: «Ne verju v utratu dominiruyushhego polozheniya ang-lijskoj kul'tury» // Kommersant# http://www.chaskor.ru/article/piter_akrojda_ne_veryu_v_utratu_dominiruyushhego_polozheniya_anglijskoj_kulturny_6626
- 10 Chalupský, Petr.London of the Mind-The Narrative of Psychogeographic Antiquarianism in Selected London Novels of Peter Ackroyd // English Language and Literature Studies 4.1 (Mar2014):10-21. <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ells/article/view/34480/19644>
- 11 David Charnick. Peter Ackroyd's Ghostly Heroines // The Literary London Journal, Volume 10 Number 2 (Autumn 2013). <http://www.literarylondon.org/london-journal/autumn2013/charnick.html>
- 11 Iain Sinclair. The necromancer's Ato Z, <http://www.theguardian.com/books/2000/oct/14/history.peterackroyd>.
- 12 Chalupský, Petr.London of the Mind-The Narrative of Psychogeographic Antiquarianism in Selected London Novels of Peter Ackroyd // English Language and Literature Studies4.1(Mar2014):10-21. <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ells/article/viewFile/34480/19644>
- 13 Lipchanskaja I.V. Obraz Londona v tvorcestve Pitera Akrojda: Diss.... kand. fi-lol. nauk. – Saratov, 2014. – 184 c.
- 14 Ibragimova H. Biograficheskij zhanr v anglijskoj literature XX veka (na material'e romana-biografii P. Akrojda «London» // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Serija «Filologija. So-cial'nye kommunikacii». – Tom 26 (65). – № 1, ch. 1. – 2013. – S. 130-135. http://snphilolsovcom.crimea.edu/arhiv/2013/uch_26_1_p_1_fil/021ibragim.pdf; c. 133
- 15 Vasilij Tverskoj. Ostrova velikoj anglijskoj kul'tury. Krupnyj plan. Piter Akrojda <http://bydda-krishna.livejournal.com/150893.html>
- 16 Hammond Will. Old London Calling // The Observer. The Guardian, 10 August 2003 <http://www.theguardian.com/books/2003/aug/10/fiction.peterackroyd>
- 17 Kosikov G.K. Pojetika i germenevtika // Voprosy literatury. – 1993. – Vyp. 2. – S. 37-42.
- 18 Okladnikova K.P. Zhanrovaja specifika romana Pitera Akrojda «Mil'ton v Ame-rike» // Molodezh' i nauka. – Krasnojarsk: Sibirskij federal'nyj un-t, 2013. <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section078.html>; c. 2
- 19 Blinova M.P. Funkcii interteksta v biograficheskix romanah P. Akrojda // Nauchnyj zhurnal KubGAU, №93(09), 2013, <http://ej.kubagro.ru/2013/09/pdf/110.pdf>;c.4
- 20 Ivan Izmajlov. Plennik krasoty <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2720>
- 21 Jancen A.S. Onomasticheskie alljuzii v prostranstve romana P. Akrojda «Zaveshha-nie Oskara Uajl'da» // Zarubezhnaja literatura: kontekstual'nye i intertekstual'nye svjazi. – Ekaterinburg, 2011. – C. 130-140. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/3863/3/foreign_lit_2011.pdf;131
- 22 Shubina A.V. Problema biograficheskogo zhanra v tvorcestve Pitera Akrojda: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Sankt-Peterburg 2009. – 31 c.
- 23 Kirby Joris Peter Ackroyd's The Last Testament of Oscar Wilde (1983): Diary of a Personal Autopsy, Autopsy of a Personal Diary; <http://interferenceslitteraires.be/sites/drupal.arts.kuleuven.be.interferences/files/illi10kirbyjoris.pdf>
- 24 Sent-Bjov Sh.O. Shatobrian v ocenke odnogo iz blizkih druzej v 1803 g. // Zaru-bezhnaja jestetika i teorija literatury XIX-XX vv: Traktaty, stat'i, jesse / sost., obshh. red. G. K. Kosikova. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta., 1987. – 510 s. – S. 39-48.
- 25 Zinchenko V.G.,Zusman V.G., Kirnoze Z.I. Metody izuchenija literatury. Ot sistem-nogo podhoda k sinergeticheskoj paradigme: Uch. posobie. – M.: Flinta: Nauka, 2010. – 200 s.

Сарсекеева Н.К.
**Культурно-философская
парадигма прозы Д. Амантая**

Статья посвящена культурно-философской проблематике творчества одного из представителей постмодернистского направления в современной литературе Казахстана. Сопоставляются суждения известных критиков и философов об авторском дискурсе писателя, проведены параллели с художественными исканиями представителей мировой литературы XX века. Исследуется структура характеров героев, роль и функции фантастических элементов в сюжете, особенности игры со словами. Рассматривается своеобразие и роль диалогов в художественной структуре произведений писателя, делается вывод о модернистской направленности прозы Д. Амантая. Исследована содержательная значимость и функции эпиграфов, поиск новых эстетических форм и принципов повествования. Подробно освещены особенности сюжетостроения интеллектуальной прозы современного казахского писателя, проведен анализ характера влияния различных культурно-литературных парадигм. Особое внимание уделяется философско-религиозному поиску писателя, основанного на принципах духовной толерантности. Исследована металитературная проблематика романа «Цветы и книги».

Ключевые слова: сюжетосложение, характер, интеллектуальная проза, диалог, литературные традиции, духовность, философские аспекты, толерантность, модернизм, постмодернизм и др.

Sarsekeeva N.K.
**Cultural and philosophical
paradigm prose D. Amantay**

The article is devoted to the cultural and philosophical issues of work of one of the representatives of the postmodern trend in modern literature of Kazakhstan. Compares judgments prominent critics and philosophers copyright discourse of the writer, the parallels with the artistic quests of representatives of the world literature of the twentieth century. The structure of the characters, the role and functions of the fantastic elements in the story, especially games with words are investigated. We consider the identity and role of dialogue in the artistic structure of the writer concludes modernist prose D. Amantay orientation. Studied substantive significance and function of epigraphs, the search for new aesthetic forms and principles of narrative. More highlights of plot features modern Kazakh intellectual prose writer analyzed the nature of the influence of various cultural and literary paradigms. Particular attention is paid to philosophical and religious search of the writer, based on the principles of spiritual tolerance. Meta literary problems of the novel «Flowers and books» are studied.

Key words: story structure, character, intellectual prose, dialogue, literary traditions, spirituality, philosophical aspects, tolerance, modernism, postmodernism etc.

Сарсекеева Н.К.
**Д. Амантайдың
прозасының мәдени-
философиялық парадигмасы**

Мақала қазіргі Қазақстан әдебиетінің постмодернистік бағытының өкілдерінің бірінің шығармашылығының мәдени-философиялық мәселесіне арналған. Белгілі сыншылар мен философтардың жазушының авторлық дискурсы туралы ойлары салыстырылып, XX ғасыр әлем әдебиетінің өкілдерінің көркем ізденушілермен қатар қойылған. Кейіпкердің мінез қалыптасуы, сюжеттегі қиял элементтерінің рөлі мен қызметі, сөзді құбылта қолдану әдісі зерттелген. Жазушы шығармасындағы диалогтың өзіндік ерекшелігі және маңызды рөлі қарастырылып, Д.Амантай прозасының модернистік бағыты туралы тұжырым жасалған. Эпиграфтың маңыздылығы, әңгімелеудің жаңа эстетикалық формалары мен принциптері зерттелген. Қазіргі қазақ жазушысының интеллектуалды проза жазудағы сюжет құру ерекшелігі айқын көрсетілген, әртүрлі мәдени-әдеби парадигманың әсер етуі талданған. Рухани толеранттығы ізделген жазушының философиялық -діни ізденісі ерекшеленген. «Гүл және кітаптар» атты романның метаәдебиеттік проблемасы зерттелген.

Түйін сөздер: сюжет құрылымы, мінез, зияткерлік проза, диалог, әдеби дәстүрлер, рухани байлық, философиялық аспектілер, толеранттылығының, модернизм, постмодернизм және т.б.

**КУЛЬТУРНО-ФИЛО-
СОФСКАЯ ПАРАДИГМА
ПРОЗЫ Д. АМАНТАЯ**

Дидар Амантай, писатель, культуролог и журналист, много лет работавший на телевидении, в издательствах, общественном фонде, редактор ряда отечественных изданий, является автором книг, получивших широкую известность в нашей стране и за ее пределами: «Постскриптум» (сборник рассказов, 1996), «Благослови меня» (книга прозы, 2000), «Цветы и книги» (роман, 2003), «Осеннее рандеву» (сборник повестей и рассказов, 2005) и «На вершинах Каркаралы» (роман, повести, рассказы, 2010), автором ряда сценариев. Последний сборник, в который вошел также роман «Цветы и книги», уже переведен на русский, французский, немецкий, арабский, китайский, корейский и ряд европейских языков. Он является одним из самых заметных казахстанских писателей «нового поколения», являясь в последние годы также вице-президентом, главным редактором Национальной киностудии «Казахфильм» имени Ш. Айманова. За его плечами солидная «школа жизни»: сельская школа, армия, политехнический институт, философско-экономический факультет и факультет журналистики КазГУ, факультет кино Института театра и кино (специальность – кинодраматург), курсы журналистики США, Словакии и др.

Лауреат многочисленных премий, Д. Амантай одинаково свободно пишет на русском и казахском языках. О культурно-философской направленности творчества писателя отечественные литературоведы и критики приводят порой взаимоисключающие суждения, поскольку в его книгах зачастую «отсутствуют» герои и сюжет. Так, известнейший русско-немецко-казахский писатель и критик, не так давно ушедший из жизни, Г.К. Бельгер справедливо отмечал в этой связи: Д. Амантай пишет для изысканного, образованного писателя, многое недосказывает, его нужно читать, имея представление о мировой литературе, ибо он состоит «сплошь из ассоциаций» [1]. В большинстве своем герои Д. Амантая – современная казахская молодежь, городская и аульская, как правило, образованная, читающая, ищущая свою нишу в обществе. Молодые девушки и юноши, мечтающие о любви и семье, испытывающие разочарование, а потому психически ломающиеся, не выдерживая порой жизненных испытаний. Интригуя, они часто причиняют боль друг другу, вступают в случайные свя-

зи, подолгу выясняют отношения, рассуждают о жизни и смерти, предаются тоске и одиночеству.

Г.К. Бельгер отмечал также некую зыбкость, неясность, влияние ирреального в сюжетах произведений писателя. Но наиболее сильной стороной писателя Д. Амантая, на наш взгляд, являются не описания, а диалоги – чаще всего о философии, литературе. Он пришел в казахскую литературу из русскоязычной среды, после окончания русского отделения философско-экономического факультета КазГУ и в своих интервью нередко цитирует слова Л.Н. Толстого: художник должен быть лаконичным и иметь богатый ассоциативный ряд, особенно – современный писатель. Действительно, произведениям Д. Амантая свойственна «книжность», необычное восприятие мира, грандиозность художественного замысла, акцентированная интеллектуальность прозы и ассоциативность письма, поиски национальной самоидентификации и духовности. Критик Алия Божежанова высказывает следующее мнение: «Творчество Дидара отличается не бросающимся в глаза философским строением, а также жизнеспособным диалогическим характером» [2, 311]. В одном из интервью сам писатель говорил, что конечная цель литературы состояться как *свободная проза*, в которой может и не быть главного героя или литературных персонажей, которые «определяют» судьбу романа, рассказа, повести. Им было высказано также предположение, что в недалеком будущем проза должна будет стать свободной, интеллектуальной, но не для того, чтобы как-то отличаться, а чтобы сделаться раскрепощенной, более точно определять внутренний мир человека. Специфику этой *поэтической, интеллектуальной*, по словам писателя, прозы будет определять сюжет: его существование или отсутствие.

Поэтическая проза, настаивает Д. Амантай, была во все времена, просто она была незаметна, а ее расцвет приходится на XIX–XX в.в. Западноевропейские и американские модернисты перевернули обыденное сознание и обыденное понимание литературы: привычный уклад жизни был нарушен, каждый человек, как огромная бесконечная Вселенная, уходил в себя. Это необходимо было выразить в новом стиле и формате. Такие, как Хэмингуэй, все смыслы сжали в короткие предложения, и каждое из них несло в себе заряд, энергию. Модернизм открыл поток сознания, а начиная с 1940-х–1960-х, наступила новая эпоха в литературе – постмодернистская. Согласимся с мнением видного культуролога,

философа, главного редактора журнала «Тамыр» А. Кодара: творчество Д. Амантая представляет собой яркое модернистское явление, так как модерниста характеризует яркая активная позиция, которая есть у писателя. А.Кодар отмечает также переключку писателя с Хэмингуэем и Камю, его *«истинными прародителями»* [3].

Как известно, Хэмингуэй разработал и успешно использовал в своем творчестве прием «айсберга»: использование точных, рубленых фраз, за которыми остаются «вертикальные смыслы», практически не улавливаемые при чтении. В какой-либо драматический момент герои могут благодаря этому приему говорить совершенно об отвлеченных вещах, и смысл этих событий оказывается доступен читателю. И в то же время Хэмингуэй создал «эффект присутствия» – когда при чтении текста какая-то деталь «притягивает» читателя, заставляя его сопереживать, превращая его в соучастника описываемых событий.

В вышедшей в 2003 г. книге «Цветы и книги», победившей в конкурсе «Сорос-Казахстан» – «Современный казахстанский роман», Д. Амантай сформулировал две главные «заповеди»: *«цветами восславлять Землю и Солнце, книгами отвергать пустоту»*. Что же представляет собой эта книга, в которой сложно смешаны вымысел и реальность, «недосказанность» обрывающегося повествования, «случайные» и странные сцепления эпизодов, аллюзии сакральных текстов?

Автор через своего героя – писателя Алишера – ведет философский и религиозный поиск, основанный на той духовной толерантности, которая присуща Центральной Азии в целом. Эпиграфом к «Цветам и книгам» взяты слова из Книги Тенгри: *«Какое из них уступает одно другому: тьма, избегающая света или свет, разгоняющий тьму?»* Противоборство света и тьмы, заявленное в эпиграфе, определяет сюжет и структуру повествования книги, начиная уже с первой ее части, озаглавленной «Алишер»: *«Землю накрыл туман. Небо провисало все ниже. Под его гнетом невозможно было расправить плечи, люди вынуждены были перебираться ползком. Тяжелейшей из мук оказалось именно это бессилие распрямиться в рост»* [4, 76]. Как выясняется далее, это был сон, но он мало чем отличается от действительности, в которой живет герой Д. Амантая – молодой писатель Алишер, мечтающий сотворить «Книгу Тенгри».

Алишера, по его словам, волнуют три вопроса: что есть книга, что связывает день сегодня

няшний и прошлое, и кто есть тюрки. Герою никак не удастся завершить роман, посвященный событиям из истории древних тюрков – «о распаде великой династии на два лагеря», о том, как люди, разбившись на «сорок родов», обрушили законы, установленные Всевышним. В результате были забыты коренные ритуалы сватовства и братства, извращены нравы, утеряны память и разум. Книга Алишера должна стать «плачем» по утеревшим веру в Тенгри тюркам, скорбной песней об исходе сотрясавшей Степь битвы.

В книге приводятся длинные списки авторов всех континентов, мысли которых созвучны авторским. Среди них – и Абай, и Махамбет, и наш современник Олжас Сулейменов. Причудливо сближаются древняя кипчакская, сакская цивилизация и реалии современного мегаполиса. По мнению автора, его современники также отделились от внутренних основ тюркской культуры, столь близкой ему, утратили Бога Тенгри – Верховное божество степного мира, где «природа является верховным правителем, сегодня теряющим свою магическую и загадочную ауру» [4, 91].

Немало места в повествовании отдано металитературной проблематике, «агонии» книги и «жизнеспособности» литературного творчества в целом в XXI веке, размышлениям о специфике литературного труда и психологии литературного творчества – эта тема, в частности, является предметом бесед Алишера и журналистки Жамили. Здесь можно наблюдать все то же, заявленное с самого начала, противостояние «света и тьмы»: *Разве не в том цель творчества, чтобы вылечить болящего, спасти умирающего, отвести подступающий на рассвете призрак смерти от того, кто в муках бессонницы готов к роковому решению. По сути, книге назначено отрицать небытие. Его же роман пропитан безысходной печалью. Или, можно надеяться, он побудит читателя к размышлениям и облегчит хоть кому-нибудь бремя личных невзгод»* [4, 101]. Не случайно для Алишера все вокруг пахнет книгами, книжной пылью: *«можно предположить, – рассуждает Алишер, – что все литературные приемы исчерпаны, а талант вполне заменяет ловкость письма»*. Однако все его мучения, связанные с процессом создания книги, и сама книга, отрывки из нее, «вмонтированные» в повествование, свидетельствуют об обратном. Изменился читатель, который *«может или бездумно следовать за излагаемой хроникой, или проник-*

нуться мыслью, лежащей под спудом внешне хаотичных событий романа. Он сам выберет то, что ему интересно».

Немало интересных сведений можно почерпнуть из главы «Летопись», в которой освещаются этапы и специфика формирования письменности, главы «Автор», в которой говорится о «хорошем авторе» и писателе *«модно-го направления, похожего на родителя-тирана, уверенного в своей власти над волей и свободой собственного отпрыска»* и др. А в самом конце главы дается типичное для повествователя обобщение: *«Пришло время автору дать свободу произведению»*.

Глава «Цветы» – одна из самых лирических в повествовании Д. Амантая, ведь *«все цветы – желанные дети земли и солнца. Не успеете донести до дома, как на ваших глазах раскроются их нежные и яркие лепестки. А как вам крапчатые листья колеуса, меняющие цвет в тени и сумерки? Вот кротоны, сеткреазия, кордилина, стробилантес. Выбирайте любое из обворожительных извержений природы, облаканных любовью далеких звезд...»*. В финале произведения Алишер умирает в карете скорой помощи, так и не доведя до конца свое творение, попутно сжигая все черновики и наброски. Цветы, которым в повествовании отдано столько внимания, все до единого, увядают, лишены внимания и заботливого ухода со стороны хозяина. Однако ощущения утраты не возникает, хотя точка зрения героя произведения сводится к фразе: *«Время литературы прошло»*... Между тем сам автор так не считает, демонстрируя не только знание древней истории тюрков, легенд и сказаний об их происхождении, возвышении и упадке былого величия, но и великолепную игру со словами, со звучанием словосочетаний, возвращая слову его изначальную музыкальность – этим объясняется длинный перечень названий цветов и книг, далеко, кстати, не случайный. Вероятно, через способность к «внутреннему» слуху и речи подводит Д. Амантай к главному – мысли о диалоге культур и цивилизаций. Эта мысль получает развитие и в последней на сегодняшний день книге писателя «Махамбет философиясы», вышедшей год назад.

В качестве вывода отметим, что Д. Амантай как представитель «новой волны» в казахской литературе периода независимости ведет не столько поиск новых идей, что было характерно для литературы предшествующего периода, сколько поиск эстетически самодостаточных форм и принципов повествования. Авторские

интенции писателя направлены на установление взаимодействия, контакта, диалога различных литературно-культурных традиций. Диалогич-

ность, внутренне присущая евразийской философии, выражает особое мировидение, которое не сводится ни к Востоку, ни к Западу.

Литература

- 1 Бельгер Г.К. Цветы и книги Дидара //www.abai.kz/content/gerold-belger-tsvety – i – knigi –didara
- 2 Искакулы Д. Критика и история литературы. Әдеби сын тарихы. – Алматы: Таңбалы, 2012.-578 с.
- 3 Кодар А. «Андеграунд» пора выводить на свет //www.dialog.kz 18.06.2007.
- 4Амантай Д. Цветы и книги //Аманат. – 2007. – № 6. – С. 76-117.

References

- 1 Bel'ger G.K. Tsvety i knigi Didara //www.abai.kz/content/gerold-belger-tsvety – i – knigi –didara
- 2 Yskakuly D. Kritika i istoriya literatury. Adebі syn tarihy. – Almaty: Tanbaly, 2012. – 578 s.
- 3 Kodar A. «Andegraund» pora vyvodit' na svet //www.dialog.kz 18.06.2007.
- 4 Amantay D. Tsvety i knigi //Amanat. – 2007. – № 6. – S. 76-117.

Сейітжанов З.Н.,
Қалқабаева С.Ә.,
Имаханбет Р.С.,
Оспанова А.А.

**Көдек өлең-толғауларындағы
уақыт шындығы**

Seitzhanov Z.N.,
Kalkabaeva S.A.,
Imahanbet R.S.,
Osanova A.A.

**Verses of kodek
reality a time**

Сейтжанов З.Н.,
Қалқабаева С.А.,
Имаханбет Р.С.,
Оспанова А.А.

**Стихи кодекса –
реалии времени**

Қазақ әдебиетінің тарихында шығармашылық ғұмырбаяны кейінгі кезеңде ғана толық зерттеуге тартылып отырған қаламгердің бірі – Көдек Байшығанұлы. Ақын шығармашылығының негізгі арқауы – ел басынан өткен XX ғасыр басындағы аумалы-төкпелі ауыр кезең. Қазақ әдебиетінде 1916 жылдың елді дүбілтіп, ен жайлап отырған жерінен ауа көшірген ақ патшаның зілді бұйрығынан кейінгі оқиғалардың тарихи шындығы кең ауқымда көркемдік өріске тартылған. Прозада да, поэзияда да сол бір күндердің ақиқаты баяндалды. Бұл тақырып – қазақ әдебиетінің дамуындағы көкейкесті тақырыптардың бірі болып қалыптасты. Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Асқар Сүлейменов, т.б. сөз зергерлері дүрбелең уақыт аясындағы адам тағдырлары тұрғысында шынайы шеберлік тұнған прозалық шығармаларын жазды. Поэзияда Омар Шапиннің «Бекболат» поэмасы мектеп оқулықтарында оқытылып келеді. Сол қиын заманның, қитұрқы саясаттардың мың-сан құрбанының бірі – аса дарынды ақындық тұлға Көдек Байшығанұлы болатын.

Түйін сөздер: Көдек Байшығанұлы, «Үркін» дастаны, қазақ әдебиетінің тарихы, Қарқара көтерілісі, ақындық шеберлік тәсілдері, тіл шеберлігі, көркемдік шешім, толғау, патша заманындағы ел тағдыры, 1916 жылдың оқиғасы.

Bayshyganuly Kodek is one of the literary figures in the history of Kazakh literature, whose creative life has recently subjected to careful study. The main essence of the poet is a vague time spent by people in the early twentieth century. The historical truth of events in 1916, after a sharp order of white Tsar about the transmigration of people with an amply situated place organising bustle accepts a wide artistic scope in the Kazakh literature. The truth of those days is detailed in prose and poetry. This topic has formed as one of the urgent topics in the development of Kazakh literature. Zhusypbek Aimauytov, Saken Seifullin, Mukhtar Auezov, Sabit Mukanov, Gabit Musrepov, Askar Suleimenov, etc. wrote their prosaic works, where the main topic was the human destinies of a troubled time. The poetry of the poem «Bekbolat» by Omar Chapin is studied in school textbooks. One of the countless victims of dodgy politics of that era is a gifted poetic figure Kodek Bayshyganuly.

Key words: Kodek Baishyganuly, the history of the Kazakh literature, Karkara uprising, methods of poetic skill, language skills, artistic solutions, tolgau (song with lyric expressiveness of tunes), the destiny of the country in czarist days, historical event in 1916.

Одним из деятелей литературы в истории казахской литературы, творческая жизнь которого подвергается тщательному исследованию только в последнее время является Кодек Байшығанұлы. Главная суть творчества поэта – смутное время, прожитое народом в начале XX века. Историческая правда событий в 1916 году после резкого приказа белого царя о переселении народа с просторно расположенного места создавая суматоху принимает широкий художественный размах в казахской литературе. В прозе и поэзии подробно излагается истина тех дней. Эта тема сформировалась как одна из актуальных тем в развитии казахской литературы. Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Асқар Сүлейменов и т.п. написали свои прозаические произведения, где главной темой стала человеческие судьбы в смутное время. В поэзии поэма «Бекболат» Омара Шапина изучается в школьных учебниках. Одной из бесчисленных жертв изворотливой политики той эпохи является особо одаренная поэтическая личность Кодек Байшығанұлы.

Ключевые слова: Кодек Байшығанұлы, дастан «Суматоха», история казахской литературы, восстание Каркара, приемы поэтического мастерства, языковое мастерство, художественное решение, воспевание, судьба народа при царе, событие 1916 года.

КӨДЕК ӨЛЕҢ- ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ ШЫНДЫҒЫ

Өнерді соның ішінде әдебиетті де қоғам өмірінен бөліп қарауға болмайды. Әсіресе, жауынгер жанр поэзия өмір құбылыстарының сан қырын өлеңмен өрнектегені белгілі. Ендеше өмірсіз өлең жоқ. Кез келген ақын көріп білгенін, көңілге түйгенін суретті сөзге айналдырады. Сондықтан халық өмірінің өткені мен жеткенін белгілі қаламгердің мұрасы арқылы танып, білеміз десек асыра айтқандық емес. Қалай да белгілі дәуір шындығы сол дәуірдің көркем сөзінен көрініс тапқан. Академик З. Қабдолов: «Әр дәуірдің әдебиеті – сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шыңдап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтан ұрпаққа «шөгелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр» [1, 120], – деп орынды айтқан. Осы ретте қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан ақынның бірі –К. Байшығанұлы.

Көдек Байшығанұлының бай поэзиялық мұрасының ауқым-аясы кең. Басқаша айтқанда өзі өмір сүрген тұстың тарихи әлеуметтік жағдайынан бөле қарауға болмайды. Ақынның өлең-толғаулары заман зарымен, халық мүддесімен тығыз байланысты екенін көреміз. Ақын жас кезінен ел ішіндегі шағын той-томалақтарда өлең айтып, өзі де өлең шығаруға машықтанады. Көдек 12-13 жасынан бастап ақын бала атана бастайды.

Он үшке он екіден адымдадым,
Атымды өзім ертеп жабындадым.
Той болған тамашалы жерге барып
Өлеңге сол кезімнен ағындадым [2, 8],–

деген жолдар жоғарыдағы ойымызды дәлелдей түседі.

Ақын өлеңді суырып салып та айтқан, жазып та шығарған. Сондықтан оның жас кезіндегі өлеңдері қысқа, бірер қайырым ғана болып келеді. «Бір қызға», «Бір балаға», «Құртқа-мамай», «саумал», т.б. өлеңдері қолма-қол айтылған қағытпа қалжың болып келеді. Көдектің өскен ортасы өнерге бейім болғандықтан бала ақын да одан шет қалмайды. Екіншіден, халық әдебиетінің қайнарынан еркін сусындаған өзек көп ұзамай оралымды ой айта білетін ақын болып жетіледі. Ақын ел аралағанда, жол сапарда жүргенде оған «бірер ауыз өлең айтап жіберіңізші» деп қолқа салатындар да аз болмаған. Оның «орамал»,

«танысқан қыз», «әкүнар кіндік», «қойшыға» тәрізді өлеңдері осындай да айтылған. Мұндай туындыларында сыпайы әзіл кейде шешен мінез жастық жалыны мен мұңдалап тұарды. Бірде қаралы хабарды айтуға келген адам сырттан ешкімді көре алмаған соң үйге кіреді. Үйде отырған Тергеубай «неге үйге кіріп айтасың?» – деп хабаршыны сабап жібереді. Мұны естіген Көдек:

Үйінде екен барғанда,
Мұсатай итжап манабың.
Хабар айтқан кісіні
«Үйден кет» деп сабадым
Көрмекке уәде етіп пе ең,
Ағайынның намазын
Қапшығыңда бар ма еді
Өлместен алған қағазың [3, 36].–

деп ащы мысқылмен сілейте соғады. Мұндай халықтық салтқа жат әрекет еткен айыбын бетіне басып, масқара етеді. Ақынның жас кезіндегі өлеңдері бетің бар, жүзің бар демей артық кемді тура айтатындығымен ерекшеленеді. Бірде Ажар есімді жеңгесі «мені өлеңге қосып мақташы, қойшысынан» – десе керек. Сонда ақын мақтаудың орнына сын айтады. Оның балаға да, үй ішіне де дұрыс қарамайтынын, салдыр салмақ әйел екендігін көз алдында әшкере етеді.

...Бұл кісінің әдеті
Көк инені түртпейді.
Жыртық киім, кір киім
Жүк бұрышына жіктейді
Әңгімесі, күлкісі
Не бітпейді, жетпейді.

Ақынның ертеректе айтқан «Тілі жоқ» атты өлеңінен де осындай ерекшелік аңғарылады. «Өлең айт» деп қолға салынған қызды алдымен мадақ етіп алады да, соңында оның кейбір оғаш әрекеттері мен теріс қылықтарын жасырып қала алмайды, ашық айтады. Сөйтіп Көдек жас кезінен өлеңді төгіп айтуға қолма-қол қиыстыруға машықтанады. Сондай-ақ хат таныған соң жазып та шығарған. Ақын осы екі ерекшелікті бірдей ұстанады. Бірде ауылға келген Бөлтірік ақынға Көдекті сынату үшін көкпар тартып жүрген Көдекті шақыртады. Көкпарын тастап, ақынның алдына келегн жас жігіт:

Ассалаумағалайкум, Алдияр,
Шақырған соң кеп қалдым.
Жүрісім өте асығыс,
Көкпарды қуа бетке алдым
Нөкерлерім қасымда,
Өкшелеп қуып жете алдым

Аялдасам кешігіп,
Атың тері бос қалдым.
Жасыңа құлдық аталар,
Айтарымды деп қалғым, –

деп өзінің жағдайын бірден іркілмей, өлеңмен айтып жібереді. Бөлтірік ақын: «Ауылдарыңнан дауылды, ақтұйғын ақын шыққалы тұр екен, жолы болып алдынан нұр жаусын!» [3, 31], деп батасын беріп, риза болыпты.

Бөлтірік жалынды жастың талабын сезімталдықпен аңғара білген, жоғары баға берген. Біртіндеп Көдек дарынды ақын ретінде қалыптасады. Тіпті, өткен ғасырдың бас кезінде ұлы жазушы М.Әуезов та осы ақынға ерекше назар аударады. «Көз ерекше үлгіде даланың дара ақыны мазмұны мен қоғамдық рөлі жөнінен әлдеқайда қызығырақ саналады. Солардың жарқын бір үлгісі – байлар арасындағы Көдек ақын»[4, 12], деп жазады. Жазушының бұл сөзінде де ақынға орынды баға бергенін көреміз.

Халық әдебиетінен, қайнарынан сусындап, өнерлі ортадан тағылым алған Көдек қоғамдық ортадағы сан түрлі жағдайларға немқұрайлы қарай алмайды. Біраз өлеңдерінде жастарға кеңес айтып, жақсы, жаман нәрселерді салыстырады. Адам болып қалудың жолы қайсы, қандай істен сақтануымыз керек деген мәселені алға тартады. «Жастарға кеңес» өлеңінде былай дейді:

...Ұры, зұлым, қарақшы, тонаушыны
Жақсы деп кім айтады залалдыны?
Үкім күшке сүйенген озбыр болса
Ол оның қара қасқа қабандығы [3, 57],

Ұры, зұлым, қарақшы, тонаушыларды атай отырып осындайлардан сақ болуды ескертеді, теріс жолдан сақтандырады, әрбір саналы адам абайлауы қажет дегенді алға тартады.

Жас кезінде оқу мен өнерге ұмтыл,
Талап қылып ізденген табар мұны.
«Өнер-білім – адамның ырысы»
Атаң мен айтапап па еді бабаң мұны, –

дейді.

Жастарға лайық іс оқу мен өнер екен. Осы жолда ерінбей талаптанса, оған қол жеткізуге болатынын айтып, «өнер-білім – адамның ырысы» деген байламға келеді. Бұл күні бүгінге дейін құнын жоймай келе жатқан пікір екені даусыз. Көдек бірқанша өлеңдерінде алыс-жақын, адамгершілік, парыз, қарыз дейтін қосарлы ұғым тудыратын қылықтарды тағы да қатар алып көрсетеді. «Ойтолғауында»:

Бақ келгенде досың көп,
Жаны бірге тыныстар.
Басқа пәле келгенде
Алысқа бәрі жылыстар, –

деп құбылмалы достық сырын ашса, енді бірде қолы бірдемеге жетіп, есет түсе есіретіндердің бар екенін жасырмайды.

Есе түссе есірер
Қайқұйылы мен бұзықтар
Оған да орнап қалмайды
Мойнында тағдыр құрық бар...
Адал жүрсен азбайсың
Осы сөзді ұғып қал [3, 54],

Ақын адам әрекетінің сан түрін көз алдыға келтіре отырып, ең бастысы адал жүрсе азғындық жоқ деп түйеді: адалдық мәңгі ескірмейтін адамның басты қасиеті екені дау тудырамасы керек. Осы адалдықтың жетіспеуі қоғамға аз қырысығын тигізіп жүрген жоқ. Көдек тағы басқа өлеңдерінде де осы тұстарды аша түседі. «Халық сенген адал адамды» мадақ етеді:

Адасқанға ақылмен жол көрсетіп,
Талайдың ісін оңдап саралаған
Бұрынғы білермендер айтқан екен:
«Азбайды халық сенген адал адам» [3, 58],

Адасқанға жол көрсету, ақыл беру, алдына келген істі оңдап саралап шешіп беру – бәрі адалдықтың белгісі деп біледі. Адамды өз атына лайық ететін де адалдық деп ұғындырады. Ақын жақсынын жақтап, жаманды шенейді.

Көдек көптеген өлең толғауларында жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық әлеуметтік мәселелерді кеңінен толғайды. Оның шығармаларының тақырыбы адам, заман, әлеумет өмірінің өзгерістері десек артық болмайды. Көдек саналдарын кеңінен қамти білетін ақын, өз тұсындағы қоғамдық әлеуметтік мәселелердің ешқайсысына енжар қарамаған. Қайта басқалардың да бодан болғани елінің ертеңін ойлайды. Сондықтан сол тұстағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, ел тағдыры қоғам, заман келбеті сияқты өзекті мәселелер ақын шығармаларының өрім өзегіне айналып отыр. Ащы шындық ашылған сайын оқырманды бейжай қалдырмайды. Өмірдің шынайы суреттері барынша табиғи көрініс тауып жатады. Өткен ғасырдың бас кезіндегі (алғашқы жартысы) халықтың қайғы, мұңын жырлап, қоғамдағы жасалып жатқан қиянатқа қарсы үн көтереді. Мұның бәрі Көдек заманының өрті мен дерті екені даусыз. Тегеурінді ақын бодандық саясатты айыптайды.

Әдебиеттер

- 1 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы. – 1983. Т 2. – 456 б.
- 2 Маралбайұлы К. Таңдамалы шығармалар. – Күйтің: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. – 1988. – 142 б.
- 3 Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние... өлеңдер, толғау, дастандар, жоқтау-дауыстар / құраст. Нұрлан Әбдібеков. – Алматы: Тоғанай Т. – 2008. – 336 б.
- 4 Әуезов М. Казахского народное творчество и его поэтическая среда // Альманах. – 2001. – № 3.

References

- 1 Kabdolov Z. Ekitomdiktandamalishigarmalar. Sozoneri. – Almaty: Zhazushi. – 1983. T 2. – 456 b.
- 2 Maralbaiuli K. Tandamalishigarmalar. – Kuitin: Shinganzhastar-orenderbaspassi. – 1988. – 142 b.
- 3 Bayshyghanuly K. Kaiteiin, zhalgandunie... olender, tolgau, dastandar, zhoktau-dauistar / kurast. Nurlan Abdibekov. – Almaty: Tolganai T. – 2008. – 336 b.
- 4 Aueзов M. Kazakhskogonardnoetvorshestvo I ego poetisheskaiasreda // Almanah. – 2001. – № 3.

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Zhanadilov T., Zhanadilova Z.

What english model may a kazakhstani language learner have from the perspectives of pronunciation?

Kazakhstani language learners with their English as a foreign language might develop into one of many varieties of world Englishes, which is the main topic of this work searching for an English model for a Kazakhstani English learner. Background information about English learning in Kazakhstan and a review of some world linguistic literature on the English pronunciation models which might suit Kazakhstani learners' choice as well as influence of economic and socio-cultural changes of late 20th century to the English learning process in the society are considered. Influences on English pronunciation by various world transnational companies in Kazakhstan are mentioned. Activities by non-governmental international organizations and government bodies involved in English pronunciation establishment are discussed. The authors suggest some teaching implications.

Key words: EFL; English learning; English varieties; Kazakhstan; pronunciation.

Жанадилов Т., Жанадилова З.

Тілдің дыбысталу тұрғысынан қазақстандық тіл үйренуші ағылшын тілі моделінің қайсысын қабылдауы мүмкін?

Қазақстандық тіл үйренушілер ағылшын тілін шет тілі ретінде оқуда ағылшын тілінің әлемдік әртүрлілігінің бірі болып енуі мүмкін. Осы ой беріліп отырған тақырыптың басты желісі болып отыр. Бұл мақалада, Қазақстандық ағылшын тілін үйренушіге арналған ағылшын тілі үлгісін іздестіру кезінде, бірінші, Қазақстанда ағылшын тілін оқытудың өткенінен біраз ақпарат беріледі.

Содан соң, Қазақстандық тіл үйренушілердің таңдауына сәйкес келуі мүмкін ағылшын тілінің дыбысталу үлгісі жайындағы кейбір әлемдік лингвистикалық әдебиетке шолу жасалады. Қоғамдағы ағылшын тілін үйрену процесіне 20 ғасырдың соңындағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің әсері қарастырылады. Осы өзгерістердің Қазақстандағы әлемдік әртүрлі трансұлттық компанияларда істейтін жергілікті тұрғындардың ағылшын тіліне әсері қамтылады. Олармен қатар, жоғары оқу орындарындағы мұғалімнің білімін жетілдіру іс-шараларына қатысатын үкіметтік емес халықаралық ұйымдардың есептері мен басқа да жарияланымдар ескеріледі. Әрі қарай, ағылшын тілін үйрену процесінде тілдің дыбысталуын таңдауда тіл үйренуші жастарға мемлекеттен берілетін қандай мүмкіндік бар деген мәселе талқыланады. Соңында, оқытушы ретінде, авторлар өздерінің кейбір оқытушылық ұйғарымдарын ұсынады.

Түйін сөздер: шет тілі ретіндегі ағылшын (ШТА); ағылшын оқыту; ағылшынның алуандылығы; Қазақстан; айтылу/дыбысталу.

Жанадилов Т., Жанадилова З.

Какой английской модели может придерживаться казахстанец, изучающий язык с точки зрения произношения

Изучение английского языка как иностранного в Казахстане может тоже оказаться одним из разновидностей мирового английского языка, что является основной темой этой работы. В этой статье, в поисках английской модели для казахстанского изучающего, в-первых, предоставляются сведения об изучении английского языка в прошлом в Казахстане. Далее следует обзор некоторой мировой лингвистической литературы о моделях английского произношения, которые могли бы соответствовать выбору казахстанских учащихся. Также рассмотрено влияние экономических и социально-культурных изменений конца 20 века на процесс обучения английского языка в обществе. Наряду с этими изменениями включено влияние на английский язык произношения местных жителей, работающих в различных мировых транснациональных компаниях в Казахстане. Вместе с тем проведен обзор недавних публикаций и докладов неправительственных международных организаций, участвующих в мероприятиях по профессиональному развитию работников и учителей в высших учебных заведениях. В заключение обсуждается вопрос о том, какие возможности, предоставленные правительством в выборе произношения, имеют молодые, изучающие английский язык, в процессе изучения английского языка. Наконец, в качестве учителей английского языка, авторы предлагают свои некоторые педагогические предположения.

Ключевые слова: английский как иностранный (АКИ); изучение английского; разновидность английского языка; Казахстан; произношение.

**WHAT ENGLISH MODEL
MAY A KAZAKHSTANI
LANGUAGE LEARNER
HAVE FROM THE
PERSPECTIVES OF
PRONUNCIATION?****Introduction**

About a quarter century ago, few could imagine that one of the most powerful countries in the world, the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) would collapse, and Russian, the most prestigious and predominant language of the Soviet people, would be overtaken by English, the language once considered 'the language of Western imperialism' [1, 372]. Today, because of both its unique international role and the fall of the Iron Curtain, English has become one of the most popular foreign languages taught in schools and other educational institutions in former Soviet republics. Smagulova's study on language policy in Kazakhstan, conducted between November 2005 and February 2007, demonstrated that 27 per cent of research participants identified English as the most prestigious language, while Kazakh and Russian were respectively chosen by 18 percent and 11.6 percent of respondents. Moreover, 14.3 percent of the youngest respondents claimed that they could speak English fluently [2].

At present, English can be seen as an international language, a lingua franca, a global language, and a world language [3; 4; 5]. In addition, some other scholars such as Kachru [6] have given English a plural sense with its acronym WE, that is, World Englishes because of its different grammar, lexical and pronunciation varieties in the world of Englishes. Kazakhstani language learners with their English as a foreign language might also develop into one of many varieties of world Englishes, which is the main topic of this work.

The past of English in Kazakhstan, the contemporary pronunciation models in the world and Kazakhstani English learner

In order to be more understandable it is better to return for a short time to the Soviet period of learning English in Kazakhstan because this shows changing motivations and needs of learners of English. During the Soviet era, learners of that area of learning English as a foreign language (EFL) were introduced to only one variety of English – British English, also known as the Queen's English or Oxford English. Rose Nash [7], who studied the place of English in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), presents several reasons for Soviet EFL educators on teaching Received Pronunciation (RP) in language classes:

First, [British English] was believed by educators to be the most universally intelligible and socially desirable pronunciation of English. Secondly, textbooks and pronunciation manuals had traditionally been based on the works of British phoneticians, who had created detailed linguistic descriptions of that variety of English. Thirdly, because almost all English language teachers in the Soviet Union [were] non-native speakers who had been trained in RP by other non – native speakers, it would have been highly impractical, in the absence of a large number of native speakers, to introduce other English accents (Nash, 1971 :10).

Ornstein, who was investigating in the late 1950s the conditions of teaching of foreign languages in the Soviet Union asserts with surprise ‘it can be categorically affirmed that most foreign language teachers have never heard their foreign tongue spoken by a native!’ [8, 392]. Although English was learnt in the isolated from the rest of the world area, it seems to have survived with the learners’ preference of British English pronunciation which was taught by non-native teachers. This phenomenon is likely against the views of some scholars whose stand points are expressed by Bamgbose forty years later:

Today, few serious scholars of the English language will insist that a non-native English is used only in a narrow range of domains, that it is a transitional and unstable code striving for perfection, that its continued encouragement and use will lead to linguistic fragmentation and/or deterioration of the English language, or that only native English is a suitable model for all English language users [9, 1).

All above mentioned language researchers and phonologists seem still to be investigating, testing and arguing about the pronunciations and varieties of the English language among the world population in different parts of the world. They are doing so in order to find out if this or another region belongs to the so-called Received Pronunciation (RP) or General American (GA) pronunciation or other varieties of the English language. According to Bhatt [10], in terms of language acquisition and use, the circles comprise the following: (a) the Inner Circle, represents those countries where English is spoken as a first or native language (L1) in countries such as English – speaking Canada, USA, UK, Australia, and New Zealand; (b) the Outer Circle, represents countries where English is established as an additional language and learned as a second language (L2), such as Malaysia, Singapore, the Philippines, India, Kenya, Zimbabwe; and (c) the Expanding Circle, represents countries such as Norway, Brazil, China, Korea, and Japan, where English is a foreign

language (EFL). The question of RP or GA pronunciation does bother the writers who are engaged in identification of the status of the English language because there might be still regions which do not belong to either of these types of pronunciation. For example, Kazakhstan may supposedly fall into categorization of EFL in Kachru’s multi – facet profiled diagram of the Three Concentric Circles of English. ‘The three circles represent three distinct types of speech fellowship of English, phases of the spread of the language, and particular characteristics of the uses of the language and of its acquisition and linguistic innovations’ [6, 122].

This is an incomplete number of countries which have more or less been investigated from the points of view of varieties of Englishes. The territory of the former USSR as one country could be included into the Expanding Circle with its population learning English as a foreign language considering Nash [7] and Ornstein’s [8] investigations on language learning conditions. Nowadays, each of these countries might have different levels of learning English in accordance with their contemporary economic development and needs for a foreign language. Following to Bhatt’s [10] classification, Kazakhstan is situated in the Expanding Circle because English in that country is learned as a foreign language. This is one of various ways of identifying a country’s place in the linguistic world. Crystal [11, 54] has found Kachru’s Concentric circles helpful to use them in his calculation of approximate current number of English speakers. According to his estimation, the number of learners of English in the Expanding circle is 100 -1000 million people which are above two and half times more than the speakers included into the Inner circle. McKay shows her uncertainty about the exact number of users of English in the world but she is optimistic by saying that «it is clear that the number of individuals who have some familiarity with the language today is vast and growing. It is in the Expanding Circle where there is the greatest potential for the continued spread of English» [12, 11). Graddol [13] also supports Crystal by pointing out that English is the most popular modern language studied in the countries of the newly appeared part of the world, referring to the Russian Federation secondary school children, sixty per cent of whom study English as a foreign language. Consequently, logically speaking the Expanding circle English speakers might have about three times more models (Inner circle number divided by Expanding circle number) of English varieties or pronunciation models than the Inner circle speakers. Can one definitely identify a certain country’s model of pro-

nunciation according to the way the learners acquire the language? Or, can economic conditions of the society and needs of learners be indicators in defining a model?

One of the ways of defining which circle of English pronunciation this or that country belongs to seems to have been suggested by Setter and Jenkins [14] who emphasize that ‘pronunciation plays a major role in humans’ personal and social lives, that how the people speak by means of their accent they can be found out what region of the world, what social and ethnic identity’ they belong to. Being intelligible to a listener in a conversation is another factor which adds an extra accent to the importance of the pronunciation. To the point of unintelligibility, Thomas [15] shares with findings from the studies where discourse participants could use interpretation of meaning in context in communication breakdown. However, it is not likely to be the universal case when a speaker and a listener are able to solve the problem of misunderstanding in the conversation by interpreting each word or phrase. On the contrary, it looks like the matter of psychological part of a human being that is the brain’s delicate perceptual ability, in the case of a non-native listener, as Jenkins [16, 80 – 83] refers, she or he ‘focuses on the acoustic signal rather than use contextual cues to resolve ambiguity’. From this point of view, probably, pronunciation is a part of a human’s ability which works with smaller parts of speech somewhere at a subconscious level. In our opinion, these ways of identifying the pronunciation place of a Kazakhstani learner are too subtle that one can do it only using some empirical studies in those contexts on each individual’s psychological level of acquiring a language. However, it might be possible to try to find out the alternatives of pronunciation models by looking into recent linguistic research what models of pronunciation are appropriate for Kazakhstani learners of English.

So far, the existing models in the linguistic world are old varieties of English (OVE) [17; 18; 19] which include in it such pronunciation models as British English and North American English. Even these models do not seem to be the only ones to hold on because some authors of English phonetics and phonology books such as Collins and Mees [20], McMahon [21] mention other pronunciation models spoken in South America, in South Africa and the South-Eastern part of the world. In some of these countries English is spoken in a nativised variety (NVE) of either British English, or American English. McMahon even distinguishes varieties inside the Inner circle such as ‘Southern Standard of

British English (SSBE), Scottish Standard English (SSE), General American (GE) and New Zealand English (NZE)’ [21, 5]. The varieties of English pronunciation seem to be growing in numbers. For example, Cruttenden [22] mentions about an Estuary English variety which might be another derivative from the British English pronunciation that is a received pronunciation (RP). These models do not seem to be appropriate for Kazakhstani English learners. It is better to search the special pronunciation for them not somewhere abroad but at a spot inside the context, that is in the language classrooms or outside the learning facilities, either the socio-economic conditions of the Kazakhstani society.

Kazakhstani economic conditions as prerequisites for English teachers and learners to choose an English variety

Another source where to look for the proper pronunciation might be hidden in the developing conditions of the Kazakhstani economy and the openness of its borders for foreigners speaking English in different varieties. The large world multinational companies are a bright example who are carrying together with financial investments into the country a certain variety of English or who may be requiring a certain variety while recruiting local employees. This thought may be supported by the following extract by Sidorov [23] from *The Gazeta.kz*:

«... most of the companies in the foreign sector of the republic (the enterprises of foreign ownership and the ones with foreign capital participation) are the elements of the Multinational Companies such as Chevron Mobil, Shell, Agip, Phillips, Samsung, LNM Group, Phillip Morris and others. With the development of the market economy, the multinational corporations are taking increasingly deep roots in the economy of Kazakhstan and exerting an increasing influence over the environment, the political, socio-economic, cultural and educational sides of the life of the country. To the date in Kazakhstan, according to the UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development), there have been registered 1600 branches of multinational corporations with the number of employees estimated around eighteen thousand people. It is also important to note that the dominating positions in the economy of Kazakhstan are occupied by the branches of the thirteen multinational companies from the Western Europe which are followed by seven corporations from Asia and five from the USA».

This picturesque description about the situation in the country from the newspaper gives a clear

direction between the journalistic lines for the Kazakhstani English learner that he might have a good speaking practice and a great opportunity to encounter a large amount of English varieties.

Another source for a Kazakhstani English learner to seek for a proper pronunciation is a classroom. Nowadays, unlike the Soviet time language teachers [8], the contemporary Kazakhstani teachers of languages, be it German, English, French or Spanish, have good opportunities to improve themselves as teachers in the corresponding language countries. Sometimes they do not have to go out of the country borders because there are many international offices that would be willing to help educational institutions in order to win extra share of the market. For example, USAID helped the Kazakh Economics University named after T.Ryskulov to prepare a new accounting curriculum and education standard for the country's universities. Additionally, 160 university professors of economics were trained to teach the new curriculum in compliance with the country's new education standard. This will annually benefit 300 000 business and accounting students and ensure that graduates are qualified to fill the needs of the country's businesses and firms [24, 11). It means that teachers were able to talk to their foreign colleagues and encounter the certain variety of the English language which will afterwards be transferred into the classroom to the students. Certainly, the varieties of English they have been speaking during their sessions are not the British English (BE) or RP which were used by the non-native English speaker-teachers of Soviet time more than twenty five years ago.

According to KIMEP University's Fact Book, in 1995, USAID began cooperating with the Kazakhstan Institute for Economics, Management and (Prognosis, initially) Strategic Research (KIMEP). It supported KIMEP's Master's Program in Business Administration and its economics programs, financed the attendance at U.S. universities of a group of its superior graduates who had agreed to return to KIMEP as faculty members in 1997, and endowed a scholarship for its superior undergraduate students [25]. Interpreting the USAID's report, the facilitating activities of this organization for Kazakhstani English learner seem to be enormous.

The report continues that between 2001 and 2006, USAID worked with numerous higher education institutions to advance the quality of business and economic education programs and services. Training and networking opportunities enabled professors of economics and business to

narrow the disparity between western and Central Asian curriculum standards. USAID also introduced new student and business services through pilots at universities in Uralsk, Almaty, Pavlodar, Shymkent, and Ust-Kamenogorsk (Kazakhstani cities – comments mine). To improve access to information for university students and faculty, USAID helped to create a Kazakh Research and Educational Network Association (KazRENA) in 2002. Through this association, Kazakhstan joined NATO's Virtual Silk Highway project, and more than 40 major state and private universities, as well as several academic institutes and library associations received quality Internet access by satellite. Additionally, USAID matched private-sector donations to sponsor university scholarships to 44 qualified Kazakh students in 2006. [24]. It is another way for a Kazakhstani English learner to get acquaintance with the varieties of English in the world. The varieties of the spoken language such as chat-room words, facebook communication lexis, 'narrow-world' contacts vocabulary, songs and video materials with various types of pronunciation and other network services of the internet are surely said to facilitate the young people as well as elder ones to become familiarized with different varieties of English.

In 2007, nine students received Master's in Science Degree in Environmental and Engineering from the Eurasian National University program. The program was created with assistance from USAID, Eurasia Foundation of Central Asia, AES Corporation, and the University of New Mexico to prepare international-level specialists that could address ecological problems in the region [24, 17].

So the teacher or the students by communicating with the representatives of different models of pronunciation, it is obvious, will definitely be under the impression of the newly acquired way of speaking and try to use it and disseminate it in the society.

One of the best and permanent assistants in improving Kazakhstani learner's English is definitely the British Council (BC). Every event either inside or outside the country borders concerning the English language is connected with the British Council's activities. BC's good deeds correspond to its slogan suggestion: «We can help you to study for a UK qualification, take an exam, develop your English skills, or connect with other professionals» [26]. Depending on where the courses are held, a teacher gets quite probably aware of the variety taking place in that country. Sometimes courses are organized by the BC with the involvement of native speakers. Therefore, teachers

may improve their specialty right at their workplaces within the academic year under the guidance of a highly qualified native speaker who uses a certain variety of English, who may be working at the same institution, who organizes Teacher Development Course. So, a Kazakhstani learner attending classes with monolingual atmosphere inside the country will become through their teacher aware of world varieties of English pronunciation which is different from the pronunciation they are used to hear in their English classroom from their non-native teacher.

What pronunciation are young learners of English to choose in their English language learning process provided by the government?

Between 1993 and 2011, Kazakhstani secondary school graduates had a great opportunity to have a Bachelor degree after full-time undergraduate study with different varieties of English pronunciation in the best universities of developed part of the world. It is the president's educational grant *Bolashakh* (*Future, kaz.*) for 300 talented students [27]. Within those eighteen years this Foundation has grown into a Joint Stock Company *Bolasakh* with its own journal – magazine of the same name. In accordance with the Kazakhstani Government Regulation # 301 on 04 April, 2005, it provided students with a scholarship for university undergraduate specialties and, after 2011, only postgraduate courses on different specialties necessary for the Kazakhstani economy. Starting from that day a Kazakhstani learner of English has gained another chance to see English in different varieties because the number of the universities increased by more than sixty universities in more than thirty countries about half of which being those where the status of English is the first or second language, either using English as a medium in their curriculum.

Nowadays around 4,000 citizens of the Republic of Kazakhstan study in 35 countries of the world and the cooperation geography in the field of education and science expands yearly. The international scholarship, *Bolashakh*, is annually provided to the talented youth of Kazakhstan by the decision of the Republican Commission on training Kazakh human resource in the best universities abroad. Since 1994 around 400 students successfully graduated from universities abroad [27]. The young generation of Kazakhstan, within the frames of this programme, studies in the best universities of Great Britain, Canada, Italy, Russia, the USA, Germany, France, Japan, Australia. The English language has become more and more popular in Kazakhstan and a large

number of Kazakh people speak and use this language in their work with the foreign companies – investors which began to work actively on Kazakhstani market.

«Since 1992 the foreign companies-investors began to work actively on Kazakhstani market. Now multinational companies such as LG Electronics, Efes Invest, BAE Systems Royal Dutch Shell, Chevron Texaco Overseas Company, Eni, ExxonMobil, Lukoil, AES Suntime Power Ltd, ABN AMRO, TotalFinaElf, BG, BP, CNPC, Philip Morris, Coca-Cola, Access Industries, Maersk Olie Og Gas AS, Mitsubishi Corporation, SAMSUNG Corporation and others successfully operate in Kazakhstan» [28].

Apart from the Kazakhstani English speakers' encounter with some varieties of English at home country, the following excerpts from different mass media representatives show how many other different pronunciations the Kazakhstani learner meet abroad. These are opinions of newspapers, magazines and radio channel correspondents on the condition of education involving English in the Kazakhstani society:

About 2000 students have become the owners of the scholarship since the time when the *Bolashakh* Programme was opened sixteen years ago. According to the recent data, in the 2009 – 2010 Academic Year 2 960 scholars are studying abroad. By December of the last year 434 of them were to have completed language and preparatory courses. Thus, citing Abai (Kunanbayev, Kazakh enlightener, poet and philosopher, 1845 – 1904, comments mine) «many Kazakh sons are quenching their thirst from the river called the Knowledge» with the help of *Bolashakh* [29].

The famous French magazine *L'Essentiel* devotes its first issue in 2010 to Kazakhstan:

Lost in the steppes of Central Asia, for decades Kazakhstan was cut off from the world and one of the most remote republics in the USSR. In order to make up for this, The *Bolashakh* programme («Radiant future») was launched in 1993, so as to prepare the country's future managers and economic and political leaders at universities abroad. ... Since 2005 the programme has been expanded to 3, 000 students per year and Joint Stock Company (JSC), the international programme centre, was set up the same year to administer the *Bolashakh* scholarship scheme, which pays the costs of Kazakh students' study for an undergraduate or Master's degree of doing a doctorate [30].

The next information comes from *Azattykh Radiosy* (Kaz. Radio Liberty):

Rich in minerals, Kazakhstan uses the Bolashak programme for educating its best one thousand on average students abroad including the United States. In the conversation

with a correspondent of the radio Liberal Europe/ radio Liberty, Marina Shport confirms

that Kazakhstani students have considerable advantage compared to their peers from the countries in the Central Asia studying in the USA [31].

These are by and large a short description of the condition of the Kazakhstani education involving English learning and teaching. As for its variety of English pronunciation, Kazakhstan being a relatively young country in the English speaking democratic world, it appears to be more or less sure that its place is in Expanding Circle where English is learned as a foreign language in the Concentric Circles mentioned in this paper earlier. Though, the position may change into what may become something like After-Outer Circle which is between Outer Circle and Expanding Circle as the Kazakhstani English learner may be holding on the idea about forming a trilingual society as it has been suggested by the President of the country:

«It needs to intensify the development of Kazakh, Russian and English languages in the country and put this work into practice,» said Kazakh President Nursultan Nazarbayev today at the 15th session of the Assembly of People of Kazakhstan» [32].

Teaching implications

In teaching and learning of foreign languages in Kazakhstan, especially English, the native speaker has traditionally been the model to aspire to. However, as Alvarez [33] asserts that more recent approaches to the discipline and learning conditions of a foreign language show that this notion has been moving away. She assumes that foreign language education finds itself at present at a crossroads with multiple models of language and competence. Exactly what has been described above, the learning conditions, circumstances and changes in the society of Kazakhstan indicate that the learners have really different alternative models to choose. Consequently, they have great opportunity to be able to understand different varieties of English and be intelligible for the speakers of those varieties.

Thanks to the changes in the society, Kazakhstani teachers also have got within reach of their hands a vast supply of recorded material by native speakers as well as non-native speakers in order to be able to meet their students' modern language needs

from the perspectives of pronunciation. Concerning pronunciation, researchers such as Flege and Hammond [34] confirm that such components as vowel stress quality, reduced or full consonant production and intonation in the sentence structure could hinder a listener's perception of a foreign accented English speech. As the significance of these phonetic and phonological components is high for a learner in understanding an accented speech, therefore, they advise a foreign language teacher that these factors should be taken into account in the classroom. However, considering the vast variety of pronunciation models in the world, Anderson-Hsieh, Johnson and Koehler [35] emphasize that the results and/or some specific patterns emerging in one context might not show up in the context of another language. They also assume that some general effects that appear in their studies may emerge across languages. That is why, it would be better for teachers to try to find a balance between varieties of the English language while teaching their students as Halliday et al. comment that

as far as the actual quality of vowels and consonants may vary a great deal between one accent and another, the number of contrasts, the number of phonological units, and the number of systems being operated must also remain fairly close to those of other «educated accents», since otherwise speakers of one would have great difficulty in understanding speakers of another [36, 296].

To sum up, whatever model is taught to a learner it is important for a teacher to be aware of the conversational situation when a learner is confident with his or her pronunciation to be intelligible. And, vice-versa the learner from the Expanding circle, Kazakhstan, should be sure of the knowledge obtained in the classroom that he or she understands the pronunciation of the other English circle speaker. In the other words, the speaker from the circle where English is learned as a foreign language should know about the existence and be practically prepared to meet other different varieties of English in the world.

Conclusion

In this paper we have tried to explore what model of English pronunciation Kazakhstani speakers may have. Having seen the developing conditions of the country's economy, the various needs of the language learners and the desire of the government which wants to educate its young people in different fields using English, it could be assumed that English in Kazakhstan may have multidimensional

development. In order to know what exact language model, particularly, pronunciation model this country has, a more detailed empirical research should be conducted. As for teaching, teachers should be more considerate about their students awareness of varieties of English, as Bartsch [37,

xi-xii] warns that ‘we need to be concerned with the international language in a normative manner such that lexicon, syntax, pronunciation, and orthography remain close enough between varieties in order to secure the usability of the language in the main registers of the international contact’.

References

- 1 Dushku, S. (1998) English in Albania: contact and convergence. *World Englishes*, 17/3: 369-379.
- 2 Smagulova, J. (2006) Language Policy of Kazakhization: effect on language beliefs and use. MS.
- 3 Erling, E.J. (2005) The many names of English: A discussion of the variety of labels given to the language in its worldwide role. *English Today* 81, 21/1: 40-44.
- 4 Jenkins, J. (2006) Current perspectives on teaching world Englishes and English as a lingua franca. *TESOL Quarterly*, 40/1: 157-181.
- 5 McArthur, T. (2004) Is it world or international or global English, and does it matter? *English Today* 79, 20/3: 3-15.
- 6 Kachru, B.B. (1986) *The Alchemy of English*. – Oxford: Pergamon Press.
- 7 Nash, R. (1971) The place of the English language in the USSR. *Review Interamericana*, 1/1: 1-13.
- 8 Ornstein, J. (1958) Foreign Language Training in the Soviet Union – A Qualitative View. *The Modern Language Journal*, 42/8: 382-392.
- 9 Bangbose, A. (1998) Torn between the norms: innovations in world Englishes. *World Englishes*. 17/1: 1-14.
- 10 Bhatt, R.M. (2001). *World Englishes* [Electronic version]. *Annual Review of Anthropology*, 30, 527-550.
- 11 Crystal, D. (1997) *English as a Global Language*. – Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 McKay, S. (2002) *Teaching English as an International Language*. – Oxford: Oxford University Press.
- 13 Graddol, D. (1997) *The Future of English*. – London: British Council.
- 14 Setter, J. and J. Jenkins (2005) Pronunciation. – *Language Teaching*. 38: 1-17.
- 15 Thomas, J. (1995) *Meaning in interaction*. – London: Longman.
- 16 Jenkins, J. (2000) *The phonology of English as an international language*. – Oxford: Oxford University Press.
- 17 Roach, P. J., Hartman, J. W. and Setter, J. E. (eds.) (2003) *Daniel Jones' English pronouncing dictionary* (16th edn.). – Cambridge: Cambridge University Press.
- 18 Upton, C., Kretzschmar, W. and Konopka, R. (eds.) (2001) *Oxford dictionary of pronunciation for current English*. – Oxford: Oxford University Press.
- 19 Wells, J. C. (2000) *Longman pronunciation dictionary* (2nd edn.). – London: Longman.
- 20 Collins, B. and Mees, I. M. (2003) *Practical Phonetics and Phonology: a resource book for students*. – London and New York: Routledge.
- 21 McMahan, A. (2002) *An introduction to English phonology*. – Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 22 Cruttenden, A. (2001) *Gimson's pronunciation of English* (6th edn.). – London: Arnold.
- 23 Sidorov, O. (2005) Influence of multinational corporations on the economy of Kazakhstan.
- 24 [online]. Almaty: gazeta.kz. Available: <http://articles.gazeta.kz/art.asp?aid=60633> Accessed: 06 May, 2015.
- 25 USAID Report (2009) Available: <http://centralasia.usaid.gov/page.php?page=article-1> Accessed: 17 May, 2015. pp. 11-14
- 26 KIMEP Fact Book, Fall (2007) [online]. Available: <http://www.kimep.kz/about> Accessed: 09 June, 2015. p. 30.
- 27 British Council Kazakhstan [online]. Available: <http://www.britishcouncil.org/kazakhstan.htm> Accessed: 09 June, 2014.
- 28 Resolution of the President of the Republic of Kazakhstan, 05 November, 1993. [online]
- 29 Available: <http://www.univer.kz/content/view/48/28/> Accessed: 09 April, 2015.
- 30 Consulate General of the Republic of Kazakhstan in the United Arab Emirates. (2009) Why Kazakhstan? [online]. UAE: Innovation Group. Available: http://www.kazconsulate.ae/index.php?option=com_content&task=view&id=6 Accessed: 10 July, 2014
- 31 The Paradigma (newspaper) (2010) Mass Media About us. *Bolashak Journal* # 15, March, 2010. p. 5. [Online]. Astana: Real Tprint, Ltd. Available: <http://www.edu-cip.kz> Accessed: 06 June, 2015.
- 32 L'Essentiel (2010, January) Mass Media About us. *Bolashak Journal* # 15, March, 2010. p. 5. [Online]. – Astana: Real Tprint, Ltd. Available: <http://www.edu-cip.kz> Accessed: 06 May, 2015.
- 33 Azattykh Radiosy (Radio Liberty) (2010) Mass Media About us. *Bolashak Journal* # 15, March, 2010. p. 5. [Online]. – Astana: Real Tprint, Ltd. Available: <http://www.edu-cip.kz> Accessed: 06 July, 2014.
- 34 Konirova, K. (2009) President of Kazakhstan supports trinity of languages – Kazakh, Russian and English. *Trend News*. Available: <http://en.trend.az/news/politics/foreign/1566560.html> Retrieved: 3 April, 2015.
- 36 Alvarez, I. (2007) Foreign Language Education at the Crossroads: Whose Model of Competence? *Language, Culture and Curriculum*, 20/2: 126-139.
- 37 Flege, J. and R. Hammond (1982) Mimicry of non-distinctive differences between language varieties. *Studies in Second Language Acquisition*. 5: 1-18.
- 38 Anderson-Hsieh, J., Johnson, R., and Koehler, K. (1992) The relationship between native speaker judgments of nonnative pronunciation and deviance in segmental, prosody and syllable structure. – *Language Learning*. 42: 529-555.
- 39 Halliday, M., A. McIntosh and P. Stevens (1964) *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. – London: Longman.
- 40 Bartsch, R. (1987) *Norms of Language*. – London: Longman.

Асадова М.Н.
К вопросу о референции местоимений

В статье исследуются особенности референтивной природы указательных местоимений и представлено референтивное значение этой лексико-семантической группы слов. Раскрыта суть явления референции, приводятся мнения лингвистов относительно роли языковых единиц-референтов. Указано, что местоимения также являются носителями референтивной функции и личным и указательным местоимениям присуща референциальная сущность. Каждый из видов местоимений входит в группу указательно-заместительных слов. При этом данная лексико-грамматические группы достаточно серьезно ситуативно-контекстуально обусловлены. В статье показано, что нельзя отождествлять указанные виды местоимений и ставить знака равенства между личными и указательными местоимениями. Так, в рамках конкретной ситуации и контекста распределение личных местоимений по лицам не столь свободно, как распределение указательных местоимений по объекту или объектам. То есть «представители» личных местоимений могут быть известны коммуникантам и являться участниками данной ситуации. А указательные местоимения нуждаются в «сопровождающем толковании» разъяснении, вербальном контексте, мимическо-жестуляционной «отсылке» и др.

Определены сходные и отличные характеристики, проявляющиеся при выполнении личными и указательными местоимениями референтивной функции.

Ключевые слова: местоимения, референция, денотат, шифтер, макротекст.

Asadova M.N.
About the reference of theronous

In this article the peculiarities of the referential nature of the demonstrative pronouns have been studied and the referential essence of this lexico-semantic group of words has been analyzed. Here, the phenomenon of the reference has been explained and referring to the views of the linguists the role of the references-the language units serving to the reference in the language has been presented. It is specified that the pronouns also perform the referential functions. Both the personal and demonstrative pronouns possess referential essence. Their referential essence is strictly conditioned by the situation or the context. The representatives marked with the personal pronouns may be familiar to the participations of the communications. But demonstrative pronouns need to be explained and to be used with mimics and gestures.

The similar and unlike features in performing the referential functions of the personal and demonstrative pronouns have been defined.

Key words: pronouns, reference, denotatum, shifter, the macrotext.

Асадова М.Н.
Есімдіктердің орын алмастырушылық қызметі туралы

Мақалада сілтеу есімдіктерінің референтивтік табиғатының ерекшеліктері зерттеледі және осы лексико-семантикалық сөздер тобының референтивтік (орын алмастырушылық) мәні әңгімеленеді. Сондай-ақ референция құбылысының мәні ашылады, референт бола алатын тілдік бірліктердің ролі туралы тілшілердің пікірі келтіріледі. Есімдіктерге орын ауыстырушылық қызметі тән екендігі, жіктеу, сілтеу есімдіктерінің мұндай қызметті әрдайым атқаратындығы атап көрсетіледі. Сілтеу есімдіктері сөздер тобына есімдіктердің бірнеше түрі енеді. Атап айтарлығы бұл топ жағдайға, мәтінге берік байлаулы. Мақалада жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктерінің арасына теңдік белгісін қоюға болмайтындығына, есімдіктердің бұл түрін өзара шатастыруға келмейтіндігіне ерекше мән беріледі. Нақты жағдайға, мәтінге байланысты жіктеу есімдіктерін оңды-солды жұмсай беруге болмайды, сол сияқты сілтеу есімдіктерінің де кез келген объектіге бағыттай беруге келмейді. Яғни жіктеу есімдігінің өкілі тыңдаушы жаққа белгілі болғаны дұрыс, басқаша айтқанда, осы жағдайдың кейіпкері, қатысушысы болуға тиіс. Тұспалды жағдайларда, мысалға ымдау, ишарат жасау кезінде сілтеу есімдіктерін қосымша сөздермен түсіндіруге тура келеді.

Түйін сөздер: есімдік, референция, денотат, шифтер, макротекст.

К ВОПРОСУ О РЕФЕРЕНЦИИ МЕСТОИМЕНЕЙ

Анализируя в психолингвистической плоскости те или иные особенности местоимений важно в первую очередь объяснить и внести ясность в причины и условия референцирования местоимений, и уже в этом ключе исследовать репрезентативную функцию данной наиболее проблематичной лексико-грамматической группы слов. Ценность местоимений с позиций психолингвистического аспекта, а также демонстрируемая ими в различных психолингвистических аспектах и не обусловленная психологическими условностями основа их «поведения», связана именно с этим вопросом. Иначе говоря, следует отметить имеющуюся психологическую ценность процесса отождествления объекта, как изначальную миссию местоимений, т.е. присущую им способность быть носителем референтивной функции.

Следует отметить, что современное языкознание в лице многих ведущих специалистов не раз озвучивало актуальные проблемы, связанные с референтивной функцией местоимений. Ю.В. Падучева, В.З. Демьянков, А.С. Кравец, Г.Р. Доброва, Р. Якобсон и многие другие в том или ином контексте изучали особенности референтивной функции данного рода слов [1; 2; 3; 4; 5].

Самое конкретное, лаконичное и адекватное определение явления (или процесса) референции было предложено Ю.В. Падучевой. Исследуя «референциальные аспекты семантики предложения», ученый затронула данный вопрос в ракурсе общей информативности предложения. Ю.В. Падучева охарактеризовала референцию как «соотнесение высказывания – и его частей с действительностью – с объектами, событиями, ситуациями, положениями вещей в реальном мире (и даже не обязательно в реальном, поскольку высказывание может относиться к миру сказки, мифа, фильма)» [1, 291-303]. Безусловно, языковед удачно раскрыла суть явления референции и смогла в лаконичной форме свести воедино оба известных спектра значения термина. Очевидно, что явление референции относится к теоретическим проблемам, которые все еще не нашли своего всестороннего исследования и решения. Мы же считаем необходимым выразить свое отношение к некоторым интересующим нас моментам,

касающимся вопросов референтивной функции указательных местоимений.

Определение явления референции не находит своего решения в рамках границ традиционного языкознания. Как и следует из изложенных выше соображений, решающая роль в формировании понятия когнитивных способностей включает проблему референции в область совместных (психолингвистических) исследований языкознания и психологии. В чем же выражается референтивная сущность указательных местоимений? Как и какими свойствами отличается референция указательных местоимений от референции других видов местоимений? Задав целью найти ответ на вопрос о референции указательных местоимений, мы постараемся осветить как вышперечисленные и другие группы вопросы, способные возникнуть в процессе исследования.

Языковые единицы, служащие референции, или *референтивы*, – это такая группа слов, указательная природа которых не способна найти своего толкования в плоскости известного семантического треугольника. Т.е. под неизменяемым фонетическим обликом (например, *bu – o, this – that* и др.) референция делает возможным более точное выражение разных значений. А именно эта интеграция не может быть отождествлена со «свободой» всякой лексической единицы, личных когнитивных возможностей индивида. Например, на наш взгляд не представляется сложным говорить о возможности уместить весь объем смысла местоимений в соответствии со сторонами семантического треугольника, предложенного немецким логиком и математиком Х. Фреге [6]. В действительности же есть определенный объем значений местоимений, однако поскольку он меняется и является нестабильным, то «угол» его указательного денотата соответственно меняется и оказывается нестабильным. Однако эта нестабильность и изменчивость далека от отождествления свободы интерпретации, связанной с конкретными предметами, событиями и наименованиями понятий. Так, под лексемой *ev* «дом» подразумевается конкретное понятие. Однако в зависимости от мышления того или иного человека конкретное значение этого денотата в треугольнике меняется. Психологический опыт позволяет видеть, что в зависимости от того какие социально-психологические (возрастные, половые, а также различающиеся по уровню социального обеспечения и интеллектуальной подготовленности) группы пользуются теми

или иным эти знаки дают разные представления. Т.е. если понятийная общность – это обязательное условие для носителей языка, то налицо и различные интерпретации, связанные с их денотативным значением. В исследуемых же нами референтивных ситуациях данный вид различий не наблюдается. Референтивная интерпретация способна превратить «свободу» во временное указание. Она признает право «выделения» любого (регулируемого «рамками возможностей» обозначенного референта) объекта. При этом в рамках данных ситуативно-семантических возможностей осуществима дешифровка «семантического треугольника» *знак-сигнификат-денотат*. Иначе говоря, свобода выражения референции именно в рамках контекста и ситуации «здесь и сейчас» есть ни что иное как иллюзия свободы. Хотя зависимость, сформированная в условиях наличия более тесной привязанности нереперативных единиц денотату и сигнификату, придает им внеконтекстную и внеситуативную зависимость. В этом ракурсе можно говорить о свободе плана выражения указательных местоимений, однако в плоскости дешифровки они зависимы. Отметим и то, что ситуативная зависимость всех референциальных случаев не может быть одноуровневой с указательными местоимениями. Поскольку же нас интересует лексико-грамматическая группа местоимений, то мы проведем сравнения именно в рамках данной группы слов.

Нами были проведены онтогенетические наблюдения, имеющие цель проследить процесс усвоения личных местоимений малолетними индивидами. Мы столкнулись с некоторыми обобщениями касательно значимости как шифтера этой лексико-грамматической группы слов, как следствие результатов «практики» (т.е. попыток) по принципу «проб и ошибок». Оказалось, что и личным, и указательным местоимениям присуща референциальная сущность. Каждое из видов местоимений входит в группу *указательно-заместительных* или *местоименных слов*. При этом каждая из лексико-грамматических групп достаточно серьезно ситуативно-контекстуально обусловлена. Однако (в связи с вопросами референции и уровнем ситуативно-контекстуальной зависимости) нельзя отождествлять их и ставить знака равенства между личными и указательными местоимениями. Так, в рамках конкретной ситуации и контекста распределение личных местоимений по лицам не столь свободно, как распределение указательных местоимений по объекту (или объектам). Т.е. в некой конкретной

ситуации личному «заменителю» ссыла на физический контекст (речь об использовании жестов и мимики) для закрепления его отношения к лицу может быть не столь важной. Не важными в вербальном контексте могут стать «посылы» и «напоминания». «Представители» личных местоимений, «объекты», служащие их «репрезентации» (так называемые «обозначенные» лица), могут быть известны коммуникантам и являться участниками данной ситуации. Однако в данном ракурсе указательные местоимения не могут «хвастаться» своей относительной самостоятельностью. Поскольку свободная репрезентация их «заместителей» почти невозможна, то данная группа местоимений нуждается в «сопровождающем толковании» (разъяснении, вербальном контексте, мимическо-жестуляционной «отсылке» и др.) В этом смысле мы полностью соглашаемся с характеристикой указательных местоимений, предложенной Э.Бенвенистом. Ученый отмечает, что указательные местоимения не относятся к «синтаксису языка». Они «единовременные («одноразовые» – М.А.) речевые акты» («*instans de discours*»). Э.Бенвенист отмечал, что «одни из них принадлежат .... дискретным и всякий раз неповторимым актам, посредством которых говорящий актуализирует язык в речь» (т.е. в данном этапе «язык превращался в речь» – М.А.) [7, 285]. Иными словами, в то время как указательные местоимения, сообразно своему образовательному потенциалу, превращались в «пленников» ситуативно-контекстуальной условности, личные местоимения получали относительную самостоятельность. Например, из стихотворного отрывка читателю, как правило, весьма не сложно предположить, кому адресованы образцы поэтических обращений во втором лице. При этом читатель в ситуативном плане может и не быть причастным процессам описанным в том или ином произведении, то есть может и не является сверстником и современником автора, жившего веками ранее. Хотя внеконтекстная представленность имеющих в этом произведении указательных местоимений и позволяет озвучить эту мысль. Так, указательные местоимения по присущей им заместительной указательной функции требуют от объекта пояснительных замечок («отсылок», разъясняющего контекста, слова и др.) Постараемся разъяснить вышеизложенную мысль примерами. (Здесь и далее подстрочный перевод на русский язык дан нами – М.А.):

Elə bil divarlar gəlir üstünə, Qulağın səslənir, qəlbin döyünür.	Словно стены идут на тебя, В ушах шум, душа бьется. Сам, воспламеняясь,
Alışıb yanırsan <i>sən</i> öz tüstünə,	горишь <i>ты</i> , Восклицания в глазах
Nidalar gözündə suala dönür.	становятся вопросом. [8, 9]

Из данного поэтического образца очевидно, что семантическая наполненность шифтера *sən* «ты» легко предполагаема.

<i>Mən</i> çıxmağa tərə yox, uca dağ istəyirəm, Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm.	(Я хочу подняться не на холм, а высокую гору, Хочу жизнь прожить как жизнь.) [8, 11]
---	---

Ни у кого не вызывает сомнения на что указывает указательное слово *mən*. Однако отнести сказанное к тому же слову в следующем отрывке представляется сложным. Обратимся к примеру:

Bacarsaydım bunu <i>mən</i> Bu dünyada nə dərdim...	(Если бы я смог сделать это Не было бы горя на этом свете...) [8, 14]
--	---

Из извлеченного из контекста отрывка неясно что хотел бы уметь автор. Выражаясь словами Э.Бенвениста, мы становимся непосредственными свидетелями «организации» одноразового акта речи. Только широкий контекст позволяет выявить то, что хочет уметь автор или коммуникант:

Onların gözlərini Taxaydım öz gözümə. Özgələrin gözüylə Baхaydım öz-özümə. [8,14]	Их глаза Я бы вставил в свои глаза. Чужими глазами Посмотрел бы на себя (букв. перевод: сам на себя). [8, 14]
--	--

Поскольку репрезентативность личного местоимения отличается большей наглядностью, легко предположить, что за ним стоит груз значений и/или «шифтерская наполненность». Однако объект, мысль, текст/макротекст, к которому отсылает указательное местоимение, остается контекстуально нераскрытым, темным. Например, в зависимости от того, в каком контексте, когда, в рамках каких пространственных координат вопрос *Gördünüzdə bunu?* «Вы видели это?» задается одинаковыми коммуникантами (т.е. со стороны *mən* «я» и *sən* «ты») «наполненность» значения может быть разной. Отсюда вывод, что референция указательных местоимений обладает более многогранным и сложным характером. Например, в перформативе *Kaş biləydim bunu mən* «Луч-

ше бы я знал об этом» принадлежность *тәп* «я» указана непосредственно в тексте, т.е. сам текст определяет за кем закреплено *тәп* «я» и не возникает необходимости в дополнительном объяснении. При этом остается неясным, что желает знать *тәп* «я».

Kimdir mənim	Кто мой
Ән qorxulu düşmənim?	Самый страшный враг?
Каş biləydim <i>bunu</i> mən.	Лучше бы мне не знать <i>этого</i>
O zərbə vurmamışdan	И пока он не нанес удара
Kəsəydim yolunu mən.	Прервать бы его путь. [8, 13]

Считаем, что нам удалось внести определенную ясность в вопрос о референциальной

способности указательных местоимений. Мы выяснили, что референциальный потенциал личных местоимений, указывающих на III-ье лицо, несколько иной, и эти разные по своей сути особенности сближают их с указательными местоимениями. Возвращаясь к исследованию вопроса о референтивной природе указательных местоимений в процессе речи, отметим, что вне контекста (т.е. без визуального свидетельства) референтивное значение и шифтерская «пустота» указательных местоимений становятся очевидными лишь во время речевой информации, основанной на аудиоинформации.

Литература

- 1 Падучева Е.В. Референциальные аспекты семантики предложения // Известия АН СССР, Серия Литературы и Языка. – М., 1984. – Т. 42. – Э 4. – С. 291-303.
- 2 Демьянков В.З. Референция // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – С. 160-165. <http://www.infolex.ru/Cs20.html>
- 3 Кравец А. С. Жесткий десигнатор // Вестник ВГУ. Серия 1, Гуманитарные науки. – 2001. – № 2. – С. 94-127. http://www.ebiblioteka.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/hum/2001-02/hum0102_11.pdf
- 4 Доброва Г.Р. Эволюция местоимений и терминов родства в онтогенезе // Известия РГПУ им. А.И. Герцена: Научный журнал. – 2003. – № 3 (5): Общественные и гуманитарные науки (философия, языкознание, литературоведение, культурология, история, социология, экономика, право). – С. 115–125. <http://ontolingva.ru/dobr4.pdf>
- 5 Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – 2007. http://genhis.philol.msu.ru/article_191.shtml
- 6 <http://lib.vvsu.ru/books/semiotika1/page0007.asp>
- 7 Бенвенист Э. Природа местоимений (285-291) / Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
- 8 <http://kitabxana.net/files/books/file/1267799884.pdfs>.

References

- 1 Paducheva E.V. Referencial'nye aspekty semantiki predlozheniya // Izvestiya AN SSSR, Seriya Literatury i YAzyka. – М., 1984. – Т. 42. – ЕН 4. – S. 291-303.
- 2 Dem'yankov V.Z. Referenciya // Kratkij slovar' kognitivnyh terminov / Kubryakova E.S., Dem'yankov V.Z., Pankrac YU.G., Luzina L.G. Pod obshchej redakciej E.S. Kubryakovoj. – М.: Filologicheskij fakul'tet MGU im. M.V. Lomonosova, 1996. – S. 160-165. <http://www.infolex.ru/Cs20.html>
- 3 Kravec A. S. ZHestkij designator // Vestnik VGU. Seriya 1, Gumanitarnie nauki. – 2001. – № 2. – S. 94-127. http://www.ebiblioteka.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/hum/2001-02/hum0102_11.pdf
- 4 Dobrova G.R. EHvolyuciya mestoimenij i terminov rodstva v ontogeneze // Izvestiya RGPU im. A.I. Gercena: Nauchnyj zhurnal. – 2003. – № 3 (5): Obshchestvennye i gumanitarnye nauki (filosofiya, yazykoznanie, literaturovedenie, kul'turologiya, istoriya, sociologiya, ehkonomika, pravo). – S. 115–125. <http://ontolingva.ru/dobr4.pdf>
- 5 YAkobson R. SHiftery, glagol'nye kategorii i russkij glagol. – 2007. http://genhis.philol.msu.ru/article_191.shtml
- 6 <http://lib.vvsu.ru/books/semiotika1/page0007.asp>
- 7 Benvenist E.H. Priroda mestoimenij (285-291) / Obshchaya lingvistika. – М.: Progress, 1974. – 447 s.
- 8 <http://kitabxana.net/files/books/file/1267799884.pdfs>.

Ахметжанова А.И.
**Памятники письменности
как культурный объект
исследования**

В статье рассматривается тематика памятников письменности в культурном ее пространстве. Изучение истории языка остается на сегодняшний день актуальной темой для лингвистов. Проблемы взаимодействия между государствами и их связях. Настоящая работа представляет собой очередной этап в углубленном изучении начального периода истории российской государственности и деятельности отдельных центральных учреждений. Сильная внутренняя организация всегда являлась для России важным и необходимым условием территориальной целостности и развития. Объективное и конкретное исследование многовекового опыта организации управления, в данном случае, дипломатия России, могло бы в немалой степени способствовать выработке теоретических и практических решений для помощи современному строительству России. Кроме того, рассматривается полекультурное, значимое, территориальное расположение государств, таких как, Россия и Казахстан. Постепенно складывались предпосылки для перехода России в новое качество великой державы. Автор рассматривает тему государства и как оно осуществляло не только дипломатические функции, отраслевые или территориальные управления, но и управления социально-культурных групп, которые формировались как для объекта исследования.

Ключевые слова: культурное пространство, предпосылки, объект исследования, полекультурное значение, государственность, управление, исследование, полномочия, приказная система, канцелярия, общегосударственная компетенция.

Ahmetzhanova A.I.
**Monuments to writing as cultural
object of a research**

The problems of forming of order language of past centuries are examined in the article. Study of history language, remains to date, by an actual theme for linguists. Problems of collaboration between the states and their connections. The real work is the next stage in the deep study of initial period of history of the Russian state system and activity of separate central establishments. Strong internal organization always was for Russia the important and necessary condition of territorial integrity and development. Objective and certain research of centuries-old experience of organization of management, in this case diplomacy of Russia, would in a considerable degree promote to creation of theoretical and practical decisions for a help to modern building of Russia. Also, examined political problems, standing before Russia, binding her to all international situation and determined the independent location in life of continent. Gradually there were pre-conditions for passing of Russia to new quality of great power.

Key words: Pre-conditions, chronicle, orders, state system, management, research, plenary powers, order system, office, national competence, service, rank.

Ахметжанова А.И.
**Жазба ескерткіштері мәдени
зерттеу нысаны ретінде**

Мақалада өткен ғасырдағы бұйрық тілінің құралымының мәселелері қарастырылады. Бүгінгі күнде, тіл тарихы лингвистер үшін өзекті мәселе болып табылады. Мемлекеттердің арасындағы қарым-қатынас пен оның байланыстары. Осы жұмыс кезекті ресейаралық мемлекеттік тарихының кезеңдерін және жеке орталық мекемелерінің қызметін қарастырады. Күшті ішкі ұйымдастыру Ресей үшін ылғи аумақтық тұтастықтың және дамудың маңызды және қажетті шарты болып табылатын. Басқаруды ұйымдастырудың көпжылдық тәжірибесі объективті және нақты зерттеу, осы арада Ресейдің дипломатиясы, Ресейдің қазіргі құрылысына көмек көрсететін теориялық және практикалық шешімінің қалыптасуына әсер ететін еді. Сонымен қатар, барлық халықаралық жағдаймен және континентте алатын жеке орнымен байланыстыратын Ресейдің саяси мәселелері қарастырылады. Ақырын-ақырын алғышарттар Ресейдің өткелі үшін ұлы державаның жаңа сапасына бүктетілді.

Түйін сөздер: алғышарттар, жылнама, бұйрықтар, мемлекеттік, басқарма, зерттеу, өкілдіктер, бұйрық жүйесі, кеңсе, жалпы мемлекеттік құзыр, қызмет, шен.

**ПАМЯТНИКИ
ПИСЬМЕННОСТИ
КАК КУЛЬТУРНЫЙ
ОБЪЕКТ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

Как известно, «каждый функциональный стиль реализуется через систему своих собственных жанров». Жанр наряду с общими чертами функционального стиля, присущими всем его жанровым разновидностям, несет в себе и собственные специфические черты, определяемые конкретными целеустановками. Вместе с тем, жанр – понятие неоднородное и предрасположенное к делению на жанровые разновидности. Степень расположенности к жанровым разновидностям напрямую зависит от степени жесткости композиционной структуры жанра.

Среди огромного числа памятников деловой письменности наибольшее распространение имели такие их разновидности, которые являлись фактом фиксации различных форм хозяйственной деятельности, например, отказные, посевные, ужинные, опытные книги и памяти, приходо-расходные и таможенные книги; челобитные: обыскные, сыскные, допросные и расспросные речи; отписки, сказки, поручные и другие записи. Как отмечает А.А. Кожин, «в языке этих жанров деловой письменности просматриваются приемы словоупотребления, свидетельствующие о наличии стилистических норм, которые имели широкое распространение в сфере делопроизводства и соблюдались при оформлении того или иного документа» [1, 45].

В литературоведении понятие «жанр» понимается как «исторически складывающийся тип литературного произведения», в теоретическом понимании жанра «обобщаются черты, свойственные более или менее обширной группе произведений какой-либо эпохи, данной нации или мировой литературы вообще». Проблема жанра в современном литературоведении связана с «проблемой классификации произведений, выявление в них общих – жанровых признаков».

Интерес, который проявляют государственные учреждения ко всем изменениям общественно-политической и социальной жизни Московской Руси, обуславливает дальнейшее обогащение, а также дифференциацию жанров деловой письменности. В функционально-жанровом отношении памятники деловой письменности неоднородны. Так, в научной литературе они разграничиваются на такие группы, как: а) актовая письменность (грамоты, кабалы, записки в писцовых книгах и т.д.); б) статейная письменность; в) эпистолярная письменность

(письма и другие бумаги, написанные в эпистолярном жанре). Также, в круг материалов, относящихся к деловой письменности, можно включить отказные, таможенные и другие приходо-расходные книги, челобитные, сказки, расспросные речи. Деловые документы на Руси возникли вполне закономерно сразу же после появления письменности. Исследователи считают, что «многие законы древнерусского) государства сложились и закрепились в устной форме в дописьменный период, а в письменности был зафиксирован готовый, обработанный устный текст этих законов. В посольских, договорных, воинских речах до появления письменности были выработаны, очевидно, деловые термины и устойчивые выражения».

Наиболее ярким и ранним образцом делового языка является «Русская правда» – свод феодальных законов Киевской Руси XI-XII вв., в которой нашло свое письменное закрепление устное право не позднее XI в. По научным сведениям краткая редакция этого памятника возникла в XI в. И сохранилась в списках XV в. От эпохи Киевской Руси сохранилось немного пергаменных грамот. Более многочисленные памятники (грамоты) XIII-XIV вв.

В дипломатической практике существует жанр, называемый статейными списками. Под статейными списками в науке понимают, как и в дипломатической переписке, официальные отчеты русских послов о выполнении возложенной на них дипломатической миссии. Составлялись данные отчеты в форме дневников, в которых подробно описывались все события посольства, а также речи русских дипломатов и ответные речи их коммуникантов. Собственно, повестями эти отчеты становились позднее в летописных изложениях устных посольских «речей».

Итак, «приказный язык», по определению известного (российской) специалиста в области истории языка М.Л. Ремневой, «это язык документов, составленных профессиональными писцами, дьяками и подьячими приказов на всей территории Московского государства. С точки зрения жанра, основной корпус текстов, написанных на приказном языке, представляет собой указы, памяти, крепости, акты, составлявшиеся и рассылавшиеся в местные приказы» [2, 12]. Приказная система управления проходит ряд стадий развития: от постепенного перерастания временных поручений – «приказов» как разового поручения отдельным лицам до приказа как постоянного поручения («пути»), которые сопровождалась соответствующим

оформлением должности – казначея, печатника, посольского, разрядного, поместного, ямского и других дьяков. Приказы, прошедшие длительный путь эволюционного развития, просуществовали до начала XVIII в. Так, существовало три вида важнейших приказов: Посольский, Разрядный, Поместный, которые и являлись основным стержнем системы государственного управления России на протяжении более чем 200 лет.

В неопределенности числа приказов состоит суть самого приказного строя – текучего, меняющегося и приспособляющегося к различным историческим условиям и в то же время неизменного. Считается, что приказный язык как достояние определенной корпорации писцов был функционально и тематически ограничен. Связь с письменной традицией отличает приказный язык от разговорного, однако отсутствие строгой кодификации норм приказного языка сближает его с разговорным языком.

М.Л. Ремнева пишет: «Приказный язык, как и церковнославянский, был нормированным. Нормированность проявлялась не только на уровне языка, но и на уровне текста, так как будущие профессиональные писцы юридических текстов обучались правилам заполнения определенных образцов, формуляров различных текстов, свободному владению и пользованию юридическими формулами. Но в отличие от литературного языка, он не был кодифицирован. Отсутствие кодификации сближает приказный и диалектный языки и обеспечивает существование достаточно широкой области вариативности в данных языковых системах» [2, 23].

Сказанное позволяет внести дополнения: степень книжности деловых памятников была неодинакова. Документы, создававшиеся в верхах государства, отличались большей книжностью, поскольку писались они людьми, получившими книжное образование, которые придавали деловой речи легкую, но осязаемую книжную окраску. Приказная система управления и соответственно приказный язык были для своей эпохи достаточно гибкими и эффективными, в то же время простыми и удобными, поскольку уже существовали обычаи и проверенный веками опыт. «Приказный язык, не имевший кодификационных источников, равных авторитетным грамматикам, так и остался на уровне стихийной кодификации. Грамматик не было, но существовала длительная письменная юридическая практика, закрепленная в определенных традициях составления документов, в правилах заполнения формуляров, отражающих, преж-

де всего, синтаксические нормы приказного языка».

Надо отметить, главная задача Посольского приказа XVI-XVII вв. состояла в постоянном контроле «за связи с иностранными государствами, присоединение новых территорий и соби́рание Российской державы. На протяжении двух столетий небольшой по численности штат приказа неустанно поддерживал отношения почти с тремя десятками стран. За это время непрофессиональные дипломаты собрали обширную военную, политическую, экономическую и культурную информацию о странах Европы и Азии, которая сохранилась почти в 800 посольских книгах»

Деловые документы, созданные на территории Казахстана и России весьма любопытны: они дают убедительное представление о широте делопроизводства, об устойчивых формах использования русского языка в различных жанрах деловой письменности.

Также, дипломатические и торгово-экономические отношения Казахстана и России создают благоприятные условия для активизации ранее начатых дипломатических связей между правителями обеих стран, и вместе с тем, для появления различных деловых документов на русском языке. Поэтому было вполне естественным то, что для перевода иноязычных текстов требовалось большое количество людей со знанием тюркских (восточных) языков. Это обстоятельство вынуждало Посольский приказ подыскивать людей, свободно владеющих русским и тюркскими языками. Необходимо заметить, что должность переводчика по сравнению с толмачами считалась высшей.

Необходимо заметить, что в XVII-XIX веках в сфере дипломатических, торговых и военных отношений в Центрально-азиатском регионе в основном господствовали такие традиции, как обеспечение неприкосновенности послов, предоставление послам ночлега, пропитания, корма для лошадей, взимание определенного размера таможенных пошлин и т.д. Длительное время, с молчаливого согласия участвовавших в международном общении национально – государственных образований региона, соблюдение этих традиций, то есть правил поведения государств, превращавших в нормы международного права.

Исследователь истории российской дипломатии Н.М. Рогожин пишет, что посольские обычаи в совокупности представляют особую форму дипломатического иммунитета, сводив-

шуюся к личной неприкосновенности послов как в пути следования, так в местах пребывания их временной миссии, неприкосновенности имущества и официальных документов, наделению руководителей посольств рядом льгот и некоторых церемониальных прав [3, 78].

Благодаря наличию посольских обычаев и внутригосударственных актов, имевших непосредственное отношение к посольским связям государств Центральной Азии, существовали такие ранги дипломатических представителей, как послы, послы по особым поручениям и посланники, Международное право в регионе уделяло значительное внимание вопросу о полномочиях дипломатических представителей. История Центральной Азии и, в частности, Казахстана знает случаи отказа о вступлении в официальные переговоры с послами, не имевшими полномочий от глав своих государств.

Правовое положение послов определяется не столько договорами, сколько посольскими обычаями, священной книгой мусульман – Кораном, а также, внутригосударственными законами. Право договоров в истории Казахстана и Центральной Азии складывается постепенно, в процессе исторического развития государств и осуществления ими своих внешнеполитических полномочий. В период с XV по XX вв. в Центрально-азиатском регионе действовали следующие виды дипломатических документов: договор, соглашение, протокол, обмен письмами и грамотами. Большая часть договоров в истории Казахстана заключена в форме писем и грамот.

Из рассмотренных материалов становится ясно, что все дипломатические переговоры, письма или переписка осуществлялись через переводчиков либо толмачей. Так, например, в одном из писем читаем:

«отправленный от Вашего выс-ва переводчик Мендияр Бекчурун с отправленным 2-ном начальствующим при нем с достойным почтением письмо Вашего выс-ва мне доставил, на которое в вышеописанных терминах я и отвечал, на что прошу не погневаться. (...) В прочем же, помянутый переводчик Ваш в дополнение словесно Вашему выс-ва донести может» (1779г.не позднее августа 13. – Из письма хана Аблая оренбургскому губернатору И. Рейнсдорпу о взаимоотношениях с киргизами.)

«Когда сие старшинам серьез переводчика объявлено было, оное они со всякого готовностью исполнить желали, сказуя, когда-де наши хан и солтан то учинили, ио-де и мы с радостью оное учинить готовы...»

Также, деятельность переводчиков и толмачей является самой ответственной в контактах обеих стран. Переводчикам в отличие от толмачей необходимо было обладать умениями и навыками ведения письма, т.е. определенными принципами делопроизводства. Например, в современном понимании к определенным требованиям к переводу относятся:

точность, которая означает, что «переводчик обязан довести до адресата полностью все мысли, высказанные автором. При этом должны быть сохранены не только основные положения, но также и нюансы и оттенки высказывания»; *сжатость*, – «переводчик не должен быть многословным, мысли должны быть облечены в максимально сжатую и лаконичную форму»; *ясность*, где «лаконичность и сжатость языка перевода, однако, не должна идти в ущерб ясности изложения мысли, легкости ее запоминания»; *литературность* – «перевод должен полностью удовлетворять общепринятым нормам литературного языка. Каждая фраза должна звучать живо и естественно, не сохраняя никаких намеков на чуждые переводимому языку синтаксические конструкции подлинники», в-пятых, слова оригинала не должны переходить в перевод, «за исключением слов и выражений другого иностранного языка, вкрапленных в оригинал».

Обращаясь же к хронологизации и этимологии самого слова «толмач», необходимо отметить исследование И.Г. Добродомова, где он отмечает: «для хронологизации слова *толмач* в славянских языках важно не столько его широкое распространение, сколько соблюдение в нем регулярных внутриславянских соответствий (болгарск. *тълмач*, сербскохорватск. *тулмач*, польск. *tiunacs* и т.д.), что свидетельствует о проникновении слова к славянам в период отсутствия еще противопоставлений в рефлексации сочетания *-ъл-* между согласными». «Сводимость всех славянских форм слова типа русского толмач и т.п. к единому архетипу *тълмачь* с несомненностью свидетельствует о древнем характере этого тюркизма» [4, 68].

В «Словаре тюркизмов в русском языке» Е.Н. Шиповой дано следующее определение слова толмач: толмач-переводчик с одного языка на и другой при беседе, разговоре; толмачит, переводить с одного языка на другой, толмить, объяснять, толковать. (...) Др.-рус. *тълмачь*=*толмачь*(1261 г.) переводчик, *тълмачити*=*толмачити*, *тълмачу* перево-

дить устно чьи-нибудь слова [5, 234]. Во время нашествия монголо-татар практическое знание тюркских языков на Руси не ослабевает, а может быть, даже упрочивается в связи с потребностью поддерживать необходимое – подневольное – связи с завоевателями, частые поездки русских князей в Орду, общение с представителями Орды вызвали к жизни появление первых официальных переводчиков – толмачей.

Переводчики и толмачи со времени появления Посольского приказа попадали на службу в приказ назначением по челобитью или же по приказу. Все лица перед тем, как устроиться на службу, перед назначением переходили проверку на знание языка, которую устраивали старшие переводчики. Так, экзаменационная практика Посольского приказа наглядно описывается переводчиком М.И.Арсеньевым в сказке 1737 года «Как произведен в переводчики». «И пришел в приказ, переводчик николай Спафарей мене свидетельствовал в языках. Потом дали мне грамоту венецкую по итальянский первесть, заперли в казенку, и я перевел исправно. Потом тот курносый николай Спафарей стал мне говорить: Я-де слышал, что ты по-гречески, и по-итальянски, и по – латинский лучи умеешь. И наговоря и судем- напиши – де челобитную, что бьешь челом в переводчики на трех языках». Уже к концу XVII в. при подборе переводчиков и толмачей для Посольского приказа предпочтение отдавалось лицам, владеющим одновременно двумя и более западными, а также западными и восточными языками.

При Екатерине II начинается новый и крупный поворот в сторону изучения тюркско-татарских языков. Это направление определяется государственной необходимостью. Вследствие чего появилась потребность в людях, которые могли бы управлять областями, населенными нерусскими народностями, говорить с этими народами на их языке. Толмачи – переводчики были уже не в состоянии обслуживать государственную машину. Перед правительством Екатерины II -ой была поставлена задача подготовить знатоков тюркских языков. Императрица принимает решительные меры в этом направлении. Так, в начале восьмидесятых годов Екатерина II издает указ о введении в учебные планы некоторых русских школ восточных языков, причем ею имелось в виду овладение не арабским языком, а теми восточными языками, письменность которых основана на арабской графике.

Литература

- 1 Кожин А.Н. Составные наименования в русском языке (на материале военно-деловой лексики) // Мысли о современном русском языке; / Сб. ст. под ред. акад. В.В. Виноградова. Сост. А.Н. Кожин. – М.: Просвещение, 1969. – С. 31-46.
- 2 Ремнева М.Л. Пути развития русского литературного языка XI- XVIII вв.// Учебное пособие по курсу «История русского литературного языка». – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 336 с.
- 3 Рогожин Н.М. Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии. – М.: Международные отношения, 2003. – 432 с.
- 4 Добродомов И.Г. Некоторые вопросы изучения тюркизмов в русском языке // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – М., 1967. – 374 с.
- 5 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976. – 444 с.

References

- 1 Kozhin A.N. Sostavnyie naimenovaniya v russkom yazyike (na materiale voenno-delovoy leksiki) // Myisli o sovremennom russkom yazyike; / Sb. st. pod red. akad. V. V. Vinogradova. Sost. A.N. Kozhin. – M.: Prosveschenie, 1969. – S. 31-46.
- 2 Remneva M.L. Puti razvitiya russkogo literaturnogo yazyika XI- XVIII vv.// Uchebnoe posobie po kursu «Istoriya russkogo literaturnogo yazyika». – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 2003. – 336 s.
- 3 Rogozhin N.M. Posolskiy prikaz: Kolyibel rossiyskoy diplomatii. – M.: Mezhdunarodnyie otnosheniya, 2003. – 432 s.
- 4 Dobrodomov I.G. Nekotoryie voprosyi izucheniya tyurkizmov v russkom yazyike //Voprosyi leksiki i grammatiki russkogo yazyika. – M., 1967. – 374 s.
- 5 Shipova E.N. Slovar tyurkizmov v russkom yazyike. – Alma-ata: «Nauka» Kazahskoy SSR, 1976. – 444 s.

Аширова А.Т.,
Әбдірахманова Ж.Ә.

Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері

Мақала қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін, ерекшеліктерін, мазмұнын талдауға арналған. Автор мақалада сөз тіркестері, соның ішінде күрделі сөз тіркестері туралы жазылған еңбектерді, тұжырым-пікірлерді талдай келе, күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін олардың тіл біліміндегі құралу заңдылығына қарай бірнеше топқа топтастырады. Осы мақсаттың негізінде бірқатар авторлардың еңбектері басшылыққа алынып, талданған, салыстырылған. Солардың ішінде ең басты материал ретінде Т.Сайрамбаевтың «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» еңбегіндегі сөз тіркестерінің ерекшеліктері, топтамасы қарастырылып, талданады.

Тіл ғылымындағы күрделі сөз тіркестерінің атауына салыстымалы талдау жасалып, мақала барысында олардың күрделі сөздерден айырмашылығына назар аударылады. Сонымен қатар, сөз тіркестерінің байланысу формалары арқылы сөз таптарының морфологиялық өзгерістері, олардың байланысу тәсілдері арқылы әрбір сөз табының мағынасына көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: сөз тіркестері, грамматика, морфология, құрылым, байланысу формалары, лексика, байланысу тәсілдері.

Ashirova A.T.,
Abdirahmanova Zh.A.

Types and ways of phrases formation

This article is dedicated to the discussion about structures, features and meanings of the phrases in Kazakh language. The author analyzed a lot of scientific works and conclusions about the phrase, including phraseological units and proposed to divide the complex phrases according to patterns of structure in linguistics. As a purpose of the above the researches of some authors were considered and taken as a basis. The research of T. Sayrambaev «Complicated phrases in the modern Kazakh language», where discussed in detail the features of the phrase, is taken as basis.

The article also has the comparative analysis of compound phrase in linguistics, with particular attention to the distinctive features between the compound phrases and compound words. In addition, the morphological change of the parts of speech is designated through the forms of connection in phrase and the importance of part of sentence through the phrase's formation.

Key words: phrase, grammar, morphology, formation, methods of formation, the structure elements.

Аширова А.,
Абдирахманова Ж.

Типы и виды словосочетаний, способы их формирования

Данная статья посвящена обсуждению структуризации, особенностей и значения словосочетаний в казахском языке. Автор анализируя научные работы и выводы касательно словосочетаний в том числе фразеологических оборот, предложила разделить сложные словосочетания по закономерности их строения в языкознании. В целях вышесказанного были рассмотрены и взяты за основу исследования некоторых авторов. Основным материалом был взят труд Т. Сайрамбаева «Сложные словосочетания в современном казахском языке», где подробно разобраны особенности словосочетаний.

В статье также есть сравнительный анализ сложных словосочетаний в языковедении, в ходе которого особое внимание уделяется отличительным чертам сложных словосочетаний и сложных слов.

В дополнение всему, особое место имеет обозначение морфологических изменений частей речи посредством форм связи словосочетаний и значимости членов предложения посредством способов формирования словосочетаний. Также в статье основными элементами строения словосочетаний указаны части речи и особое внимание уделено проблемам отличия типов словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетание, грамматика, морфология, формирования, способы формирования, элементы строения.

**КҮРДЕЛІ СӨЗ
ТІРКЕСТЕРІНІҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ТҮРЛЕРІ**

Қазіргі таңда сөз тіркестері туралы еңбектер мен оның объектілері туралы теориялық пікірлер көбеюде. Ондай айтыстардың пайда болуы тілдің басқа категорияларынан, атап айтар болсақ, күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін зерттеу мәселелерінің төңірегінде өрбүде. Бұл мәселе түркологияда, соның ішінде қазақ тілі білімінде де соңғы кезде ғана сөз бола бастады, әрі ол туралы пікірлер де әралуан. Соған орай біз мақалада көтеріліп отырған мәселеміздің денін сол категориялардың түркологиялық еңбектерде зерттелу жайын қарастыра отырып, күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық негіздерін арнайы сөз зерттеуді мақсат еттік.

Сөз де, сөз тіркесі де сөйлем құраудың негізгі материалы болып табылады. Дегенмен олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Сөз ұғымды бідіретін болса, сөз тіркестерінде көлемі жағынан да, мағыналық жағынан ерекшеліктері жағынан да күрделілік қасиет бар.

Сөз бен сөз тіркестерінің бір-бірінен айырмашылықтары кейбір еңбектерде ерекше түсіндіріледі. Г.Жәркешова «Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі» [1] деген еңбегінде біріккен сөздердің сөз тіркесіне ұқсастығы мен айырмашылығын жеке алып зерттеген болса, Ю.Сеидов [2] эзирбайжан тіліндегі сөз тіркесі туралы докторлық диссертациясында сөз тіркестерінің сөздерден айырмашылықтарына, яғни қос сөздердің сөз тіркесінен айырмашылығына тоқталады.

Күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарының күрделі сөз, қос сөз, біріккен сөздерден т.б. айырмашылығы да айқындалады. Себебі күрделі сөздерді біліп алмай, күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарының жалаң немесе күрделі екендігін білу де қиын. Сондықтан күрделі сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктерін анықтау күрделі сөздердің жасалу жолдарын анықтауды қажет етеді. Оның үстіне сөз тіркестері синтаксистік қызметі жағынан да айқындалатыны белгілі. Жалпы күрделі сөз бар да, күрделі сөйлем мүшесі де бар. Екеуі де синтаксистің объектісі болғанымен, бірі сөз тіркесінің, бірі сөйлем мүшесінің ыңғайында қарастырылады. Сонда күрделі сөзді құрайтын элементтердің барлығы бірдей бір-ақ күрделі сөйлем мүшесі бола ала ма деген сұрақ туындайды. Себебі синтаксистік қызмет жай және күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарына тән. Сөйлем мү-

шелерін талдауда жай сөз тіркестері оншалықты қиындық тудырмайды, ал күрделі сөз тіркестерінің синтаксистік қызметін ажыратудағы қиыншылықтармен ұштасып жатады. Осыған орай олардың синтаксистік қызметін анықтау үшін алдымен күрделі сөз тіркестерінің өзіндік жігін, оны құрайтын элементтерді білу, меңгеру – басты шарт болып табылады.

В.В. Виноградов грамматикадағы күрделі сөз тіркесі кез-келген уақытта дербес сөз тіркестерінің бір-бірімен байланысқа түсе беруінен бола бермейтіндігін айтады. Ғалымның пікірінше, күрделі сөз тіркестері сөз тіркестерінің бір ғана сыңарының немесе бүтіндей сөз тіркестерінің күрделенуі арқылы да жасалады. Сөз тіркесінің әртүрлі түрлерінің бір-бірімен қатынасқа түсуі бір-бірінің ықпалдасуының нәтижесінде күрделі сөз тіркестерінде жалаң сөз тіркестерінің негізгі жасалу жолдарын қайталайды. Сондықтан В.В. Виноградов сөз тіркесі синтаксисінің негізгі міндеті – жалаң сөз тіркестерінің жасалу жолдарын, күрделі сөз тіркестерінің құралу ерекшеліктерін олардың негізгі түрлерін зерттеу болуға тиіс деп көрсетеді. Осыған орай, сөз тіркесінің бұдан да басқа объектілері тәрізді оның құрылысы да арнайы зерттеліп, бірқатар ғалымдардың жекелеген зерттеулері де жарыққа шықты [3]. Сөз тіркестерін арнайы зерттеген Н.Н. Прокопович тіл біліміне, әсіресе сөз тіркестеріне қатысты кейбір мәселелердің әлі де болса зерттеуден кенже қалып келе жатқанын айтқан еді. Ғалым ондай мәселелердің қатарына күрделі сөз тіркестерінің көлемі мен шегі жайындағы мәселені жатқызады [4].

Аталмыш пікірді қолдаушы Н.И. Филичева сөз тіркесі құрылысының күрделену шегін айқындау керектегін атап өтеді [5].

Сөз тіркесі құрылысын зерттеудің теориялық та, практикалық та маңызы зор. Оның өзі жай және күрделі сөз тіркестеріне тән болып келеді. Әрбір сөз тіркесінің кез-келген сыңарын білу үшін ең алдымен оны құрайтын элементтерден хабардар болған дұрыс. Ал оның құрамындағы дербес мағыналы және дербес мағынасы жоқ сөздердің де болуы ықтимал. Дербес мағыналы сөз таптары ғана жай сөз тіркестерін құрай алады. Сондай-ақ, бұл сөз таптары күрделі сөз тіркесін жасауда әрбір сөз табының өздеріне тән ерекшеліктеріне орай айрықша қызмет атқарады.

Сол тәрізді сөз тіркестерінің байланысу формалары арқылы сөз таптарының морфологиялық өзгерістері, ал олардың байланысу тәсілдері арқылы әрбір сөз табының мағынасы айқындалады. Сөз тіркесін құрауда сөз таптары

басты элемент, дегенмен сөз тіркесінің түрлерін ажыратуда олардың да арақатынасы біркелкі емес. Сөз тіркестерін құрауда зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімшелер затқа қатысты өрбісе, үстеу, еліктеуіш сөз, көсемше, сын есім, сан есім т.б. сөздер қимылға қатысты, яғни, солармен тіркесуге қабілетті болып келеді. Осы тұстан қай сөз табының қай сөз табына қатысты екені айқындалады. Жалпы алғанда сөз тіркестерінің әрбір сыңары арқылы жеке сөз табын, оның морфологиялық өзгерісін, құрылымдық жүйесін, тіркесу қабілетін дербес мағынасы бар сөз бен дербес мағынасы жоқ сөздің ролін т.б. айқындауға мүмкіншілік туады. Мұның өзі морфология мен синтаксистің тығыз байланыстылығын көрсетеді. Сонымен бірге, күрделі сөз тіркесінің әрбір сыңарының күрделі сөз, қос сөз, біріккен сөздерден т.б. айырмашылығы да айқындалады.

Сөздер құрылымы жағынан күрделі сөздер мен сөз тіркестеріне ұқсас болып келеді, ал мағыналық жағынан олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар [6]. Мәселен, айталық, күрделі сын есімдер қаншалықты екі сөзден құралғанымен, бір ғана мағынада заттың сынын білдіреді.

Күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратуда төмендегідей мәселелерге көңіл бөлген дұрыс.

- 1) Әрбір сөз табының күрделі түрі, оның жасалу жолдары;
- 2) Жалпы күрделі сөздер, олардың түрлері, бір-бірінен айырмашылығы;
- 3) күрделі сөздердің сөз тіркестерінің жеке сыңарларынан және бүтіндей жай сөз тіркестерінен айырмашылығы;
- 4) олардың мағыналық ерекшеліктері т.б.

Жалпы күрделі сөз бен күрделі сөз тіркестері Н.Н. Прокопович, Н.И. Филичева, Ю. Сеидов, М. Балақаев, А. Ысқақов, К. Ахановтардың еңбектерінде арнайы сөз болады.

Әзірбайжан ғалымы Ю. Сеидов күрделі сөз бен сөз тіркестерінің айырмашылығын бірге, бұл екі категорияның бір-біріне ұқсастық жақтарын да қарастырады. Мұнда автор күрделі сөз де, күрделі сөз тіркесі де екі сөздің бірігуінен жасалынады деп көрсетеді.

Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін олардың тіл біліміндегі құралу заңдылығына қарай бірнеше топқа топтастырып қарастыра аламыз. Солардың ішінде, біз белгілі Т. Сайрамбаев еңбегінде күрделі сөз тіркестері төмендегідей ретпен топтастырылған-ды [7]:

1. Есімді күрделі сөз тіркестері:

1.1. Қабыса байланысқан есімді күрделі сөз тіркестері

- 1.1.1. Зат есімді сөз тіркестері
- 1.1.2. сын есімді сөз тіркестері
- 1.1.3. Бағыныңқы сыңарлы есімшелі сөз тіркестері
- 1.2. Матаса байланысқан есімді үрделі сөз тіркестері
- 1.3. меңгеріле басланысқан есімді күрделі сөз тіркестері
- 2. Етістікті күрделі сөз тіркестері
- 2.1. Қабыса байланысқан етістікті күрделі сөз тіркестері
- 2.1.1. Сын есімдердің етістікпен тіркесі
- 2.1.2. Сан есімдердің етістікпен тіркесі
- 2.1.3. Көсемшелердің етістікпен тіркесі
- 2.1.4. Үстеулердің етістікпен тіркесі
- 2.1.5. Еліктеуіш сөзді сөз тіркестері
- 2.1.6. Зат есімдердің етістікпен тіркесі
- 2.2. Меңгеріле байланысқан етістікті күрделі сөз тіркестері
- Барыс жалғаулы сөз тіркестері
- Табыс жалғаулы сөз тіркестері
- Шығыс жалғаулы сөз тіркестері
- Көмектес жалғаулы сөз тіркестері

Осы шағын мақаламыз барысында біз жоғарыда тізбектелген күрделі сөз тіркестерінің ауызекі және әдеби тілде ең жиі ұшырасатындарына тоқталып, талдап өтеміз.

Сөз тіркесін бірқатар авторлар сөйлем мүшелерінің ыңғайында қарастырады. Олар тіркескен сөздердің өзара мүшелік қарым-қатынасына қарай сөз тіркесін «предикативті» және «предикативті емес» деп екіге бөледі де, соңғыдан «толықтауыштық», «анықтауыштық» және «пысықтауыштық» сөз тіркестерін шығарады. Сөз тіркестерін бұлайша топтастыру сөздердің өзара тіркесу ерекшеліктеріне негізделмей, сөйлем мүшелерінің өзара тіркесіне негізделгендік болады. Егер сөз тіркестерін «сөйлем мүшелерінің тіркесі» деп есептейтін болсақ, оның синтаксистік ерекшеліктерін елемей, сөйлемнің синтаксисімен араластырып жіберген боламыз. Бұл – біріншіден. Ал екіншіден, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелерінің жігі бір емес. Мәселен, кен байлығы, мал дәрігері, қос ауыз, қазан пышақ тәрізді сөз тіркестері сөйлемде бір-бір күрделі мүше болып жұмсалуды ықтимал. Сондықтан ол топтастыруды қанағаттанарлық деп айтуға келмейді. Кейде сөздер бірімен-бірі тәркесу нәтижесінде белгілі бір мүшелік қатынаста айтылады. Бұл жағдай сөз тіркесінің синтаксисінде еленеді, дегенмен оның ең басты белгісі бола алмайды.

Сөз тіркестерін топтастыру принциптерін дұрыс белгілеу үшін сөз тіркесінің зерттеу

объектілерін нелер екенін, оның басты ерекшеліктерінің нелер екенін білуіміз тиіс.

Сөз тіркесі синтаксисінің негізгі объектісі – сөйлем мүшесі емес, сөз. Ал сөздердің өзара тіркесуі – олардың грамматикалық қасиетінің бірі болып табылады. Сөз тіркесінің синтаксисінде жеке сөз таптарының, олардың бөлшектерінің басқа сөздермен және өзара тіркесу қабілеті, байланысу тәсілдері, сөздердің сөз тіркесін құрудағы қызметі қарастырылады. Оларды негізге ала отырып, сөз тіркесінің құрамын, олардың мағыналарын, синтаксистік қызметтерін сөз ететін боламыз.

Қазақ тілінің сөз тіркестері сөздердің өзара тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті болып үлкен екі тармаққа бөлінеді. Есімді сөз тіркесінде зат есім сөздердің бірі басыңқы болады да, етістікті сөз тіркесінде басыңқы сыңар болады.

Есімді, етістікті сөз тіркестерінің құрылымдары, түр-түрпаты әртүрлі болады. Сөз тіркестеріндегі сөздердің басын құрайтын және сөз тіркестерін жіктеуге критерий болатын синтаксистік тірек – сөздердің байланысу формалары. Есімді және етістікті сөз тіркестері сол байланысу формаларына қарай бірнеше топқа бөлінеді.

Есімді сөз тіркестері қабыса, матаса және меңгеріле байланысады (соңғы шылаулы, шылаусыз болуы мүмкін).

Соңғылары қандай сөздерден құралатынына қарай өзара тағы да бірқатар топтарға бөлінеді.

Күрделі тіркестердің есімді түрі басыңқы сөзі әруақытта есім, көбінесе зат есім болады. Зат есімдердің жетегінде айтылып, оларға бағынып тұратын сөздер де көбінесе есімдер болады. Ол есімдердің бірқатары сөз тіркесін құрау үшін өзара қабыса байланысады.

Қабысу – түркі тілдерінде, оның бірі қазақ тілінде өте жиі қолданылатын синтаксистік байланыс формасының бірі. Егер қиысуда бытыраңқы сөз басыңқы сөздің грамматикалық мағынасына, тұлғасына бейімделе, тиісті жалғауда айтылып байланысса, қабыса байланысқан сөз тіркестері өзара ешқандай жалғаусыз, тек қатар тұру арқылы ғана тіркеседі. Сол кезде қабыса байланысқан сөз тіркестерінің грамматикалық байланыс амалы сөздердің орын тәртібі болады [8].

Қабыса байланысатын есімді сөз тіркестерінің құрамы әртүрлі болып келеді; оның бағыныңқы сығары зат есім, сын есім, сан есім, сілтеу есімдігі, есімше, үстеу болады да, басыңқы сыңары зат есім, субстантивтенген сын, сан есімдер болады.

Сын есімдер – заттың әртүрлі сындық сапасын білдіретін сөздер болып табылады. Солай болғандықтан олар зат есімдерге қатысты болып, зат есімдерден тіркесіп, есімді сөз тіркестерінің құрамында өте көп жұмсалады. Сын есімдердің лексикалық мағыналарына және синтаксистік қызметіне қарағанда, олар есімді сөз тіркестерінің арнаулы бағыныңқы сығары болатын сөздер. Сын есімдер мен зат есімдер қатар тұру арқылы өзара қабыса байланысқан есімді сөз тіркесі жасалады. Мұндай синтаксистік тіркестердің құрамы әралуан болатындықтан, олар әртүрлі анықтауыштық қатынаста жұмсалады.

Сонымен, жоғарыда аталған негізгі ойымызды қорытындылай келе, мынадай шағын тұжырымдарға келдік.

Біріншіден, сөз тіркесі құрылысын зерттеудің теориялық және практикалық та маңызын қарастырып, оны жай және күрделі сөз тіркестері ретінде жіктеп шықтық.

Екіншіден, сөз тіркестерінің әрбір сыңары арқылы жеке сөз табын, оның морфологиялық өзгерісін, құрылымдық жүйесін, тіркесу қабілетін дербес мағынасы бар сөз бен дербес мағынасы жоқ сөздің ролін айқындауға мүмкіншіліктің бар екендігіне бірқатар мысалдар келтірдік.

Үшіншіден, тіркескен сөздердің өзара мүшелік қарым-қатынасына қарай сөз тіркесінің «предикативті» және «предикативті емес» деп бөлінетін екі тобын қарастырып, соңғыдан «толықтауыштық», «анықтауыштық» және «пысықтауыштық» сөз тіркестерінің келіп шығатындығына талдау жасап өттік. Сөз тіркестерін бұлайша топтастыру сөздердің өзара тіркесу ерекшеліктеріне негізделмей, сөйлем мүшелерінің өзара тіркесіне негізделгендік болады.

Төртіншіден, бірқатар авторлардың еңбектеріндегі күрделі сөз тіркестері туралы негізгі көзқарастарды салыстыра, әрі талдай келе күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлеріне назар аудардық.

Әдебиеттер

- 1 Жәркешова Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 1960. – 6 б.
- 2 Сеидов Ю. Словосочетания в азербайджанском языке, ватореф.докт.дисс.- Баку, 1965. – С. 14.
- 3 Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания. Вопросы языкознания, 1954. №3.
- 4 Прокопович Н.В. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях. Вопросы языкознания, 1959. № 5. – С. 25.
- 5 Филичева Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке. – М., 1969. – С. 57.
- 6 Ысқаков А. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер. Қазақстан мектебі. № 3, 1963. – 72 б.
- 7 Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, 1981. – 44-48 бб.
- 8 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1997. – 17-22 бб.

References

- 1 Zharkeshova G. Birikken sözder men söz tirkesteriniñ orfografijalyk sözdigi. – Almaty, 1960. – 6 b.
- 2 Seidov Ju. Slovosochetaniya v azerbajdzhanskom jazyke, vatoref.dokt.diss.- Baku, 1965. – S. 14.
- 3 Vinogradov V.V. Voprosy izuchenija slovosochetaniya. Voprosy jazykoznanija, 1954. №3.
- 4 Prokopovich N.V. K voprosu o prostyh i slozhnyh slovosochetaniyah. Voprosy jazykoznanija, 1959. № 5. – S. 25.
- 5 Filicheva N.I. O slovosochetaniyah v sovremenном nemeckom jazyke. – M., 1969. – S. 57.
- 6 Ysqaqov A. Қазақ tilindegi kyrdeli sözder. Қазақстан mektebi. № 3, 1963. – 72 b.
- 7 Sajrambaev T. Қазирgi қазақ tilindegi kyrdeli söz tirkesteri. – Almaty, 1981. – 44-48 bb.
- 8 Balakaev M., Sajrambaev T. Қазирgi қазақ tili: söz tirkesi men zhaj sejlem sintaksi-si. – Almaty, 1997. – 17-22 bb.

Доскеева Б.Ж.,
Дәрменқұлова Р.Н.

**-ғы (-гі, -қы, -кі)
кел аналитикалық форманты**

Мақалада осы форманттағы -ғы (-гі, -қы, -кі) тұлғаларының зерттелу тарихына, көне түркі ескерткіштерінде, орта ғасырлық ескерткіштерде қолданылған қызметін, қалыптасу, даму жолдарын туралы зерттеген түрколог ғалымдардың жорамалдары, дәлелдері қарастырылды. Сондай-ақ, қазіргі қолданыстағы ерекшеліктері көрсетілді. Бір кезде етістік есебінде де, есім есебінде де қолданылған бұл грамматикалық тұлға қазіргі уақытта негізгі ойды білдіретін етістікке жалғанып, көмекші кел етістігімен ғана тіркесіп қалау мағынасын береді және қалау рай парадигмасына кіреді. Бұл жердегі қимыл есімін жасайтын басқа аффикстерден бұл аффикстердің -ғы (-гі, -қы, -кі) түбірімен байланысы мүлде басқаша. Оның үлкен себебі, -ғы (-гі, -қы, -кі) аффикстерінің көмекші кел етістігімен өте тығыз байланыстығында. Бұл тұлғаның ерекшелігі – ол қалау, тілек мәндерін беру үшін міндетті түрде кел деген көмекші етістігімен ғана тіркесуі және көмекші кел етістігі үшінші жақтың жекеше түрінде тұруы екендігі туралы мақалада жан-жақты анықталады.

-Ғы (-гі, -қы, -кі) кел аналитикалық формантын ауызекі сөйлеу тілімізде, көркем әдебиетте, күнделікті баспасөз, теледидар, радио материалдарында жиі кездестіруге болады.

Түйін сөздер: аналитикалық формант, шығу тарихы, грамматикалық тұлға, қалау мағынасы.

Doskeyeva B.Zh.,
Darmenkulova R.N.

**Analytical construction
«-qy (-qi, -ky, -ki) kel»**

The article studies the presumptions and arguments of turkologists on the ways of formation and development of the structure -qy (-qi, -ky, -ki), the history of its study, ancient Turkic scripts, its functions in medieval monuments. This grammatical form that once was used both as a verb and a noun, now conveys the meaning of an intention being added to the predicativebearing the main sense, and pairing with the auxiliary verb kel and refers to the paradigm of an optative mood. The affixes -qy (-qi, -ky, -ki) reflect completely different link with the root compared to other affixes forming the noun of action. The article analyses in detail that the main feature of this form is the auxiliary verb kel being always used to convey the meaning of a desire, intention and for the auxiliary verb kel to be in the singular number of the third person.

Key words: analytical formant, scientific works, the history of genesis.

Доскеева Б.Ж.,
Дарменқұлова Р.Н.

**Аналитический формант -ғы
(-гі, -қы, -кі) кел**

Желательное наклонение с суффиксами -ғы (-гі, -қы, -кі) в сочетании со вспомогательным глаголом кел является одним из часто используемых производных форм.

Данная конструкция относится к аналитическим формам, так как формируется при сочетании основного и вспомогательного глагола. Аффиксы -ғы (-гі, -қы, -кі) полностью отличаются от других аффиксов своей связью с корнем. Основная причина заключается в том, что аффиксы /-қы, -кі, -ғы, -гі/ очень тесно связаны со вспомогательным глаголом кел. Если они будут в сочетании с другими вспомогательными глаголами, то они не смогут передать значение желания или цели. Чтобы дать значение желания, либо цели обязательно должно быть сочетание со вспомогательным глаголом кел. В статье исследуется происхождение, формирование и использование суффиксов -ғы (-гі, -қы, -кі) в древнетюркских памятниках в средних веках.

Ключевые слова: аналитический формант, происхождение суффиксов, язык памятников, значение желательности.

-ҒЫ (-ГІ, -ҚЫ, -КІ) КЕЛ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТЫ

Ерікті қалау рай етістіктің негізгі, туынды немесе болымсыз тұлғаларына *-ғы (-гі, -қы, -кі)* жұрнағы жалғанып, оған тәуелдік жалғауы үстеліп, *кел* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы, яғни аналитикалық жолмен жасалатыны белгілі.

Енді негізгі ойды білдіретін етістікке жалғанатын осы *-ғы, -гі, -қы, -кі* қосымшаларының шығу тарихына үңіліп көрейік.

Бұл аффикстер мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда етістік түбірлеріне жалғанып есім сөздер тудыратын өнімді жұрнақтар қатарына жатқызылады. Мысалы: сыпырғы, бұрғы, шалғы, ашытқы, қондырғы, т. б.

Проф. А. Ысқақов бұл жұрнақтардың мынандай үш түрлі қасиетін көрсетеді: «бұл форма арқылы тек етістіктен туынды зат есімдер ғана жасалып қойылмайды, етістіктен етістік, мысалы: жұлқы, атқы, сырғы, т. б; етістіктен сын есімдер, мысалы: жинақы, бұралқы т. б. да туады» [1, 154].

Тарихи көне ескерткіштер тіліне назар аударсақ та бұл қосымшалардың өнімді қолданғанын байқауға болады

Проф. М. Томанов: «... ежелгі жазбалар тілін зерттеушілер осы тұлғаның /-ғу/ екі түрлі басты ерекшелігін көрсетеді:

– іс-әрекет, процестің атауы;

– предикативтік қатынаста жұмсалып, істі істеушіге міндеттілікті, мүмкіндікті білдіру.

Соңғы қызметі қазақ тіліндегі *-ғы келеді* тұлғасының қызметімен үндесіп жататыны байқалады», – деп жазды [2, 64-65].

Ғалым, сондай-ақ, Махмут Қашқаридың «Дивону луғат ит турк» еңбегіне талдау жасап, ондағы *-ғулық*, ұғлы аффикстерінің құранды: *-ғу, -лық, -ұғ, -лы* элементтерінен тұратынын, М. Қашқари еңбектеріндегі *барғұлық ерді* – ол баруға ниетті еді, *тұрғұлық ерді* – бұл жерде тұру оның мақсаты еді деп түсіндіріп, оның құрамындағы *-ғу*, (немесе *-қы*) қосымшасы қимыл есімінің қосымшасы деп түсіндіреді. Яғни, М. Қашқари материалдары қалау райдың жасалу жолдарын көрсететінін, қалау райдың бұл түрі етістік түбірден емес, қимыл есім тұлғасынан жасалғанын дәлелдейді [2, 106-107].

Қырғыз ғалымы М. Юнусалиев өзінің «Қырғыз лексикологиясы» атты еңбегінде *-ғы, -гі, -қы, -кі* аффикстерінің фонетикалық варианттары *-қы, -ку, -ғы, -ки, -гі* түрінде кездесті, олардың есім сөздер жасауда да, етістік категорияларын

жасауда да қолданылатынын егжей-тегжейлі дәлелдеді [3, 133].

-ғы, -гі, -қы, -кі қосымшалары көне тұлғалар екені даусыз. Бұл тұлға орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде *-ку, -гү, -гі, -гу* формалары түрінде кездеседі [4, 228-231].

Ғалым А. Ибатов XIV ғасырда «Хусрау уа Шірін» атты поэманың тілінен 58 сөз *-ғу, -гү* аффиксі арқылы жасалғанын және сегіз түрлі нұсқада айтылғанын */-ғу, -гү, -кү, -қы, -ық, -уғ, -ғ, -га/* көрсетті [5, 1107-108].

Етістік түбірлерден қимыл атауын жсаушы *-ғу (-гү)* аффиксінің өте жиі қолданылғаны тек қана осы «Хусрау уа Шірін» поэмасында ғана емес, орта ғасырлық ескерткіштердің қай-қайсысында болса да анық сезіледі. Мысалы: «Гүлистан бит – түрки», «Мухаббатнаме», «Нахдж уль – ферадис» сияқты мұралардың тілінде де осылай. Бірақ тарихи ескерткіштерде бұл аффикс дербес, *кел* етістігінсіз қолданылған. Мысалы: *йоқалғулар қамуғлары йоқалғай – жоғалатындардың бәрі де жоғалғай; імді чара табмазман қутулғу – енді шара таппаспын құтылатын*. Бұл жерде осы тұлғалар бірде қимыл атауы мағынасында қолданса, бірде сындық мәнде жұмсалған.

Көрнекті түрколог Э. В. Севортян қимылдың қайталануын білдіретін *-қала, -қыла* жұрнақтары *-қа, -қы, -ла* аффикстерінен тұрады деп көрсетсе, Н. З. Гаджиева мен Б. А. Серебренников бұл тұлғаны көне түркі тілдеріндегі жинақтау мәніне жақындатады: «бұл аффикс жұптықты білдіретін нәрселердің атауын көрсетеді, мысалы: аяқ, құлақ. Сондай-ақ, көптікті жинақтау мәнін беретін *-лық* аффиксінің құрамында да (татар тіліндегі *қаянлық «березняк» қайыңнан* дегенді білдіреді) кездеседі. Осының негізінде, *қ* (к) аффиксінің әуелгі беретін мағынасы көптікті жинақтау мәні ме дегенді жорамалдауға болады. Ары қарай бұл мағына кішкене, келте деген мәнге қарай дамиды, ақыр аяғында модальдықты, белгілі бір қимылды орындауға ниет ету мәніне көшкен» – деп жорамалдайды [6, 103], [7, 4-5].

Әрине, бұл пікірлер де назар аударуды қажет етеді.

А. Ибатов өзінің «Етістік туынды түбірлі сөздер жасайтын *-ғы, -гі, -қы, -кі* аффикстерінің тарихи қалыптасу іздері» атты ғылыми мақаласында осы аффикстердің сөз жасаудағы атқаратынын заңдылықтарын ашып, бұл аффикстердің етістік түбір сөздерге қосылып, туынды өлі түбірлер жасайтынын дәлелдеді [5, 106-112].

Сонымен тілдік материалдар қазіргі ерікті қалау райды жасауға қатыналатын *-ғы, -гі, -қы,*

-кі жұрнақтарының көне аффикс екенін, көне ескерткіштерде *-қы, -кі, -ку, -гу, -ғы, -гі* түрінде кездесіп, етістік есебінде де қолданыс тапқанын дәлелдейді. Бұл қосымшаның осы ерекшеліктері туралы проф. С. Исаев : «Бұлай бірде есім, бірде етістік болып отыруының басты себебі – ол қосымша жағынан жалғанған түбірдің қай сөз табы болуына байланысты, сөйтіп, түркі синкретизмінің әсері негізінде немесе қосымшалар әлі толық қалыптаспаған тіліміздің балаң шағындағы, яғни ерте заманда қимыл, іс-әрекет пен зат және оның атауы, кейде сыны да бір-бірімен жеке лексемалар арқылы әлі ажырап, сараланбай, сөздің семантикалық ерекшеліктері мен сөйлеу процесіндегі тұрғысы арқылы ғана айырмашылығы айқындалып отырған дәуірдің қалдығы, соның кейінгі жалғасы іспеттес көрінісі болуы мүмкін. Бұл құбылыс қазақ тілінде бар екені анық» – деп жазды [8, 266-267].

Қазіргі қазақ тілінде осы аффикстерге аяқталған тұлғаға тәуелдік жалғауы қосылып және көмекші *кел* етістігі тіркесіп, етістіктің қалау рай түрі пайда болды.

Бір кезде етістік есебінде де, есім есебінде де қолданылған бұл тұлға есім сөздің морфологиялық форманты болып толық қалыптасқан дәуірде етістік форманты болып жеке қолданыла алмайды, көмекші *кел* етістігімен тіркес құрамында ғана айтылатын болды.

Қалау рай тұлғасының *-ғы (-гі, -қы, -кі)* аффиксі және *кел* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалатын түрі тілімізде көп қолданылатын өнімді тұлға екені белгілі. Оны көркем әдебиеттерден болсын, ауызекі сөйлеу тілімізден болсын, күнделікті баспасөз, теледидар, радио материалдарынан болсын көптеп кездестіруге болады.

Бұл тұлға негізі етістік пен көмекші етістік тіркесіп жасалатындықтан аналитикалық тұлғаға жатады. Негізгі ойды білдіретін етістікке *-ғы (-гі, -қы, -кі)* қосымшалары жалғанып, көмекші *кел* етістігі тіркесіп бір тұтастыққа айналған. Бұл жердегі қимыл есімін жасайтын басқа аффикстерден бұл аффикстердің *-ғы (-гі, -қы, -кі)* түбірімен байланысы мүлде басқаша. Оның үлкен себебі, *-ғы (-гі, -қы, -кі)* аффикстерінің көмекші *кел* етістігімен өте тығыз байланыстығында. Бұл аффикстер басқа көмекші етістіктермен тіркессе, онда қалау, тілек мәнін бере алмайды. Мысалы, айтқым тұрады, айтқым салады, айтқым шығады деп, басқа көмекші етістіктермен тіркескен сөздерде ешқандай мағына жоқ. Аталған тұлға өзге көмекші етістіктермен еш тіркесе алмайды. Яғни ол қалау, тілек, мақсат мәндерін беру үшін

міндетті түрде кел деген көмекші етістікпен ғана тіркесуі керек. Бұл қосымшалар өзі жалғанатын етістіктермен кел етістігінсіз өз бетінше тікелей байланыса алмайды. Сондықтан *-қы, -кі, -ғы, -гі* аффикстері мен кел көмекші етістігі бүтін бір тұлға десек болады. Негізгі ойды білдіретін жетекші етістікке *-қы (-кі, -ғы, -гі)* кел форманты бірге тіркеседі. Сондай-ақ, кел көмекші етістігі де жетекші етістікке *-қы (-кі, -ғы, -гі)* аффиксінсіз тікелей тіркессе ешқандай мағына бермейді. Мысалы, сөйлегім келеді конструкциясын сөйле келеді деп, *-гі* аффиксінсіз өзгертсек, мән-мағынасыз қалар еді. Бұл бірліктегі сөйле етістігі кел формантын жеке бір лексика-грамматикалық тұлға емес, морфема ретінде қабылдайды. Көмекші кел етістігі өзінің лексикалық мағынасынан айырылып, жетекші етістікке тек қосымша грамматикалық мағына үстеу үшін қолданылады. Мысалы: 1. Ал, кейбіреулер оған өткеннің жаман әдетін қосқысы келеді. Бақастықты, бақталастықты қоздырғысы келеді (Қ. Найманбаев).

Бұл сөйлемдерден үшінші жақтағы субъектінің /кейбіреулердің/ ниетін, қалауын, мақсатын қосқысы келеді, қоздырғысы келеді деген конструкциялар арқылы көреміз. Бұлардағы *келеді* сөзі өзінің тура мағынасын беріп тұрған жоқ, әуелі жетекші (қос, қоздыр) етістіктерге *-ғы, -қы* аффикстері жалғанып, оған тәуелдік форманың жалғауы (*-сы*) қосылып, содан соң *кел* сөзі келер шақта түрленіп барып тіркесуі арқылы ғана ниет, мақсат, қалау мағыналарын беріп тұр. 2. Балуан жігіт күрескісі келді. Өнерін көрсеткісі келді (Ғ. Мүсірепов). Бұл сөйлемдердегі балуан жігіттің қалауы, тілегі *-кі* кел форманты арқылы білдіріледі.

Осы тәрізді сөйлемдерден *-ғы (-гі, -қы, -кі)* кел формантының тек қалауы мүмкін жанды субъектіге ғана байланысты қимылды білдіретін етістіктерге тіркесетінін аңғаруға болады. Себебі жансыз заттардың ішкі сезімдерін білдіруі мүмкін емес. Мысалы, қаламның жазғысы келеді немесе терезенің сынғысы келмейді деген сөйлемдер қолданылмайды. Яғни, бұл формант субъектінің ішкі сезіміне байланысты мағынаны білдіретін етістіктерге тіркеседі. Сонымен қатар осы *-ғы (-гі, -қы, -кі)* кел тұлғалы субъектінің ішкі сезімін, қалауын, ниетін, арманын ғана білдіреді, өмірге қатысын білдірмейді. Мысалы, оның суда жүзгісі келеді деген сөйлемде субъектінің ниеті ғана берілген, оның суда жүзгенін, не жүзіп жүргенін көрсетпейді. Субъектінің ойындағы қимылдың өмірде жүзеге асуы, аспауы да мүмкін.

Қалау мәнін білдіретін бұл конструкциядағы көмекші *кел* етістігі үнемі III жақтың жекеше түрінде қолданылады да, негізгі ойды білдіретін етістіктерге жалғанған *-ғы (-гі, -қы, -кі)* қосымшасынан кейін әр жақтың тәуелдік жалғаулары қосылады.

Тәуелдік жалғаудың әрқашан болуымен байланысты сөйлемнің субъектісі ілік септікте тұрған есім сөз арқылы білінеді, ондай сөз берілмегенде де, үш жаққа тән тәуелдік жалғауларының бір арқылы жақтық мағынасы белгілі бола алады. Етістіктің кейбір формаларының тәуелдік жалғау арқылы жіктелетіні туралы мұндай көзқарастарды кейбір түркологиялық еңбектерден, қазақ тілі мамандарының еңбектерінен де байқауға болады. «Етістіктің ерекше жіктелетін түрі – қалау рай тұлғасы. Қалау рай тұлғасы негізгі етістікке *-ғы (-гі, -қы, -кі)* тұлғасына тәуелдік жалғауы жалғанып келді немесе келеді көмекші етістігімен тіркескен, күрделі етістік тәуелдік жалғау арқылы жаққа жіктеледі, қимыл іс-әрекет иесі, жақ иесі /жіктеу есімдігі/ атау тұлғада емес, ілік септігінде тұрады» [8, 131].

Ал, көмекші кел етістігі үнемі үшінші жақтың жекеше түрінде тұрады бірақ онда үшінші жақтың мағынасы жоқ. Ондай мағына жойылып кеткен. Осы туралы проф. С. Исаев былай деп жазды: «Сөйлемді аяқтап тиянақты етіп тұратын предикаттық /баяндауыштық/ тұлға. Осы, яғни нөлдік формалы, *я -ді* тұлғалы III жақ жіктік жалғау болса керек, бірақ бұл басқа жақта қолданылмайды, өйткені формальді түрде оның грамматикалық субъектісі ретіндегі сөз – тәуелдік жалғау арқылы заттанып тұрған субъект ілік септігінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады» [8, 131].

Мұнда жақтық ұғым тәуелдік қатынас арқылы берілген. Бұл ерекшелік қимыл есімдерінің бірде етістік, бірде есім мәнді болуына байланысты.

Көптеген грамматикалық оқулықтарда, ғылыми еңбектерде бұл тұлға жақсыз сөйлем қатарына қосылады.

«Қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдердің қасиеттері туралы айтылған еңбектердің қай-қайсысында да айқын көрінетін ерекшелік – олардың баяндауыштары қандай құрамда болса да үнемі III жақтық формада келетіндігінде, екіншіден, жақсыз сөйлемдердің грамматикалық бастауыштары болмай, іс-әрекет иесі ретінде субъект көбіне логикалық ыңғайда, басқа сөйлем мүшесі болып қызмет атқарып тұратындығында. Сонда сөйлемнің баяндауыш құрамы үнемі III жақтық тұлғада тұрғанмен, оның ло-

гикалық жақтық мағынасы /грамматикалық жақ болғаннан кейін/ тек III жақта ғана емес, I, II жақтарда айқындалады» [9, 108].

Осы аналитикалық формантпен түрленген сөйлемдерде логикалық субъект бар. Ол 3 жақтың бірінде болады. Мысалы: 1. Әбіштің оқшау ойларын Абайдың ұғына түскісі келді (М. Әуезов). 2. Өзімнің де айтқым кеп жүретін, іркілгенім жоқ (Ғ. Мүсірепов). Осы берілген бірінші сөйлемнің субъектісі – Абай ал, екінші сөйлемнің субъектісі (өзім) бірінші жақта. Бұлар – осы сөйлемдердегі қимыл, іс субъектілері, ал грамматикалық субъект жоқ, өйткені грамматикалық субъект болатын сөздер (Абай, өзім) атау тұлғасында тұрған жоқ, ілік септігінде тұр. Олардың ілік септігінде тұруын керек етіп тұрған баяндауыш құрамындағы тәуелдік форманың жалғаулары. Сөздердің грамматикалық байланыстарын тексере келіп, талдап карағанда жоғарыдағы сөйлемдердің құрамынан бастауыш болатын сөзді таба алмаймыз, олар жоқ және дәл осы сөйлемдердің нақты құрылыстары үшін бастауыштың болуы мүмкін де емес.

Құрылысы жағынан баяндауыш болып отырған тіркес өз алдына сөйлем бола алатын тиянақты тіркес. Мысалы, *көргім келеді* деген сөйлемді алайық. Сырт карағанда бастауышы, баяндауышы бар сөйлем сияқты. Ол талдаған кезде олай еместігі дәлелденеді. Мұны жеке сөйлем ретінде де, күрделі баяндауыш ретінде де бір-бірінен бөлуге келмейтіндігі айқындайды. Өйткені былайша талдауға болмайды: Нем келеді? – көргім. Көргім қайтеді? – Келеді. Себебі, көргім деген сөз тілімізде дәл осы түрінде қолданылмайды, жеке өзі сөйлем мүшесі бола алмайды. Мұндай тәуелдік жалғаулы сөздер бі-

рінші, екінші, үшінші жақтық мағыналарды білдіріп, ынта-ықылас, қалау, тілек қай жақтыкі екенін көрсетеді, бірақ өзі баяндауыш құрамында тұрған соң, бұл сөз грамматикалық бастауыш бола алмайды, ондай қызмет атқаратын тиянақты мағыналы сөз де емес. Жақсыз сөйлемнің ең негізгі белгісі – оның грамматикалық бастауышы болмауы екені белгілі.

Кейде ілік септіктегі есімдіктер жақты сөйлем үлгісімен атау тұлғалы болып та кездеседі. Бұл да ілік септігіндегі сөз – субъекті ретінде қолданылатындығын дәлелдейді. Мысалы: Абай баласы өзіне ондай құрмет жасағысы келген жоқ (К. Оразалин). Бұл кісі кешегі үрдістен ажырағысы келмейді (Қ. Найманбаев).

Бұл берілген сөйлемдерде ілік септігінің жалғауы түсіріліп берілген. Одан сөйлемнің мағынасы өзгермейді. Мысалы жоғарыдағыдағы *сөйлемдерді Абай баласының өзіне ондай құрмет жасағысы келген жоқ. Бұл кісінің кешегі үрдістен ажырағысы келмейді* деп, ілік септігін жалғасақ, сөйлем мағынасына нұқсан келмейді. Осының өзінен ілік септігіндегі сөздің анықтауыш формасында тұрғанымен, мағынасы жағынан сол сөйлемдегі іс-әрекеттің иесі болатын реалды қимыл иесі субъектіні білдіретіні байқалады.

Ілік септігінде тұрған логикалық субъект ретіндегі сөздің септік жалғауының түсіріліп айтылуы қимыл иесін айқындай түсу үшін қолданылатын сияқты. Мысалы: Көпшілік Сананы тыңдағысы келеді және көпшіліктің Сананы тыңдағысы келді деген екі сөйлемді алып қарасақ, бірінші сөйлемде субъект анық көрінеді де, екінші сөйлемде солғындай байқалады, бірақ оның есесіне тілектің өзі айқын, басым көрінеді, назар субъектінің тілегіне баса аударылады.

Әдебиеттер

- 1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 383б. – Б. 154.
- 2 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1981. – 207б. – Б. 64-65, 106-107
- 3 Юнусалиев М. Киргизская лексикология. Часть I. – Фрунзе: Кир. гос. пед. изд, 1959 – 248 с. – С. 133
- 4 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазбасерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 271 б. – Б. 228-231.
- 5 Ибатов А. Етістік түбірлі тынды сөздер жасайтын -қы, -кі, -ғы, -гі, -аффиксінің тарихи қалыптасу іздері. Кітапта: Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1975. – 150б. – Б. 106-112.
- 6 Севортыан Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М. : Наука, 1996. – 438 с. – С. 103.
- 7 Гаджиева Н. З., Серебренников Б. А. Происхождение аффиксов с модальным значением в тюркских языках // Советская тюркология, 1974. – №1. – С. 3-12.
- 8 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б. – Б. 266-267, 131
- 9 Садуахасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің жақ категориясы. – Алматы: Қазақстан, 1994. – Б. 108.

References

- 1 Isqarov A. Qazirgi qazaq tili. – Almaty: Ana tili, 1991. – 383b. – B. 154.
- 2 Tomanov M. Qazaq tiliniñ tarixi grammatikası. – Almaty: Mektep, 1981. – 207 b. – B. 64-65, 106-107.
- 3 Yunwsaliev M. Kirgizskaya leksikologiya. Çast I. – Frwnze: Kir. gos. ped. izd, 1959. – 248 s. – S. 133.
- 4 Aydarov Ğ., Qurışjanov Ä., Tomanov M. Köne türki jazbaeskertkişteriniñ tili. – Almaty: Mektep, 1971. – 271b. – B. b 228-231.
- 5 İbatov A. Etistik tübirli twındı sözder jasaytın -qı, -ki, - ğı, -gi, - affiksiniñ tarixi qalıptasw izderi. Kitapta: Qazaq tili grammatikası boyınşa zerttwewler. – Almaty: Ğılım, 1975. – 150 b. – B. 106-112.
- 6 Sevortyan É. V. Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke. – M. : Nawka, 1996. – 438 s. – S. 103.
- 7 Gadjıeva N. Z., Serebrennikov B. A. Proisxojdenie affiksov s modalnim znaçeniem v tyurkskix yazıkax // Sovetskaya tyurkologiya, 1974. – №1. – S. 3-12.
- 8 İsaev S. Qazirgi qazaq tiliñdegi sözderdiñ grammatikalıq sipatı. – Almaty: Rawan, 1998. – 304 b. – B. 266-267, 131.
- 9 Sadwaxasov J. Qazirgi qazaq tiliñdegi etistikçiñ jaq kategoriyası. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – B. 108.

Есенова Қ.Ө.

Р. Сыздық – элитарлық топтың алдыңғы қатарындағы ғалым

Бұл ғылыми мақалада жалпы халықтық мүддеге қызмет ететін, келер ұрпақтың да кәдесіне жарайтын, кең ауқымда таралатын бірегей туындылардың авторы ретінде белгілі ғалым, тіл жанашыры Р. Сыздықтың баға жетпес еңбектері мен тілдік тұлға дәрежесінде бағаланатын өзіндік тілдік қолданыстары хақында сөз болады. Межеліуіштерді үнемі ескеріп, дұрыс қолдана білу – тіл ұстанушы үшін басты шарт. Әсіресе тілдік ұжымның қолына қалам ұстаған бөлігі – ғалымдар, журналистер, ақын-жазушылар үшін негізгі талап болмақ. Осымен байланысты әдеби тіл саласында қалыптасқан екі топ бар: элитарлық және орта-әдеби.

Біз бұл шағын мақалада ғалым еңбектеріне жай ғана көз жүгіртіп өткенде байқалған үстірт белгілерге тоқталдық. Ал академик Р.Сыздықтың қайбір зерттеуіне тереңірек бойлап, үңіле түскен зерделеуші көз болса, ғалымның тілдік тұлғасын жан-жақты ашатын мазмұнды да, салмақты ой-пікірлер туындары сөзсіз.

Түйін сөздер: элитарлық топ, мәдени феномен, эстетикалық қару, антропоцентрилік сипат, сөзжұмсам, кодификацияланған норма, архаизмдер, семантикалық әлеует, диахрониялық бағыт, дубитация.

Essenova K.U.

R. Syzdyk – is one of the prominent linguist

This scientific article focuses on the personal linguistic techniques of a well-known scientist and linguist R. Syzdyk who has made an enormous contribution to linguistics. She is also known as the author of unique creative works having a wide audience, serving the interests of the people and necessary to young generation. The use of criteria is the main and essential condition for linguists. Especially scientist-linguists, journalists and poet-writers are obliged to know and use these criteria.

This article deals only with the materials of one article volume, R. Syzdyk's research materials will be challenging for those people who are interested in his linguistic persona.

Key words: cultural phenomena, esthetical tool, anthropocentric description, speech, code-regulation, archaisms, semantic potential, diachronic direction, dubitation.

Есенова К.У.

Р. Сыздық – один из передовых лингвистов в элитарном обществе

В этой научной статье речь пойдет о собственных языковых приемах известного ученого, языковеда Р. Сыздық, своими трудами внесшей огромный вклад, также известной как автор уникальных творений, имеющих широкую аудиторию, служащих общенародным интересам, необходимых подрастающему поколению. Использование критерии является важным и главным фактором для лингвиста, в особенности ученых, журналистов, поэтов и писателей.

В этой статье труды лингвиста рассматривается только в объеме одной статье. Труды аакадемика Р. Сыздыка богат для тех кому интересен языковая личность лингвиста.

Ключевые слова: элитарное общество, культурный феномен, эстетический инструмент, антропоцентрическое описание, речь, кодифицированная норма, архаизмы, семантический потенциал, диахроническое направление, дубитация.

**Р. СЫЗДЫҚ –
ЭЛИТАРЛЫҚ ТОПТЫҢ
АЛДЫҢҒЫ
ҚАТАРЫНДАҒЫ
ҒАЛЫМ**

Сөз – көп қырлы, тарихи, әлеуметтік, мәдени феномен. Сөзді біреу күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде қолданса, біреу – рухани қажеттілігін өтейтін, эстетикалық қару деп таниды. Ал енді бір топ үшін сөз өмірдің мәні. «Сөз сыры», «сөз күдіреті», «сөз әлеуеті», «сөз ойнату» сияқты қолданыстар оның өміршеңдігін, адамға ұқсас, антропоцентрлік сипатын көрсетеді. Сөзді жанды дүние ретінде қабылдап, оның сырына үңілетін қауым – тілшілер, яки лингвист-ғалымдар «жақсы сөз» деген ұғымды ерекше қастерлейді.

Орыс зерттеушісі О.Б. Сиротинина жақсы сөздің негізгі межелеуіштері ретінде мыналарды атап көрсеткен: 1. Сөздің мақсатқа сай таңдалып алынуы және жұмсалуды; 2. Адресатқа түсінікті болуы; 3. Сөздің шығармашылық сипатта болуы, яғни таптаурыннан тыс, кәдуілгі, үйреншікті қолданыстардан аулақ болуы [1, 5].

Осы межелеуіштерді үнемі ескеріп, дұрыс қолдана білу – тіл ұстанушы үшін басты шарт. Әсіресе тілдік ұжымның қолына қалам ұстаған бөлігі – ғалымдар, журналистер, ақын-жазушылар үшін негізгі талап болмақ. Осымен байланысты әдеби тіл саласында қалыптасқан екі топ бар: элитарлық және орта-әдеби. Осының біріншісіне жататын тіл ұстанушысы жоғарыда санамаланған жақсы сөз межелеуіштерін үнемі ескереді және қолданады деуге болады. Демек, элитарлық топтың өкілдері әдеби тілдің барлық нормаларын меңгерген және этикалық-коммуникациялық нормаларды шүбәсіз орындайтын, сөзге үлкен жауапкершілікпен қарайтын адамдар болып шығады.

Жалпы әдеби тілдің кодификацияланған нормаларын білу, меңгеру бар да, оны іс жүзінде шебер қолдана білу бар. Әсіресе ауызша сөзжұмсамда аталмыш қалыптанған нормаларды сақтай білу үнемі мүмкін бола бермейді. Осы тұста ауызша сөзжұмсам мен жазбаша сөзжұмсамның арасындағы алшақтық ашық бой көрсетеді. Элитарлық топ өкілдері тілдік қарым-қатынаста осы екі формасының арасын барынша жақындата білетін тілдік субъектілер болмақ. Яғни ауызша сөзжұмсамдағы түрлі формалар мен қолданыстарды жазбаша сөзжұмсамда қолдану, оған енгізу қаншалықты оңай болса, жазбаша сөзжұмсамдағы нормалар мен талаптарды ауызшаға әкеліп қондыру немесе ендіру соншалықты қиын болмақ. Демек коммуникативтік

нормалардың сақталуы белгілі бір дәрежеде қарым-қатынастардың риторикалық ережелерін білу мен іс жүзінде қолдана білуді қажет етеді. Сонымен, аталмыш талаптарға сай сөйлей және жаза білетін тіл ұстанушыны элитарлық топқа жатқызуға болады.

Қоғамның қай саласында да элитарлық топ өкілдері кездеседі десек қателеспейміз. Ондай тіл ұстанушылардың, әсіресе, ғылым, сөз өнері саласында да болуы заңды.

Қазақ тіл мәдениетін дендей зерттеп жүрген, қазақ әдеби тілінің бастау-бұлақтарынан бүгінге дейінгі ахуалына жіті назар аударып, кезең-кезеңге жіктеп, әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін анықтап, лайықты бағасын беріп, көпшіліктің игілігіне ұсынып жүрген тіл жанашыры – Рәбиға Сыздықты элитарлық топтың алдыңғы қатарындағы ғалым деуге толық негіз бар. Сексеннің сеңгіріне шығып отырған ғалымның ғылыми қоржынынан тіл білімінің бір емес, бірнеше саласы бойынша жүргізілген іргелі зерттеулерді кездестіруге болады. Ол қоржынға үңілсек, ең әуелі қазіргі қоғам талаптарына жауап беретін орфографиялық және орфоэпиялық нормаларды талдап, саралауға арналған, тіл ұстанушының күнделікті қажетін өтейтін еңбектер: «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», «Қазақ тілінің анықтағышы» т.б. сияқты сөз мәдениеті саласы бойынша жарық көрген еңбектер көзге түседі.

Келесі кезекте адамзаттың ақыны атанған – ұлы Абайдың тілдік тұлғасын жан-жақты ашып, оны қазақтың ұлттық әдеби тілінің көрнекті өкілі ретінде танытқан қомақты еңбектерін атаған жөн.

Қазақ тілінің сөздік құрамы аса бай екендігі мәлім. Оны ұшы-қиыры көрінбейтін мұхитқа теңесек, бүгінгі қатардағы тіл ұстанушыны соның шетінде жүрген қайықшыға балауға болады. Олай дейтініміз, тілдік субъекті сол мұхиттан өзіне керегін ғана алып, кәдесіне жаратады да, оның түбінде жатқан маржандарын алуға құлшына бермейді. Яғни тілдік ұжымның басым бөлігі жалпы халықтық сөздік қордағы мағынасы түсінікті бөлігін ғана қолдануға бейім келеді. Ал сөздік қорымыздың пассив қабатын құрайтын, көненің көзі – архаизмдеріміз, семантикалық әлеуеті қаншалықты жоғары болғанымен, тіл ұстанушы назарынан тыс қалып жатады. Мұның бірден-бір себебі, әлбетте, олардың этимологиялық жағынан күңгірттігі, яғни екіншісі біріне түсінікті болмауы. Қазіргі қоғамдағы үлкен проблеманың бірі – *сөз жұтаңдығының* бір себебі осында жатса керек. «Сырын білмес аттың

сыртынан жүрмеуді» жөн көретін қазақ, әрине, мағынасы беймәлім сөзді қолданудан да аулақ болады. Осындай олқылықтың орнын толтыру мақсатымен жүргізілген зерттеу нәтижесінде жарық көрген «Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан)» атты еңбекті ғалымның қазақ тіл білімінің этимология саласына қосқан қомақты үлесі деп бағалауға болады. Себебі жабулы сандықта жатқан асыл қазына іспеттес көне сөздеріміздің төркінін ашып, бүгінгі оқырман ұғымына лайықтап, тәптіштеп түсіндірген аталмыш еңбек сол қазынаны кәдеге жаратуға жасалған үлкен қадам болды.

Әрбір сөздің ар жағында жатқан тылсым дүниенің сырына үңілген ғалым оны қолдану барысында қалайша құбылтуға, ойнатуға болады деген мәселеге де мән береді. Әсіресе көркемсөз шеберлері – ақын-жазушылардың қолына түскен сөз алмас қылыштай мың құбылатыны белгілі. Сондықтан әрбір сөздің қолданыстық әлеуетінің қаншалықты тиімді пайдаланылып жүргенін анықтау мақсатымен зерттеуші қазақ сөз зергерлері – О. Бөкеев, Ш. Мұртаза, М. Әуезов, Ә. Кекілбаев т.б. қаламгерлердің көркем және публицистикалық туындыларына зер салады. Осындай шығармашылық ізденіс нәтижесінде қазақ мәтін лингвистикасында өзіндік орны бар «Сөз құдіреті» атты монография жарық көрді.

Өткенсіз бүгін, бүгінсіз болашақ жоқ екені аян. Бүгінгінің тұғыры қаншалықты бекем болуы өткенде қаланған іргетасының беріктігімен байланысты. Қазіргі әдеби тіліміз бастау алатын асыл арналардың бірі – көне түркі және орта түркі дәуірі жазба ескерткіштері. Ғалымның өзі қызығушылық танытып, ерекше бағытта жүргізген зерттеулері қатарына жататын Қадырғали Қосымұлы Жалаиридың «Жамиат тауарихы» мен «Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің тілі» атты іргелі зерттеулер қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітануда шоқтығы биік зерттеулер қатарынан орын алады. Расында да, мұндай еңбектер қазақ тіл ғылымында саусақпен санарлық. Мұның бірқатар объективті себептері де жоқ емес.

Диахрониялық бағытта зерттеу жүргізу үшін ғалым тіл тарихымен қоса, этнос тарихын білуі тиіс.

Екіншіден, сол дәуірде үстемдік еткен саяси түзіммен қатар орныққан діни-философиялық ағымдардан барынша хабардар болуы тиіс.

Үшіншіден, ескерткіш мәтініне тарихи-лингвистикалық талдау жасау үшін автордың дүниетанымын, өмірлік ұстанымын, қала берді өмірбаяндық деректерін, тәлім-тәрбие алған мектебіндегі дәстүрлерді, оның осы туындыны

жазуына себеп болған социолінгвистикалық факторларды т.б. жетік білуі керек. Қысқасы, тарихи-жазба ескерткіш тілін қарастыруды мақсат еткен ғалым жан-жақты қаруланған, энциклопедиялық білімі бар, эрудициясы жоғары білікті маман болуы шарт.

Санамаланған зерттеулердің қай-қайсысы да – ғылыми ортада мойындалып, көпшілік жылы қабылдаған, бүгінде сандаған тіл ұстанушының кәдесіне жарап жүрген құнды дүниелер. Біздіңше, олардың осыншалықты жоғары бағалануына негіз болған мынадай факторларды атап көрсетуге болады. Біріншіден, хатқа түскен кез келген дүние (жазба шығарма т.б.) ең алдымен сол кезеңдегі тілдік ұжым үшін өзекті болуы керек. Қажет дүние ешқашан қолданусыз қалмайды. Кітап шығару ісі барынша өркендеп отырған қазіргі қоғамымызда тасқа басылған еңбектерді үлкен екі топқа бөлуге болады. Бірі – белгілі бір жеке адамның немесе әулеттің мүддесін көздейтін, соның атын шығару мақсатымен жазылатын, таралу шеңбері тар басылымдар болса, екіншісі – жалпы халықтық мүддеге қызмет ететін, келер ұрпақтың да кәдесіне жарайтын, кең ауқымда таралатын бірегей туындылар болмақ. Академик Р.Сыздықтың еңбектерін батыл түрде екінші топқа жатқызуға болады. Қолына қалам ұстаған кез келген тіл иесі, әлбетте, өз еңбегінің екінші топтан орын алғанын қалайды. Бұған қол жеткізу үшін жоғарыда санамаланған жақсы сөз межелеуіштерін (сөз мақсаттылығы, адресатқа түсінікті болуы, сөздің бірегейлігі, яки шығармашылық сипатта болуы) ескерудің маңызы зор. Байқап отырсақ, Р.Сыздықтың қай еңбегін алсақ та, онда аталмыш талаптардың үнемі ескеріліп отыратындығын көреміз. Әсіресе, автор ойының адресатқа түсінікті болуы деген мәселеге ғалым баса мән береді екен. Мұны автордың баяндауынан байқалатын мынадай ерекшеліктерден көруге болады:

– Зерттеуші еңбегіне арқау болған мәселе жөнінде өзінің осы тақырыпқа бару себептері жөнінде міндетті түрде түсініктеме береді. Кітаптың алғашқы бетін ашқан сәтте оқырман автордың мақсатымен таныс болады: Қалың жұртшылық, оның ішінде жастар мен мектеп оқушылары сүйіп оқитын батырлар жырлары мен лирикалық эпостарда, 15-19 ғасырларда өмір сүрген қазақтың ақын-жырауларының өлең-толғауларында, бағзы заманнан келе жатқан мақал-мәтелдерде, сондай-ақ кейбір ежелден қалыптасқан сөз тіркестерінің құрамында бұл күнде аса көп қолданылмайтын, мағынасы күн-

гірт тартқан немесе мүлде түсініксіз біраз сөздер кездеседі. Сонымен қатар, қазірде жиі айтылатын актив сөз болғанымен, жырлар мен ертеректегі өлең-толғауларда беретін мағынасы бұл күнгіден басқаша келетіндері тағы бар...

Сондай сөздердің сырын біліп, қолданылған жеріндегі мағынасын түсіну, олардың түп-төркінін танып отыру өте қажет деп білеміз. Әсіресе бұл-мектеп оқушылары мен студенттерге, атап айтқанда, болашақ мұғалім, филолог-ғалым, журналист, жазушы, ақындарға өте-мөте қажет болмақ...

Бұл еңбек-тіл мамандарының аз ғана тобына арналған таза лингвистикалық талдау емес. Мұндағы көздеген негізгі мақсатымыз-белгілі бір сөздің не сөз тіркесінің бұрынғы және қазіргі қолданысына, яғни сөз мағынасының өзгерісіне, дамуына (эволюциясына) назар аудару [2, 5-7].

Ғалым зерттеу объектісіне алынған мәселеге қатысты өзіндік пікірлерін үнемі саралап, біріншіден, екіншіден деп топтастырып, жіпке тізілген моншақтай етіп ұсына біледі: ... Абай-ең алдымен ақын...

Екінші, Абай тілін тұтас алып, ондағы әдеби-көркемдеу тәсілдерінен өзге де жақтарындағы индивидуалдық және дәуірлік ерекшеліктерін зерттеуге болады.

Үшінші, Абай-әдеби тілдің проза жанрындағы бірқатар стильдердің ізін салған жазушы...

Төртінші, Абай тілінің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымын талдау арқылы қазіргі жазба әдеби тіліміздің белгілі бір кезеңдегі сипатын тануға болады.

Біздіңше, екі себеп бар. Бірі – бұл күнде белгілі бір аудандарда тұйықталып тұрақталған кейбір диалектизмдер өткен ғасырда әлдеқайда кеңірек аумақта қолданылған тәрізді...

Екінші себеп – қазақтың мол ауыз әдебиетін, өз өлкесі мен оңтүстік, орталық Қазақстанды мекен еткен ақын-жырауларды жақсы білген Абай олардың кейбір сөздерін жатсынбай қолданған деп табамыз [3, 59].

Бірнеше бетке созылған автор ойының жинақталып, оқырман қабылдауына осылайша түйдек-түйдегімен ұсынылуы, түптеп келгенде мәтіннің адресатқа түсінікті болуы әрі баяндаудағы тиянақтылық және ой тұжырымдау талабынан туындайтын ұтымды тәсіл болмақ.

Ғылыми еңбекте түрлі терминдік қолданыстардың жұмсалуы заңды.

Мұндағы бір қиындық мамандарға түсінікті болғанымен, ондай сөз оралымдарының мағыналары қатардағы оқырманға мәлім бола бермейтіндігінен туындайды. Осы мәселеге

оқырман мүддесі тұрғысынан келетін ғалым әрбір терминнің қазақша баламасын негізгі сөз ретінде қолданып, термин қызметінде тұрған кірме сөзді жақша ішінде қоса ұсынады: Рас, 15-18 ғасыр ақын-жырауларының аузынан шыққан деген текстердің ішінде бір алуан бейтаныс сөздер бар, бұлар «көненің көзі», ілініп жүрген реликтілер (қалдықтар) болуы да әбден ықтимал... Ол ерекшелік, бір жағынан, ұйқас (рифма), буын саны (метрика), шумақтарға бөліну-бөлінбеу (строфа) синтаксистік тұтастық т.б. сияқты өлеңге тән шарттарға байланысты болса, екінші жағынан, әр ақынның өз стиліне тән өзгешеліктерінен құралады [3, 10].

Ғылыми еңбекте көтерілетін мәселе қашан да жан-жақты сөз болады. Проблеманың қойылуы, зерттелуі, түрлі көзқарастар, шешілу жолдары т.б. сияқтылар баяндалғанда автордың ойы бірнеше бетке созылатыны белгілі. Осындайда оқырман түсінігіне жеңілдік болуы үшін әрбір мәселеге қатысты автордың өзіндік ой-тұжырымын ерекшелік жеткізуінің маңызы зор. Р.Сыздық еңбектерінде бұл тәсіл сөз жоқ, сөйтіп, қысқасы, әрине, міне т.б. лексемалар қолданысынан көрінеді: Осы кітабымыздағы негізгі мақсатымыз ұлы ақынның стильдік ерекшеліктерін таныту болмаса да, сөз жоқ, біз талдауымыздың әр тұсында, қажеттігі туған жерінде, бұл мәселеге соқпай кете алмадық. Қысқасы, Абайтану саласында оның тілі туралы өзімізден көп бұрын дұрыс айтылған негізгі пікір – тұжырымдар мен жалпы бағыт қазақ әдебиетінің ұлы классигінің тілін енді нақтылы түрде талдай бастауымызға жөн сілтеп, жол ашқанын баса айтамыз... Сөйтіп, Абай өзіне дейінгі ғасырлар бойы шындалып, нормалары бірте-бірте тұрақталып, әдеби сипат алып өмір сүріп келген қазақ әдеби тілін әрі қарай жалғастырып, бірқатар жаңа бағыт белгілер қосып, даму барысындағы келесі, жаңа этапын бастайды... Әрине, бұл кітаби тілдің өзі емес, тигізген «салқыны» [3, 11-44].

Осы тілдік бірліктер көзге түскенде мәтінді бір деммен оқып келе жатқан адресат еріксіз кідіріс жасайды. Мұның өзі көру арқылы қабылданатын жазба мәтінді ойша бөліктерге сегменттеу арқылы түсінуді жеңілдетудің бір жолы.

Тікелей сөйлеуші мен тыңдаушы арасында өткізілетін ауызша қарым-қатынасқа тән диалогтік сипат жазбаша коммуникацияда ашық болмайтыны белгілі. Демек, қолына қалам ұстаған адресант адресат факторын үнемі есте ұстап, оның мүдделерін ескеріп отыруы үшін сүйенетін тұғырдың болуы қажет-ақ. Р.Сыз-

дық осы қажеттіліктің орнын прагматлингвистикадағы риторикалық сұрақ тәсілі арқылы толтырады. Өзі үшін маңызды, оқырман үшін қызықты деген негізгі мәселені бір сұраулы конструкция арқылы алдымен ұсынады да, өз пікірін оған берілетін жауап ретінде қағазға түсіреді: Сонда Абайға, Ыбырайға, тұңғыш баспасөзге дейінгі «қазақ әдеби тілі» дегенді қандай ұғымда түсінуіміз керек? Ауыз әдеби тілі ме? Ол күнде «ауыз әдеби тілі» және «ауызша әдеби тілі» деген ұғымдарды қалайша түсініп, қалайша атауымыз керек?... Ал сонда тілдері қай әдеби тіл типіне жатпақ? Тарихи тіл деген әдеби тіл категориясын түсіну керек пе? Кейбір ғалымдар Абайға дейінгі біржарым-екі (сірә, одан да көбірек) ғасырлық қазақ әдебиеті уәкілдерінің кейбіреулерінің тілін жазба әдеби тіл элементтері бар үлгілер деп те табады... Сөйтіп, бұл текст кімдікі, тіпті қай ғасырдікі? Тілі жағынан, әрине, бертіңгі, 19-шы ғасырдікі деуге болады, бірақ 15-16 ғасырдан бізге ауызша жеткен өзге текстердің тілдік белгілері сақталған ба? Жоқ. [3, 24-27].

Сұрау қою прагматикасы жай, қатардағы мәселеден келелі, өзекті деген мәселені бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Автордың әрі мұндай композициялық тәсіл *дубитация* деген арнайы терминмен аталады. Сұрау қою, әрине, оқырманнан жауап күту үшін қойылмайды. Сұрау адресаттың айтылған мәселе жөнінде реакциясын туғызу үшін қойылады [4, 228].

Оқыған-тоқығаны мол ғалым зерттеу барысында көз жеткізген тұжырымдарын үзілді-кесілді, «айттым-бітті» сияқты сипатта жеткізбейді, керісінше қашан да сірә, мүмкін, біздіңше, солай сияқты т.б. қолданыстар арқылы білдіруді жөн санайды. Бұл ғалымның ғылыми этика талаптарын үнемі естен шығармай, шеті мен шегі көрінбейтін ғылым әлемінде қашан да қайшы немесе басқа да пікірдің болу ықтималдығын жоққа шығармайтындығын білдірсе керек: *Cirra*, Абайдың ғылыми немесе академиялық баспаларында, жазушы шығармаларының стильдік классификациясын дұрыс көрсету үшін, орфографиялық ерекшеліктерді мүмкіндігінше дұрыс берген жөн... Абайда кездесетін «ақ шомшы» сөзі (кейде ақшом вариантында), сірә, өткенне шығыс өлкелерде қолданылған болу керек... Екінші үлкен фактор, біздіңше, мынада... Мүмкін, тіпті кейде осы сақталып қалған бірер көне сөзіне, тұлғасына қарап та текстің көнелігін, ертеректегі қазақ әдеби тілі үлгісіне жататындығын дәлелдеуге болар [3, 27-54].

Бұл айтылғандар, бір жағынан, зерттеуші тілінің стильдік ерекшеліктерін көрсетсе, екінші

жағынан, автордың прагматикалық ұстанымын айқындайтын тілдік белгілер болмақ.

Біз бұл шағын мақалада ғалым еңбектеріне жай ғана көз жүгіртіп өткенде байқалған үстірт белгілерге тоқталдық. Ал академик Р. Сыздықтың қайбір зерттеуіне тереңірек бойлап, үңіле түскен

зерделеуші көз болса, ғалымның тілдік тұлғасын жан-жақты ашатын мазмұнды да, салмақты ой-пікірлер туындары сөзсіз. Сондықтан ғалымның төл туындыларына негіздей, саралай отырып, іргелі зерттеулер жүргізу – болашақтың еншісінде дегіміз келеді.

Әдебиеттер

- 1 Сиротинина О.Б. Основные критерии хорошей речи. – М., 2002.
- 2 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – А., 2004.
- 3 Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттың әдеби тілі. – А., 2004.
- 4 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғылым. докт... дисс. – А., 2007.

References

- 1 Sirotinina O.B. Osnovnye criteria horoshei rechi. – M., 2002.
- 2 Syzdyk R. Sozder soyleydi. – A., 2004.
- 3 Syzdyk R. Abai zhane kazakhtyn uittyk adebi tili. – A., 2004.
- 4 Uali N. Kazak soz madenietinin teoriyalyk negizderi: filol. gylym. dokt ... diss. – A., 2007.

Ескеева М.Қ., Сағидолда Г.Л.

Түркі тілдеріндегі септік категориясының даму ерекшеліктері

Мақалада түркі тілдеріндегі септік жалғауларының құрылымдық ерекшеліктері VII-XI ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілімен салыстырыла талданады. Қазіргі түркі тілдеріндегі септік категориясы жалғауларының дамуы жалпы қосымша морфемалардың даму ерекшеліктерімен сабақтастықта қарастырылады.

Түйін сөздер: морфология, грамматикалық категория, грамматикалық мағына, септік категориясы, септік жалғаулары.

Eskeeva M.K., Sagidolda G.L.

The development features of case categories in turkic languages

The structural features of the case endings in the Turkic languages with the language monuments of Turkic writing of VII-XI century are analyzed comparatively in the given article. The development of case category ending with the development features of common affix morpheme in modern Turkic languages are examined interrelatedly.

Key words: morphology, grammatical category, grammatical meaning, grammatical category, case endings.

Ескеева М.Қ., Сағидолда Г.Л.

Особенности развития категории падежа в тюркских языках

В статье сравнительно анализируются структурные особенности падежных окончаний в тюркских языках с языком памятниках тюркской письменности VII-XI века. Развитие окончания категории падежа взаимосвязанно рассматривается с особенностями развития общей аффиксной морфемой в современных тюркских языках..

Ключевые слова: морфология, грамматическая категория, грамматическое значение, категория падежа, падежные окончания.

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ
СЕПТІК
КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ
ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түркі тілдеріндегі септік категориясы көрсеткіштерінің қалыптасуы ұзақ мерзімді қамтитын тілдік даму үдерісінің нәтижесі. Септік жалғаулары – зат есімдердің сөйлемдегі қызметін, сөйлем мүшелерімен грамматикалық қарым-қатынасын қамтамасыз ететін қосымша морфемалар кешені. Бір негізден тараған, жалпытүркілік синтаксистік құрылымды сақтап отырған қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғауларының грамматикалық қызметі бірдей болғанымен олардың ішкі жіктелуі бірдей бола бермейді. Мұндай жүйесіздіктің негізгі себебі жекелеген түркі тілдері (қазақ, қырғыз, татар, түрік, түрікмен, өзбек, алтай т.б.) зерттелуінің бастапқы кезеңінде, алғашқы түркі грамматикаларының дайындалуы барысында түркі тілдеріне тән бірегей жүйе орныға қоймауына байланысты. Сондықтан түркі тілдері грамматикалық жүйесіндегі ішкі жіктелімдерді, мүмкіндігінше бірегейлендіру қазіргі түркі тіл біліміндегі өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

XX ғасырдың екінші жартысынан соңына дейінгі мерзімде түркі тілдеріндегі септік категориясының дамуы, бабатуркілік қалып-күйін реконструкциялау мәселелері бойынша, қазіргі тілдердегі қызметі мен түрлері туралы маңызды зерттеулер жарияланды (А.М. Щербак, Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Э.Р. Тенишев, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев т.б.). Сондай-ақ жекелеген түркі тілдерінің академиялық грамматикалары ұлттық кадрлар тарапынан дайындалды (кейбір шағын тілдерден басқа). Бұл түркі тілдеріндегі септік жалғауларының ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғыдан қайта қарастыруды қамтамасыз ететін ғылыми-теориялық та, материалдық база қалыптасқанын көрсетеді.

Түркі тілдері дамуының тарихи-хронологиялық кезеңдеріне сәйкес септік жалғауларының даму ерекшеліктері де бірнеше тарихи кезеңге бөліп қарастыруға болады: жалпыалтайлық кезең немесе тектілдік кезең; бабатуркі тілінің ерте кезеңі; бабатуркі тілінің кейінгі кезеңі немесе көнетүркі кезеңі; жалпытүркілік тілдің ыдырау кезеңі немесе орта ғасыр кезеңі; тілдік топтар мен жекелеген тілдердің, диалектілердің қалыптасу кезеңі.

Септелу – сөйлемдегі сөздердің септік жалғаулары арқылы бір-бірімен байланысқа түсіп, дәнекерлесуі [1, 456]. Септік

жалғаулары – сөздерді бір-бірімен байланыстыратын көптүрлі, мағыналары мен қызметі әралуан морфологиялық тұлға. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі септік жалғауларының саны жайлы әртүрлі пікірлер қалыптасқан: А.Н. Кононов 11 септікті – негізгі, табыс, барыс-орын, орын-шығыс, шығыс, құралдық, ілік, бағыттық, орын-бағыттық, барыс-бағыттық, барыс-шектік септіктерін көрсетсе [2, 149], Ғ. Айдаров 7 септікті – атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес/құралды ажыратады [3, 59, 62]. Қазіргі түркі тілдеріндегі септіктердің саны әртүрлі, мысалы: қазақ тілінде – 7; қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде – 6; хакас, якут, чуваш тілдерінде – 8 септік қолданылады.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі септік сұрақтары, септелген сөздердің мағынасы, сөйлемдегі атқаратын қызметі YI–IX ғасыр түркілері тіліндегі септелу жүйесін 7 септік аясында жіктеудің негізділігін көрсетеді. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде септік тұлғаларының жасырын тұрып, нөлдік формада келуі де, септік мағынасын дербес сөздердің беруі де кездеседі. Сондай-ақ, кейбір бірен-саран қосымшалар тұлғасы жағынан басқа бір септіктің қалыптасқан форманттарына сәйкес келсе, мағынасы жағынан келесі бір септіктің форманттарына сай келеді, мысалы: $\sqrt{-da}$ жалғауы тұлғасы жағынан жатыс септігі қосымшасына ұқсағанмен, мағынасы барыс септігі қосымшасының мәніне сәйкес қолданылады: $\dot{y}a\acute{c}da \rightarrow \dot{y}a\acute{c}+da$ ‘ағашқа’: *Quzyuniy $\dot{y}a\acute{c}da$ bamiš qatilyli ba edgüti ba tip* ЫБ. 14 «Құзғынды ағашқа байлаған, мықты байла! Жақсырақ байла, – деп» Айд. III, 160. Ескерткіштер тілінің септелу жүйесі қазіргі түркі тілдерінде негізінен сақталған, әрбір тілдегі септік категориясының саралану принциптеріне сәйкес түркі тілдеріндегі септіктер саны бірыңғай емес. Атау септік: Ø; Ілік септік: $-i\eta$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$; $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-di\eta$, $-di\eta$, $-ti\eta$, $-ti\eta$; Барыс септік: $-qa/ke$, $-yaru/-gerü$, $-ru$, $-rü$, $-ra$, $-re$, $-a$, $-e$, $-ja$, $-je$, $-ya$, $-ge$, $-qa$, $-ke$, $-a$, $-e$, $-yari/-geri$, $-qari/-keri$; Табыс септік: $-ni$, $-ni$, $-i$, $-i$, $-i\eta$, $-ig$, $-u\eta$, $-üg$, $-in$, $-in$, $-un$, $-ün$, $-n$, $-di$, $-di$, $-ti$, $-ti$, $-ni$, $-ni$; Жатыс септік: $-ta$, $-te$, $-da$, $-de$, $-da$, $-de$, $-ta$, $-te$; Шығыс септік: $-tan$, $-ten$, $-dan$, $-den$, $-tin$, $-tin$, $-nan$, $-nen$, $-dan$, $-den$, $-tan$, $-ten$; Көмектес (құралдық) септік: $-in$, $-in$, $-n$, $-men$, $-ben$, $-pen$.

Атау септіктің арнайы тұлғасы ескерткіштер тілінде ғана емес, барлық түркі тілдерінде жоқ. Бірақ атау септіктің өзіне ғана тән субстанттық мән білдіретін грамматикалық мағынасы,

нольдік формада айқындалып, грамматикалық субъектіні сипаттайтын синтаксистік қызметі болады. Сондықтан атау тұлғадағы сөзді «септік жалғауларының басына қою аса қажет, өйткені заттың кім, я не екенін білдіретін сөзбен жақ жағынан қиысып, субъектілік-координаттық қатынаста байланысып, сөйлем құрайды» [1, 456]. Ескерткіштер тілінде: *il/el* ‘ел’: *Il jeme il bolti* Тон. 56 «Ел тағы да ел болды»; *er* ‘ер’: *Beger jontıñaru barmış* ЫБ. 5 «Бек ер жылқысына қарай барған»; *oñlan* ‘ұл, бала’: *Oñlan kekük tezkın bolti* ЫБ. 23 «Бала көкек құрығын тапты»; *qulun* ‘құлын’: *Teglük qulun irkek jonda emig tilejür* ЫБ. 24 «Ерке құлын еркек жылқыны емгісі келер» Айд. III.

Ілік септігі жалғауының негізгі мағынасы иелікті, меншікті білдіру. Ілік септігінің жалғаулары тәуелдік категориясымен тығыз байланыста қалыптасқан грамматикалық бірлік, септік категориясының грамматикалық тұрғыдан тиянақталуын оның тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркесімділігі қамтамасыз етеді. Көне түркі ескерткіштері тілінде ілік септігі $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$ форманттары арқылы беріледі: *adiyüñ* $\rightarrow$ *adiyü+iñ* ‘аюдың’, *tonuzin* $\rightarrow$ *tonuz+in* ‘доңыздың’: *Adiyüñ qarni jarılmış tonuzin aziyisünmiş tir* ЫБ. 6 «Аюдың қарны жарылған, доңыздың аяғы сынған, – деген» Айд. III, 159; *ögüzig* $\rightarrow$ *ögüz+ig* ‘өгіздің’: *Bir qarı ögüzig bilin biçe jimış* ЫБ. 37 «Бір қары өгіздің белін майда құмырсқалар қаптапты» Айд. III, 164; *çöllig* $\rightarrow$ *çöl(l)+ig* ‘шөлінің’: *Juyçi-sigütçi öñre küñ toysıqda...* КТү. 4 «Жылап-сықтаған: әуелі күн шығыстан...» Айд. I, 172. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде ілік септігі тұлғасының жасырын тұрып, нөлдік формада келуі де жиі кездеседі: *Kögmen joli* ‘Көгменнің жолы’ Тон. 23; *tabyaç qayani* ‘табғаштың қағаны’ Тон. 19; *on oq qayani* ‘он оқтың қағаны’ Тон. 19. Әрбір тілдің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты көнетүркілік $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$ морфемасы қазіргі түркі тілдерінде бірнеше фонетикалық вариантта қалыптасқан: $\sqrt{-i\eta}$, $-i\eta$, $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$, $-di\eta$, $-di\eta$, $-du\eta$, $-dü\eta$, $-duñ$, $-dün$, $-dün$, $-don$, $-dzon$, $-dün$, $-tün$, $-ti\eta$ т.б. Мысалы, қазақ тілінде: $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-di\eta$, $-di\eta$, $-ti\eta$, $-ti\eta$; қарақалпақ тілінде: $-ni\eta$, $-ni\eta$, $-u\eta$, $-ü\eta$, $-nu\eta$, $-nü\eta$, $-di\eta$, $-di\eta$, $-du\eta$, $-dü\eta$, $-duñ$, $-dün$, $-don$, $-dzon$, $-dün$, $-tün$, $-ti\eta$; татар тілінде: $-ni\eta$, $-ne\eta$; башқұрт тілінде: $-ni\eta$, $-ne\eta$, $-nö\eta$, $-di\eta$, $-de\eta$, $-do\eta$, $-dö\eta$, $-dzi\eta$, $-dze\eta$, $-ti\eta$, $-te\eta$, $-to\eta$, $-tö\eta$.

Түркі тілдеріндегі ілік септіктерінің құрылымдық моделінің даму бағыты толық айқындалмаған мәселелер қатарынан орын

алады. Түркітанушы лингвистердің бір тобы ілік септігінің бастапқы тұлғасы ретінде $\sqrt{-CVC}$ моделін таныса, келесі топ $\sqrt{-VC}$ моделін архиформа деп санайды.

Барыс септігінің негізгі мағынасы іс-әрекеттің, қимылдың кімге, неге, қайда бағытталғанын білдіреді, сондай-ақ сөйлем ішінде іс-қимылдың мерзімі мен мөлшерін, мақсатын да айқындайды. YI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі барыс септігі $\sqrt{-\sqrt{-}}$ модельді $\sqrt{-a}$, $-e$, $\sqrt{-CV}$ модельді $\sqrt{-CV-qa}$, $-ke$, $\sqrt{-ru}$, $-rü$, $-ra$, $-re$ $\sqrt{-ja}$, $-je$ және $\sqrt{-yaqu}$, $\sqrt{-CVCV}$ модельді $\sqrt{-gerü}$, $-erü$ қосымшалары арқылы жасалады: *abqa* → *ab+qa* «аңға»: *Er abqa barmış* ББ.12 «Ер аңға шықты» Айд. III, 160; *ajqa* → *aj+qa* «айға»: *Jilqa tegmişig jiditmajin ajqa tegmişig artatmajin* ББ. 59 «Жылғы жеткендерін түрлендімедім, айға жеткендерін бүлдімедім» Айд. III, 168; *qanqa* → *qan+qa* «ханға»: *Oyulanim erde imirim anča bol qanqa atar qabiylan* Суд. 9 «Ұлдарым, ерлік істерде ұстазымдай бол, ханға табын, күшей»; *taşqa* → *taş+qa* «тасқа»: *Jaşı taşqa jaratidim tolqu taşqa toqitim* Тар.3 «Ауыр (үлкен) тасқа жаздырдым»; *toyisıqa* → *toyisıq+a* «шығысқа», *batisıqa* → *batisıq+a* «батысқа»: *Küm suruyim kün toyisıqa batisıqa* Суд. 4 «Менің дабысым мен билігім күн шығыс пен батысқа дейін»; *boqarsıqa* → *boqarsıq+a*: «арбаға»: *Eki öküzüg birboqarsıqakölmüş, qamsaju umatinturur tir* ББ. 25 «Екі өгізді бір арбаға жекті, олардың жүруге халі жоқ дер»; *kölke* → *köl+ke* «көлге»: *Uzun tonlıy küzünjüsin kölke işyınmiş* ББ. 22 «Ұзын киімді / әйел / өз айнасын көлге тастады»; *süke* → *sü+ke* «соғысқа»: *Qan süke barmış şančmiş* «Қан соғысқа аттанды, (жауын) шанышты»; *qoqu quşqa* → *quş+qa* «аққу құсқа»: *Er qoqu quşqa soquşmiş* ББ. 35 «Ер аққу құсқа кездеспеді» Айд. III, 159; *ebiherü* → *ebi+herü* «үйіне»: *Ebiherü kelmış* ББ.5 «Үйіне қарай келген» Айд. III, 159; *ordusiñaru* → *ordusi+ñaru* «ордасына»: *Özi süsi ögire sebinü ordusiñaru kelip tir* ББ. 34 «Өзі, әскері шаттануанып, өз ордасына келер, – дер» Айд. III, 164.

Ескерткіштер тіліндегі барыс септігінің жалғаулары қазіргі түркі тілдерінде толық сақталмаған, кейбір нұсқалары ғана қолданылады, қазақ тілінде: $-a/-e$, $-qa/-ke$, $-ya/-ge$; гагауыз, әзірбайжан тілдерінде: $-a/-ä$, $-ja/-jä$; түрікмен тілінде: $-a/-ä$; ұрым тілінде: $-a/-ä/-e$, $-xa/-qa/-kä/-ke$, $-ya/-ge/-gä$, $-rä/-re$, $-me/-de$; ұйғыр тілінде: $-a$, $-qa/-kä$, $-ya/-gä$.

Табыс септігі жалғанған сөздер сөйлем ішінде сабақты етістікпен синтаксисті қатынасқа түсіп, тура толықтауыш қызметінде жұмсалады. Түркі тілдерінде табыс септігі қосымшасының жасырын тұруы жиі кездеседі. Ескерткіштер ті-

ліндегі табыс септігі негізінен $\sqrt{-in}$, $-in$, $-n$, $\sqrt{-i}$, $-i$ және $\sqrt{-iy}$, $-ig$, $-uy$, $-üg$ жалғаулары арқылы жасалады: *aqin* → *aq+in* «ағын», *az jayizın* → *az jayiz+in* «аз қаракерін(қоныр)»: *Kültegin az jayizın binip oplaju tegip* КТҮ. 45 «Күлтегін Аз қаракерін мініп шабуылға шығып»; *atıy* → *at+iy* «атты»: *Eñ ilki Tadiqın Çorıñ boz atıy binip tegdi* КТҮ. 32 «Ең ілкі Тадықан Чордың боз атын мініп тиді» Айд. III, 65; *jeginimin* → *jeginim+in* «жиенімді», *atımın* → *atım+in* «немеремді»: *Jeginimin atımın körtim emti öltim...* Суд. 8 «Жиенімді, немеремді көрдім. Енді өлдім» Айд. III, 183; *oyulimın* → *oyulim+in* «ұлымды», *qizimın* → *qizim+in* «қызымды»: *Ebledim oyulimın qizimın qalıqsız bertim imipima jüz erturiy bertim* Суд. 7 «Ұлдарымды үйлендірдім. Қызымды қалың малсыз бердім» Айд. III, 183. Ескерткіштер тіліндегі табыс септігі жалғауларының тұлғалық парадигмасы қазіргі түркі тілдерінде біраз ықшамдалған, қазақ тілінде: $-n$, $-ni/-ni$, $-ti/-ti$, $-di/-di$; хакас тілінде: $-ni/-ni$, $-ti/-ti$, $-n$; шор тілінде: $-ni/-nij$, $-di/-dij$, $ti/-tij$.

Жатыс септігі. Ескерткіштер тілінде: *talujda* → *taluj+da* «теңізде»: *talujda jatıpan tapladuqimın tutarmen* ББ. 3 «теңізде жатып кез келгенді тұтармын» Айд. III, 159; *tayda* → *tay+da* «тауда», *teñride* → *teñri+de* «тәңриде»: *Er abqa barmış tayda qamlamış teñride erklig tir* ББ. 12 «Ер аңға шықты. Тауда жығылды. Ерік тәңриде, – дер» Айд. III, 160; *jilta* → *jil+ta* «жылда»: *Teñri qutınta uçunč ijilta qop esen tükel körüşmüş* ББ. 15 «Тәңірі құтымен үшінші жылда есен-аман бірі-бірімен көріскен» Айд. III, 161; *ijolta* «жолда»: *Jolta atı armış* ББ. 35 «Жолда аты арыды» Айд. III; *ijirde* «жерде»: *Özluk at öñ ijirde arip, öñüp turu qalmış* ББ. 17 «Өзіңдік ат ілкі жерде арып, өңіп, жүре алмай, тұрып қалды» Айд. III, 161; *Bolčuda* «Болшыда (жер аты)»: *Bolčuda otča borča kelti* КТҮ. 37 «Түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді» (Айд. I, 179); *Toylada* «Тоғлада»: *Inigek kölke Toylada Oğuz kelti* Тон. 15 «Сыр көлігімен Тоғлада оғыз келді» (Айд. II, 106); *on jaşda* «он жаста»: *On jaşda Umay teg ögüm qatun qutuña inim Kültegin: er at bolti* КТҮ. 31 «Он жаста, шешем Құлайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды» Айд. I, 177. Орхон ескерткіштері тіліндегі жатыс септігінің жалғаулары қазіргі түркі тілдерінде толық сақталған: қазақ тілінде: $-ta/-te$, $-da/-de$, $-na/-ne$; хакас тілінде: $-nda/-nde$, $-ta/-te$, $-da/-de$; шор тілінде: $-ta/-te$, $-da/-de$.

Шығыс септігі іс-әрекеттің, қимылдың неден, қай жерден басталғанын, китыл иесінің басты объекіден алыстап, ұзап бара жатқанын сипаттайды. Кей жағдайларда іс-әрекеттің себебін, іс-қимылдың орнын да білдіреді. Орхон,

Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі шығыс септіктері негізінен $\sqrt{-dan, -den, -ta, -ten, -tін, -tін}$ форманттары арқылы жасалады: *beridenjen* → *beri+den(jen)* `түстіктен`; *Tabyaç beridenjen teg!* Тон. 11 «Табғаш түстіктен тиіндер»; *öndenjen* → *ön+den(jen)* `шығыстан`; *Qitan öndenjen teg!* Тон. 11 «Қытан шығыстан тиіндер»; *Sabi entegönden qayanıaru: sü jorilam temis* Тон. 29 «Сөзі мынадай: алдынан қаған қарай Әскер жіберейік, – деді» Айд. II, 109. Кей жағдайда бірдей мән беретін бір қосымшаның фонетикалық варианттары қосарланып келуі де кездеседі: *oğuzdantan* → *oğuz+dan+tan* `оғуздан`; *Anča olurur erikli oğuzdantan körüg kelti* Тон. 8 «Сөйт-іп отырған шақта оғыздан елші келді» Айд. II, 105; *taşdıntan* → *taş+din+tan* `тыстан (сырттан)`; *Ani içig irmedim taşdıntan üç qarluq üç iduq tatar...* МЧ. 28 «Оны ішке кіргізбедім, сырттан үш қарлұқ, үш қасиетті татар...» Айд. III, 139-144.

Ескерткіштер тіліндегі шығыс септігінің *-dan, -den, -ten* форманттарының фонетикалық варианттары қазіргі түркі тілдерінде негізінен сақталған, кей тілдерде жаңа тұлғалармен толыққан. Мысалы, қазақ тілінде: *-tan/-ten, -dan/-den, -nan/-nen*; хакас, шор тілдерінде: *-nan/-nen, -tan/-ten, -dan/-den*.

Көмектес септігі. Кейбір түркі тілдерінде көмектес септік көрсеткішінің қызметін атқаратын тұлғалар септік жалғауы ретінде танылмайды, жалғаулық шылаулар ретінде негізгі сөзден бөлек жазылады. Септіктің бұл категориясы іс-қимылдың, әрекеттің қандай да бір құрал арқылы атқарылатынын білдіреді, сондай-ақ іс-әрекетке ортақ субъектіні, іс-әрекеттің амалын, істің мақсатын да сипаттайды. Көне түркі тіліндегі құралдық септіктің негізгі қосымшасы $\sqrt{-in, -in, -n, -y}$ форманттары арқылы және *birle* `бірге` лексемасының қолдануынан жасалады: *qiličün* → *qiličün+n* `қылышпен`; *Altun qoqu saqimın qiličün kesipen* ББ.8 «Алтын сапты қылышпен кесіп» Айд. III, 160; *Anin* → *Ani+n* `Анымен (Аны өзенімен)`; *Anin barmis Añar jatip Bir atliybarmis* Тон. 24 `Анымен барасындар, оған түнеп (одан әрі) бір аттық жүріс дедім` Айд. II, 108; *subuy* → *subu+y* `суымен`; *Ani subuy baralim* Тон. 27 `Аны суымен баралық` Айд. II, 109; *sünügin* → *sünüg+in* `сүңгімен`; *Sünügün ačdimiz* Тон. 28 `Жолымызды сүңгімен аштық` Айд. II, 109; *qayanimin* → *qayanim+in* `қағаныммен`; *Basiniyma jayı kelürir ertim. Qayanimin sületdimiz* Тон. 53 `жауды келтірмедім, қағаныммен бірге соғыстық` Айд. II, 113. Ескерткіштер тілінде құралдық септіктердің *birle* `бірге` лексемасы арқылы да жасалатын түрлері де жиі кездеседі: *Izgil budun birle* `Із-

гіл халқымен` КТҮ. 43 ; *eüm qayan birle* `ағам қағанмен бірге` КТҮ. 17 ; *Kültegin birle* `Күлтегінмен` КТҮ.; *qayanin birle* `қағаныммен`; *Qayanin birle Suja jışda sünüşdümüz* КТҮ. 35 `Қағаныммен Соңа қойнауында шайқастық` Айд. I, 179; *qırqız birle* `қырғызбен`; *altı otuz jaşıma Çek budun Qırqız birle jayı boltı* БҚ. 26 `Жиырма алты жасымда Чек халқы Қырғызбен қосылып жау болды`; *sü birle* `әскермен`; *Çaça Senün sekiz tümen sü birle sünüşdim* БҚ. 26 `Чача-сеңгүн басқарған сегіз түмен әскермен соғыстым`.

Түркі тілдері морфологиялық құрылымының жалғамалылық сипатының негізгі көрсеткіші болып табылатын қосымша морфемалардың варианттылығы үндестік заңына сәйкес тілдің әуезділігін қамтамасыз етеді.

Жалпытүркілік фонетикалық жүйеге, үндестік заңына сәйкес түркі тілдеріндегі қосымшалардың тұрақты дыбыстық тұлғасы жоқ, түбірдің дыбыстық құрамына сай вариациялық нұсқаларға бөлінеді [4, 290-291]. Қосымша морфемалардың семантикалық және грамматикалық жағынан жаңаруы олардың тұлғалық-құрылымдық тұрғыдан өзгерістерге ұшырап, фонетикалық варианттылық түзуімен қатар жүретін құбылыс. Қосымшалардың вариациялануы, корреляциялануы өздері жалғанатын түбірлер мен түбір-негіздердің фоно-морфологиялық, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, қалыптасқан жаңа сөздің немесе түрленім, өзгерім категорияларының уәждік негіздеріне сәйкес те өзгерістерге ұшырап отырады.

Қосымшалардың тұлғалық-құрылымдық варианттарын үндестік заңының ықпалымен орныққан фонетикалық нұсқалар, өзгерген морфемалардың арасына қыстырма дыбыстардың қолданылуы арқылы қалыптасқан фонетикалық варианттар, құранды-күрделі қосымшалар компоненттерінің кірігуінен пайда болған жаңа формалардың бұрынғы форманттармен тұлғалық сәйкестік түзуінен тұратын кездейсоқ варианттар құрайды [5, 27]. Түркі тілдерінің агглютинативті сапасына сай бірнеше вариациялы жалаң қосымшалар күрделі қосымшалар құрамында түрлі өзгерістерге ұшырай отырып қолданылады, үндестік заңына және өзі жалғанатын лексемалардың қасиеттеріне байланысты жаңа форманың да бірнеше тұлғалық варианттары қалыптасады. В.Котвич алтай тілдеріндегі түбір сөз құрамындағы дауыссыз дыбыс пен қосымша құрамындағы дауыссыз дыбыстардың өзара үндесуіне байланысты *t, d, l, n* дыбыстарынан басталатын қосымшалардың төрт түрлі варианты қалыптасса, олардың құрамындағы дауысты ды-

быстардың сингармониясы нәтижесінде *t, d, l, n* дыбыстарынан тұратын әр варианттың тағы да төрт түрлі нұсқасы қалыптасатынын көрсетеді [6,32]. Мәселен, шығыс септігінің $\sqrt{-tan/-ten/-tän}$, $\sqrt{-dan/-den/-dän}$, $\sqrt{-nan/-nen/-nän}$ форманттарының вариациялануы да жалғауды қабылдаушы лексеманың үндестік заңына ыңғайлануымен байланысты орныққан құбылыс.

Ұзақ мерзімге созылатын лингвоонтогенездік үдерістер барысында қосымша морфемалар белгілі семантикалық және функционалдық бағытқа қарай бейімделіп дамиды, соған сай олардың семантика-грамматикалық, функционалдық сапасы қалыптасады. Қосымша морфемалардың полисемантикалық, полифункционалдық сипаты олардың әр түрлі сөз таптарына жататын сөздерге жалғану қабілетін көрсететін поливалентті сапасы арқылы анықталады. Түркі тілдеріндегі септік жалғауларының көпфункционалдылығы көне түркі жазба ескерткіштері тілінде кездесе-

ді. Қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғауларының вариациялық парадигмасы жүйелілікке негізделген, кездейсоқ тұлғалардың қолданылуы сирек. Гомогенді қосымшалардың әр тілдегі нұсқаларын салыстыру септік жалғауларының даму бағыты анықтауға мүмкіндік береді.

Шартты қысқартулар:

Айд. I	<i>Айдаров Ф.</i> Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
Айд. II	<i>Айдаров Ф.</i> Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
Айд. III	<i>Айдаров Ф.</i> Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 бет.
КТҮ.	Күлтегін, үлкен жазба
КТк.	Күлтегін, кіші жазба
КЧ	Кули Чор ескерткіші
МЧ	Мойун Чур ескерткіші
Суд.	Суджа ескерткіші
Тар.	Тариат ескерткіші
Тон.	Тоникук ескерткіші
ЫБ	Ырық бітіг ескерткіші

Әдебиеттер

- 1 Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 783 б.
- 2 Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (ҮІІ-ІХ вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – 256 с.
- 3 Айдаров Ф. Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
- 4 Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 607 с.
- 5 Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 557 с.
- 6 Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962. – 392 с.

References

- 1 Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 783 б.
- 2 Kononov A. N. Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov (ҮІІ-ІН вв.). – Leningrad: Nauka, 1980. – 256 с.
- 3 Ajdarov F. Tonikuk eskertkishinin (ҮІІІ ғасыр) tili. – Almaty: Қазақстан, 2000. – 120 б.
- 4 Dmitriev N. K. Stroj tjurkskih jazykov. – Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1962. – 607 с.
- 5 Sravnitel'naja-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Morfologija. – Moskva: Nauka, 1988. – 557 s.
- 6 Kotvich V. Issledovanie po altajskim jazykam. – Moskva, 1962. – 392 s.

Ибраева Ж.Қ., Нәбиева Г.С.

Қостілді іскерлік қарым-қатынастың лингвистикалық талдауы (телефон арқылы әңгімелесулер мысалында)

Мақалада қарым-қатынастың ерекше түрі іскерлік қарым-қатынас мәселесі қарастырылады. Іскерлік қарым-қатынастың жалпы сипаттамасы беріліп, қостілді іскерлік қарым-қатынасқа лингвистикалық тұрғыдан талдау жасалады. Еліміздегі риелторлық іскерлік қарым-қатынастағы телефон арқылы әңгімелесу кезіндегі коммуниканттар сөйлеуінде орын алған код ауыстыру, тіл таңдау, интерференция сияқты құбылыстар айқындалады.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, іскерлік қарым-қатынас, код ауыстыру, тілді таңдау, интерференция.

Ibrayeva J.K., Nabiyeva G.S.

Linguistic analysis of bilingual business communication (on the materials of telephone conversations)

The object of the present article is business communication. In the article the description of bilingual business communication on the material of telephone conversations is provided and the linguistic analysis of bilingual business communication is made. Special attention is paid to the phenomena as code switching, choice of languages, interference in the speech of communicants in the process of telephone conversations of realtors as specific type of business communication.

Key words: communication, business communication, code switching, language choice, interference.

Ибраева Ж.Қ., Набиева Г.С.

Лингвистический анализ двуязычной деловой коммуникации (на примере телефонных бесед)

Объектом настоящей статьи является деловая коммуникация. В статье представлено описание двуязычной деловой коммуникации на примере телефонных бесед и был сделан лингвистический анализ двуязычной деловой коммуникации. Особое внимание уделяется явлениям как кодовое переключение, выбор языков, интерференция в речи коммуникантов при проведении телефонных бесед реалторов как специфического вида деловой коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, деловая коммуникация, кодовое переключение, выбор языка, интерференция.

**ҚОСТИЛДІ ІСКЕРЛІК
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
ТАЛДАУЫ (телефон
арқылы әңгімелесулер
мысалында)**

Лингвистика ғылымы соңғы жылдары көптеген жаңа бағыттарды қамтып, ғылыми-теориялық және практикалық жағынан кең өріс алып, дамып келеді. Мұндай бағыттар қазіргі өмір талабы мен уақыт сұранысына сәйкес пайда болып отырғаны белгілі. Қазірде заман талабына сай тілдік қатынастар теориясы, әсіресе, көптілділік, код ауыстыру, тіл таңдау, интерференция секілді құбылыстарға айрықша көңіл аударылуда. Сондықтан, іскери қарым-қатынас барысында орын алатын жоғарыда аталған тілдік құбылыстарды зерттеу аса өзекті мәселердің бірі болып табылады.

Іскери қарым-қатынас дегеніміз – ресми қарым-қатынас саласында болатын коммуниканттардың жалпы құқығы мен мақсаттарына байланысты нақты мәселені шешуге қабілетті және қажетті нәтижеге бағытталған коммуникация. Іскери қарым-қатынас деп қызметтік салада адамдар арасындағы байланысты дамытуға бағытталған күрделі де жоспарлы үдерісті атаймыз [1].

Қарым-қатынастың негізгі түрі ретінде іскерлік қарым-қатынас төмендегідей формаларда жүзеге асады:

– Іскерлік әңгімелесу – белгілі бір мәселелер мен сұрақтар бойынша ақпарат немесе пікір алмасу. Іскерлік әңгімелесу келесі қызметтерді атқарады: бір іскерлік сала қызметкерлерінің өзара қарым-қатынасы; жұмыс бабындағы ортақ ойларды іздеу, ұсыну, құрастыру; іскерлік іс-шараларды бақылау мен бағыттау. Іскерлік қарым-қатынас тікелей немесе телефон арқылы көлденең жүзеге асуы мүмкін. Іскерлік қарым-қатынастың бұл формасы келіссөз үдерісінің бір элементі бола алады.

– Іскерлік келіссөздер – мүдделі тараптардың қарым-қатынасы барысындағы келісілген ортақ шешім қабылдаудың негізгі құралы. Іскерлік келіссөздер әрдайым нақты мақсатқа бағытталады және келісімшарт пен келісімге қол қоюды көздейді.

– Сұхбаттасу (іскерлік) – жұмысқа қабылдау, жұмыстан шығару сияқты кадрлық мәселелерді шешу үдерісі.

– Пікірталас, бәс – пікірлердің соқтығысы, қандай да бір мәселе бойынша келіспеушіліктер, өз пікірінді сақтап қалу мақсатындағы күрес. Дискуссия, дебат, сөз айтыстыру арқылы жүзеге асады.

– Искерлік мәжіліс – бір топ мамандардың қандай да бір мәселені ашық түрде ұжымдық талқылауы.

– Тұсаукесер, таныстыру рәсімі – белгісіз, танымал емес өнімді немесе өндірушіні мүдделі көрерменге алғашқы, ресми таныстыру. Тұсаукесер арқылы болашақ тұтынушыларды нақты сол өнімді немесе қызметті қолдануға, сатып алуға үндейді.

– Саудаласу – үздігін таңдау мақсатында тапсырысты мердігерлердің арасында жариялау. Саудаласу нәтижесінде ең тиімді ұсыныс жасаған іскери серіктеспен заңды ымыра жасалады.

– Искерлік хат алмасу – ақпараттық хабарламаны таратудағы түрлі мазмұндағы құжаттардың жалпылама атауы.

– Баспасөз-конференциясы – белгілі бір әлеуметтік маңызы бар жаңалық орын алған кезде онымен бөлісу үшін танымал тұлға немесе ұйымның БАҚ өкілдерімен кездесуі [2].

Жоғарыда көрсетілген іскерлік қарым-қатынас түрлерінің әрқайсысының қатысушылары және қарым-қатынас тақырыбы әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, барлығы іскерлік этикаға негізделіп құрылуы тиіс.

Искерлік қарым-қатынас түрлерінің бірі – жылжымайтын мүлікті алып-сату, жалға беру операцияларын жүзеге асыруға бағытталған қарым-қатынас. Осы орайда, іскерлік қарым-қатынас түрі ретінде риелторлық қызметтің отандық ғылымда көп зерттелмегенін айта кеткен жөн секілді. Салыстырмалы түрде әлеуметтану, менеджмент және басқарудың теориясы мен практикасы салаларында зерттеулер жүргізілген. Дегенмен, бұл саладағы іскерлік қарым-қатынаста тіл, тіл таңдау, сөйлеу тактикаларын меңгеру, вербалды және бейвербалды қатынастардың ерекшеліктері сияқты тілдік факторлар маңызды рөл атқаратындықтан, тілдік тұрғыдан зерттелуді әлі де талап етеді.

Риелторлық қызмет саласында телефон арқылы іскерлік әңгімелесу ерекше орынға ие. Себебі, телефон арқылы іскерлік әңгіме жүргізу уақыт үнемдеуге септігін тигізеді. Телефон арқылы әңгімелесу бүгінгі таңда іскерлік қарым-қатынас орнатудың кең тараған түрі. Телетайптар мен факстер соның бір бөлшегі ғана. Сондықтан, телефон арқылы іскерлік әңгімелесудің біліктерін меңгеру аса қажет.

М.С. Узеринаның пайымдауынша іскер адамдардың телефон арқылы қарым-қатынас орната білу қабілеті жеке тұлғаның және тұтастай мекеменің абыройына әсер етеді. Ғалымның есептеуінше, әрбір телефон арқылы әңгімелесу

шамамен 3-5 минутқа созылады. Сәйкесінше, кез келген мекеменің жетекшісі бір күнгі уақытының 2-2,5 сағатын, кейде 3-4,5 сағатын телефон арқылы іскерлік әңгімелесуге жұмсайды [3]. Телефон арқылы жүргізілетін іскерлік әңгімелер қалыпты жұмыс тәртібін бұзады, әрбір 10-30 минут сайын шалынатын қоңыраулар жұмыс бабындағы нақты мәселеге көңіл бөлуге кедергі келтіреді.

Мақалада еліміздегі риелторлық іскерлік қатынастағы телефон арқылы әңгімелесу кезіндегі коммуниканттардың сөйлеу ерекшеліктері айқындалды. Орта есеппен іскер адамдар телефон арқылы келіссөздерге жұмыс уақытының 25%-ын жұмсайды. Ал, риелторлық агенттіктерде бұл көрсеткіш бірнеше есе ұлғаяды, себебі, телефон бұл қызметте басты еңбек құралы болып есептеледі. Себебі, риелторлық компаниялардың қызметі тікелей телефонға тәуелді. Көп жағдайда риелторлық агенттіктер мен олардың қызметіне мұқтаж азаматтар арасындағы таныстық дәл осы телефон арқылы әңгімелесуден басталады. Әрі қарайғы серіктестіктің жалғасын табуы да риелтор мен потенциалды сатушы, не сатып алушы арасында болған әңгімелесуге байланысты. Сондықтан, бәсекесі зор жылжымайтын мүлік нарығындағы телефон арқылы әңгімелесуге тілдік талдау жасауды жөн деп санадық.

Талдау барысында іскерлік әңгімелесудің 60%-ы күннің бірінші жартысында орын алатыны анықталды. Осыған байланысты екі жақтағы коммуникант та қысқа әңгіме жүргізе білуі және серіктесінің айтқанына жылдам әрекет етіп, ыңғайлана алуы тиіс. Қысқаша әңгімелесудің болжалды жоспары мынадай болуы мүмкін (3 минутқа созылған әңгімелесу).

Бақылау барысында серіктесін мәселе бойынша ақпараттандыруға 30-50 секунд; таныстыру рәсімі 25-30 секунд; мәселені талқылау 105-120 секунд; нақтылау мақсатындағы қосымша сұрақтарға 20-25 секунд кететіні анықталды.

Қазақстандық іскерлік қарым-қатынаста тілдерді меңгеру маңызды рөл атқарады. Өйткені, Қазақстандағы тілдік жағдай билингвалды және тілді қолданудың кез келген саласында қазақ және орыс тілдері қызмет етеді. Ал, көстiлдi қарым-қатынас ерекшеліктерінің бірі код ауыстыру мен код араластыру.

Тілдік қатынас теориясында код ауыстыру негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл құбылысты зерттеумен ХХ ғасырдың 50-жылдары У. Вайнрайх пен Э. Хауген айналыса бастаған. У. Вайнрайх өмір бойына кез келген индивид белгілі бір дәрежеде бірнеше тілдік жүйені меңгере-

ді деп пайымдай келе, «код ауыстыру» терминін қолданысқа енгізеді. Код ауыстыру – А және Б тілдерінің бір коммуникативтік акт барысында кезектесіп қолданылуы [4]. Берілген дефинияға сүйене отырып, зерттеушілер бұл құбылысты өздерінше анықтайды. Бүгінге дейін бұл құбылыстың жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. Себебі, бұл мәселе лингвистикамен қатар, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, шет тілдерін оқыту әдістемесі сияқты басқа да ғылымдардың зерттеу нысаны болып отыр.

Код ауыстыру мынадай түрлерге жіктеледі:

Қосылу (присоединение) – басқа тілдегі сөздің фраза соңына қосылуы.

Сыртқы код ауыстыру – екі не одан да көп тілде толық фразалар арасындағы код ауыстыру.

Ішкі код ауыстыру – шет тілдік сөзді сөйленіс ортасына қосу.

Код ауыстыру белгілі бір тілде мүлде баламасы жоқ сөздерді қолдану кезін де кездеседі.

Мысалы, берілген диалог арқылы риелторлық іскерлік қатынастағы код ауыстыру құбылысы талданады (*риелтор* – әйел адам, 50 жас шамасында, ұлты – қазақ; *жалға алушы* – әйел адам, 23 жаста, ұлты – қазақ):

N: Сәлеметсіз бе?

P: Аха, тыңдап тұрмын

N: Біз /объявленииен /хабарласып тұрмыз, /однокомнатный квартира /туралы білейін деп едік

P: Иә, иә, /Джамбуладағы ма?

N: Аха, /Джамбула-Байтұрсыновадағы, /қаншасыншы /этаж?

P: Екінші /этаж, /жақсы /квартира, /состояниесі хороший, евроремонт, санузел совмещенный, телефон, интернет, холодильник, стиральный машина-автомат, телевизор, /барлық/мебелімен...

N: Тате, бағасы қанша?

P: 65 мың, неше адамсыңдар?

N: Екі қызбыз, студентпіз ғой

P: Ааа, /КазАТК ма?

N: Жоқ, /КазГУ

P: А, КазГУ /ма? КазГУ /жақта да /квартиралар /бар негізі, бірақ олар /жилой комплексе, /сендерге қымбат боп кететін шығар... /В принципе, Джамбула /жақтан да девяткамен /прямой /бара аласыңдар...

N: Тате, қашан көрсе болады?

P: Сендер қанша ай тұрасыңдар

N: Длительный срокқа

P: Хорошо, /онда мен қазір бір 15-20 мин. кейін осы /номерге хабарласам.

N: Рахмет, сау болыңыз

P: Аха, қазір /звондап, жауабын айтамын.

Берілген мысалдан Қазақстандағы көп ұшырасатын код ауыстырудың айқын көріністерін тамашалауға болады. Еліміздегі тілдік жағдаятқа орай қазақстандықтар сөйлеуінде код ауыстыру қазақ тілінен орыс тіліне немесе керісінше орыс тілінен қазақ тіліне ауысу және еліміздегі басқа этностар тілдерінен орыс, қазақ тілдеріне ауысуынан көрінеді.

Зерттеу барысында код ауыстыру келесі сөз таптарын қолдану барысында жиі орын алатыны анықталды (1-кесте):

Сөз табы	Қазақ тілі	Орыс тілі	Барлығы
Зат есім	6	20	26
Сын есім	3	7	10
Сан есім	1	1	2
Есімдік	8	-	8
Етістік	-	1	17
Үстеу	-	-	
Еліктеу сөз	-	-	
Шылау	-	-	
Одағай	-	-	
Жалпы код ауыстыру саны - 29			

Жоғарыдағы тілдесімде жалпы саны 29 рет код ауыстыру саналды. Сөз таптары арасынан зат есімде 20, сын есімде 7, сан есімде 1, етістікте 1 рет код ауыстыру орын алды.

Берілген кестеден байқағанымыздай, сөйленіс барысындағы код ауыстырудың көбі зат есімдердің деңгейінде (76,2%) орын алған. Мәселен, *объявление, квартира, санузел, этаж, состояние, интернет, евроремонт, холодильник, телевизор, стиральная машина* және т.б. күнделікті қолданыстағы зат есімдер мен тұрмыстық зат атауларының барлығының дерлік қазақша баламалары (*объявление – хабарландыру; квартира – пәтер; этаж – қабат; состояние – жағдайы, қалпы; интернет – галамтор; евроремонт – еврожөндеу; холодильник – тоңазытқыш; телевизор – теледидар; стиральная машина – кір жуғыш машина*) бар. Оған қоса, риелторлар сөйлеуінде *ком.услуга (коммуналдық қызмет), кварт.плата, (пәтерақы), пол (еден), теплый пол (жылы еден), умывальник (қолжуғыш), пластиковые окна (пластикалық терезе), подвесной потолок (аспалы төбе), стена (қабырға, жар, дуал), обой (тұсқағаз), кухня (ас үй), душ (себезгі) сияқты жалпы атаулар мен микроволновка (микротолқынды пеш), цветной*

телевизор (түрлі түсті теледидар), полка (сөрпе), стол (үстел) сияқты қазақша баламалары бар, бірақ әлде де сөйлеушілер арасында орысша нұсқасы қолданылатын сөздер және сөз тіркестері көп кездеседі. Бұдан келіп шығатын нәтиже аталған сөздердің қазақша баламасы әлі де болса қоғамда кең қолданыс тауып үлгермеген. Өзге тілдің сөздерін араластырып сөйлеу саналы және бейсаналы түрде орын алатындықтан, сөйлеушінің менталды лексиконынан қалыптасқан, күнделікте естіп-біліп жүрген сөздерді автоматты түрде қолданады. Код ауыстыру жекелеген сөздер деңгейінде көп ұшырасады. Себебі, жеке сөздер деңгейінде орын алған код ауыстыру кезінде сөйлемнің морфологиялық және синтаксистік құрылымына айтарлықтай нұқсан келтірілмейді.

Жиілігі жағынан код ауыстыру жиі кездесетін келесі сөз табы – сын есім. Бұл жиілік сын есімдердің бейімделу механизмінің қарапайымдылығымен түсіндіріледі. Өйткені, қазақ тіліндегі сын есімдер сөйленіс құру кезінде қосымша грамматикалық рәсімделуді талап етпейді.

Жоғарыдағы сөйленісте *стиральный машин, хороший состояние, совмещенный санузел, однокомнатный квартира, жилой комплекс, длительный срок сияқты сөздерден басқа крытый парковка, горячий/холодный вода, подвесной потолок, теплый пол, центральный канализация, изолированный комнаты, частично мебелированный, совмещенный санузел, пожарный сигнализация, круглосуточный видеонаблюдение, круглосуточный охрана, черновой отделка, чистовой отделка, пластиковые окна, охраняемый стоянка, однокомнатный квартира, кабельный телевидение, бытовой техника, встроенный кухня, хороший квартира, газовый плита, удобный квартира, уличный освящение, ванный комната, спальный комната, детский комната, приватизированный общежитие, центральный отопление, отремонтированный квартират.с.с.* сөз тіркестері жиі кездеседі. Берілген сөз тіркестерінде грамматикалық қателерді аңғармау мүмкін емес. Зат сипатын айқындау мақсатында орыс тіліндегі зат атауына орыс тіліндегі сын есім тіркесіп берілген, бірақ қазақ тілінде род категориясының болмауы тіркестердің қате құрылуына себеп болып тұр.

Бәрімізге мәлім, *род категориясы* орыс тіліне тән негізгі категориялардың бірі. Орыс тілінде сын есімдер сөйлемде көбіне көп анықтауыш қызметін атқарады. Сондай-ақ, анықталатын зат есімнің қай септікте, род категориясында, жекеше не көпше түрде тұрғанына қарай сын есім-

дер үнемі ыңғайланады. Барлық түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде род категориясы тек қана ер немесе әйел жынысты білдіретін зат есімдермен ғана мағыналық тұрғыдан байланысты. Сондықтан, анықтауыш пен анықталатын сөз арасында орыс тіліндегідей «согласование» де жоқ. Мысалы: жақсы адам – хороший человек; жақсы – хорошее дело; жақсы жұмыс – хорошая работа.

Қазақ тілінде род категориясының болмауын ғалымдар былай түсіндіреді: «В казахском языке одному притяжательному местоимению соответствуют три в русском: *мен* «мой, моя, мое». Притяжательные местоимения имеют форму вежливости во II лице ед. и мн. ч.: Сіздің «Ваш, Ваша, Ваше» (ед.ч.); Сіздердің «Ваш, Ваша, Ваше» (мн. ч.)».

Сын есім қосымшасы зат есімнің род категориясын ескермей тұр. Дұрысы, сөз тіркесінің басыңқы сыңары «*женского рода*» болғандықтан, оған тіркесетін сын есім де сол *род* категориясынан болуы тиіс еді. Зерттеу барысында риелторлар және тұтынушылар тілінде 96 аталғандай мысал кездесті.

Код ауыстырудың етістіктер деңгейінде салыстырмалы түрде сирек кездесуі сөйленістің синтаксистік құрылымымен байланысты. Етістік көп жағдайда баяндауыш қызметін атқарып, сәйкесінше сөйлемнің предикативті негізін құрайды. Ал, сөйленіс құру барысында билингвтер көбіне көп предикативтің үстем тілдегі нұсқасын қолданады. Сонымен қатар, етістіктердің бейімделу механизмі тілдердің әртүрлі құрылымдарын ескере келе, кешенді сипатқа ие.

Еліміздегі риелторлық іскерлік қатынас кезінде орын алатын код ауыстырудың тағы бір мысалы аббревиатуралар бола алады. Аббревиатура (итал. *abbreviatura*, *ab* - қысқару, *brevio* - қысқа сөзінен) – негізгі сөз тіркестеріне енетін бастапқы сөздердыбыстарынан немесе бастапқы әріптерден жасалған сөз [5]. Зерттеу материалында ҚазҰУ, ҚазКжБА секілді ЖОО аттарының орысша баламалары (КазГУ, КазАТК) кездеседі. Кеңестік кезеңнен сақталып қалған бұл атаулардың қазақша нұсқасы қазірге дейін кең қолданыс таппай отыр.

Код ауыстырумен қатар, интерференция да риелтор және тұтынушы тілінде айқын байқалады. Интерференция (лат. *Inter* – аралық, өзара, лат. *Ferio* – тиісемін) – қостілділік (көптілділік) жағдайында тілдердің бір-біріне әсер етуі- интерференция екі тілді игерген адамның сөзінде шеттілдік акцент түрінде пайда болады. Ол

тұрақты немесе ауыспалы болуы мүмкін. Интерференция тілдің барлық деңгейіне де қатысты, дегенмен фонетикадаөте айқын байқалады. Интерференция құбылысы іске асу тәсілі жағынан фонологиядағы диахрониялық өзгерістерге жақын. Бұрынырақта орын алған Интерференция тіл жүйесінде субстрат, суперстрат түрінде сақталуы мүмкін [6]. Сроққа, комплексте, мебілімен, девяткамен, объявлениимен, квартиралар, состояниесі, номерге, звондап сияқты сөздер мен Джамбуладағы, Байтурсыновадағы сияқты көше атаулардың түбірі орыс тілінен қосымшасы қазақ тілінен болатын интерференция мысалдары риелтор сөйлеуінде жиі ұшырасады. Өйткені, интерференцияда код ауыстыруға қарағанда толық фразалар ауысуы емес, қазақ және орыс тілдері сияқты бір кеңістікте ұзақ уақыт бойы қатынасқан тілдердің бір-біріне әсер етуінен болатын осы іспетті құбылыстар орын алады.

Сонымен қатар, жылжымайтын мүлік саласындағы іскерлік әңгімелесулер барысындағы код ауыстыру жағдайларында ескеретін бір мәселе бар. Жылжымайтын мүлікті алып-сату және жалға берумен айналысатын агенттер көп жағдайда алдын ала арнайы дайындықтан өткен мамандар. Олардың сөйлеуі көп жағдайда жоспарланған және арнайы шаблондардан тұрады. Кей жағдайда код ауыстыру риелтор немесе керісінше тұтынушы тактикасына сай ойластырылған, яғни, мақсатты болуы мүмкін. Қарым-қатынас барысында код ауыстыру коммуникативтік серіктесінің ойын бір мәселеге ерекше тоғыстыруда, бір мәселеге ерекше көңіл бөлуде немесе тыңдаушы назарын басқа арнаға ауыстыру сияқты әр түрлі мақсатта қолданылады. Мысалы:

Р: Алло, добрый день, я звоню по объявлению, оно еще актуально?

Н: Здравствуйте..., на счет квартиры, да?

Р: Да, можете ее описать? Я вот вижу на сайте...

Н: А вы семейный? Мы только семейным хотим

Р: Я представитель агентства недвижимости «N» и у нас есть потенциальные клиенты, ко-

торые ищут как раз квартиру в вашем радиусе

Н: А риелторсындар ма? Біз как раз хотели риелторларға обратиться, уже екі жарым ай болды, никак сдавать ете алмай жүрміз

Р: Ну вот, видите, «тілегенің алдыңнан іздемей -ақ табылар» деуші ма еді?! Анай, тогда сізбен қалай кездесуге болады. Обсудить етейік, біз клиенттерге көрсетейік. Только, 3% комиссия бар, знаете же.

Берілген тілдесімнен код ауыстыру белгілі бір стратегиямен жүзеге асып тұрғанын байқауға болады. Тұтынушының сеніміне кіріп, оның алдында жағымды образ қалыптастыру үшін риелтор арнайы сөз орамдарын пайдаланып, бір тілден екінші тілге код ауыстырып тұр. Толығымен белгілі бір стратегияға құрылған риелтор сөйлеуінен арнайы код ауыстыруларды көптеп аңғаруға болады.

Талдау нәтижесінде код ауыстырудың төмендегідей себептері айқындалды:

1) код ауыстыру қостілді диалогтың коммуникативтік стратегиясын жүзеге асырудағы тілдік құрал;

2) код ауыстырудың кең тараған түрі – фразеаралық немесе сөйлем ішіндегі код ауыстырулар;

3) лексика-семантикалық бірлік ретінде код ауыстырулар зат есімдер және сын есімдерде көбірек орын алады;

4) код ауыстырулар ақпаратты анықтау, түсіндіру, акценттеу, т.с.с. функциялар атқарады;

5) код ауыстырулар диалогтың прагматикалық жағына байланысты болып келеді.

Жеке меншіктегі риелторлық қатынастарда орыс тілі әлі де болса басым тұр. Еліміздегі мемлекеттік тұрғын-үй бағдарламалары мен жеке меншіктегі риелторлық компаниялар қызметінің басым түрде орыс тілінде жүргізілуі, еліміздің көпэтносты екендігімен де түсіндіріледі. Себебі, орыс тілі еліміздегі өзге ұлт өкілдерінің өзара қарым-қатынас құралы қызметін атқарады. Жылжымайтын мүлік агенттіктерінің қызметін тек қазақ ұлты ғана емес, басқа да этностар пайдаланатындықтан, еліміздегі аталған қызмет түрінде орыс тілінің үстемдік етуінің тағы бір себебі бола алады.

Әдебиеттер

- 1 Оксфорд сөздігі. Әлеуметтану / ред. Маршалл Г. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 629 б.
- 2 Подопригора М.Г. Деловая этика: Учебное пособие. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2012. – 116 с.
- 3 Узерина М.С. Этика делового общения: Учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2004. – 72 с.
- 4 Weinreich U. Languages in Contact. – N.Y., 1953 (1st ed.).

- 5 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.
- 6 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005. – 440 б.

References

- 1 Oksford sөzdigi. Әлеуметтану / red. Marshall G. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 629 б.
- 2 Podoprigora M.G. Delovaja jetika: Uchebnoe posobie. – Taganrog: TTI JuFU, 2012. – 116 s.
- 3 Uzerina M.S. Jetika delovogo obshhenija: Uchebnoe posobie. – Ul'janovsk: UIGTU, 2004. – 72 s.
- 4 Weinreich U. Languages in Contact. – N.Y, 1953 (1st ed.).
- 5 Қазақ тілі. Jenciklopedija. – Алматы: Қазақстан Respublikasy Bilim, мәдениет және денсаулық сақтау ministrliги, Қазақстан даму instituty, 1998. – 509 б.
- 6 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005. – 440 б.

Киынова Ж.К.

**Когнитивные модели слов
с пространственно-временной
семантикой в русской
языковой картине мира**

Статья посвящена описанию когнитивных моделей слов с пространственно-временной семантикой в русской языковой картине мира. Автор рассматривает особенности языкового отражения культурно-философской категории времени в средневековой культуре в противопоставлении с современным значением времени как социального явления. Приводятся примеры из Библии и исторических словарей русского языка, на основе которых иллюстрируются архаичные представления русского народа о мире, которые не утрачены языком, но уже не осознаются носителями современного русского языка. Прослеживается семантическая история слов с пространственно-временной семантикой. Приводятся примеры употребления слов, связанных с библейской тематикой и раскрывающих особенности философского отношения к жизни. Особое внимание уделено метафорам, отражающим архаические модели концептуализации мира, а также способам метафорического выражения восприятия времени. Сопоставление архаичного и современного языкового сознания проводится на основе бинарных оппозиций: век / время, минута / час; время/пора.

Ключевые слова: пространство и время, русская языковая картина мира, мифолого-религиозная картина мира, архаичное сознание, сакральный текст.

Kiynova Zh. K.

**Cognitive models of words with
space-temporal semantics in the
Russian language picture of the
world**

Article is devoted to the description of cognitive models of words with existential semantics in the Russian language picture of the world. The author considers features of language reflection of cultural and philosophical category of time in medieval culture in opposition with modern value of time as social phenomenon. Examples from the Bible and historical dictionaries of Russian on the basis of which archaic ideas of the Russian people of the world which aren't lost by language are illustrated are given, but aren't realized by carriers of modern Russian any more. The semantic story of words with existential semantics is traced. Examples of the use of the words connected with bible subject and revealing features of the philosophical relation to life are given. Special attention is paid to the metaphors reflecting archaic models of conceptualization of the world and also ways of metaphorical expression of perception of time. Comparison of archaic and modern language consciousness is carried out on the basis of binary oppositions: century/time, minute/hour; time/time.

Key words: space and time, Russian language picture of the world, mifologo-religious picture of the world, archaic consciousness, sacral text.

Қиынова Ж.Қ.

**Әлемнің орыс тілдік
бейнесіндегі уақыт-кеңістік
семантикасына ие сөздердің
когнитивтік модельдері**

Мақала әлемнің орыс тілдік бейнесіндегі уақыт-кеңістік семантикасына ие сөздердің когнитивтік модельдерін сипаттауға арналады. Автор ортағасырлық мәдениетіндегі уақыт мәдени-философиялық категориясының тілдік бейнелеу ерекшеліктерін қарастырады және оны уақыттың әлеуметтік құбылыс болып табылатын қазіргі заманауи мағынасымен салыстырады. Библия және орыс тілінің тарихи сөздіктерінен орыс халқының әлем туралы архаикалық түсініктерін айқындайтын мысалдар келтіріледі. Олар тілде сақталғанымен, қазіргі орыс тілінде сөйлейтін адамдардың санасында көрініс таппайтындығы туралы пікір талқыланады. Уақыт-кеңістік семантикасына ие сөздердің семантикалық тарихы қарастырылады. Библиялық тақырыппен байланысты және өмірге философиялық көз қарас ерекшеліктерін пайымдайтын сөздердің қолданылу мысалдары келтіріледі. Әлем бейнелеуіндегі архаикалық модельдерді сипаттайтын метафораларға және уақыт мағынасын білдіретін сөздер мен тіркестірдің метафолану тәсілдеріне ерекше назар аударылады. Архаикалық және қазіргі тілдік сананың салыстырылуы келесі бинарлық жұптар арқылы іске асады: ғасыр / уақыт; минут / сағат; уақыт/ мезгіл.

Түйін сөздер: уақыт-кеңістік, әлемнің орыс тілдік бейнесі, әлемнің діни-мифологиялық бейнесі, архаикалық сана, сакральдық мәтін.

**КОГНИТИВНЫЕ
МОДЕЛИ СЛОВ С
ПРОСТРАНСТВЕННО-
ВРЕМЕННОЙ
СЕМАНТИКОЙ
В РУССКОЙ
ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ
МИРА**

Русская ментальность тесно связана с православной ментальностью, христианской добродетелью, нравственностью и ценностным осмыслением мира, что находит свое непосредственное отражение в церковнославянской лексике, отражающей элементы концептуальной схемы языка культа и культуры, происхождение которого было связано с нуждами христианского богослужения. Именно глубокое миропредставление древних предков, их восприятие мира в структурировании и интерпретации его образа является удивительным и ценным наследием, составляющим интегральную часть когнитивного опыта человечества.

Изучение пространственно-временных отношений с точки зрения их культурно-исторических проявлений в языке всегда находилось в поле зрения исследователей. Являясь основным атрибутом материи и основной формой бытия, пространство и время, считаются базовыми понятиями науки, философии и культуры. Идея антропоцентричности языка проявляется в субъективности многих языковых категорий, поэтому относительность пространственно-временных характеристик связано с присвоением их субъектом. При этом такие субъективные характеристики исключены геометрическим пространством, где местоположение определяется в точных метрических терминах.

Понятие «время» как одно из базовых культурно-философских категорий в мифолого-религиозной картине мира тесно связано с архаическими когнитивными моделями. Языковая концептуализация категории времени как «вместилища событий» – это отражение в языковом сознании элементов объективного мира. Основу религиозного сознания составили мифологические представления глубокой древности, согласно которым *время* понималось как экзистенциальная категория, так как временем измерялась движение человека к смерти, так как сама жизнь человека на земле осмыслялась как временная. Именно макромир космоса (смена фаз луны, восходы и заходы солнца, приливы и отливы, смена времен года и т.д.) установил устойчивый циклический процесс и укрепил в убеждении, что время, наряду с пространством, образует динамическое измерение мира. В религиозно-мифологическом мировоззрении природные явле-

ния описываются человеком только в той мере, в какой они вторгаются в его бытие и определяют жизнь и само человеческое существование, его прагматическое отношение к природе.

В первородной, наивно обобщенной модели мира пространство представляется как пустое неограниченное вместилище, заполненное вещами, которые существуют и движутся во времени. Стало быть, время в обыденном сознании – мерило вещей и событий: **Время же есть спротягаемо мира (мѣра) съставленіа, въ немже всяко мѣрится, движениіе ли звѣздъ, ли животъ, ли что таковыхъ** [1, с. 3319]. Время как мера земного бытия представлялось как ограниченное, определенное пространство: **Въздадѣть кмоу плоды въ врѣмена своя; Врѣмене на се трѣвоуктъся, и потъ мъногъ и троудъ** [1, 3319]. Исконное понимание времени определяется библейской картиной мира, языком времени Ветхого и Нового Завета, поэтому обращение к сакральным текстам помогает понять феномен «языка времени».

В славистике наибольший вклад в изучение проблемы пространственно-временных представлений в древнерусской литературе внес академик Д.С. Лихачев, по мнению которого «наиболее древние представления о времени, засвидетельствованные русским языком, не были в той мере эгоцентричны, как эгоцентричны наши современные представления. Сейчас мы представляем будущее впереди себя, прошлое позади себя, настоящее где-то рядом с собой, как бы окружающим нас. Летописцы говорили о «передних» князьях – о князьях далекого прошлого. Прошлое было где-то впереди, в начале событий, ряд которых не соотносился в с воспринимающим его субъектом. «Задние» события были событиями настоящего или будущего» [2, 158].

Противопоставление *времени* и *вечности* – это противопоставление божественного и земного, сакрального и социального, ограниченного и бесконечного, количественного и качественного: **Вѣкъ бо ни врѣмѣ есть, ни врѣмене часть; не числьно бо оубо; нъ еже намъ врѣмѣ, слънъчьнѣимъ прѣхоженнемъ чьтомо, се присносъжцимъ** [1, 484]. *Вечность* была полностью сакрализована и потому была вовлечена в действие божественного императива: **Раздрѣши Гбъ вѣкъ чѣка ради, и раздѣли к на времена и лѣта, на мци, и дни, и часы** [1, 484]. В старославянском языке слово *вѣкъ* развивает переносное значение ‘мир’ как творение Божие, поэтому само понятие «жизнь» соотносится с вечностью. Изу-

чение когнитивных моделей восприятия мира в средневековой культуре позволяет описать ценностное осмысление понятия «время», которое «в языковом сознании средневекового человека было привязано не только к природным явлениям, к смене дня и ночи и чередованию времен года, но и к церковному календарю, к расписанию богослужений, т.е. оно было сакрализовано: существовало время определенных молитв, время богослужений, время поста, время церковных праздников и т.д.» [3, 203].

Само понятие *века* изначально соотносилось с *жизнью*. Так, в «Материалах для словаря древнерусского языка» И.И. Срезневского слово *век* имеет несколько значений: *вечность, время, тысячелетие*. Однако самым первым и основным значением явилось «жизнь человека»: **Вѣкъ бо речеться и когождо чѣлка житье; животъ вѣчьныи; Уже бо мало нашего живота и вѣка; Въ княжихъ крамолахъ вѣци челоукомъ скратиша** [1, 484]. Современное значение этого слова в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова толкуется как: **1.** То же, что столетие (в 1 знач.) *Двадцатый век. Событие века.* **2.** Исторический период, эпоха, характеризующаяся чем-н. (по отношению к орудиям труда, производству, научным открытиям). *Каменный, железный, бронзовый в. Атомный, космический в.* **3.** Чья-н. жизнь, существование. *Много повидал на своем веку (за свой долгий век).* **4.** Век, в знач. нареч. Очень долго или очень давно (прост.). *Целый век не виделись* [4, 76]. В современном русском языке слово *век* сузило свою предметную область, вытеснив из активного употребления основные его такие значения, как *жизнь, вечность, время*. Только в третьем значении находит отражение историко-культурная «память» слова (когождо чѣлка житье), сохранившаяся во многих пословицах и поговорках, транслирующих своеобразную «философию» русской культуры: *на своем веку, на моем веку, на мой век хватит, в кои-то век, век живи – век учись, во веки веков*. Именно в паремиях сохраняются «отголоски» архаичной концептуализации мира – мира идеального, в котором отражается нравственный опыт человека, его духовная жизнь, интерес к слову, стремление разобраться в этих сложных понятиях, объяснить устройство мира и, опираясь на нравственные ориентиры, найти способы выживания в нем.

Именно такие свойства времени, как необратимость (однонаправленность), размерность, непрерывность, связность, длительность, неповторяемость, стихийно познаваемые чело-

веком в процессе его исторического развития, нашли отражение как в системе временных значений, так и в системе лексики. Так в языке стали появляться слова для обозначения временных единиц, начиная с времен года, составляющих целый цикл – *год*, и, заканчивая самым минимальным отрезком времени – *секундой*, и такими ее образными ассоциациями, как *миг*, *мгновение*. Наряду с этим, история языка выделяет и такую единицу времени, как *стража* – время между сменами караула (как мера времени). Слово *година* означало в русском языке тот же отрезок времени, что и *час*, лишь позже это слово *a* стало обобщенным названием времени – неопределенное время. Русское слово *год* или сербское и болгарское *година* означали время вообще.

Наиболее маркированным в русской языковой картине времени является *час*, обозначающий не только определенное время суток (количественное значение), но и обладающий, в большей степени, качественной спецификацией: время – как «вместилище» событий. Связь *часа* с библейской тематикой определяет такие его характеристики, как «духовность», «судьбозначимость», «неизбежность». Причем такими характеристиками «обладает» форма единственного числа – *час*, ср.: *Настал час разлуки*. По сравнению с формой множественного числа *час* обладает неким потенциалом неопределенности и возможностью к обобщению, типологизации описываемого временного отрезка: *час (а не часы) расплаты*, *час (а не часы) возмужания/ становления личности*, *о часе (а не о часах) прозрения нации*. Такие сочетания позволяют говорить о том, что *час* описывает духовное и ментальное, а не физиологическую сферу – сферу природных ритмов и закономерностей.

Реалистичность *дня*, как размерности времени, и умозрительность *часа*, т.е. некое идеальное пространство, соответствуют этимологии этих слов: *день* связан со зрительным образом в значении «светлое время суток» – **di* – «сиять, излучать свет», *день* описывает некое пространственно-временное единство; *час* обозначает время активное, «срочное», не имеет пространственных характеристик и поэтому описывает внутреннее созерцание и задает область локализации событий. Если рассматривать эту оппозицию в ракурсе языкового сознания носителей языка, то *час*, *мгновение*, *минута*, *миг* проецируют события на внутренний мир и именно они предназначены для описания ментального плана жизни. *День*, как и *дни*, *времена*, *век*, *эпоха*, *годы*, *лета*, опи-

сывает мир внешний. Иначе говоря, первые – это темпоральные спецификаторы качества времени (события), а вторые – это названия отрезков жизненного пространства, отмеченного событием, т.е. вместилища событий. В обоих случаях мы видим «идею реализации жизненного пути, на котором *день* и *час* отмечают «вехи», при этом *день* акцентирует в этом «пути» внешнее, быть может, публичное (*день всеобщего торжества*, *день признания*, *славы*), а *час* – внутреннее, интимное (*час прозрения*, *постижения*). Именно *час* способен к описанию «тайных сроков», указывающих на осуществление события в пространстве внутреннего созерцания» [5, 97].

Интуитивное восприятие времени, обусловленное самой человеческой деятельностью, переосмысливается во многих языках в качестве одушевленной сущности: *время бежит*. Такое уподобление конкретному происходит в метафоре, когда время как бы «присваивается» субъектом – очеловечивается, одушевляется: *в мое время*, *в свое время*, *твое время вышло*, *его время истекло*. Время образно описывается как в предикативных метафорах (*время идет*, *течет*, *бежит*, *летит*, *мчится*), так и в субстантивных (*поток времени*, *течение времени*). В русском языке существуют различные способы метафорического выражения восприятия времени: метафоры, описывающие время как поток, т.е. как стационарную систему, метафоры, описывающие линейную векторную модель времени, метафоры, описывающие сериацию, т.е. непрерывную последовательность временных отрезков, метафоры, описывающие время как материальный объект, вещь. Особый интерес для нас представляют метафоры, отражающие «наивную философию», и передающие архетипические образы прошлого: *время лечит и калечит*, *время все расставит на свои места*, *время не пощадило его* и т.п.

Русский язык, во многом отражающий архаические модели концептуализации мира, представляется особенно «чувствительным» к воплощению этой универсалии. «При «архаичном» подходе мир представляется стабильным, неподвижным, а время – движущимся (идущим, текущим) мимо него в направлении от будущего (позднего) к прошлому (раннему). Это представление отражено в таких выражениях, как *время идет*, *течет*; *пришло время*; *предыдущий день*; *следующее воскресенье*; *прошедший год*». При более современном подходе время постоянно и неподвижно, а «мир» движется «мимо» него в направлении от прошлого к буду-

щему. Представление о «движущемся времени» связано с тем, что то, что было раньше, воспринимается как идущее впереди, предшествующее (*предшествующий год*), тогда как то, что должно произойти позже, как то, что следует за настоящим (*следующий год*); представление о «движущемся мире» лежит в основе таких выражений, как *предстоящий год; по достижении назначенного срока; недалеко то время, когда ....* и т.п.».

Таким образом, семантика современной языковой единицы содержит культурно-историческую информацию, что находит отражение в архаических когнитивных моделях слов. Для современного языкового сознания *время* – явление социальное (материальное, реалистичное), а для исходного, архаичного языкового сознания – в большей степени сакральное (идеальное, умоизрительное).

Литература

- 1 Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. I – III. – СПб., 1893. – 1913.
- 2 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Л., 1971. – 286 с.
- 3 Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.
- 4 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.
- 5 Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994. – 86 с.

References

- 1 Sreznevskiy I.I. Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyika po pismennyim pamyatnikam. T. I – III. – SPb., 1893. – 1913.
- 2 Lihachev D.S. Poetika drevnerusskoy literatury. – L., 1971. – 286 s.
- 3 Vendina T.I. Srednekovyyiy chelovek v zerkale staroslav'yanskogo yazyika. – M.: Indrik, 2002. – 336 s.
- 4 Ozhegov S.I. Slovar russkogo yazyika. – M.: Rus. yaz., 1991. – 917 s.
- 5 Yakovleva E.S. Fragmenty russkoy yazykovoy kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni i vospriyatiya). – M.: Gnozis, 1994. – 86 s.

Kogay Je.R.
**The Concept of «Yurt» in the
literature of Central Asia**

The article deals with the substantial components of the basic concept of «Yurt». National-cultural and individual layers are identified. It holds in-detail description of the «passive layer» of the concept of «Yurt». As the material of description the works of the famous contemporary writers Aitmatov Ch. and Kanapyanov B. and Kerbabaev B. were considered. The researcher highlights language means that represent the concept of «Yurt»: lexical units in the literal sense, metaphorical designations, comparisons, epithets, figurative associations, symbolic assimilation. The focusing on the context of language units representing the concept of «Yurt» gives an opportunity to reveal the periphery of the concept, to describe the meaning shades that are not fixed in any lexicographical sources.

Key words: concept, signature components of the concept, the concept of the active layer of the concept, the passive layer of the concept, language tools, a metaphor, эпитет.

Когай Э.Р.
**Орталық Азия әдебиетінде
«Киіз үй» концепті**

Мақалада «Киіз үй» концептінің құрылымдық компоненттері қарастырылып, әмбебап, ұлттық-мәдени және жеке авторлық қабаттары анықталады. Автор «Киіз үй» концептінің «пассивті қабатына» егжей-тегжейлі сипаттама береді. Зерттеу нысаны ретінде атақты жазушыларын Ч. Айтматовтің, Б. Канапьяновтің және Б. Кербабаяевтің еңбектері қолданылады. Зерттеу барысында «Киіз үй» концептін сипаттайтын метафоралық анықтаулар, теңеу, эпитет, образдық ассоциациялар мен символ мағыналы сөздер секілді лексикалық бірліктер айқындалады. Тікелей «Киіз үй» концептін қолдану контекстін қарастыру арқылы концепт өрісінің перифериясын дәлдеп, сөздіктерде бекітілмеген мағыналық реңктерді.

Түйін сөздер: концепт, концептінің дербес-авторлық компоненті, концептінің белсенді қабаты, концептінің пассивті қабаты, тілдік құралдар, метафора, эпитет.

Когай Э.Р.
**Концепт «Юрта»
в литературе
Центральной Азии**

В статье рассматриваются содержательные компоненты концепта «Юрта». Выявляются национально-культурный и индивидуально-авторский слои. Автор статьи подробно описывает «пассивный слой» концепта «Юрта». Материалом описания послужили произведения известных современных писателей Айтматова Ч., Канапьянова Б. и Кербабаяева Б. Исследователем были выделены языковые средства, репрезентирующие концепт «Юрта»: лексические единицы в прямом смысле, метафорические обозначения, сравнения, эпитеты, образные ассоциации, символические уподобления. Обращение к контексту употребления языковых единиц, репрезентирующих концепт «Юрта», позволило выявить периферию концепта и описать смысловые оттенки, не зафиксированные лексикографическими источниками.

Ключевые слова: концепт, индивидуально-авторский компонент концепта, активный слой концепта, пассивный слой концепта, языковые средства, метафора, эпитет.

THE CONCEPT OF «YURT» IN THE LITERATURE OF CENTRAL ASIA

The vicinity of an individual is his home. «Home is a simulation of the Universe; it is an ethnic cosmos in a small scale... On the one hand it is a footprint of cosmos around us, a house is built as a layout of what a man sees around him, that's why a house can be used to learn the worldview of people, the way they interpret the world» [1, 12].

It is impossible to imagine an everyday life of a nomad without his traditional house – a felt tent, or a yurt. In the poem «Along a mountain stream on horseback...» by a contemporary poet Kanapyanov B., a yurt becomes a significant feature of the lifestyle of an ancient Turk and his descendants:

Many times grass changes itself,
 There is a yurt beyond the cliff,
 No break in link between us and the yurt
 of an ancient nomad Turk [2, 126].

The word «yurt» originates from the old Turkic language. In the old Turkic language «yurt» means «house, property, dwelling, land, country», tur.chag., etc., jurt – «place for living, encampment, dwelling», «country». Probably, the initial meaning of the Turkic word was «the area needed for camping ground, for grazing livestock» [3, 718].

In the «Explanatory Dictionary of Live Great Russian Language» by Dal V.I. the following historic and ethnographic data is given: «yurt is a property, an area, a land, a state // yurt in Bashkir is the same as ulus in Kalmyk but uru, clan, fellow-nomads of the same tribe, with their land // yurt, a nomad tent, a dwelling place of any kind, the Russians named this way in association with a Mongol yurt, in Kalmyk, Kyrgyz, Bashkir it is a wagon covered with a felt, kubitka» [4, v.4, 669].

In the «Etymological Dictionary of the Russian Language» by Fasmer M. it is written that the word «yurt» has been borrowed «from the Turkic language, sr.tur.chagat.,tel., kypchak, jurt – living place, encampment, dwelling, in Altai «jurt» is «country, state, people», in Tatar «jurt is a yard with a built structure» [5, v.4, 534].

The generic notion of the old Turkic word «jurt» is «people» and «pasture», «land of clan». In the Kyrgyz and Kazakh languages «Ata-Jurt» means «Fatherland» (compare with the Kazakh proverb

Ескі жұрттың қадірі көшкенде білінер, ер жігіттің қадірі өшкенде білінер, і.е. «After moving away one appreciates the old dwelling, after the old chap's death one appreciates his personality»).

In the modern Mongol language «ger, esgi gaer» means «yurt» and it is a synonym to the word «house». In the modern Kazakh and Kyrgyz languages «yurt» means a specific portable type of dwelling, i.e. it is not a house. In the «Encyclopedic Dictionary» by Brockhaus F.A. and Efron I.A. there are not just encyclopedic but also ethnographic and cultural data about the structure and purpose of a yurt. «Yurt is a word frequently used to denote dwelling premises of the majority of our non-Russian citizens; it actually should be applied to dwellings of Mongol nomads (the Mongols, Buryats, Kalmyks) because it originated from the Mongol word «urto» meaning an encampment. Being a dwelling of a nomad who regularly moves, a yurt has to be convenient for transporting. This specification is met by a felt tent that can be disassembled within half an hour or an hour and assembled back within the same period of time» [6, v.81, 393].

The structure of a yurt is surprisingly uncomplicated and rational. It is described in detail in ethnographic papers [7, 8]. A yurt («уу», «кейіз уу») is made of a timber frame and a felt cover. Portable wooden components are the combination of three components: kereghe (latticework of rafters), uyik (posts supporting the crown) and shanyrak (a circular «crown» of the structure), each part is at a certain level of the virtual vertical axis. These parts are covered with felt. The Turkic people counted days and months by motion of Sun; thus they proportioned their yurts and, in particular, the diameter of shanyrak, the number of posts and the height of rafters in accord with their observations. This information is encoded in a Kyrgyz riddle about the parts of yurt: «Жетмиш кемпир жер тишдейт. Алтмиш кемпир ай тишдейт» that means «Seventy old women bite Earth, sixty old women nibble Moon» [9, 260].

The structure of a yurt and its proportions are designed with consideration of the solar motion rhythms. The interior of a yurt is nominally divided into twelve sections corresponding to the twelve-month cycle calendars. Each section had the name of a month of the so called animal calendar (see Fieldstrup F.A. «About Rituals in Kyrgyz Life in the Beginning of XX Century»). For a nomad a spot of sunlight in his yurt tells rather accurately the time of a day.

The interior design of a yurt reflects the nomadic life style specifics. A yurt was distinctly divided by its design into the right and left sides. The left side

was for males and it was the place for a saddle, a halter chain and other items for riding and stock-raising. The right side was for women of the house with dishes and sleep accommodations. This division reflects the distinct opposition «right / left» of the dual orientation system «east / west», i.e. the cult of Sun. The solar cult was widely spread among the Central Asia nomads and it could be seen through their rituals and myths, for example, the myth about four Suns, the myth about Crow greeting Sun, and such traditional holidays as Na'uryz.

A hearth was in the middle of a yurt. According to the opinion of archeologists and ethnologists, the central location of a hearth is an unaltered tradition of any nomad's dwelling. In addition to its practical purpose, the hearth was the object of worship for all pageants of the world and had a highly honored status in the cult rituals, probably, thanks to being the place for fire. The cult of fire is known actually to all peoples of the world, including the Turkic and Mongol peoples. Fire was not only cleansing and protecting against everything harmful but also patronizing a man, a family, children, bestowing happiness, fortune, and offspring. This is the reason of sacrificial rituals to fire when it and the hearth, as its place, gets a few drops of fat, oil, milk. For example, the Kyrgyzs have a ritual of «отко гирды» (means «entering the fire») that was exercised at the first arrival of a newly-wed bride into her husband's place. Feeding fire in the hearth with fat, oil, milk she asked the spirit of house for protection in the new home and for allowing her to join the clan of her husband [9, 63]. Another ritual was about making the first fire in the yurt of newly-weds because it could not be borrowed from neighbours. Fire was considered to be the protector of a family, and it could not be borrowed or lent because those who give it away would give away their good luck [9, 60]. It was forbidden to jump over the hearth, spit in it, pour water into it.

Another sacred spot in a yurt is its smoke flap. According to a famous ethnographer of the XIX century F.A. Fieldstrup, the Kazakhs used to throw a bone of sheep's neck (the Kyrgyzs threw the head of a sheep) through this opening to ensure ventilation that keeps the sound flame. This way they offered a sacrifice to the air drain. Among the Kazakhs there was a belief that a prematurely born baby would be helped by spirits of ancestors if he/she is placed closer to the top of a yurt [10, 70].

Shanyrak has a significant symbolic meaning. It is the symbol of home, of hearth, of procreation. It is the national emblem of nowadays Kazakhstan not by accident. Shanyrak is the heirloom of a family passing from father to the eldest son upon father's

death (a yurt itself is inherited by the youngest son and is called «kara chamgarak» (translated «black chamgarak») or *chon uy* (translated «big yurt»), i.e. father's yurt, inherited yurt [9, 64]. The black shanyrak of a father's yurt was treated as sanctity. There is still a custom to invite the eldest son-in-law who has fathered many children to lift the shanyrak for a newly-wed couple, and afterwards he is generously showered with gifts for this deed.

One more sacred part of this dwelling is a pillar in the middle of a yurt «symbolizing the sacred tree, the World Tree, that conveys the idea of life, fortune, helps to give birth and raise children» [9, 89].

The whole life of a nomad is connected with a yurt. A yurt is not only an item of the material culture of nomadic peoples, but also a reflection of their understanding of the world. The worldview of a nomad is reflected in the shape, structure, proportions of this ancient dwelling. The soft rounded shape of a yurt perfectly fits the steppe landscape without disturbing the natural harmony of a man and his ambiance. Overlooking the flat vast expanses it is well seen and symbolizes the World Mountain, the basic of the basics of the sum of things. The layout of items inside a yurt is not only rational but also reflects the order of the world. It is arranged in compliance with the ideas of the highest order, with vertical and horizontal structures.

Its dome-like shape repeats the shape of the vault of Sky that is a part of the wide world. «Geometrically, the simple exterior and the circular shape of the yurt accentuated by bright patterns on its top that are visible at a distance display the horizontal and vertical model of the Universe» [11, 75]. The yurt is a sacred center with the rest of the world lying along its periphery. A propos, the characteristic curve of its semi-sphere is repeated in burial mounds, domes of mausoleums and mazars.

A yurt is the center of gravity on Earth for an ancient Turk. In fairy tales a yurt is the point where a plot starts unfolding itself: a hero leaves his yurt in the beginning of it and either returns to it or finds a new one for himself, as in the Kazakh fairytales «Er-Tostyk», «Alpamys-Giant», «Biy Baltekey's Judgement» [12].

In modern literature of Central Asia a yurt is also an indispensable attribute not only of lives of ancient nomads but also of writers' contemporaries. In Ch. Aitmatov's novella «Camel's Eye» upon the appeal to Young Communists the main character arrives to the Anarhai Steppe to bring it under cultivation. The name of this chap is Kemal and he lives in a yurt as his nomad ancestors. All events shaping his future take place in a yurt.

The traditional lifestyle of the Kyrgyzs, Kazakhs, and Turkmens cannot be imagined without a yurt (the Turkmens called the traditional movable dwelling *kibitka*). Young Sultanmurat, another character of Ch. Aitmatov's novella «Early Spring Cranes», lives in a yurt. «Sultanmurat walked around a bit, somehow he felt himself scared. Absence of people, deadly silence, the pitch-dark night seemed endless. Busy with work and home chore he had never noticed before how, it turned out, scary was the outland steppe at night. He hurried back to the yurt» [13, 409]. After kidnapping Altynai, a girl from the novella «First Teacher» by Ch. Aitmatov, finds herself in a yurt of a village high in mountains. «I came back to consciousness in a yurt. Early stars were tranquil, disturbed by nothing, they were peeking inside the yurt through its open top» [14, 38].

«Decisive Step» is a historical novel by a renowned Turkmen writer Kerbabaev B. born on Kouki-Zeren village of Tenjen province, thus he knows well the life of peasants to start the novel with the description of a village. «Along the channel there was a large and peaceful well-settled village spreading from east to west the rows of its felt houses. It was not different from any other village of the Tejen province, it looked as a twin-brother of any other Turkmen village – the country of fierce sun and waterless deserts» [15, 1]. With uncommon warmth he describes a modest *kibitka* of the main character, a peasant, Artyk, giving an idea of a traditional Turkmen dwelling: «In the female half there is an old rug sack with tatty tussles, it is full of dishes and looks as if it puffed out its belly and spread arms. Along the same wall a trunk, covered with white tin-plate, is hiding, there are five or six discolored quilts on it. On both sides of a lattice wall two uncheerful red worn out *chuvals* are drooping in the depth of the *kibitka*. Above them there are two old textile bags of an unidentifiable color. Two smoky sheepskin hats found their places on the knots of a wooden post. The opposite corner was occupied by two big *chuvals*: one had a strainer on it, the other – a saddle. At the entrance the bundles of black cords and calf-skin strips were hanging on. A red felt rug with worn-out patterns covered the front part of *kibitka*, another shabby rug was next to the hearth. Only the warp of a woven cord with some fringes was left, it was hanging from the top of *kibitka*, black from flare. The tips of posts supporting the top part of the dwelling got bent because of smoke ... Artyk loved his tiny smoky *kibitka*, only one hundred posts and four wings big» [15, 3]. The eyes of the writer glide along the curved walls and notice all details of Artyk *kibitka*'s interior: the old rug sack for dishes, a trunk

decorated with white-tin plate, discolored quilts, old textile bags, a strainer, a saddle, calf-skin strips, and a red felt rug. The poor place is tidy; the female and male sections are distinctly separated.

While for characters of stories by Aitmatov Ch. and Kerbabaev B. a yurt (its Turkmen option is kubitka) is a traditional dwelling and description of its ethnographic features tells us about the lives of Kyrgyz and Turkmen peoples, the yurt in Kanapyanov B. 's «Tamga-Tas (Miano Yasushi)» has a sacred meaning and is considered to be a temple conveying the nomads' idea of cosmos. The yurt becomes a place where a tired traveler, even a war prisoner, would be suggested a cup of tea, a plate of traditional bes-barmak and boursaks, a place where he can get a shelter. It is the place where a traveler can enjoy a conversation, have some rest, listen to a dombra; it is the place where a person can speculate on eternal matters gazing at stars through shanyrak; it is the place where the space reflects the train of thoughts of a nomad. «Saburo-san was utterly enjoying himself: he was deep in his thoughts while sipping green tea and studying with interest the interior of the yurt where through the open top – tunduk-- could be seen white clouds moving against the blue background of the sky... Miano Yasushi, intuitively following the calmness of self-composed Saburo-san, also studied kerege of the yurt with hides of a wolf, a snow-leopard and a fox. After taking a bath in a hot mineral spring that was followed by a bowl of fermented milk and a cup of green tea in the temple named yurt, Miano was ready to listen to sensei Saburo-san endlessly» [2, 74-75].

The fundamental principle of a nomad is openness to Cosmos. His dwelling confirms this principle: it can be disassembled and moved to another place within counted hours. An acknowledged

Russian traveler, ethnographer, and orientalist A.I. Levshin, who was called Herodotus of the Kazakh people by Walikhanov Chokan Ch. [16, v.1, 164], visited the central part of the Great Steppe, the area of modern Kazakhstan in the middle of XIX century and was astounded by the greatness and tranquility of the expanses he saw. He saw people ready to move to another place and asked «Why do migrate?» An old Kazakh woman said «A human being must move because Sun, Moon, stars, animals, fish – everything moves; only ground and dead people stay in the same place» [17, 119].

The life of an ancient nomad is based on perpetual motion, he is not static, he does not build up, he does not destroy, he naturally fits the Nature and follows it by moving and transforming together with it, he is subject to it.

Thus, the analysis results in the semantic content of the concept of Yurt that covers the following segments of its notion: a yurt is a portable dwelling of the Central Asian nomads, easily assembled and disassembled; a yurt is a culture-bound item next to extinction; a yurt is a house protecting in the uncomfortable steppe, a yurt is a place where the spirits of ancestors are preserved, a yurt is the world governed by the steppe principles, a yurt is the ultimate beginning, the keeper of the spiritual dimension, a yurt is the moral and aesthetic space where a person is formed in the traditions and customs, a yurt is the unalienable component of steppes, of the Central Asian landscape, a yurt is the dearest and nearest for the peoples of Central Asia, a yurt is the reflection of connections between a man and the nature, a yurt is the symbol of hospitality of a steppe-dweller, a yurt is the symbol of perpetual motion and transformation, a yurt is a reminder of the eternal skies and Tengri-god, a yurt is the sacred connection between Man, Earth and Sky.

References

- 1 Gachev G.D. Russian National Images of World. Eurasia – Cosmos of Nomad, Peasant, Highlander. – M., 1999.
- 2 Kanapyanov B.M. Tamga of Issyk-Kul. – Almaty, 2010.
- 3 Anikin A.E. Etymological Dictionary of Russian Dialects in Siberia: Borrowings from Ural, Altai and Paleo-Asiatic Languages. – M., 2000.
- 4 Dal V.I. Explanatory Dictionary of Live Great Russian Language. – M., v. 4, 1980.
- 5 Fasmer M. Etymological Dictionary of the Russian Language. –M., v. 4, 1987.
- 6 Encyclopedic Dictionary by F.A. Brockhaus and I.A. Efron. – M., v. 81, 2001.
- 7 Margulan A.H. Kazakh Yurt and Its Interior. – M, 1964.
- 8 Mukanov M.S. Kazakh Yurt. – Alma-Ata, 1981.
- 9 Fieldstrup F.A. About Rituals in Kyrgyz Life in the Beginning of XX Century. – M., 2002.
- 10 Toleubaev A.T. Relics of Pre-Islamic Beliefs in Family Rituals of Kazakhs of XIX-beginning of XX c. – Alma-Ata, 1991.
- 11 Purveyev D. Horses that Wing Sunbeam Passages // Arts of the East. Edited by R.S. Vasilevsky. – M., 1986, p. 60-93.
- 12 Kazakh Fairy Folk Tales. Compiled by T. Daurenbekov. – Alma-Ata, 1979.
- 13 Aitmatov Ch.T. Early-Spring Cranes. – Frunze, 1988.

- 14 Aitmatov Ch.T. First Teacher // Kyrgyz literature library. Story. – Frunze, 1986, p. 5-51.
- 15 Kerbabaev B. Decisive Step. – Turkmenistan, 1976.
- 16 Walihanov Ch.Ch. Collected Edition of Works in two volumes. – Alma-Ata, v. 1, 1984.
- 17 Ibraev B.A. Stars above Burial Mounds // Arts of the East. Edited by R.S. Vasilevsky. – M., 1986. – P. 119-135.

Литература

- 1 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1999.
- 2 Канапьянов Б.М. Тамга Иссык-Куля: Повесть, фотопоема, стихи. – Алматы: Жибек жолы, 2010.
- 3 Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и паlearсианских языков. – М.; Новосибирск: Наука, 2000.
- 4 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. – М.: Русский язык, т. 4, 1980.
- 5 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / Пер. с нем. и доп. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, т. 4, 1987.
- 6 Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона в 82 т. и 4 доп. т. – М.: Терра, т. 81, 2001.
- 7 Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. – М.: Наука, 1964.
- 8 Муканов М.С. Казахская юрта. – Алма-Ата, 1981.
- 9 Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. Отв ред. Б.Х. Кармышева, С.С. Губаева; Ин-ут этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2002.
- 10 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов XIX – начала XX века. – Алма-Ата: Гылым, 1991.
- 11 Пюрвеев Д.Б. Летящие кони солнечных дорог // Искусство стран Востока. Под ред. Р.С. Васильевского. – М.: Просвещение, 1986, С. 60–93.
- 12 Казахские народные сказки. Сост. Т. Дауренбеков. Пер. с каз. – Алма-Ата: Жалын, 1979.
- 13 Айтматов Ч.Т. Ранние журавли: Повести. – Алма-Ата: Жазушы, 1988.
- 14 Айтматов Ч.Т. Первый учитель // Библиотека киргизской прозы. Повести. – Фрунзе: Мектеп, 1986, С.5-51.
- 15 Кербабаяева Б. Решающий шаг. – Туркменистан, 1976.
- 16 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 2 т. – Алма-Ата, т. 1, 1984.
- 17 Ибраев Б.А. Звезды над курганами // Искусство стран Востока. Под ред. Р.С. Васильевского. – М., 1986. – С.119-135.

Курманбаева Т.С.

О принципах представления семантической структуры научного термина в лексикографических описаниях

В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с лексикографическим описанием научных терминов в русском и казахском языках. Определяются место и роль термина в лексико-семантической системе языка, характеризуются его отличительные признаки и функциональные особенности. Обосновываются общенаучные принципы, используемые при описании семантической структуры термина. Этими принципами следует придерживаться при составлении словника лексикографического труда, прежде всего словаря терминов определенной отрасли знания. Особое место в статье занимают вопросы классификации терминологических словарей. На материале русской и казахской научно-технической терминологии рассматриваются также вопросы составления словника для двуязычных переводных словарей, имеющих важное значение при преподавании языков в вузе и при переводе научных текстов с одного языка на другой.

Ключевые слова: термин, терминография, лексикографическое описание, словарная статья, научно-технический текст, терминологические справочные издания, толковые словари.

Kurmanbaeva T.S.

About the principles of representation of semantic structure of the scientific term in lexicographic descriptions

In article consider issues connected with the lexicographic description of scientific terms in Russian and Kazakh languages. Defines the place and role of the term in the lexical-semantic system of language, characterized by its distinctive features and functional features. Settle general scientific principles used in the description of the semantic structure of the term. These principles should be followed in the preparation of the glossary lexicographical work, primarily a glossary of terms specific industry knowledge. A special place is occupied by the article the classification of terminological dictionaries. On a material of Russian and Kazakh scientific-technical terminology also deals with the preparation of the glossary for bilingual translation dictionaries that are important in the teaching of languages at the university and in the translation of scientific texts from one language to another.

Key words: term, terminography, lexicographical description, dictionary entry, scientific and technical text, terminological reference works, defining dictionaries.

Курманбаева Т.С.

Ғылыми терминнің семантикалық құрылымын лексикографиялық сипаттамаларда көрсету қағидалары

Мақалада ғылыми терминдерді лексикографиялық сипаттауға қатысты қазақ және орыс тілдеріндегі өзекті мәселелер қарастырылады. Терминнің тілдегі лексикалық-семантикалық жүйесіндегі орны мен рөлі анықталып, оның өзгешелік белгілері мен қызметтік ерекшеліктері сипатталады. Терминді семантикалық сипаттау уақытында қолданылатын жалпы ғылыми қағидалары негізделген. Лексикографиялық еңбекте сөзтізбесін, әсіресе белгілі бір саладағы термин сөздігін құрастырған кезде осы қағидаларды қолдану керек. Мақалада терминологиялық сөздіктерін топтастыру мәселесі ерекше орын алады. Орыс және қазақ ғылыми-техникалық терминологиясының материалында жоғары оқу орындарында тілді үйерту және бір тілден екінші тілге ғылыми мәтіндерді аудару барысында маңызды болып табылатын екітілді сөздіктерді сөзтізбегін құрастыру мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: термин, терминография, лексикографиялық сипаттау, сөздік мақала, ғылыми-техникалық мәтін, анықтамалық терминологиялық шығарылымдар, анықтамалық сөздіктер.

**О ПРИНЦИПАХ
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
СЕМАНТИЧЕСКОЙ
СТРУКТУРЫ НАУЧНО-
ГО ТЕРМИНА В ЛЕК-
СИКОГРАФИЧЕСКИХ
ОПИСАНИЯХ**

Язык как средство общения и сообщения, средство кодирования и декодирования определенной информации используется во всех сферах общественной жизни. Наряду с коммуникативной и номинативной, язык обладает еще и кумулятивной функцией. Он является хранителем внеязыковой, общественно и культурно значимой информации. Накопление и сохранение информации происходит в словаре, из чего следует, что целостное теоретическое описание требует полного семантического анализа его лексических единиц. И такое описание также касается терминов, прежде всего, научных терминов.

Лексикографическое описание терминов, во время исследования терминологии, является значимым в изучении одного из видов специальной лексики. В настоящее время анализ лексикографических работ в области специальной лексики, при разработке терминов в толковых словарях русского языка, в справочниках и специальных словарях, часто можно встретить спорные вопросы, связанные с термином [1, 45]. Лексикографам приходится сталкиваться с явлением полисемии и синонимии в терминологии, устаревшими и неправильными терминами. При лексикографическом описании особенно заметна необходимость в упорядочении терминологий.

Слова и сочетания слов, употребляемые в определенной профессии, специальности представлены в разных типах терминологических словарей, филологических словарей, справочников. В зависимости от типа словарей и поставленных в них задач эта лексика (специальная лексика) получает соответствующую разработку.

Во всех словарях русского литературного языка можно встретить термины, употребляемые в тех или иных специальных сферах. Составители словарей испытывают значительные трудности в отборе и описании специальной лексики, им приходится иметь дело с разными терминологическими системами.

В терминологических словарях и справочниках до сих пор ощущают острую необходимость не только специалисты определенных научных областей. Из истории, лексикографии советского периода известно, что специальные словари были и являются базой [2, 68] при создании терминологического словника любой сферы, в особенности толковых словарей.

Если в задачу толкового словаря входит частичное описание терминов, устоявшихся в общелитературном языке, то одной из основных задач терминологических словарей и справочников является описание всей специальной лексики. Терминологические справочные издания фиксируют новые термины, новую номенклатуру и должны «выражать» свое определенное отношение к разного рода терминам-дублетам, чтобы специалист мог правильно ориентироваться в научной литературе и правильно понимать ее.

Специальная лексика более полно описывается в терминологических словарях и справочниках – отраслевых, политехнических, энциклопедических словарях. В отраслевых энциклопедиях представлены термины той или иной научно-технической отрасли, даны достаточно полные определения. В политехнических словарях включены термины межотраслевого и общетехнического характера. В зависимости от задач, которые словарь решает, и требований, предъявляемых к нему, словарь может быть полным или кратким, одноязычным или многоязычным.

Словарная статья в терминологических справочных изданиях разрабатывается на каждый термин. Но структурно статьи даже одного справочника или словаря могут различаться. В одной словарной статье имеется заголовок (термин-слово или термин-словосочетание), определение термина, иллюстративная часть (рисунки, схемы, расчеты, формулы и т.д.), справочный отдел. Например: *Электрический вал* – многодвигательный электропривод, обеспечивающий согласованное вращение двух или более механизмов, не связанных между собой механически [3, 58].

Частота измерения – процесс определения числа перемен тока или напряжения в *ск*, т.е. числа периодов (циклов) переменного тока в *ск*, которые используются в электротехнике и радиотехнике. Вращательные радиостанции должны обладать измерителями частот с точностью до $\pm 10 \text{ Hz}$, что при значении несущей частоты радиостанции в 1000 kHz составляет $10^{-3}\%$ [4, 269].

В другой словарной статье может быть только заголовок и ссылка на другой термин. Например, в Кратком политехническом словаре имеются словарные статьи как на слово *генератор*, так и на пять других терминов, включающих этот термин (*генератор асинхронный*, *генератор импульсных токов*, *генератор колебаний*, *ге-*

нератор сварочный, *поперечного поля*) [5, 148].

В настоящее время появилось множество толковых терминологических словарей. Вышедшие толковые словари специальных терминов также стремятся к цели как и терминологические справочные издания (энциклопедии, словари, справочник). Однако они не всегда дают исчерпывающее и непротиворечивое описание семантической структуры термина. Основное внимание направлено на объяснение понятия. Так, к примеру, они широко используют схемы, диаграммы, формулы, а в справочном отделе приводится литература по данному вопросу. Все это свидетельствует о том, что в современном терминоведении особенно актуальным представляется проблема лексикографического описания терминов в разных типах словарей.

Предлагаемые на сегодняшний день классификации терминологических словарей учитывают следующие параметры, определяющие типологические особенности данных словарей (при этом, можно отметить, что зачастую одни и те же выделяемые типы словарей могут иметь различные наименования, что свидетельствует о том, что лексикография и терминография нуждаются в выработке единого метаязыка):

1. По тематической ориентации терминологические словари подразделяются на общенаучные, многоотраслевые (политехнические), отраслевые (технические) и узкоотраслевые.

2. По упорядочению словника; в связи понятием существуют несколько классификаций (В.М. Лейчик, А.М. Цывин), суть которых сводится к выделению алфавитных и неалфавитных (систематических) словарей, однако за пределами данных классификаций остаются некоторые типы словарей, в которых совмещены тематический и алфавитный способы упорядочения словника [6, 118]; наиболее же полную классификацию терминологических словарей с точки зрения их структуры можно найти в статье И.В. Маткиной «Структурная классификация терминологических словарей», которая подразделяет словари на алфавитные (в данных словарях определяемые термины располагаются в алфавитном порядке), алфавитно-гнездовые (в словарях такого типа входные термины-словосочетания группируются вокруг основного (ведущего) термина), алфавитно-реляционные (в них делается попытка совместить линейно-алфавитную организацию словаря с семантическим представлением терминов; эти словари условно можно подразделить на 2 под-

типа: словарь-тезаурус и словарь-гипертекст), идеографические (в данных словарях термины располагаются по тематическим группам или подгруппам) и, наконец, обратные словари (они представляют собой некоторую разновидность словарей алфавитного типа, однако буквы в словах располагаются в алфавитном порядке не слева направо, а справа налево) [7, 14].

3. По хронологической ориентации принято выделять словари неологизмов (новых терминов), словари современной лексики и, наконец, словари исторические, в которых представлены термины, находящиеся на грани исчезновения из употребления, либо уже вышедшие из него.

4. По языковой ориентации словари бывают одноязычные, двуязычные и многоязычные.

5. По назначению разграничивают переводные (словари эквивалентов), справочные, регламентирующие, учебные и информационные.

6. По функции принято выделять нормативные и инвентаризационные словари;

7. По объему терминологические словари могут быть краткими и полными.

8. В последнее время уместно выделить новый критерий, связанный со способом оформления и детализацией информации; на основе такого критерия словари могут подразделяться на книгопечатные (которые, в свою очередь, подразделяются на многотомные, однотомные, карманные и иллюстративные) и компьютерные (или электронные, однако некоторые лингвисты настаивают на термине «компьютерный», аргументируя такую точку зрения тем, что данная новая отрасль лексикографии возникла именно в связи с развитием компьютерных технологий и их активным применением в лексикографической деятельности).

9. Терминологические словари могут охватывать всю (или почти всю) терминосистему определенной области знания, а могут быть текстоориентированными, в том случае, если источником словаря послужил конкретный текст или тексты.

Естественно, при разработке определенного типа словаря необходимо учитывать все его особенности, так как назначение словаря налагает на него некоторые обязательства.

Не все слова имеют четкий специфический, профессиональный смысл. Однако, во многих работах перечисляются следующие свойства идеального термина:

- термин должен выражать понятие ясно;
- термин не должен иметь синонимов;

– значение термина должно быть точным и не должно пересекаться по значению с другими терминами;

– значение термина не должно зависеть от контекста.

Ограничение понятийно-терминологической системы одной областью знания приводит к формированию своих особых базовых: понятий в каждой области. Эти понятия опираются не на строгие дефиниции, а на некоторые самопроизвольно установившиеся на практике термины. Такая система, конечно, имеет ряд недостатков, которые характерны для любой отрасли знания. Основными недостатками естественно сложившейся терминологии являются:

– многозначность (полисемия), когда один и тот же термин применяется для обозначения разных понятий;

– синонимия (в этом случае одному и тому же понятию соответствуют несколько различных терминов);

– отсутствие четких определений (дефиниций) для многих, часто основополагающих (базовых) терминов (это приводит к возникновению так называемых «научных диалектов», которые зачастую остаются непонятными специалистам даже из смежных отраслей знания;

– неточность терминологии, когда чисто буквальное, иногда «бытовое» значение термина на самом деле противоречит смыслу описываемого им понятия;

– нередкое нарушение норм и правил русского языка.

Все это означает, что в идеальных случаях должно быть установлено взаимно-однозначное соответствие между понятиями и терминами в конкретной предметной области. Для терминологической системы наилучшей ситуацией является отсутствие синонимии, отсутствие омонимии, отсутствие полисемии. Для выделения терминологических словосочетаний существительного с прилагательным необходимо определять однородность определений при существительном и, если оно выражает одно понятие в рамках определенной области, то оно фиксируется независимо от количества входящих в него слов.

Важной проблемой современной терминологической лексикографии остается проблема отбора лексических единиц для формирования словника. В процессе отбора слов-терминов с учетом специфики их изучения в учебных заведениях используются следующие принципы:

- 1) актуальность отбираемых материалов;

2) распространенность выбранных разделов для подготовки специалистов в конкретной области в различных типах учебных заведений, так и на курсах, предназначенных для повышения квалификации преподавателей высших учебных заведений и аспирантов по данной специальности.

Параллельно с отбором разделов производится отбор наиболее употребительных терминов, которые широко используются в литературе и которые необходимы для специалистов в этой области. В качестве материала для отбора терминов используются статьи из специализированных журналов, монографии по различным разделам, глоссарии и специализированные словари по прикладной лингвистике.

Отбор терминов осуществляется на основе следующих критериев:

– частотность: отбираются термины, которые являются наиболее частотными в рамках того или иного раздела;

– соответствие теме: отбираются термины, отражающие проблемы понимания; термины,

относящиеся к базисным и смежным наукам, исключались;

– актуальность: предпочтение отдавалось терминам, отражающим современные разработки в данной науке или имеющим большое значение для ее понимания;

– практическая значимость: в первую очередь в справочник включались термины, понимание которых оказывает существенное влияние на уяснение текстов.

Следовательно, можно сделать следующие выводы:

Терминологические словари, имея много общего с общеязыковыми словарями, представляют собой особый тип словарей, для которых свойственны некоторые отличительные признаки (они описывают терминосистему или терминосистемы; они иначе интерпретируют свои объекты, чем другие словари; они профессионально ориентированы); основной задачей терминологического словаря является отражение системных связей между включенными в него единицами.

Литература

- 1 Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 2006.
- 2 Гринев С.В. Введение в терминологическую лексикографию: учеб. Пособие. – М.: МГУ, 2006.
- 3 Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1969 – 1978. – 86 с.
- 4 Техническая энциклопедия. Т.25, 1934. – 775 с.
- 5 Краткий политехнический словарь. Под редакцией Б.Н.Рутовский, Л.Я.Шухгальтер М.: «Государственное издательство технико-теоретической литературы», 1956.
- 6 Лейчик В.М. Опыт построения классификации терминологических словарей // Теория и практика научно-технической лексикографии. – М: Русский язык, 2008.
- 7 Маткина И.В. Структурная классификация терминологических словарей // Очерки научно-технической лексикографии: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002.

References

- 1 Reformed A.A. Thoughts of terminology//Modern problems of the Russian terminology. – М.: Science, 2006.
- 2 Grinev S. V. Introduction in a terminological lexicography: Instructional aid. – М.: MSU, 2006.
- 3 Big Soviet encyclopedia. – М.: Soviet encyclopedia. 1969 – 1978. – 86 s.
- 4 Technical encyclopedia. T.25, 1934. – 775 s.
- 5 Short polytechnical dictionary. Under edition B. N. Rutovsky, L. Ya. Shukhgalter M.: «The state publishing house of technical and theoretical literature», 1956.
- 6 Leychik V. M. Experience of creation of classification of terminological dictionaries//Theory and practice of a scientific and technical lexicography. – М: Russian language, 2008.
- 7 Matkina I. V. Structural classification of terminological dictionaries//Sketches of a scientific and technical lexicography: Sat. articles. – SPb.: Publishing house C. – Peterb. University, 2002.

Ли Э.В.

**Нормативное и окказиональное
употребление фразеологизмов
в художественном
произведении**

Разнообразие функций, стилистической окраски делают фразеологизмы сильнейшим выразительным средством языка, оказывающим эстетическое воздействие на читателя. В статье рассмотрено употребление нормативных литературных, диалектных фразеологизмов и их вариантов в произведениях литературы, что свидетельствует о том, что в данной системе единиц идёт интенсивное изменение.

Ключевые слова: нормативные фразеологизмы, диалектные фразеологизмы, трансформация, контаминация средств, эмоционально-экспрессивная нагрузка.

Lee E.V.

**The standard and occasional
use of phraseological units in
the art work**

Variety of functions and stylistic devices make the phraseological units the strongest means of language expression, making esthetic impact on the reader. The article considers the usage of normative literary, dialect phraseological units and their variants in the text which demonstrates, that in this system of units there is an intensive change.

Key words: normative phraseological units, dialect phraseological units, transformation, contamination of phraseological units, emotional and expressional loading.

Ли Э.В.

**Көркем шығармадағы
фразеологизмдердің
нормативтік және
окказиональдық қолдануы**

Фразеологизмдердің мәтіндегі құбылмалылығы және стилистикалық ерекшеліктері тілдің мәнерлі құралына айналады және оқырманға эстетикалық әсер береді. Мәтіндегі қарқынды өзгерісті көрсететін негізгі себеп, нормативтік әдеби, диалектілік фразеологизмдер мен олардың нұсқаларының көркем шығармада қолданылуы болып табылады.

Түйін сөздер: нормативтік фразеологизмдер, диалектілік фразеологиялық бірлік, өзгеру, фразеологизмдер контаминациясы, эмоционалды-экспрессивті сөздер.

НОРМАТИВНОЕ И ОККАЗИОНАЛЬНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Общеизвестно, что в языке существуют постоянные и переменные величины. Первые не допускают варьирования, подчиняясь строгим правилам, например, порядок следования морфем в словах, нарушение которого приводит к их бессмысленному соединению. Переменные же величины допускают варьирование, в результате чего появляются новые, дополнительные значения. Писатель в художественном произведении вправе заменять нейтральные и часто употребляющиеся слова на их более редкие синонимы, варианты, вправе сочетать несочетающиеся единицы, нарушая при этом валентностные связи, что создаёт дополнительное значение экспрессивности, оценочности, эмоциональности. Другими словами, основной стилистической оппозицией в художественном тексте становится оппозиция между нормой и отклонением от нормы. Причём под нормой следует понимать то, что традиционно обозначается языковыми единицами, а под нарушением нормы, или отклонением от неё следует понимать то, что автор произведения называет в зависимости от той или иной ситуации, от контекста. Этот прием лежит в основе большинства известных выразительных средств.

Рассмотрим это на примере использования фразеологизмов в повести «Живи и помни» В.Г. Распутина, поскольку фразеология является очень важным элементом художественной системы писателя. Именно фразеологизмы придают произведениям данного автора неповторимый национальный колорит и особую экспрессию.

Подавляющая часть фразеологических единиц обозначает те же понятия, которые могут быть переданы словами, различными описательными конструкциями, но они не только называют что-то, но и выражают отношение к называемому, дают ему оценку, экспрессивно характеризуют предмет, явление, действие. Эта особенность фразеологизмов и привлекает внимание В. Распутина.

Как и употребление отдельного слова, употребление фразеологических оборотов в речи подчиняется определенным правилам. Понятия нормативного и ненормативного использования того или иного фразеологизма касается разных его сторон: лексического значения, формы, его сочетаемости с

другими словами в тексте, а также его лексико-грамматической характеристики.

Для творческой манеры В. Распутина характерно как нормативное, так и ненормативное употребление фразеологических единиц. Без изменения содержания, формы, сочетаемости вводятся в текст повестей такие, например, общеизвестные фразеологизмы: *к чёрту на кулички, кровь стынет в жилах, ни слуху ни духу, по гроб жизни, наострить лыжи, язык укоротить, без сучка и задоринки, клин клином вышибают, держать ухо востро, пускать корни, пропускать мимо ушей, с грехом пополам, во всю ивановскую, поминай как звали* и др.

– Стоило ли ради нескольких гектаров снаряжать людей и весной, и летом, и осенью *к чёрту на кулички*? [1, 222].

– Ох, Надежда... Кто бы тебе *язык укоротил*? [1, 260].

– А только хлебушек уберём – уж снег, лесозаготовки... *По гроб жизни* будупомнить я эти лесозаготовки [1, 260].

– Я теперь в твоих руках, больше ни в чьих. Но если не хочешь этим делом *руки марать* – скажи сразу [1, 209].

Подобное употребление фразеологических единиц выявляет лишь их эмоционально-оценочную функцию, прежде всего их образность. Но не всегда такое нормативное употребление удовлетворяет писателя.

Особым образом созданный контекст произведений В. Распутина приводит также к различного рода структурно-семантическим изменениям фразеологизмов. Нередко в тексте произведений они подвергаются творческой авторской обработке. Наблюдения показывают, что В. Распутин мастерски использует фразеологическое богатство русского языка.

Наиболее многочисленны и разнообразны случаи авторского лексико-грамматического преобразования фразеологизмов. Это и замена отдельных компонентов, и их пропуск, и, наоборот, расширение лексического состава фразеологических оборотов.

Отметим отдельные случаи замены компонентов общеизвестных ФЕ в повести «Живи и помни». Оказавшись вместо фронта в заброшенном зимовье на Ангаре, Гуськов понял, «что судьба его *свернула в тупик*, выхода из которого нет». В современном русском языке *в тупик* – «крайне затруднительное, безвыходное положение» – сочетается с глаголами *заходить, становиться в тупик* [2, 451]. В данном случае замена компонента вызвана расширением диапазона со-

четаемости. Это пример индивидуально-авторского отклонения от нормы, оно способствует более полной и последовательной характеристике героя: пытаясь найти виновного в случившемся, Гуськов во многом обвиняет судьбу, которая «обуздала» его и «что хочет, то и делает». Именно она *свернула в тупик* с честного пути, она заставила Андрея дезертировать. Глагол *свернула* очень уместен здесь, так как Андрей должен был *ехать* на фронт, но поехал в обратную сторону, оба глагола входят в поле «передвижения на транспорте».

Замена компонента отмечена и во фразеологизме *на всех парах (парусах)*:

– Это что же получается? – обиделась Настёна. – Почему ты меня так встречаешь-то? Слова не скажешь. А я к тебе *на всех рысях* среди ночи летела, думала, обрадуешься... [1, 231].

Замена слова *парах (парусах)* на *рысях* не только усиливает экспрессию высказывания, она конкретизирует его, прямо указывая на средство передвижения: Настёна ехала в санях, в которые был запряжён лучший колхозный *конь* Карька (не паровоз, не парусное судно, а *конь*). Форма предложного падежа множественного числа *рысях* (в оригинале *парах, парусах*) является отклонением от правил склонения, но она здесь очень уместна, так как подчёркивает интенсивность действия, его стремительность. Радостное возбуждение от предстоящей встречи вызвало непреодолимое желание героини как можно быстрее оказаться рядом с Андреем. Настёна, не жалея коня, мчится среди ночи по замёрзшей Ангаре на противоположный берег, чтобы увидеть мужа и, возможно, понять что-то такое, что поможет ей принять единственно нужное и правильное решение.

Авторское отклонение от нормы наблюдается и в употреблении фразеологизма *не видеть дальше своего носа*. К Лизе Вологжиной вернулся с фронта муж, и женщины говорят ей, что для неё война уже закончилась, на что Лиза отвечает:

– Почему это она для меня кончилась? Думаешь, если он здесь, так мне и дела больше ни до чего нету? Ты скажешь. Я не бесчувственная какая-нибудь, что всем плохо, а мне хорошо. И не на заимке живу, чтобы *дальше своих глаз не видеть*, а с народом.

Если фразеологизм *не видеть дальше своего носа* имеет значение «быть ограниченным, не замечать общего за частным» [2, 67], то его авторский вариант, кроме указанного, приобретает в контексте другое значение: во-пер-

вых, более конкретное – «видеть только то, что можно объять взглядом», а во-вторых, контекст семантически обогащает его значением «быть с народом в трудную для него минуту».

В. Распутин подвергает трансформации известные обороты *перемывать косточки*, имеющего в повести вид *перебирать косточки*, *возвращаться к разбитому корыту* – *пришла к разбитому корыту*, *в тоску удариться* – *в панику удариться*, *язык не поворачивается* – *язык не прикладывается и т.п.*

... Это уже у людей чесотка, зуд, обязательно надо кому-нибудь *косточки перебирать* [1, 278].

Не хватало ещё, чтобы после всего, что она вынесла, *пришла она к разбитому корыту, к пустому зимовью* [1, 267].

Иннокентия Ивановича вот величали, он ходил на виду, знал грамоту, разбирался в политике..., а чтобы назвать деда Матвея, старшего из братьев, по отчеству, *язык ни у кого не прикладывался* – до того прост, бесхитростен и обычен был дед Матвей... [1, 352].

Замена глагольного компонента в обороте *перемывать косточки* не вызывает изменения смысла, хотя глагол *перебирать* по значению более конкретен, в нем схема «последовательно, одно за другим» более выдвинута на передний план. Во втором примере значение фразеологизма поясняется обстоятельством *к пустому зимовью*: Настёна в метель решила идти к мужу, не договорившись о встрече, поэтому она боится не застать его в зимовье. Узуальное значение «вернуться к положению или состоянию, когда утрачено всё имевшееся» [2, 209] затушёвывается, в данном случае глагол *пришла* частично меняет смысл фразеологизма: Настёна именно пришла, а не возвратилась, и именно к пустому зимовью. Авторский вариант имеет более конкретное, прямое значение в тексте.

В последнем примере значение трансформированного оборота определяется контекстом: люди не решаются, стесняются назвать деда Матвея по отчеству потому, что так не принято на селе. Обычно там по имени и отчеству называют людей грамотных, образованных, каким предстаёт в повести Иннокентий Иванович, колхозный счетовод. В данном фразеологизме актуализируется фоновое значение.

Примером отклонения от нормативного употребления является фразеологическая единица *свалю с души одну печаль*:

И чтоб день не пропал совсем впустую, решила: поплыву, отвезу мужику сетку, которую с

грехом пополам достала, отвезу ещё бутылочку дёгтя от той жемошки, *свалю с души одну печаль* [1, 369].

Перед нами изменённый оборот *камень с души свалился*, имеющий значение «кто-либо испытывает чувство душевного облегчения, избавления от чего-то гнетущего, тягостного, неприятного» [2, 162]. Замена именного компонента *камень* на *печаль* конкретизирует значение: «что-либо тягостное, гнетущее, неприятное» – это постоянные мысли, печаль Настёны о том, что Андрею на общем фоне случившегося дезертирства ещё и нечем в данный момент спастись от мошкеры. Отвезёт она ему сетку, дёготь и успокоится хоть немного. Расширение лексического состава оборота числительным *одну* акцентирует внимание читателя на компоненте *печаль*, который особо подчеркивается: это всего лишь одна, совсем маленькая печаль, совсем маленький камешек, другие так и останутся тяжёлым грузом лежать на душе Настёны. А замена возвратной формы глагола личной *свалю* подразумевает лицо, которое одно только и может произвести это действие.

Включение в структуру фразеологизма добавочного компонента использует автор и в таких случаях:

Видно, придётся *испить свою горькую чашу до дна*. Отступать поздно. Да она и не хотела отступать... [1, 282].

Лексический вариант *испить* и добавочное определение *свою* усиливают выразительность оборота, придавая ему своеобразную печальную, трагическую торжественность.

Добавочный компонент-определение вводится и в состав фразеологизма *братъ грех на душу*:

Противно, но делать нечего, что-то говорить надо. *Не первый*, и теперь уж, наверно, *не последний грех на душу* [1, 378].

Чтобы скрыть правду, Настёна вынуждена обманывать всех. Вот и сейчас она должна сказать неправду Надьке и назвать отцом будущего своего ребёнка уполномоченного, которого сопровождала в райцентр. И это, конечно, не последний грех. В авторском варианте одновременно с включением дополнительного компонента в структуру фразеологизма отмечается пропуск глагольного компонента *братъ*. Всё это подчёркивает безысходность положения Настёны, вынужденной в одиночестве решать сложнейшую проблему.

Трансформация общеизвестных фразеологических единиц зачастую углубляет их образность, приводит к возрастанию их смысловой и эмо-

циональной нагрузки, что привлекает внимание читателя. Обратимся к примерам.

А чаще всего он глушил кашель тем же табаком – это походило на вечное похмелье, на вечное *вышибание клина клином*, и чем дальше – тем яростней и нетерпеливей [1, 251].

В обороте *клин клином вышибать* глагол заменяется автором однокоренным существительным. В значении глагола *вышибать* имеется семантический компонент стремительности протекания действия, в отглагольном существительном она утрачивается. В итоге обновленная форма фразеологизма приобретает значение длительного, неоднократно повторяемого действия, что подчеркивается прилагательным *вечное*.

Возрастание смысловой нагрузки наблюдается и в следующей фразеологической единице:

И не справедливости искала она – сейчас невозможно понять, что справедливо и что нет, она и сама *заплутала в этих двух соснах*, но хоть маломальского сочувствия от свекрови, её молчаливой и вещей догадки, что ребёнок, против которого она ополчилась, ей не чужой [1, 377].

Выражение *заплутала в этих двух соснах* представляет собой трансформацию фразеологического оборота *заблудиться в трех соснах*. Поражённая жестокостью и бесчувственностью свекрови, Настёна не в силах понять, поверить, что это именно её выгнали из дому. Вынужденная обманывать себя, других и пытаться разобраться в случившемся, Настёна действительно давно не искала справедливости. Она заблудилась не только в том, что справедливо и несправедливо (две сосны), она заблудилась в самой жизни. Замена на просторечный глагол *заплутала* придает высказыванию оттенок разговорности. Узко конкретное значение выражения *заплутала в этих двух соснах* в дальнейшем повествовании получает более широкий смысл, в тексте далее употребляется только глагольный компонент *заблудилась*, *заплуталась* и контекстуально сближаемые с ними глаголы *закружилась*, *заплелась*:

Ночами она почти не спала..., а при свете не отличала утра от вечера – *Заблудилась, закужилась, заплелась* [1, 384].

Заплуталась, некуда идти [1, 389].

Большой силой экспрессии и эмоциональности обладает употреблённое автором выражение *из каких шишей*, представляющего собой измененное просторечное *на какие шиши* – «на какие средства».

Вечером, как никогда ранняя в этом году, была подписка на заём, и Настёна размахнулась

на две тысячи. Только один Иннокентий Иванович из деревни дотянул до этой цифры, но у Иннокентия Ивановича, всякий знал, *денег курыне клюют*, его так и звали: Иннокентий Карманович, а из чего, *из каких шишей* собиралась рассчитываться Настёна, она и сама не знала [1, 223].

Противопоставление зажиточного Иннокентия Ивановича Настёне строится автором на основе контекстуального противопоставления фразеологических единиц *денег куры не клюют* – *из каких шишей*.

В следующем примере трансформация фразеологизма приводит к изменению как семантической, так и эмоциональной нагрузки:

Настёна ловко... вывернулась и тут же вывалила его из кошёлки в снег: Карька испугался и поддал, а Настёна не стала его удерживать; пусть промнётся товарищуполномоченный, *погорячит свою кровушку ножками* [1, 228].

Уполномоченный по-своему растолковал просьбу Настёны сопровождать его в райцентр, по пути он решил позабавиться с ней. Выражение *погорячит свою кровушку ножками* синонимично глаголу *промнётся*, уточняет его, конкретизирует: промяться значит «привести себя в бодрое состояние, двигаясь, прогуливаясь» [МАС, т. 3, 505], т.е. привести в нормальное состояние тело после долгого сидения, размяться. Устойчивое сочетание употреблено в смысле «усилить кровообращение с помощью бега», иными словами, пробежаться, чтобы немного согреться. Здесь, по-видимому, общеизвестный фразеологизм *разгонять кровь* со значением «усиливать кровообращение» [2, 379] претерпел ряд изменений. В нём произведена замена глагольного компонента (*разгонять* – *погорячить*), именной компонент имеет вид *кровушка*, не кровь (оттенок иронии) и определен притяжательным местоимением *свою* (конкретное значение). Структура фразеологизма расширена, в неё введён добавочный компонент – *дополнено ножками*, который углубляет образность всего оборота, уточняет его, указывая способ произведения действия. Это пример сложной трансформации фразеологизма несколькими авторскими приёмами одновременно. При этом структурная трансформация сопровождается семантической. К тому же употребление слов *кровушка* и *ножками* свидетельствует об отрицательном отношении Настёны к представителю из района, в примере суффиксы *-ушк-*, *-к-* приобретают негативные оценочные коннотации уничижительности, иронии, пренебрежения.

Таково использование В.Г. Распутиным фразеологических единиц литературного языка. Как видим, присущие нетрансформированным фразеологизмам образность, особая ритмичность, стилистическая маркированность способствуют увеличению в повести экспрессивности и самобытности [5]. Ещё в большей степени это становится характерным для трансформированных фразеологических единиц.

Своеобразием творческой манеры В.Распутина является использование в произведениях диалектных фразеологических единиц, что рассматривается как один из возможных выходов диалектных устойчивых сочетаний за пределы говора. Фразеологизмы русских говоров Сибири представляют собой богатейший и оригинальный материал. В прозе В.Распутина, повествующей о жизни сибирской деревни, они служат целям стилизации, создания местного колорита, характеризуют речь персонажей, автора, тонкого знатока живого народного языка, придавая повествованию достоверность, необыкновенную эмоциональность, живость и экспрессивность.

Толкование диалектного фразеологического материала требует от исследователя определенного труда и внимания. Здесь важно отметить, что большую роль в выявлении значения фразеологизма играет контекст. Связь между устойчивым сочетанием и контекстом, как известно, двусторонняя. С одной стороны, диалектный фразеологизм оказывает воздействие на экспрессивно-стилистическую тональность словесного отрезка, делает его более выразительным, более эмоциональным. С другой стороны, контекст воздействует на фразеологическую единицу, он как бы «расшифровывает» его, истолковывает, так как употребление его ограничено территориально, за пределами диалекта он чаще всего может быть неизвестным. Это объясняется тем, что выражаемое им понятие не является актуальным для всего коллектива людей, не поддерживается их привычными ассоциациями. Роль контекста заключается ещё и в том, что, «расшифровав» диалектный фразеологизм, он создает реальную возможность его широкого употребления, выводя из узкого, ограниченного круга местного говора.

В употреблении В. Распутиным диалектного фразеологического материала можно также выделить некоторые особенности. Большая часть фразеологизмов вводится в художественную ткань произведений в неизменном виде. Не подвергнуты авторскому воздействию такие устойчивые диалектные сочетания, как *хвататься за*

кулаки («бить, избивать кого-либо»), *как на вред* («как назло»), *привести душу в порядок* («успокоиться»), *нюхать чужие следы* («выслеживать кого-либо»), *собака ветер понесёт* («осуждать за неблагоприятный поступок»), *косточки против тебя бренчат* («быть недовольным, злиться») и т.п. [3, 4].

...Может, твои мать с отцом мне спасибо скажут, когда я им без тебя в подоле принесу? Может, люди пожалеют? А то ведь считается, что ты в любой момент можешь прийти ко мне. А я-то, я-то что делаю, как тебя дожидаюсь? Тут на меня самая распоследняя *собака ветер понесёт*... [1, 276].

Старуха тебя, конечно, не пожалеет, у ей сейчас *косточки против тебя бренчат*[1, 378]

В приведённых примерах контекст выполняет «объяснительную» функцию, раскрывая значение устойчивых сочетаний, употребление которых ограничено определенной территорией.

Другая часть диалектных фразеологизмов подвергается в тексте творческой авторской обработке. В русских говорах Сибири бытует устойчивое сочетание *высунуть язык* со значением «проболтаться, сказать лишнее, неуместное; некстати вступить в чужой разговор» [3, 53]. В тексте отмечено расширение его путём включения в структуру дополнительного компонента-обстоятельства:

– Не могла ты вчера с самого утра куда-нить ухлестать. Не навязала бы мне на шею эти две тыщи. Шутка ли? А? Молчишь? Ты бы вчера лучше помолчала или *вполовину мене язык-то свой высовывала*[1, 226].

Добавочный компонент *вполовину мене* вносит в значение фразеологизма уточнение – «половину суммы». Только употребление этого необыкновенно образного фразеологизма свидетельствует, насколько богат и красочен народный язык.

Интерес вызывает у читателя использование устойчивого сочетания *на суху*. Словарём отмечено, что в говорах оно имеет значение «Быть трезвым, в трезвом состоянии» [3, 120]. Вводя этот фразеологизм в произведение, В. Распутин оживляет его первоначальное значение – «Быть сухим».

Только дай мне потом вечером ненадолго лодку. Хочу талины на островенарезать. А наша по сю пору *на суху* [1, 355].

Лодка на суху – сухая, её ещё не спускали на воду.

Одним из авторских приёмов преобразования диалектных фразеологических единиц является контаминация, т.е. соединение двух или

более устойчивых сочетаний в новые речевые единицы, характеризующиеся обменом компонентов между скрещивающимися фразеологизмами. Новая единица в результате характеризуется необычностью и большей экспрессией.

То ли ей что ночью приснилось, да она заспала и забыла, то ли *на свежую голову пало* само, но только, проснувшись, она уже точно знала, что делать дальше [1, 200].

Автор объединяет два фразеологизма, причём один из них диалектный – *падать в голову* («неожиданно решить что-нибудь; о внезапно возникшей мысли», другой – широко известный фразеологический оборот литературного языка *на свежую голову* («пока ещё не утомлен, не устал или после того, как отдохнул»). Контаминированный оборот *на свежую голову пало* совмещает в себе значения обеих фразеологических единиц, что позволяет В. Распутину кратко и ёмко передать информацию.

Созданию определенного стилистического эффекта в повести В. Распутина способствует и то, что большая часть фразеологизмов, общезыковых и диалектных, – это единицы, употребляющиеся в произведениях по одному разу. Такое их использование согласуется с известным законом об увеличении информационной ценности знака по мере уменьшения частот-

ности его употребления. В. Распутин использует фразеологические единицы не только с целью отойти от трафарета и не повторяться, для его творческой манеры характернее их употребление в художественно-изобразительных целях, для характеристики персонажей, для речевой конкретизации. В последнем особая роль принадлежит диалектным устойчивым сочетаниям, обладающим ярко выраженным эмоционально-экспрессивным значением. Органически вливаясь в речь персонажей, в авторскую речь, они позволяют достичь, кроме всего прочего, единства стиля всего произведения.

Как видим, использование фразеологических единиц обуславливается прежде всего содержанием произведения, соответствующей ситуацией, а также потребностью более точно выразить понятие. Своей выразительностью они привлекают внимание читателя. Правильное их понимание помогает воспринимать тончайшие нюансы значения, глубже проникать в характеры героев.

Таким образом, анализ конкретного окружения лексико-фразеологических единиц позволяет судить о полифункциональности стилистического контекста, определяющего не только роль данных элементов в системе языка, но и их роль в структуре художественного текста.

Литература

- 1 Распутин В. Повести. – М.: Молодая гвардия, 1976.
- 2 Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М., 1968.
- 3 Букарева Н.Т., Фёдоров А.И. Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири. – Новосибирск, 1972.
- 4 Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русских говоров Сибири. – Новосибирск: Наука, 1983.
- 5 Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие и источники. – СПб., 2007.

References

- 1 Rasputin V. Povesti.– М.: Molodaja gvardija, 1976.
- 2 Molotkov A.I. Frazеologicheskij slovar russkogo jazyka. – М., 1968.
- 3 Dukareva N.T., Fedorov A.I. Slovar frazeologizmovi inykh ustojchivykh slovosochetanj russkikh govorov Sibiri. – Novosibirsk, 1972.
- 4 Fedorov A.I. Frazеologicheskij slovar russkikh govorov Sibiri. – Novosibirsk: Nauka, 1983.
- 5 Babkin A.M. Russkaja frazeologija, eje razvitije i istochniki. – SPb., 2007.

Мамаева М.К., Нұрмұхан Ә.С.

**Күлкі және оның антитезасы,
тілдегі көрінісі**

Мақалада күлкі құбылысы, оның түрлері және оған қарама-қарсы келетін эмоциялық құбылыс туралы сөз болады. Ең жиі қолданатын ым-ишарат белгісі – күлу мен ұялу құбылысына тілдік бірліктер арқылы талдау жасалынады.

Адам шаттанып мәз болғанда көңіл-күйін күлкі арқылы көрсетеді. Күлкінің эмоциялық антитезасы ретінде ар-ұят құбылысы қарастырылады. Осыған байланысты мақалада күлкі мен ар-ұят құбылысының ұқсас тұстары мен айырмашылықтары талданады.

Түйін сөздер: күлкі құбылысы, жылау, ар-ұят, көз жасы, дауыс шығару.

Mamaeva M.K., Nurmukhan A.S.

**Smile and its antithesis, language
manifestation**

The article deals with the phenomenon of the smile, its types and emotional antithesis. There will be carried out analysis of frequently used non-verbal signs as smile and shame by means of language units in the article.

When a person is happy and have a good mood, this is expressed through his smile. As the emotional antithesis of smile, we dealt with the phenomenon of shame. According to it the article considers similar, ties and differences of smile and shame.

Key words: smile, cry, shame, tears, outcry.

Мамаева М.К., Нурмұхан А.С.

**Улыбка и ее антитеза,
проявление в языке**

В статье рассматривается явление улыбки, ее виды и эмоциональная антитеза. Будет проведен анализ часто используемых невербальных признаков, как улыбка и стыд, посредством языковых единиц.

Когда человек радуется, когда у него хорошее настроение это выражается через его улыбку. Отыскивая эмоциональную антитезу улыбки, мы остановили свой выбор на явлении стыда. В связи с этим в статье будут рассматриваться особенности улыбки и стыда.

Ключевые слова: явление улыбки, плач, стыд, слезы, крик.

КҮЛКІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АНТИТЕЗАСЫ, ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Адам коммуникацияға түскенде өзінің эмоциясын білдіруде бейвербалды амалдарды жиі қолданады. Көбінесе жағымды эмоцияны білдіруде (кей тұстары жағымсыз) күлкі құбылысы ең жиі қолданылады. Адам шаттанғанда, мәз болғанда өз көңіл-күйін күлкі арқылы көрсетеді. Ал күлкінің (күлкі құбылысы, «смех») эмоциялық антитезасы ретінде қай құбылысты қарсы қоюға болар еді? Бір қарағанда жауап анық: жылау. Себебі күлкі қуанғанда, мәз болғанда пайда болса, жылау құбылысы қайғырғанда, өкініште, жағымсыз хабарды естігенде т. с. с. түрлі жағдаяттарға байланысты пайда болады. Көз жасы – ішкі жан күйзелістің белгісі. Бірақ ол қуаныштан да пайда болатын құбылыс. Мәселен, *Риза генерал басын үсті-үстіне шұлғыды, қуанғаннан көзінен жас шығып кетті. 2) Ол қайта-қайта «біс-милла, рақмет» деп қойып, көзінен жас аққанша күлді. 3) Ха-ха-ха!..-деп, Махмұд тау-тасты басына көтере жаңғырықтырып көзінен жас аққанша күлді. 4) Көзінен жас аққанша, демі жетпей күлді. 5) Бағанадан үндемей отырған Таңжарықтың келіншегі бұл жолы көзінен жасы аққанша күліп, бірталайға шейін кеселерге шай құя алмай отырды.* Бұл мысалдардан көз жасының күлкі құбылысына да тікелей қатысты екенін көреміз.

Жылаудың сатира, сайқымазақ, күлкі сезімімен еш байланысы жоқ. Күлкі және жылау (көз жасы) бірге, қатар жүретін адамға туа біте даритын құбылыс. Бұлардың бір-бірінен айырмашылықтарынан көрі, ұқсастықтары басымдау келеді. Біріншіден, екі құбылыста да «дауыс шығару» процесі байқалады. Қарқылдап, тырқылдап күлу және зар салып, айғайлап жылау бар. Екеуі екі түрлі жағдайда орындалса да «дауыс шығару» процесі ортақ құбылыс. Екіншіден, қатты күлу және қатты жылау. Мысалы: 1) *Алыстан байын көрісімен, бұндай сұмдықты бұрын басынан атқармаған момын, әлсіз әйел жалғыз сүйеніші екі көзі болып, мөлтілдеп жас ағызып, амандаспастан даусын шығарып та жылауға айналды. 2) Кеселділердің осы сөзін естігенде, мына отырған балам зарлап қоя берді. 3) –Е, тәңірі, жоқ болды, өлді,-деп, әйелдер зар салып, дауыс айтып, үйге кірді. 4) Не қыларын білмей, өксіп-өксіп жылап, жерден басын көтерген қалпында отырып қалды. 5) Өкіріп жылап орнына қайта отыра кетті. 6) Содан Айғаным босағаны аттай бере ағыл-тегіл ал кеп жыласын.*

Бұл мысалдарда дауыс шығарып жылау құбылысын «жылау» сөзіне тіркескен сөздердің эмоциялық белгісі айқын көрсетіп тұр: дауыс шығарып жылау, өксіп-өксіп жылау, ағыл-тегіл жылау, өкіріп жылау т.с.с. Ал зар салды, дауыс айтты, дауыс шығарды деген тіркестер «жылау» сөзімен тіркеспесе де сол сөздің синонимі ретінде қолданылады. Қатты жылаумен қатар «қатты күлу» құбылысы да бар. Енді осы құбылыстың берілу жолдарына назар аударайық. 1) *Сүйткенде Абай маз болып, мол денесі селкілдеп, қатты күле жөнелді.* 2) *Отырған жұрттың бұл жайды естігені осы еді, ду күлісті.* 3) *Көңілдендірейін деп, әдейі қарқылдаңқырай күліп ем, аға да маған ілесіп мырс-мырс еткен болды.* 4) *Қарық боп күліп, тапқыр сөзге бәрі де таң-тамаша қалып сүйсінді.* 5) *Шаршағандарын ұмытып, ду-ду күлісіп сөйлей бастады.* 6) – *Әй, сөйтіп жазушының өзін жөндеп сөйлеуге үйретіп қойшы. – Айызы қанып Қуат қарқ-қарқ күлді.* Бұл мысалдарда қатты күлу құбылысын арнайы сөз тіркестері білдіріп тұр: ду күлу, қарқылдаңқырай күлу. Сонымен, күлу мен жылаудың екінші ұқсастығы ретінде «қатты күлу, қатты жылау» құбылысын айта аламыз. Жоғарыда келтірілген мысалдарды соның дәлелі ретінде қарауымызға болады. Күлкі мен жылаудың үшінші ұқсастығы ретінде «үнсіз жылау, үнсіз күлу» құбылысын келтіреміз.

Жоғарыда келтірілген «қатты күлкіге» қарама-қарсы (қарқылдап күлу т. с. с.) жымию, езу тарту сынды құбылыстарды аламыз. Адам үнемі қарқылдап күле бермейді ғой. Өмірлік түрлі жағдаяттарға байланысты күлкі құбылысы да түрлі рең алады. Мәселен, *Өтіп бара жатып Жәкең оған жымыиып қарады.* 2) *Мен де мақтаньшпен сәл жымыдым.* 3) *Қайырлы таңертең, Зинаида николаевна! – деп бәріне де ақсия жымыиып салмақпен жүріп өтті.* 4) *Кенет Байтарақ езу тартты.* 5) *Жымыиып, Өтікенің бетіне жұмбақ бір жылылықпен қарады.* 6) *Аяғын сылқым сілкітін жігіт те жымыиып келіп ізетпен сәлемдесті.* 7) *Соны айтып, жігіт Жайтудың бетіне күлімсірей, риза кейіппен қарады.* Бұл мысалдарда үн шығармай жай езу тарту, жымию құбылысы сипатталып тұр. Үнсіз күлкіні езу тарту, жымию сынды құбылыстардан бөлек *күлім ету* құбылысы да көрсете алады. Мысалы, 1) *Сол өзгерісімді қыз да байқаса керек, жүзін тайдыра беріп, күлім ете қалды.* 2) *Көзін төңкеріп, келіншек күлім ете қалды.* Мұнда күлім ету – жымию, езу тарту мағынасында қолданылып тұр. Демек, күлкінің өзін іштей екі топқа бөліп қарастырамыз: қатты

күлу және үнсіз күлу. Бұндай топтастыру жылау құбылысына да тән.

Жылау құбылысы – адам өмірінде ерекше орын алатын сезімдердің бірі. Адам қайғырғанда, қатты өкініш білдіргенде, ызаланғанда т.б. түрлі себептерге байланысты көз жасын шығарады. Жылау – міндетті түрде жар салып, дауыс шығарып көрінетін құбылыс емес. Қатты жылау құбылысына қарсы «үнсіз жылау» да бар. Мысалы, 1) *Кемпірдің көзінен тағы да жас моншақтап, домалап түседі.* 2) *Сол қылықтары көз алдыма кеп, жас шығып кеткенін де байқамаппын.* 3) *Содан әрі өзгенің бәрі кеңкілдеп, кемсеңдеп, қайта-қайта мұрнын тартып жыласып, Кәрібоз «ясінді» оқып, иман айтып, үшкіріп отырғанда, Ұзақ үндемей ғана Жәмеңкенің жүзіне тесіле қарап жым-жырт отырды.* 4) *Кемпір оны да еске түсіріп: ол күн де бір дәурен екен ғой, Жақып тірі тұрғанда кімнен кем, кімнен қор едім?! – деп, аһ ұрып алып: ендігіні айтсаңшы, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетіп отырған,-деп, үнсіз жылайтын.* Үнсіз жылау – қайғының қатты не оқиғаның аса ауыр еместігіне байланысты емес. Батар қайғының қаттылығын *жас моншақтап домалап түсті, мұрнын тартып жыласты, үнсіз жылады* т.с.с. тіркестер анық көрсете алады. Қатты не үнсіз жылау адамның психологиялық көңіл-күйіне, отырған кеңістігіне де тікелей қатысты болып келеді. Сонымен, жоғарыда келтірілген мысалдардан күлкі мен жылаудың ұқсастықтарын біраз бағамдап алған секілдіміз. Біріншіден, күлу және жылау құбылысына ортақ «дауыс шығару» процесі, екіншіден, қатты күлумен бірге қатты жылау көрінісі, үшіншіден, үн шығармай күлу және үнсіз жылау тіркесінің қолданылуы. Үн шығармай күлу оқиғаның күлкілі еместігіне байланысты емес, тіпті кейде қарқылдап ішек-сілесі қатып күлгені соншалық біраз уақыт тежеп үн шығармай күлу құбылысы жиі байқалады. Бұл құбылыс жылауда да бар. Қатты қайғыланып, дауыс шығарып жылағанда, *«көз жасы суалып жылауға дәрмені қалмады, тек үнсіз көз жасын төгіп отырды»* деген тіркес соны аңғартады.

Қайғы, қуаныш, ашу-ыз, өшпенділік, қызғаныш сезімі күлкі сезімінен «жоғары». Бұлар бір парадигмалық қатар түзе алмайды және бір-біріне қарама-қарсы да қойылмайды. Жылау құбылысы күлкіге тура қарама-қарсы қойыла алмайды, күлкінің антитезасы ретінде ар-ұятты (ұялу құбылысы) алсақ дұрыс. Ұялу да күлкі секілді бірден ешбір дайындықсыз «соққы» болып пайда болады. (Адам ұялу керек деп

әдейі қызармайды). Көз жасы мен күлкі ұқсас та келеді: екеуі де ешбір дайындықсыз шыға келіп, адам бойын бірден билеп алады. Күлкі құбылысын арнайы зерттеген Л. Карасев: «стыд, в сущности, есть обратная сторона смеха, его подчеркнуто отрицательный «модус». Подобно смеху, стыд рождается как удар, взрыв, не подготовленный длительным созреванием, вынашиванием, как это можно видеть в переживаниях раздражения, озлобления или горя» [1, 60] – деп, күлкімен жылаудың айырмашылығы мен ұқсастықтарын көрсеткен. Ұялу құбылысын күлкі секілді жеңу де өте қиын. Мысалы, бірнеше жыл бұрын жасаған тентектігі үшін адам өмір бойы ұялып өтуі мүмкін.

Күлкілі әңгіме не қызық жағдайға тап болғанда адам күледі (күлімсірейді, жымияды), ал ұялу процесінде іштей түңілу, өкіну, қысылу құбылысы көрініс табады. Алайда күлгенде адам тамаша сәттерге бөленгенімен, күлген сайын адам – бай, ал жылаған не өкінген сайын кедей болмайды.

Күлкі көп жағдайда өзге біреуге бағытталса, ұялу құбылысы адамның тікелей өзіне қатысты. Дегенмен бұл шамалы ғана айырмашылық: біз өзге біреу үшін де, оның іс-әрекеті үшін де ұяламыз. Ұялу көп жағдайда тікелей бір адамның өзіне, өзінің қылықтарына ғана қатысты. Алайда егер бір істі бүкіл ұжым не екі адам теріс орындаса, бәрі бірдей қателікті сезініп ұялады. Қалай болғанда да ұялған адам жалғыздық пен әлсіздікті сезінеді. Өзінің өткендегі істерін бүгінгі көзімен таразылай келе, келеңсіз істеріне ұялып өзіне-өзі баға береді. Ұялудың көрінісі – іштен шыққан соққының бетке қызыл бояу болып төгілуі. Адамның қызаруы қатты өкініш пен күйзеліс, ұялудың белгісі. Ал күлімсіреген, мәз болған адам бейнесі мүлдем қарама-қарсы. Осыдан күлкі мен ұялудың тағы бір айырмашылығын байқаймыз. Бірінші жағдайда адам қысылып, өзіне сенімсіздік танытып ұялса, екінші жағдайда (күлгенде) өзінің күшіне, өз ісінің дұрыстығына риза болып, мақтанып күледі. Сондықтан да халық күлкісі, халық әзілдері дегенде басты қадап айтатынымыз халқымыз ойсыз айтылған оспаққа, әрсіз әзілге, анайы, ажарсыз ойға, сауатсыз айтылған сөзге орынсыз күле бермеген. Ол әуелі күлер, күлкі етер жайлардың парқын пайымдап, ой таразысына салып, одан кейін ғана оған деген өзінің қатынасын білдіріп отырған. Өйтпеген күнде, халық мағынасыз күлкіге жирене қараған, тіпті, ондай бей-берекет күлкі иесі жұрт алдында өзі маскара болары да бар. «Әзіл апат келтіреді», «Әзілдің де зілі

болады», «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле» деген мақалдар осыны меңзеп тұрғандай. «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат», – деп жазған Абайдың: «Әрбір кісінің жаман қылығына күлсең рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл», – деген даналық ой-пікірі де әзіл сөзде қаншалық салмақ тұрғандығын көрсетеді, күлкінің қадір-қасиетін түсіне білуге, бағалай білуге шақырады» [2].

Адам ұялғанда бетіне қызыл бояу лап етіп жана түседі. Бұл – ішкі күйзелістің белгісі. Енді оның тілдік бірліктер арқылы берілуіне назар аударайық. 1) *Кенет қыздың жүрегіне көзім түсті: өрттей қызарыпты.* 2) *Келесі сабақтың алдында екеуміз көз түйістіріп қалдық. Қып-қызыл боп кетті.* 3) *Көзі жалт етіп бетіме қарады. Оның да менің де бетім ду ете қалды.* 4) *Өз қатесін ұққан сайын өртенеді.* Бұл мысалдардағы *беті ду етеқалды, өрттей қызарды, өртенді* сынды тіркестер ұялу құбылысын білдіреді. Ұялу, қысылу құбылысын бұдан өзге де тілдік бірліктер жеткізе алады. 1) *Білгішсіп, Қалидың ақ ойын арамға жорып, қандай жасауап қатқанын ойласа, жерге кіріп кете жаздайды.* 2) *Терең зындан тұншықтырып бара жатқан сияқты.* Бұл мысалдарда ауыспалы мағынада қолданылған тіркестер ұялу құбылысын көрсетіп тұр. Жоғарыда көрсеткеніміздей ұялу құбылысында қысылу, өзіне деген сенімсіздік, өзін кіналау т.с.с. қасиеттер көрініс табады.

Күлкі – өзгелер ести алатын құбылыс. Ал ар-ұят ішкі күйзеліс, ол күлкі секілді «жарнамалауды» қажет етпейді. Ұялған жан өз-өзімен болып, біраз уақыт ішкі дерттен айықпай жүруі мүмкін. Ұялу құбылысы, ұят туралы кезінде Ч. Дарвин: «Не самое сознание вины, но мысль, что другие (вот она, работа интеллекта) считают нас виновными, покрывает наше лицо румянцем стыда. Человек может, не краснея, внутренне стыдиться самым искренним образом какой-нибудь маленькой лжи, сказанной им: но стоит ему только подумать, что его уличили, в особенности люди, которых он уважает, и кровь немедленно бросится ему в лицо», – деп, ұялу құбылысының адамға әсері, оның көрінісі туралы дәл сипаттап берген [3]. Сонымен ұялу құбылысы адамның тікелей өз іс-әрекетіне бағытталса, күлкі құбылысында адам әрекеті өзге біреуге бағытталады. Көп жағдайда адам өзі үшін, өзінің іс-әрекетіне ұялады, ал күлкі құбылысында адам өзінен көрі

өзге біреуге жиі күледі. Мұны да күлкі мен ұялудың айырмашылығы ретінде қарастыруымызға болады. Өзіне, өзінің ісіне баға беріп күле білу де ерекше өнер. Халқымыздың фольклорлық туындыларын мысалға алайық. Мәселен, Қожанасыр туралы әңгімелерде ол бірде кү, бірде аңқау, бірде қалжыңбас т. с. с. бейнесінде сипатталады. Қожекеннің өзіне, өз ісіне күле білуін ерекше өнер деп білеміз. Күлкі – ең жиі қолданатын ым-ишарат белгісі. Қарым-қатынас барысында адамның күлімсіреуі (жымию, күлу) оның психологиялық жағдайымен байланысты. Күлкі – бұрыннан зерттеліп келе жатқан үлкен құбылыстың бірі. Оны арнайы зерттейтін ғылым саласы «гелатология» ғылымы күлкі адам өміріне айтарлықтай ықпал етеді дейді. Бейтаныс адамның құпиясын білу үшін оның жай ғана жымығаны жеткілікті дейді ғалымдар.

Сонымен, күлкі – эмоциялық сезімді білдіруде ең жиі қолданылатын құбылыс. Амад шаттанғанда, мәз болғанда өз көңіл-күйін күлкі арқылы көрсетеді. Оның антитезасы ретінде жылау құбылысынан көрі ұят, ар-ождан құбылысы сәйкес келетінін мысалдар арқылы талдап көрсеттік. Жылау құбылысы қайғырғанда, ал күлкі қуанышта пайда болатын құбылыс деген белгілерге қарап оларды қарама-қарсы қою жеткіліксіз. Күлкі мен жылау құбылысының сырт қарағанда айырмашылықтары басымдау болғанымен, олардың ұқсастықтары өте көп. Сондықтан күлкіге тікелей қарсы құбылыс ретінде ар-ұят феноменін келтіреміз. Екі құбылыстың пайда болу жағдайы, адамға әсер етуі, олардың салдары т.с.с. белгілеріне қарап күлкінің тікелей антитезасы ретінде ар-ұят құбылысын келтіреміз.

Әдебиеттер

- 1 Карасав Л.В. Парадокс о смехе // Вопрос философии. – 1989. – № 5. – С. 47-65.
- 2 Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том: Аудармалар мен қара сөздер / Абай Құнанбаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
- 3 Дарвин Ч. Полное собрание сочинений. Том 2. – Москва, 1927. – 217 с.
- 4 Әуезов М. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Мектеп, 1983. – 333 б.
- 5 Нұржекеұлы Б. Бейтаныс әйелдің құпиясы: Әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 336 б.

References

- 1 Karasev L.V. Paradoks o smehe // Voprosy filosofii. – 1989. – № 5. – S.47-65.
- 2 Kunanbaev A. Ekitovdykshygarmlarzhinagy. 2-tom: Audarmalar men karasozder / AbaiKunanbaev. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 200 b.
- 3 Darwin Ch. Polnoesobraniesochinenii. Tom 2. – Moskva, 1983. – 217 s.
- 4 Auezov M. Povester men angimeler. – Almaty: Mektep, 1983. – 333 b.
- 5 Nurzhekeuly B. Beitanysaieldinkupiyasy: Angimeler. – Almaty: Atamura, 2002. – 336 b.

Sansyzbaeva S.
**Linguistic presentation of
mythological consciousness**

The article discusses the features of reflection animal names in a language image of the Kazakh and Russian languages. The article considers in detail the mythological thinking as an ancient form of social consciousness, forming a special view of the world and nature. The subject of detailed analysis in the article are the connotative meanings of names of animals and ways of interpreting them in the Kazakh and Russian languages. The names of animals, as a special stratum of vocabulary, always serve as a figurative characteristics of a person's appearance, his way of life, way of thinking, social status. Speaking in characterizing the functions they are able to reveal national-cultural features of their shape-related worldview, linguistic consciousness and cultural traditions of people. Mythological thinking contributes to the disclosure of data features, revealing a cultural code in a metaphorical understanding of animal names.

Key words: mythological thinking, names of animals, linguistic consciousness, symbolic meanings, Slavic mythology, Turkic mythology, metaphors.

Сансызбаева С.
**Мифологиялық
сананың тілдік көрінісі**

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі жануарлар атауларының берілу ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада мифологиялық ойлау қоршаған әлем мен табиғат туралы айрықша көзқарас қалыптастыратын қоғамдық сананың ежелгі формасы ретінде көрсетілген. Аса назар жануарлар атауларының коннотативті мағынасын және олардың қазақ және орыс тілдеріндегі түсіндіру ерекшеліктеріне аударылған. Жануарлар атаулары лексиканың айрықша бөлігі ретінде үнемі адамның сырт келбетінің, жүріс-тұрысының, ойлау қасиеттерінің, қоғамдық мәртебесінің көркем сипаты ретінде қолданылады. Мінездеме қызметін атқара отырып, олар көркем формасының белгілі бір халықтың тілдік санасымен, мәдени салт-дәстүрлерімен байланысты ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындайды. Мифологиялық сана осы ерекшеліктерді ашып көрсетуге, жануарлар атауларының метафоралық мағынасындағы мәдени кодын айқындауға кеңінен мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: мифологиялық ойлау, жануарлар атаулары, тілдік сана, символдық мағына, славян мифологиясы, түркі мифологиясы, метафоралар.

Сансызбаева С.
**Языковая презентация
мифологического сознания**

В статье рассматриваются особенности отражения названий животных в языковой картине мира казахского и русского языков. В статье подробно рассмотрено мифологическое мышление как древняя форма общественного сознания, формирующее особое представление об окружающем мире и природе. Предметом детального анализа в статье выступают коннотативные значения названий животных и способы их интерпретации в казахском и русском языках. Названия животных, как особый пласт лексики, всегда служат в качестве образной характеристики внешности человека, его образа жизни, типа мышления, социального статуса. Выступая в характеризующей функции, они способны раскрывать национально-культурные особенности их образной формы, связанные с мировидением, языковым сознанием и культурными традициями того или иного народа. Мифологическое мышление способствует распознаванию данных особенностей, раскрывая культурный код в метафорическом осмыслении названий животных.

Ключевые слова: мифологическое мышление, названия животных, языковое сознание, символические значения, славянская мифология, тюркская мифология, метафоры.

**LINGUISTIC
PRESENTATION OF
MYTHOLOGICAL
CONSCIOUSNESS**

Mythological thinking is the most ancient form of social consciousness, a special kind of attitude, specific, figurative, sensual understanding of the phenomena of nature and social life. The peculiarity of the myth is that people like to «dissolve» themselves in nature, merge with it, and take possession of the forces of nature. Human thinking at the earliest stages of its existence, identifies all living and nonliving (animism), attached great importance to the analogy, operation of all sorts of magical images and symbols. In the course of their practice people do not deal directly with the outside world, but with representations of the world, cognitive patterns and models. Presentation of the world – it is its understanding, interpretation. World is presented to the man through the prism of his culture, language in particular; exactly the metaphor is a kind of «world image», unequal in carriers of different cultures or the same culture in individual historical periods. In its origin, each metaphor is, in fact, a little myth.

Human life has long been associated with animals. For millennia, people had different forms of communication with the animal world. Initially the animals were regarded as deities, then they were the labor force, some of the animals inspired ancient people fear, some – brought joy, supplied with food and clothing. The obvious fact is that people and animals are in constant contact, close contact of humans and animals are reflected in the language, as a way of ancient human adaptation to the outside world.

An analysis of the mythological and symbolic meanings of names of animals suggests a parallel development of connotative signs of names of animals in the Kazakh and Russian languages, which caused the actualization of common associations with common linguistic stereotypes of Russian and Kazakh peoples, as well as the interpenetration of cultures and religions of the ancient Turks and Slavs.

A special place in the mythological consciousness of the Kazakh and Russian nations obtained the images of birds. Universal in the representation of the ancient peoples was that the bird was considered an intermediary between the higher upper world and the world of people. Birds attributed to qualities such as strength, power, freedom, height, the opportunity to rise to the level a person could not achieve. Bird was a totem for the people who lived in

the earliest period. So, for the Kazakhs birds have a great symbolic value: headgears of young girls, akyns-improvisers were decorated with owl feathers that on the one hand served as a talisman, on the other – was a sign of communication with heaven, the upper world.

Typologically similar seems the functioning of the most common names of birds *eagle*, *swallow*, *dove* to the Turkic and Slavic mythology.

The most important bird in Slavic mythology is considered to be an eagle, which the ancient people considered the chief and elder among the birds. The role of the eagle as the host of heaven is reflected in the folk legend of how Alexander the Great wanted to ascend to heaven, but the eagle did not let him go. In mythology, the eagle is associated with the celestial elements and controls them, is seen as the leader of the thunderclouds, in other beliefs it has the ability to disperse the clouds, away from the fields, thus saving the harvest. Another mythical properties attributed to this bird is its ability to longevity. According to the representation of the ancient Slavs eagle lives longer than all birds and has the ability to rejuvenate when old age comes, it flies off the edge of the light and swims there in the lake with the water of life (or, in alternative variants, in the Jordan River), regaining youth again.

In Russian folk tales eagle can act as an assistant of the positive hero; in folk songs it is presented as a symbol of a warrior. In addition, the eagle is a symbol of the Russian state (in the state coat of arms of Russian Federation there is depicted a two-headed eagle).

Zoomorphism is often used in Russian language in describing the appearance and characteristics of the intrinsic properties of a person. So they say about a man having a lot of advantages; thus it can emphasize any of his properties, correlated with the characteristics of an eagle, for example, courage, dignity, independence, pride, love of freedom, and others. In the description of the appearance are widely used expressions like: *орлиный нос*, *орлиный взор*, *глядеть орлом*.

In mythological consciousness of Kazakh people *бүркіт* (*орел*, *eagle*) is also considered a sacred bird. It was believed that the eagle has the ability to disperse the demons and the Satan. Thus, the ancient Kazakhs tormenting during labor a woman perceived as invaded by evil force that prevents the birth of a child. In house was skid eagle, which was seated near the site where there was a woman in labor, according to the legend, from one type of spurs and claws of birds the Satan and genies were leaving a woman's body that contributed to the rapid birth of the baby. The symbolic significance

of the birds survived in folk wisdom till our days. So, in the language have entrenched figurative expressions and comparisons: *көк тәңірі*, *аспан перісі*, *құс төресі*, *көк еркесі*, *қара құс*, *сары құс*, *құс патшасы* and others, giving a bird name in the projection of human values «courageous», «brave», «valiant», «main», «brave». However, the eagle as a symbol of freedom, noble, proud flight is an integral part of the attributes of independent Kazakhstan, the coat of arms of the Republic shows an eagle with widely spread wings.

In the Kazakh oral poetic art the image of the mountain eagle symbolizes bravery, courage, strength of spirit.

In the Russian and Slavic mythology as a whole, the swallow is pure, holy bird, empowers female symbols. Along with this, the swallow and pigeon birds are considered to be loved by God. In folk legend about the crucifixion of Christ, the swallow tried to save him from the torment: shouting «dead, dead!» they stole nails, removed prickly thorns of the crown of thorns worn by Christ and gave him water. Due to this characteristic, the Slavs in general and Russian, in particular, believed that the nest of the swallows built under the roof of the house provides a home happiness and grace, great sin is the destruction of the nests, killing and eating swallows. Whoever kills the swallow has no luck in breeding of livestock, and the one who ravaged the swallow's nest will be deprived of shelter, or go blind on his face appear freckles, his mother dies, or someone else from his family, etc. Swallow is considered the messenger of spring (*Ласточка весну начинает*, *а соловей кончает*). Also found a sign, according to which, if swallow winds near windows, flies out of the window or builds nest on the house, the girl, who lives in it, will get married. It is believed if the swallows and pigeons fly around the house, when it celebrated the wedding, the young will be happy in marriage. Dove is a love-marriage symbol (cf. *воркуют как голубки*), in the wedding folklore there are love songs, the image of a dove is used in the wedding ceremony. This is due to the active use of the bird and its nest in love magic. The image of a white dove with an olive twig in its beak is associated with the biblical story of the Great Flood: according to the legend, the released dove returned to Noah's ark with a branch of olive tree, which was a sign of the completion of the flood and ground proximity.

With well-established positive mythological image is associated with a number of expressions in the modern Russian language: *голубчик*, *голубушка*, *голубки*, *голубь мира*, *приголубить* и др.

In the Kazakh language there are a lot of myths, stories and concepts related to bird names: *көгершін* (*голубь*) and *қарлығаш* (*ласточка*). The Kazakhs since ancient times had a belief associated with the appearance, color of plumage of these birds, they were assigned positive properties, it was thought that these birds are very friendly and bring people happiness and joy. It was considered a good omen if the swallow or the pigeon sat next to the housing.

In the Kazakh ornitomorphism көгершін there is synonymous word кептер, each of these names is etymologically connected with the gray-blue colored bird. The symbolic image of a dove in representation of the Kazakh people is inspired by the cult of the poultry and other nations considered to be borrowed from other cultures. Thus, the Jews and the other members of the Shinto faith had a symbol of pure, sinless soul – pigeon. In Egypt, Greece, Persia and India dove was considered a sacred bird. For the Soviet linguistic consciousness is characteristic the embodiment of a bird with a symbol of peace, while for the Christians dove is spirit, soul. According to the Gospel of Immaculate Conception of Virgin Mary took place through the Holy Spirit, who is portrayed often in the form of a dove. For the Kazakh people is characteristic affectionate addressing to the children «қарғам», as a result of the borrowing of the Russian language appeared «көгершінім» (compare: Russian *голубушка*).

On the image of swallow in the Kazakh language is associated the legend «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» (Почему у ласточки раздвоенный хвост?), as well as a phraseological unit *Қарлығаштың қанатымен су сепкендей*. Swallowtail in Slavic mythology is likened to reel, with which are unwound yarn skeins into balls. In Russian folk symbolism swallow is assigned motives of spinning and weaving. In general, despite the small number of units paremiological, figurative comparisons with the names of the birds dove and the swallow in the Kazakh language, in Kazakh nation, there are many legends, tales and beliefs associated with them, going back to the history of ancient tribes – ancestors of the Kazakhs, preaching Christianity.

The image of the wolf is one of the most significant symbols of different nations. In many cultures, it has a special role and has a huge cult, ritual and social values. Mythological images of many animals in the Kazakh language go back to the ancient tradition of Kazakh people – totemism. Totem is the spiritual foundation of life of ancient people. Initially, the totem is perceived by people as a related person concept, later during the tribal clashes and

conflicts became a totem with a symbolic meaning of «talisman».

Thus, Turkic tribes had as their «custodian» and «defender» of the wolf (*көк бөрі*). Names *көк бөрі*, *көкжал бөрі* were not associated with a dark gray color of the animal, and expressed his belonging to the blue sky, to the highest heavenly powers, assigning properties of «bravery», «sacredness», «strength». The image of the wolf on the flags of the Turkic tribes were mandatory attribute. Historical epic «Oguznama» of antiquity, the works of Kazakh akyn Suyunbay and other heroic legends of the past contain a description of the wolf totem.

According to an ancient Chinese legend, the Turks were descendants of the Huns. In one battle with the neighboring tribes from the Turks survived only one boy of ten. Enemies decided to cut off his legs, so he could not sit on a horse, thus did not represent danger to them. Cutting off the legs, they threw the young man in the middle of the steppe. After a while, exhausted by hunger and pain to the boy came the she-wolf that fed him meat and recovered. Further, according to legend the wolf becomes pregnant from a man. Khan of the neighboring tribe, believed that there was no trace left of the Turks, having heard that the young man is alive, he comes into a rage and ordered to kill him. After killing the boy, the soldiers see the she-wolf nearby watching them, which is hidden away in a cave on Mount Bogda. There she gives birth to a boy, who later will have many children, and his children will become the forefathers of many Turkic tribes. [1, 12].

By these and other myths are stipulated to the symbolic importance of this animal in the life of the Turkic-speaking peoples. In the Kazakh language can be found figures of speech, paremiological units, reflected in language as a result of the mythological perception and the ancient beliefs of the Kazakh people. Thus, the expression *тәңірдің серісі*, saying *Иттің иесі бар, тәңірдің серісі бар* meant the belonging of a totem to the higher powers, and expression *тік құлақ, қара құлақ, ұлыма, серек құлақ, көкжал, ит-құс* and etc. are signs of taboo names of the animal. The ancient ancestors of the Kazakhs, unlike their modern descendants, ate the meat of the animal killed by a wolf, because it was believed that it killed an animal sacred to the Turks. If livestock was attacked by the wolf, it was believed that it had saved the animals from various diseases, and his visit he symbolically helped homeless animals to adding his number and as a consequence – the well-being of the host. The Kazakhs were many beliefs associated with the wolf. For example, if a traveler met a wolf, it was considered a

good omen, if in the family died children after the birth, to a newborn baby's neck was hung an amulet of the wolf fang. This was to promote the longevity of the child, to protect it from the evil eye. A strong enemy Kazakhs called «нағыз көкжалдың өзі», which means «brave,» «courageous.»

In Slavic mythological symbolism wolves, along with dogs were combined with unclean animals, not used to eating, a characteristic feature of which is blind, or blindness from birth. According to the Slavic legends, the satan molded the wolf from clay or hewed wood, but could not revive him. Revived by God, wolf rushes to hell and grabs him by the leg. Determining in the symbolism of the wolf is a sign of the «foreign», he relates to the world of the dead, ancestors, «walking» dead and other Wolf confronts man as evil spirits: it is distilled by cross, he is afraid of bell ringing, it could not be given anything consecrated. Wolf is perceived by the ancient ancestors of the Russian as «alien born» (cf. A pack of wolves is called «horde», in charms the wolves were called «jews»).

Universal for Kazakh and Russian mythological image of the wolf was considered as an intermediary between the people and the forces of another world. It was also believed that bullying beast, the wolf does not act on their own, but by the will of God (cf. : that the wolf in his mouth, then gave Yegory). Abduction wolf livestock often perceived as a victim and promises good luck to the owner. Just as in the Kazakh, the Russian language existed the taboo associated with the name of the animal, which was replaced by euphemisms «серый», «зверь», «кузьма», «бирюк», «лыкус» and others. The eye, heart, teeth, claws wool wolf often served as amulets and therapeutic agents of the Slavs. Wolf tooth was allowed to chew to a child who is teething. Wolf tail was carried to avoid ailments and diseases. Pronunciation and mentioning of the wolf was often considered a talisman. So, about to be born calf (foal,

pig) was said: «Это не теленок, а волчонок». At the same time there were negative beliefs and signs reading: howling wolves presaged trouble, hunger, the howling of wolves under the house – a war, in the autumn – rain in the winter – a snowstorm. Wolf running to the village, was a certain sign of a bad harvest, lots of wolves were the sign of war.

An analysis of the mythological symbolism of the wolf in the Russian language shows that the ancient people experienced the fear of animals. There was a huge amount of charms to protect themselves and their cattle from wolves. Entering the forest, was read a charms from «evil beast» or forty times uttered «Lord have mercy», reading charms was accompanied by clenching fists, between teeth, sticking an ax into the wall, and others. At a meeting with the wolf forbidden to breathe, speak, people pretended to be dead, or conversely, screaming and scared it off by knocking, threats, shouting and whistling. Often, they bowed and stood up in front of it on the knees, welcoming and asking for pardon. Perhaps, with the fear of animal were related bright characteristic negative features of man: *выть волком, голодный как волк, рыскать (ходить, бродить) как (голодный) волк, ободрать (обчистить) как волк овцу, зарезать как волк агнца, любить как волк козу (ирон.)* and etc.

In general, based on the examination of the material, we can talk about the great social, religious and ritual significance of the wolf image from ancient times to the Turkic and Slavic peoples.

Ancient religion of the Slavs and the Turks, their perception of the world was pagan. It covered the whole field of spiritual and material culture. The mentality of ancient people was imbued with the conviction in the continuous presence and involvement of supernatural forces in human life. Mythological perception of the animal, its «humanization» demonstrates the inextricable link of Turkic and Slavic «zoological» vocabulary with ethno-cultural context.

References

- 1 Gabitkhanuly K. Kazak mifologiyasynyn tildegi korinisi. – Almaty: Arys, 2006.
- 2 Slavyanskaya mifologiya / Enciklopedichesky slovar. – M.: Ellis Lak, 1995.

Саткенова Ж.Б.,
Саткенова Ж.Б.

Күрделі сөздерді оқыту әдістемесі

Мақалада күрделі сөздерді оқытуда басшылыққа алынатын негізгі мәселелер қарастырылады. Сөздер грамматикалық тұрғыдан құрамына қарай дара және күрделі сөздерге бөлінетіндігі, күрделі сөздер жасалу жолына қарай біріккен сөздер, қос сөздер, қысқарған сөздер, тіркесті сөздер болып бөлінеді туралы ғалымдардың пікірлері қарастырылады. Күрделі сөздер, бір жағынан, сөз тудырудың белгілі бір жолдары (біріктіру, қосарлау, тірекестіру) арқылы жасалған жаңа сөздер болса, екінші жағынан, күрделі түбір, сөйтіп, түбірдің бір түрі болып табылады баяндалады. Күрделі сөздерді бірбүтін тілдік бірлік ретінде танудың үш түрлі критерийі, яғни семантикалық, морфологиялық және синтаксистік тұтастық бола алу қабілеті сөз етіледі. Күрделі сөздерді оқытуда күрделі сөздердің емлесіне бірге, бөлек және дефис арқылы жазылуына және оларды бірге жазуда арнайы ұстанымдардың басшылыққа алыну керектігі қарастырылады. Күрделі сөзді оқытуда «сатылы-кешенді тадау технологиясының» орны мен қызметі айқындалады. Бұл технология арқылы күрделі сөзді талдаудың артықшылығы нақты мысалдар арқылы беріледі.

Түйін сөздер: күрделі сөздер, бірге және бөлек жазылатын сөздер, күрделі сөз орфографиясы, т.б.

Satkenova Zh.B.,
Satkenova Zh.B.

Methods of compound words

The main questions which are guided when teaching compound words are considered in the article. Various opinions of scientists who divide words in dependence of their structure: on primary and compound; depending on creation: on abbreviated, combined and lashed. Compound words on the one hand are formed in the certain ways (association, reduction...), and on the other hand are a compound root, thus one of types of a root. There are criterion in recognition of compound words one whole language unit. Their ability to be semantic, morphological and syntactic whole. When teaching compound words it is considered their spelling. They are written together, separately or through a hyphen. It is also necessary to be guided to the principles of spelling. The place and function «technologies of complex phrased analysis» in teaching is defined. By means of concrete examples advantages of this technology in analysis of a compound word are provided.

Key words: Compound words, words which are written separately and together, spelling of a compound word.

Саткенова Ж.Б.,
Саткенова Ж.Б.

Методы сложных слов

В статье рассматриваются основные вопросы, которым руководствуются при обучении сложных слов. Различные мнения ученых, кто разделяет слова в зависимости их состава: на первичные и сложные; в зависимости от создания: на сложносокращенные, объединенные и стяженные. Сложные слова с одной стороны образуются определенными путями (объединение, сокращение...), а с другой стороны являются сложным корнем, таким образом одним из видов корня. Есть 3 критерий в признание сложных слов одной целой языковой единицей. Их способность быть семантическим, морфологическим и синтаксическим целым. При обучении сложных слов учитывается их правописания. Пишутся они вместе, отдельно или через дефис. Также необходимо руководствоваться принципам правописания. Определяется место и функция «технологии комплексно-ступенчатого анализа» в обучении. С помощью конкретных примеров обеспечиваются преимущества данной технологии при разборе сложного слова.

Ключевые слова: сложные слова, слова, которые пишутся отдельно и вместе, орфография сложного слова.

КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Сөздер грамматикалық тұрғыдан құрамына қарай дара және күрделі сөздерге бөлінеді. Бұл турасында тілші-ғалым С.Исаев: «Бір ғана түбірден тұратын негізгі және туынды түбір сөзді дара сөз дейміз. Екі немесе одан да көп түбірден құралған сөзді күрделі сөз дейді. Күрделі сөздер жасалу жолына қарай біріккен сөздер (бүгін, жаздыгүні, алғысөз), қос сөздер (үлкен-кіші, аяқ-табақ), қысқарған сөздер (АҚШ, БҰҰ), тіркесті сөздер (қара торғай, қара көк) болып бөлінеді. Сөйтіп, күрделі сөздер, бір жағынан, сөз тудырудың белгілі бір жолдары (біріктіру, қосарлау, тірекестіру) арқылы жасалған жаңа сөздер болса, екінші жағынан, күрделі түбір, сөйтіп, түбірдің бір түрі болып табылады», – дейді [1, 38].

XX ғасырдың басында қазақ ғалымдары күрделі сөздер туралы ішінара өз пікірлерін білдіре бастады. Ғалым А. Байтұрсынов сөз тұлғаларын түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар деп бөлді [2, 64]. Ал профессор Қ.Жұбанов түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қиюлы сөз, қосар сөз, қосалқылы сөздердің ішінде күрделі деп арнайы атамағанмен, кіріккен сөздер мен қиюлы сөздерді, қос сөздерді күрделі сөздерге жатқызады [3, 55-56-бб]. Қ. Жұбанов қос терминін қолданбаған, «қосар сөз» деп атаған. «Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы, бала-шаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сұтыр, көзбе-көз, ...сап-сары. Мұндай қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз» деп көрседі [3, 56]. Қосар сөздерді ғалым теңдес қосар, сөздес қосар, матаулы қосар (қолма-қол, жүзбе-жүз, ауызба-ауыз), тіркеулі қосар (жылқы-мылқы, нан-пан) деп топтайды. Теңдес қосарды: мәндел (қатын-қалаш, қыз-қырқыр), қайшы мәнделі қосар (үлкен-кіші, аға-іні), көрші мәнделі қосар (тау-төбе, қалам-сия) деп, сөздес қосарды үндес қосар (қаңғыр-күнгір, жарқ-жүрқ), өндес қосар (сатыр-сатыр, қалт-қалт) деген жіктеліске салады. Матаулы қосарлар матастырып тұратын дәнекерлер, айталық, көзбе-көз, қолма-қол болатынын айтады. Тіркеулі қосарлар жеке тұрып өздігінен айтылмайтын сөздердің екінші бір сөздің артынан тіркесуіне байланысты қойылған атау екенін түсіндіру үшін жылқы-мылқы, ат-мат, шай-пай сөздерін

келтіреді. Қ. Жұбановтың қосақты қосардың алдынан бір буын, мысалы, қап-қара, сап-сары, үп-үлкен айтылады деп түсінік береді.

Күрделі сөздер деп сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынастары жойылып, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік жақтан тұтасып, бір бүтін тұлға (единица) ретінде қалыптасқан сөздерді айтамыз.

Күрделі сөздерді бірбүтін тілдік бірлік ретінде танудың үш түрлі критерийі бар, олар: семантикалық, морфологиялық және синтаксистік тұтастық.

Күрделі сөздердің морфологиялық тұтастығының көріністері:

а) күрделі сөздер түрленеді (көптеледі, септеледі, тәуелденеді, жіктеледі);

ә) оның сыңарлары әрқайсысы бөлек-бөлек өзгермей, тұтас тұлға ретінде түрленіп, бір грамматикалық мағына білдіріп, бір формаға ие болады;

б) күрделі сөздің сыңарлары парадигматикалық қатардың жеке-жеке, дербес мүшесі бола алмайды, бір мүше ретінде енеді.

Сөздің құрылымдық тұтастығының белгілері: күрделі сөздердің сыңарларының орны алмастыруға келмейді, басқаша күйде тіркесе де алмайды, қосарлана да алмайды. Егер басқаша тіркесе, онда мағынасы басқа, өзге бір единица пайда болады, өзгереді, күрделі сөз болмайды.

Күрделі сөздердің синтаксистік тұтастығының белгілері немесе еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы:

а) күрделі сөздің бірде-бір сыңары дара күйінде синтаксистік байланысқа түспейді, өз алдына жеке-дара сөйлем мүшесі бола алмайды. Ал еркін тіркес сыңарлары жеке-жеке сөйлем мүшесі бола алады. Өйткені, олардың арасындағы байланысу формалары (қабысу, матасу, меңгерілу) аңғарылып тұрады.

ә) күрделі сөздің синтаксистік тұтастығы оның семантикалық тұтастығына негізделеді.

б) синтаксистік немесе еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде жасалса, күрделі сөздер негізінен даяр күйінде сөйлем құрамына енеді [4, 83-84].

Күрделі сөздерді оқытуда оның орфографиясының маңызды орын алатындығын есте шығармағанымыз жөн. Қазіргі кезде әсіресе бөлек және бірге жазылатын күрделі сөздердің жазылуында әлі де ала-құлалықтар кездесіп жатады.

Ал ғалым Ғ. Әбуханов біріккен сөздердің орфографиясына қатысты өз пікірін білдіреді. Жаңа сөз жасаудың бір амалына сөздердің бірігуін жатқызады және бұл құбылыстың тарихи құбылысқа жататынын, олардың компоненттері

әр түрлі сөз таптарынан болатынын ескертеді. Біріккен сөздердің сыңарлары жазу кезінде морфологиялық принциппен жазылатынын Жанпейіс (Жампейіс емес), шекара (шегара емес) көрсетеді [5, 42]. Ал тілші-ғалым Қ. Жұбанов қосар сөздердің жазылу ерекшеліктеріне байланысты мыналарды атайды:

– қосар сөздердің бәрінің арасына сызықша қойылып жазылады: бала-шаға, жыртық-тесік;

– матаулы қосардың матауын алдыңғысын қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: қолма-қол, көбе-көз;

– аппақ, көкпеңбек деген екі қосақты қосарды сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз [4, 94].

Тілші ғалымдардың негізгі тұжырымдары бойынша күрделі сөздердің емлесіне бірге, бөлек және дефис арқылы жазу жатады. Күрделі сөздерді бірге жазуда тілшілердің пікірінше фонетикалық және мағыналық ұстанымдарды басшылыққа алған жөн. Бірақ күрделі сөздерді ажыратуда фонетикалық белгі критерий бола алмайтындығы жөнінде К. Ахановтың мына пікірін келтіруге болады: «Екпінге қарап еркін тіркес пен күрделі сөзді ажырату мүмкін емес: асық жілік (күрделі сөз) және жуан жілік (еркін тіркес) екпіндері бірдей болса, сингармонизм заңына бағынбайтын күрделі сөздер болады. Мысалы: күнбатыс, күнбағыс, т.б. Алайда, екпін арқылы күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратуға да болады: қарға – қара құс, қаршыға – қарақұс тұқымдастарынан [6].

Тілші-ғалым Н. Уәлиев күрделі сөздерді күрделі құрама сөздер деп атай отырып, оларды біріктіріп не бөлек жазу үшін «бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана сұраққа жауап беруі, сөйлемнің бір ғана мүшесінің қызметін атқаруы таяныш бола бермейтіндігін айта келіп, сыңарларының мағынасы көмескіленіп, контаминацияға ұшыраған сөздердің бір типін – біріккен сөздерді бірге жазуды ұсынады. Мысалы: сайгүлік, ашудас, белбау, т.т. Осы сөздердің қатарына құрама сөз сыңарларының «бүтіннің бөлшегі» ретінде жұмсала келіп, біртұтас мағынаға ие болғандарын да жатқызуға болады дей келіп, оларға: қосауыз (мылтықтың бір түрі), қосаяқ (тышқан) т.т. мысалдар келтіреді. Яғни құрама сөздерді біріктіріп жазудың қосымша белгілері ретінде мағыналық көмескілеу, контаминацияға ұшырау және бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалып барып, бір бүтінге айналуы жатады», – дейді [7].

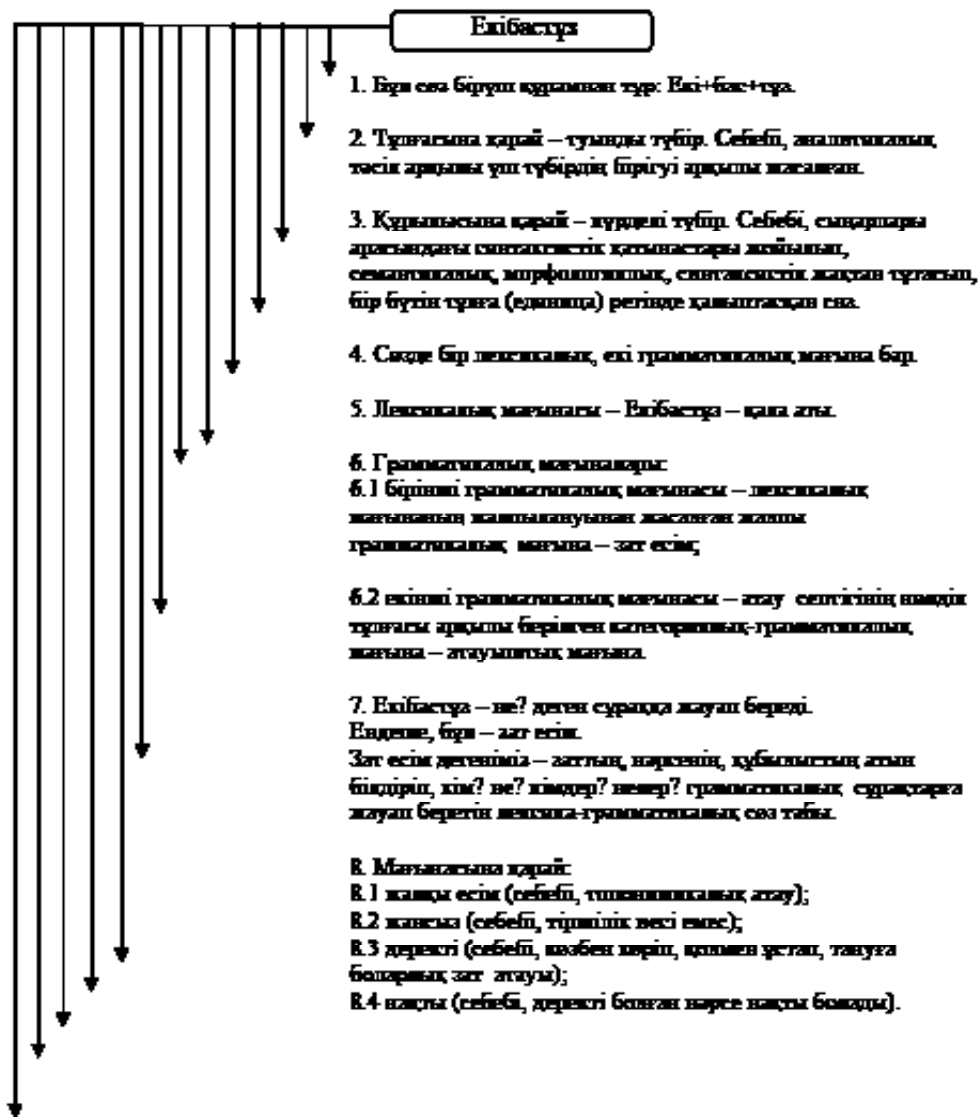
Күрделі сөздерді оқытуда тілші Қ. Күдеринаның бөлек және бірге жазылатын сөздер-

дің орфографиясына қатысты тұжырымдарының маңызы зор. Тілшінің пікірінше бірге жазылатын сөздердің басты белгісі ретінде -ар, -лар, -лық, -ғыш, -ты, -ыс, -ма, -к, -қы сияқты қосымшалардың сөз ұластыратын қызметіне және біріккен сөздерді жасайтын тану, құмар, жай, жанды, хана, аралық сияқты аффиксоид құрастырушылардың қызметіне байланысты болатындығы анықталған [8, 43]. Ал бөлек жазылатын сөздердің басты белгісі ретінде тілші зерттеулерінде «құрама сөз сыңарларының дербес мағыналарынан айырылмауынан; сыңарлардың басқа тіркесімділіктерде еркін қолданылуынан; бір макросемантикалық өрістегі денотативтерді айырып көрсетуден, соңғы ортақ компоненттің эллипсистенуі мүмкіндігінен, күрделі сан есімдерде иероглифтердің екі құрамы ажырата тұлғалау жеткізу өресін қажет

етуінен, күрделі сын есімдердің визуалды сипатына сай құрамдары ажыратыла беруінен көрінетіндігі» [8, 128] кешенді қарастырылған.

Күрделі сөздерді оқыту барысында теориялық материалдарды тәжірибелік тұрғыдан меңгергендігін бағалауда тілдік талдау жасатудың қызметі ерекше. Қазіргі кезде тілдік талдауда төл технология ретінде қолданылып жүрген әдістер ғалым Н. Оразахынованың «сатылы-кешенді талдау технологиясын» [9] осы күрделі сөздерді оқытуда да пайдаланған жөн. Себебі, күрделі сөздердің морфологиялық ерекшеліктерін жүйелі меңгертуде тіл бірліктерінің теориялық мәселелерін сатылы құрылым арқылы үйрететін тұңғыш төл технологияның маңызы жоғары.

Күрделі сөзді құрамына, лексика-грамматикалық мағынасына қарай кешенді-сатылы талдау үлгісі:

Қорыта келгенде айтарымыз күрделі сөздерді оқытуда теориялық мәліметпен қатар олардың емлесі ерекшеліктерін де меңгерткен абзал. Күрделі сөздер туралы айтылған теориялық материалдарды тәжірибемен ұштастыруда

төл технологияның атқарар қызметі ерекше. Сатылы-кешенді талдау технологиясы арқылы берілген білім білімгердің күрделі сөз туралы алған білімін жүйелі меңгеруіне мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттер

- 1 Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы, 1998. – 240 б.
- 2 Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013. – 640 б.
- 3 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013. – 640 б.
- 4 Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілінің морфологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2014. – 279 б.
- 5 Әбуханов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1957.
- 6 Аханов, Грамматика теориясының негіздері. – 1980.
- 7 Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері. Филол.ғыл.канд.дисс.: 10.02.02. – Алматы, 1993.
- 8 Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы, 2005. – 144 б.
- 9 Оразахынова Н. Қазақ тілі сабағында сатылай комплексті талдау жүргізу. – Алматы, 1997.

References

- 1 İsaev S. Qazaq tili. – Almatı, 1998. – 240 b.
- 2 Baytursınov A. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. – Almatı, 2013. – 640 b.
- 3 Jubanulı Q. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. – Almatı, 2013. – 640 b.
- 4 Momınova B., Satkenova J. Qazaq tiliniñ morfologiyası. Oqw quralı. – Almatı: Arıs, 2014. – 279 b.
- 5 Äbwxanov A. Qazirgi qazaq tili. – Almatı, 1957.
- 6 Axanov, Grammatika teoriyasınıñ negizderi. – 1980.
- 7 Wäliev N. Qazaq grafikası men orfografiyasınıñ fonologiyalıq negizderi. Filol. ғыl.kand. dıss.: 10.02.02. – Almatı, 1993.
- 8 Küderinova Q. Birge jäne bölek jazılatın sözderdiñ orforgrafiyası. – Almatı, 2005. – 144 b.
- 9 Orazaxınova N. Qazaq tili sabağında satılay kompleksti taldaw жүrgizw. – Almatı, 1997.

Сыздықова Г.О.
**Батырлар жырындағы
етістіктердің
морфосемантикасы**

Қазақ лингвофольклористикасының өзекті мәселелерінің бірі халық ауыз әдебиеті жанрларының тілін зерттеу болып табылады. Фольклор тілін лингвистикалық тұрғыдан қарастыруда ауыз әдебиеті жанрының басқа жанрлардан семантикалық, стилистикалық және грамматикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік жасалады. Бұл бағытта халық ауыз әдебиетінің бір түрі – батырлар жырының лексика-грамматикалық ерекшеліктерін морфосемантикалық тұрғыдан саралаудың өзіндік маңызы бар. Ол маңыздылық эпостық жырлардағы сөз таптарының семантикалық және грамматикалық жүйесімен сипатталады. Эпос тілінің бейнелілігі, экспрессивтілігі мен эмоционалдылығында етістіктердің де өзіндік орны бар. Етістіктердің батырлар жырындағы морфосемантикалық ерекшелігі олардың белгілі бір грамматикалық формалар арқылы түрлену жүйесі мен мағыналық өзгерістері арқылы анықталады.

Мақалада қазақ халқының батырлар жырындағы етістіктердің морфосемантикалық ерекшелігі қарастырылып, аталған сөз табының грамматикалық категорияларына тән грамматикалық формаларының етістік түбіріне үстейтін грамматикалық мағынасы мен қызметі, етістіктің өзі тіркесетін сөз табымен грамматикалық байланысындағы мағыналық сипаты нақты тілдік деректермен дәйектеледі.

Түйін сөздер: эпос, эпикалық негіз, лингвофольклористика, фольклор тілі, поэтика, морфосемантика.

Syzdykova G.O.
**Morpho semantics of verbs in the
heroic epics**

One of the topical issues of Kazakh folklore is the study of language genres of oral folklore. Learning the language of folklore allows to determine the semantic, stylistic and grammatical features of oral genre from other genres. In this sense, the analysis of lexical and grammatical features of heroic epics in their morphological semantic aspect has a particular importance. This is characterized by the importance of semantic and grammatical system of parts of speech in epic legends. In imagery, expressiveness and emotionality of the epic language verbs have a particular importance. Morphosemantic features of heroic epics verbs are determined by the paradigmatic system with certain grammatical forms and their semantic changes. The article deals with morphological semantic features of verbs in the heroic epics of Kazakh people. Also grammatical meanings and functions of grammatical categories and grammatical forms of the verb are analyzed. Semantic connection of verb in the grammatical relations with combined parts of speech is justified by accurate language facts.

Key words: epic, epic foundation, linguofolkloristika, folklore language, poetics, morpho semantics.

Сыздықова Г.О.
**Морфосемантика глаголов
в героических эпосах**

Одним из актуальных вопросов казахской лингвофольклористики является исследование языка жанров устного народного творчества. Изучение языка фольклора дает возможность определить семантические, стилистические и грамматические особенности изустного жанра от других жанров. В этом смысле, особое значение имеет анализ лексико-грамматических особенностей героических эпосов в их морфосемантическом аспекте. Эта значимость характеризуется семантической и грамматической системами частей речи в эпических сказаниях. В образности, экспрессивности и эмоциональности языка эпоса особое значение имеют глаголы. Морфосемантические особенности глаголов героических эпосов определяются парадигматической системой с определенными грамматическими формами и их смысловыми изменениями. В статье рассматриваются морфосемантические особенности глаголов в героических эпосах казахского народа, анализируются их грамматические значения, функции грамматических категорий и грамматических форм. Семантическая связь глагола в грамматических отношениях с сочетаемыми частями речи обосновывается точными языковыми фактами.

Ключевые слова: эпос, эпическая основа, лингвофольклористика, язык фольклора, поэтика, морфосемантика.

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ МОР- ФОСЕМАНТИКАСЫ

Халық эпосының мәнін, оның ұлттық ерекшелігін танып, білу үшін шығарманың бүкіл көркемдік жүйесін, оның ішінде де, поэзия сырына толы тіл өрнегін зерттеу қажеттігі сөзсіз [1, 28]. Бұл қажеттілік қазақтың эпостық жырларының тілін зерттеуге де қатысты.

Эпос жанрын мардымды зерттеушілер бірде типологиялық параллель, бірде ықпал-әсер, бірде генетикалық туыстық, бірде басқа жұрттан ауысу сияқты таным-тәсілдерді негіз етіп жүр. Бұл проблема, түптеп келгенде, тіл дүниесіне де қатысты. Әдебиетші мен лингвистің қоян-қолтық, ынтымақтаса істер осы тәрізді басқа да келелі міндеттері бар [2,78].

Қазақ халқының батырлар жыры шығу тарихы, эпикалық негізі мен тілдік-көркемдік ерекшеліктері жағынан біршама зерттелген. Алайда бұл зерттеулер батырлар жырының грамматикалық құрылысындағы жекелеген тілдік құбылыстарды толық сипаттай алмайды. Сондықтан қазақтың батырлар жырын лингвистикалық қырынан зерттеу тіл білімінің лингвофольклористика саласы үшін де аса маңызды.

Жалпы, фольклор тілін зерттеу үш бағытта жүргізіледі: 1) фольклор тілінің табиғатын оның диалектілермен арақатынасы арқылы түсіндіру; 2) халықтық-поэтикалық сөз құрылысының жекелеген элементтерін меңгеру; 3) тіл фактілерінің халықтық поэтика жүйесіндегі қолданысы [3].

Батырлар жырындағы етістіктердің морфосемантикасын анықтауда екінші және үшінші бағыттар, яғни жырлардағы етістіктердің морфологиялық құрылысы мен поэтикалық қолданысы негізге алынады.

Сөз таптарының морфологиялық ерекшелігін семантикалық тұрғыдан зерттеу барысында лексикалық және грамматикалық мағыналардың шекарасын айқындау аса күрделі болып келеді. Оның басты себебін сөздің тұлғалық-мағыналық жағынан өзгеріске түсуімен байланысты түсіндіруге болады. Ал сөз тұлғасындағы өзгерістер ол сөздің басқа сөздермен байланысы мен грамматикалық мағынасының өзгеруіне әсер етеді.

Батырлар жырының морфосемантикалық ерекшеліктері ондағы сөз таптарының тұлғалану және түрлену жүйесімен айқындалады. Бұл батырлар жырындағы етістіктерге де тән.

Мысалы:

1. Бір етегін жамылып,
Көзінен жас ағылып,
Құбылаға бас беріп,
Жарыса түсіп бұл жатты.
2. Жер-жаһанды ластап,
Судай ағып қаны да.
3. Аққан жасым тия алмай,
Перзенттің дағы өтеді.
4. Астында шұбар ойнақтап,
Аузынан көбік былшылдап.
Омыраудан аққан тер
Бақайына тамшылап [Алпамыс батыр].
5. Қаратай менен Қаранас
Көздерінен ағып жас,
Алды-артына қарамас [Қобыланды батыр].

Берілген үзінділерде ақ етістігі морфологиялық жағынан түрлі грамматикалық тұлғада әртүрлі сөздермен байланысып, тіркесетін сөзі мен қолданысына қарай түрлі мағынада қолданылған. Атап айтқанда, бірінші, бесінші үзінділерде ақ етістігі ырықсыз етіс және көсемше тұлғасында (ағылып, ағып) жас зат есіммен тіркесіп, «жасы төгілу» мағынасында қолданылса; екінші үзіндіде көсемше тұлғасында (ағып) қан зат есіммен тіркесіп, «сауылдау»; үшінші, төртінші жағдайларда есімше тұлғасында (аққан) жас, тер зат есімдерімен тіркесіп, «төгілу, сорғалау» мағыналарында қолданылған. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» ақ етістігіне «тер, қан, жас, сорпа сияқты сұйық заттардың сорғалап құйылуы» деген түсініктеме берілген [4, 31]. Жырларда ақ етістігі өзінің бастапқы мағынасынан алшақтамай, жас, тер, қан зат есімдерімен өзара мағыналық-грамматикалық байланыста қолданылған.

Етістіктің морфосемантикасында, ең алдымен, аталған сөз табының грамматикалық категорияларына тән грамматикалық формалардың етістік түбіріне үстейтін грамматикалық мағынасы мен қызметіне де баса назар аударылады.

Мысалы:

- Мандайы күнге күйеді,
Табаны тасқа тиеді,
Бірнеше күн жүргенде,
Өлдік-талдық дегенде,
Өзіретке келеді [Алпамыс батыр].
Енді атына мінеді,
Ойлау жерден орғытып,
Тегіс жерден сырғытып,
Аяндамай желеді [Қобыланды батыр].

Келтірілген үзінділерде күйеді, тиеді, келеді, мінеді, желеді көсемше тұлғалы етістіктер жік-

тік жалғауымен келіп, жақ категориясына тән грамматикалық (жақтық) мағынаны, оның ішінде қимылдың 3-жаққа қатыстылығын білдіріп тұр.

Эпос тілінде бір грамматикалық категорияның тұлғалық көрсеткіштерін қабылдап, құрылымдық-мағыналық өзгеріске түскен түбір және туынды етістіктер де кездеседі.

Мысалы:

- Көтеріп аттан алады,
Ақ кілемге салады.
Перизаттай қырық зайып
Көтеріп алып барады.
Көтеріп үйге кіреді
Алпамыстай төрені.

Немесе:

- Қаланың аузын қан қылды,
Қақпаның аузын шаң қылды.
Айдарлысын құл қылды,
Тұлымдысын тұл қылды.
Солқылдаған мырзасын
Табанға салып жүн қылды.
Көрген түсін Тайшықтың
Өтірік емес, шын қылды [Алпамыс батыр].
Байларды шылқар көл қылған,
Кедейді құла шөл қылған [Қамбар батыр].
Бұл үш кісі Тарғынның
Соңынан қуып кетті енді.
Батырды қуып жетті енді [Ер Тарғын].

Жоғарыда келтірілген үзінділердегі ал, сал, кір – бір морфемалы дара, түбір етістіктер, алып бар – күрделі, аналитикалық етістік. Бұл етістіктердің түбір тұлғасы әртүрлі болғанымен, олар көсемше тұлғасы (-а/-е) мен жақ категориясының грамматикалық көрсеткішін (-ды/-ді) қабылдап, белгілі бір жаққа қатыстыграмматикалық мағынаны білдіріп тұр. Көсемше мен жіктік жалғауының 3-жақ тұлғасындағы етістіктер туралы ғалым Е. Жұбанов «Абай шығармаларында 19-ғасырдың өзінде-ақ шаққа қатыссыз, дағдылы іс-әрекетті білдіруде -ар және -ады тұлғасы қатар қолданылып, оның -ады варианты басым бола бастағаны сезіледі. Сонау эпос тілінде жиі кездесетін -а/-ды тұлғасының бұлайша қолданылуы заңды да құбылыс» деп тұжырымдайды [1, 78].

Екінші мысалда қыл көмекші етістігі қан, шаң, құл, тұл, жүн, шынесім сөздерімен күрделі құранды етістік құрамында жедел өткен шақ, ал көл, шөл зат есімдерімен есімше тұлғаларында тіркесіп, мағыналық-тұлғалық өзгеріске түскен. Үзіндідегі қан қылды-шаң қылды, құл қыл-

ды-тұл қылды, жүн қылды-шын қылды, көл қылған-шөл қылған қолданыстары жыр тілін аффикстік жағынан ғана ұйқастырып қоймай, сонымен қатар олардың мағыналарында да өзара үйлесімділік, сабақтастық және қарама-қарсылық та бар екендігі байқалады. Егер ұйқас үйлесімділігі бұл етістіктердің грамматикалық тұлғасымен, атап айтқанда, есім сөз-қылды түрінде қайталануымен айқындалса, мағыналық үйлесімділік күрделі құранды етістікке негіз болып тұрған есім сөздердің (қан-шаң, құл-тұл, жүн-шын) семантикасындағы мағыналық сабақтастықпен және қарама-қарсылықпен (көл-шөл) сипатталады. Ал үшінші үзіндіде ку етістігі аналитикалық етістіктің негізгі етістігі қызметінде-ып кетті, -ып жетті аналитикалық форманттарымен тіркесіп, еш үзіліссіз, тез арада болған қимыл-әрекетті сипаттап тұр.

Жырларда мағыналық жағынан өзара синонимдес етістіктердің қабаттаса қолданылатын жағдайлары да кездеседі.

Мысалы:

Көзінің жасы төгіліп,
Жылап-еңіреп, егіліп,
Арасында шеңгелдің
Ботадай боздап келеді [Алпамыс батыр].

Мұндағы жылап-еңіреп, егіліп, боздап синонимдес етістіктері жырдың алғашқы жолындағы «жасы төгіліп» әрекетін одан әрі күшейтіп, эмоционалды-экспрессивті реңкті қоюландыра түсу үшін қабаттаса қолданылған.

Батырлар жырындағы етістіктер адамға және төрт түлік малға қатысты қимылды білдіру сипатымен де ерекшеленеді.

Мысалы:

Ап қашты Шұбар баланы
Құла дүз, мидай далаға [Алпамыс батыр].
«Бетке жалын тиер» деп,
Қыздар да қашып кетеді [Алпамыс батыр].
Қалған қалмақ қайрылып,
Бірінен бірі айрылып,
Қалаға қашып барады [Алпамыс батыр].
Атының мойнын бұрысты,
Жабындыны тасалап,
Қалмақтар қашып жылысты [Қамбар батыр].

«Қаш» етістігі тура мағынасында «бір нәрседен қорқып безу, зыту», ауыспалы мағынада «бір нәрсені істегісі келмеу, бас тарту», «кету, құру, азаю» дегенді білдіреді [4, 498]. Келтірілген үзінділерде бұл етістік бірде аналитикалық тұлғалы етістіктің аналитикалық форманты (-п қашты), бірде аналитикалық тұлғалы етістіктің

негізгі етістігі (қашып кетеді, қашып барады), бірде қимылдың өту сипатын білдіру (қашып жылысты) қызметінде қолданылған. Бірінші сөйлемде ап қашты етістігі жылқы малына қатысты қозғалысты білдірсе (ап қашты Шұбар баланы), екінші, үшінші сөйлемдерде адамға (қыздар да қашып кетеді, қалмақ ... қашып барады) қатысты қозғалысты, соңғы сөйлемде қимылды (қашып жылысты) сипаттап тұр. Бұл етістіктердің морфосемантикалық ерекшелігі: біріншіден, құрылымдық жағынан аналитикалық етістік құрамындағы түрлі қызметімен (формант немесе негізгі етістік), екіншіден, жетекші етістік немесе қимылдың сипатын білдіру, яғни қимылды қимылмен сипаттау қызметінде және мағынасы мен қызметіндегі айырмашылықтары мен бірыңғай грамматикалық тұлғада келуіне қарамастан, қимылдың белгілі бір шаққа қатысымен (қашып кетеді – өткен шақ, қашып барады – ауыспалы осы шақ) және оның өту сипатымен (қашып жылысты) анықталады.

Іс-әрекеттің констатациясын (баяндалуын) оның қалай орындалғаны жайындағы сурет (амал) арқылы беру, яғни -ып жұрнақты көсемшенің ұйқасқа қатысып, өлеңнің құрылымдық бөлігін жасайтыны қазақ жырларында жиі кездеседі [2, 44]. Бұл тұжырымға батырлар жырынан алынып талданған жоғарыдағы тілдік деректер дәйек бола алады.

Фольклор тілін әдеби тілден ерекшелендіретін белгілердің бірі – сөз таптарының көне тұлғалармен қолданылуы. Мұндай ерекшелік батырлар жырындағы етістіктерге де тән.

Мысалы:

Бір арыслан өзіме
Шабатұғын көрінді.
Екі бүйірін таянтып,
Алатұғын көрінді.
Тәуекел қып тұралық,
Бір Құдайға жылалық,
Құдайды да сыналық.
Көрсеткені Алланың
Осы болса, апаке-ау,
Өлелік те тыналық [Алпамыс батыр].
Баратұғын жолында –
Тоқтарбайдың жылқыда
Токсан құлы бар еді [Қобыланды батыр].
Өңгімеге айналып,
Өтіп кетті кешігіп
Қайтатұғын шамасы [Қамбар батыр].

Берілген мысалдардағы шабатұғын, алатұғын, тұралық, жылалық, сыналық, өлелік, тыналық, баратұғын, қайтатұғын етістіктерінің морфологиялық құрамындағы -тұғын, -лық

жұрнақтары қазіргі тіл жүйесіндегі -атын, -йық көрсеткіштерінің көне тұлғалары ретінде қарастырылады. Ғалым Е. Жұбанов -йық тұлғасы, негізінен, күнделікті қарым-қатынас тілінде жиі қолданылатын болса, -лық тұлғасының, көбінесе, көтеріңкі стильде, поэтик тілде ғана ұшырасатындығын» айтады. Ал

М. Балақаев етістіктің бірде -йық, бірде -лық болып тұлғалануын «жөнімен ауытқу» деп атайды [1, 53].

Сонымен, эпос тіліндегі етістіктердің морфологиялық ерекшеліктері мен тілдік-поэтикалық мүмкіндігі олардың семантикалық құрылымымен байланысты анықталады.

Әдебиеттер

- 1 Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. – Алматы: Ғылым, 1996.
- 2 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014.
- 3 Хроленко А.Ф. Введение в лингвофольклористику: учебное пособие. – Москва: Флинта, 2010.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.

References

- 1 Zhubanov E. Qazaqtin auizeqi qorqem tili. – Almaty: Gylym, 1996.
- 2 Qenesbaev I. Qazaqtilbiliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014.
- 3 Hrolenko A.F. Vvedenie v lingvofolqloristiqu: yzhebnoe posobie. – Moskva: Flinta, 2010.
- 4 Qazaq til bilinin tusindirmesozdigi. – Almaty: Daik-Press, 2008.

Tausogarova A.,
Ibrayeva Zh., Iskakova G.

**Ethnic stereotype in mass media
of Kazakhstan**

Таусоғарова А.Қ.,
Ибраева Ж.К., Искакова Г.Н.

**Қазақстан бұқаралық ақпарат
құралдары қалыптастыратын
этникалық стереотиптер**

Тусогарова А.К.,
Ибраева Ж.К., Искаков Г.Н.

**Этнические стереотипы
в масс-медиа Казахстана**

The article is devoted to the analysis of the mass media of Kazakhstan and the influence of TV programmes on the beliefs of the viewers. Mass media is considered to be one of the powerful means for constructing stereotypes about ethnic groups. The scientific works of some foreign researchers focused on the study of negative sociocultural stereotypes in mass media were under consideration. The recurrent TV programmes dedicated to the ethnic issues and peculiarities of various nations transmitted on the widely known TV channel in Kazakhstan «Kazakh TV» are studied for the purpose of identification of their effect.

The conclusion the authors came to in the result of the analysis is that the TV programmes in Kazakhstani mass media mostly are aimed at forming the sense of tolerance that is a key to peace and broadening the horizon of people enriching their background.

Key words: ethnic stereotype, mass media, TV programme, ethnic groups, Kazakh TV, negative and positive influence.

Аталмыш мақала қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарында және оның бір түрі ретінде телебағдарламалардың көрермендер мен тыңдармандардың көзқарастарына тигізетін әсеріне талдау жасауға арналған. Бұқаралық ақпарат құралдары этникалық топтар туралы стереотиптерді қалыптастыруда қолданылатын тиімді де әсерлі амалдардың бірі болып саналады. Бірнеше шетел зерттеушілерінің бұқаралық ақпарат құралдарындағы жағымсыз әлеуметтік мәдени стереотиптерді зерттеуге бағытталған ғылыми жұмыстары қарастырылды. Әсерін анықтау мақсатында қазақстандық кең таралған телеарналардың бірі «Қазақ ТВ» арнасында көрсетілетін әртүрлі ұлт ерекшеліктері мен ұлттық мәселелерге арналған мерзімді телебағдарламалар зерттелді.

Талдау барысында авторлар қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарындағы телебағдарламалар көрермендер мен тыңдармандардың бойында бейбітшілік сақтаудың бірден бір кілті болып саналатын толеранттық сезімді қалыптастыру және олардың ой-өрісін кеңейтуге бағытталған деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: этникалық стереотип, БАҚ, телебағдарлама, этникалық топ, Қазақ ТВ, жағымды және жағымсыз әсерлер.

Статья посвящена анализу средств массовой информации Казахстана и влияния телевизионных программ на формирования мнения зрителей и слушателей. Средства массовой информации считаются одним из мощных средств формирования стереотипов об этнических группах. Рассматриваются научные работы некоторых иностранных исследователей, посвященные на изучения отрицательных социокультурных стереотипов в средствах массовой информации. Телевизионные программы, посвященные этническим темам и особенностям различных этносов, которые передаются на широко известном телеканале Казахстана «Казак ТВ», были изучены в целях идентификации их эффекта.

В результате анализа авторы пришли к выводу, что телевизионные программы в казахстанских средствах массовой информации главным образом нацелены на формирование чувства толерантности, которое является ключом к созданию и поддержанию мира и расширение кругозора людей.

Ключевые слова: этнический стереотип, средства массовой информации, телевизионная программа, этнические группы, Казак ТВ, отрицательное и положительное влияние.

**ETHNIC STEREOTYPE
IN MASS MEDIA OF
KAZAKHSTAN**

A huge number of research and scientific works were devoted to the influence and effect of mass media on the understanding and world view of people, but these effects may be of positive and negative result. The power of mass media is worldwide known. It is considered as a means with the strongest force that can change the world as well as the minds of people. The words of Malcolm X can prove these words: «The media's the most powerful entity on earth. They have the power to make the innocent guilty and to make the guilty innocent, and that's power. Because they control the minds of the masses.» It is obvious that mass media have a great influence on social life and the way how people see and perceive the real world. They show us «ideal» style of life and «contribute» to forming our «own» viewpoint, can even affect the language and national identity of the country.

A lot of works and articles have been analyzed where the fact that mass media form positive as well as negative stereotypes was emphasized. I.A. Ndiayea, B. Ndiayea in their article devoted to the study of the sociocultural stereotypes in mass media make a reference to an American journalist Thomas Harris who compares today's mass media with a «magic window» through which we see the world and «a door» through which ideas enter our consciousness [1, 72]. That is why the dynamic development of media needs to be examined in the context of perpetuating ethnic and cultural stereotypes.

The notion «stereotype» is defined in Cambridge dictionary as «a set idea that people have about what someone or something is like, especially an idea that is wrong», but before this concept meant a simple and pejorative image of reality functioning in the consciousness of an individual, concerning social groups, people, situations, and institutions, perpetuated by constant repetition of said image [2, 135].

Naturally, not all media influence public opinion in an equal way. For instance, there is a difference when it comes to the type of medium (newspaper, TV, radio, documentary, etc.), how widely spread the medium is (e.g. local, regional, national) and the context in which the message is presented. The information transmitted by Kazakhstani media – press, radio and television – as well as Internet portals, both local and nationwide should be analyzed in order to

define the stereotype of a definite nation formed in the consciousness of Kazakhstani population. Nowadays in the period of rapid development of technology and globalization mass media becomes the key to formation of ethnic and cultural stereotypes that influence the real feelings and beliefs of the target audience. One of the types of mass media widespread and widely applied is television. Most people are inclined to think that young generation doesn't find television and the TV programmes interesting to spend time on. For the purpose of identifying if it is a stereotype or reality 300 students of al-Farabi Kazakh National University have been questioned if they watch television, what they prefer, and what their aim is in it. More than half of the target students responded positively and choose mostly educative and entertaining shows and programmes. According to their answers they can find a lot of information that is not given or taught at the university and school.

The questionnaire given to the students to answer the questions concerning the TV programmes they prefer to watch showed the following image (Table №1. The results of the questionnaire about TV programmes). Unfortunately there were the cases (27 students – 9%) when some students answered that they didn't watch television at all according to different circumstances.

Table 1 – The results of the questionnaire about TV programmes

Types of TV programmes	Number of people	Percentage of people
Sports	50	17
Sitcom	76	25
Documentary	42	14
Soap	145	48
Cartoon	33	11
Travel or holiday	28	9
Entertainment	216	72
News	118	39
Reality TV	96	32
Wildlife	57	19
Cookery	87	29

The possibility new technologies and innovations give them can open a wide door to the information world called television where of course ethnic stereotypes are formed. According to the results of the data taken from the questionnaire we can see that

most part of students prefer watching entertainment programmes (72%) and soap operas (48%). One of the simplest ways of getting ethnic stereotypes is seeing foreign films and series as Korean, Indian, Philippine, Turkish and others transmitted on TV channels. The life depicted in these films is accepted as true to life so they are least likely to see this correspondence between TV and the real world. The gained information seems as a reflection in the mirror of the reality and it is, but the reversed one.

A number of research works focused on the ethnic stereotypes in mass media were analyzed. The Polish researchers I.A. Ndiayea, B. Ndiayea studied the media image of Africa that influences negatively on the African people living in Poland. According to the material presented in their work in the Polish consciousness Africa exists as a symbol of low level life, famine, ethnic conflicts, violence and diseases due to the information given in mass media [1]. The next interesting article belongs to a young researcher from the USA Inés Galiano Torres who reviewed the articles about the possible effects on the audience regarding cultural stereotypes in TV shows, especially African American stereotypes; Latino stereotypes; Asian stereotypes; and interracial relationships in the USA. It is possible to draw an inference from the studied material that Africans are aggressive figure, Latinos are as the passionate Latin Lover or Hot Latina, and the aggressive *bandido*, Asian Americans are the hard-working or nerdy figure. Inés Galiano Torres concludes that all stereotyped negative characteristics of the studied ethnic groups depicted in the TV shows impact the beliefs of people and their attitude towards each other and there is a need for change in television representation [3].

The next scientists from Romania Oana-Camelia Stroescu and Dorin Popa devote their article to the research of the ethnic stereotypes of Turks in the Greek media and draw a conclusion that the elimination of the negative representation of the Turks in media might contribute to improvement of the relations between Greek and Turkish people [4].

The problem of ethnic construction in mass media attracted the attention of a great deal of scientists in the Netherlands too. Among them we can highlight the research of the Dutch investigators Sarah Asmelash, Jasmijn Remmers, Tiffany Vang who tried to analyze the portrayal of ethnic minorities living in the Netherlands and the attitude of mass media towards the representatives of Muslim religion perceived as a threat to society that may intentionally or unintentionally create stereotypes.

Kazakhstan is one of the multiethnic and multicultural countries that unites over 130 ethnic groups. According to the population census of 2016 in Kazakhstan 63,1 % Kazakh, 23,7 % Russian, 2,8 % Uzbek, 2,1 % Ukrainian, 1,4 % Uighur, 1,3 % Tatar, 1,1 % German people, 4,5 % other nationalities are living. It means that the ethnic stereotypes in mass media may influence the beliefs and attitudes of the representatives of different ethnic groups towards each other. According to the films and other various TV programmes and shows most people who view certain ethnic groups in a negative manner and television portrayals confirm those images, then they may think their images of certain ethnic groups are correct. For example Italians are generally shown in films as Mafia members, Asian people are perceived as invaders or karate experts, Hispanic people as comics, banditos or gang members. People from the Middle East are seen as terrorists or oil sheiks.

Some stereotypes about other nationalities can be reflected in the language too as in proverbs and idioms or phraseological units. There are various proverbs where the characteristics of some ethnic groups are described. *Қазақ-қырғыз бір туған, өзбек сартты кім туған.* Here the same roots of Kazakh and Kyrgyz nations are highlighted. The issue that draws the interest of people is that it is very difficult to find the phraseological or pareomological units in the word-stock of the Kazakh language.

The Indian series shown on TV channels let the viewers to examine the way of the media constructs the portrayal of the Indian people, providing a more complex cultural image. The characters of Anandi in the film «Daughter-in-law» (Balika Vadhu) and Guli in «Zhetimzhurek» (Saath Nibhana Saathiya) represent the Indian stereotype. They both are an example of how culture is represented and the meaning constructed through the characters of the series, and their qualities and representations. According to the main characters of the given films viewers get an idea what Indian daughters-in-law should be: shy, with facile disposition, faithful. They are to sit at home and take care of husband and children. They strictly observe traditions and follow the religious rituals.

The main purpose of the given research is to analyze the Kazakhstani TV channels and TV programmes by monitoring the media in terms of presence and representation of issues concerning ethnic stereotypes. We try to define what the impact of media in forming positive or negative stereotypes about a definite ethnic group is. In general 16 TV channels as Kazakhstan, Khabar, Kazakh TV, 31, 24

KZ, Balapan, Kazsport, Bilim zhane Madeniyet, the first channel Eurasia, Astana TV, NTK, KTK, Mir, 7 channel, STV, Almaty were monitored. Among these channels broadcasting in the Kazakh and Russian languages except Kazakhstan and Balapan which working language is Kazakh, Kazakh TV transmits also in English. Kazakh TV is the first national satellite television channel of the Republic of Kazakhstan broadcasting 24 hours a day in the Kazakh, Russian, and English languages in over 117 countries.

So as an object of our research we decided to focus on the TV channel Kazakh TV which gives a possibility to the viewers to get acquainted closer with the representatives of other nationalities living or working here in Kazakhstan. There are the TV channels that broadcast the lives and living styles of these ethnic groups as «My day in Kazakhstan» where you can take a look at one of the ordinary days in the lives of foreign citizens living and working here, «Kazakhstan: recipe for friendship» programme like an ethnographic excursion, immersion to life and customs of the people, diasporas, families and communities presented in the territory of Kazakhstan, «National cuisine» that presents recipes of the dishes of different cuisines that can be found in Kazakhstan, «Around the world» the programme where the former citizen of Kazakhstan living abroad introduces the country, its culture, lifestyle, business life, politics and cuisine, «Welcome to Kazakhstan» focuses on introducing the regions of Kazakhstan to the guests from other parts of the world and they tell us about their homeland and hometown, «Accent» also focuses on introducing the lives and cultures and contributions of the representatives of different ethnic groups who became the local people to the development of Kazakhstan.

The fact that most of the foreigners are attracted by Kazakhstan and choose this country as a place of permanent stay or of getting experience in work, even for investing in may be the result of such informative and widely accessible programmes and channels.

These programmes as a bridge between the ethnic groups which opens a door to the life of each other. As an example we can say about one issue of the programme «Around the world» about Seoul that forms a positive image of one of the developed nations in the world. This nation respects the labour of others and support the cleanness in any place, the fact that they wear the mules at work place can identify this feature. They are the people who know the exact line of authority and use the status name as Mr. Director to a higher-ranking

person. Such simplest features of characteristics noticed in their manner of behavior can say a lot about this country.

In the speech of the guests and the members of Kazakhstani society mostly the words as «we», «friends», «Kazakhstani» which indicate that they don't separate the nationalities are used. From their words the warmth and respect are felt very much. The lexicons as Jewish association, Korean centre, Turkish association, Kurdish community etc. can be proof of the fact that all nationalities are living free and having equal rights and freedoms.

While analyzing these programmes the ethnic stereotypes of negative characteristic were not found.

The main aim of the given programmes is to give information of the lifestyle, culture and traditions and their condition in Kazakhstan. They are not directed to depicting the drawbacks, or inferiority of this or that ethnic group as it was mentioned in the articles of the foreign scientists studied the traces of negative ethnic stereotypes in American, Greek, Polish and other television and newspapers. This might be a bright sample of friendship between the representatives of ethnic groups and keeping peace in the country. The TV programmes are aimed at forming the sense of tolerance and broadening the horizon of people enriching their background. Tolerance is a key to peace.

References

- 1 Ndiayea I.A., Ndiayea B. Sociocultural Stereotypes in Media and Intercultural Communication (Africa in the Polish Media) // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – 154 p. – P. 72 – 76.
- 2 Milton K. Hate Prejudice and Racism. – Albany: State University of New York Press, 1993. – 330 p. – P. 135–137.
- 3 Torres I.G., Audience's perception of Cultural/ethnic stereotypes in TV Shows // *European scientific journal. Special edition*. – 2015. – P. 285-298.
- 4 Stroescu OC., Popa D. The influence of language on the collective perception of alterity: A study on the image of Turks in the Greek media and the potential for education // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2012. – №69. – P. 614 – 620.

Тен Ю.П.
**Коммуникативные
особенности интонации
в современном корейском
языке**

В статье рассматриваются проблемы звучащей речи, которые связаны с просодическими (супрасегментными) явлениями. Речь зафиксированная в оптических знаках не воспринимается человеком, она остается мертвой материей. Подлинной речью она становится лишь тогда, когда имеет место акт коммуникации, когда она читается, т. е. когда она хотя бы мысленно озвучивается. Звучащая речь наиболее реально передает то, что невозможно передать с помощью письменных знаков. В межкультурной коммуникации важно значение восприятия речи, т. е. чтение (или слушание) на одном языке, и конец этого действия – воспроизведение, т. е. говорение (или письмо) на другом языке. Восприятие на одном и воспроизведение на другом вызывают трудности в коммуникации. Преодолеть трудности и добиться правильного произношения можно путем выполнения системы упражнений для развития фонематического слуха.

Ключевые слова: звуковая система, фонема, геминатема, интонация, ЧОТ.

Ten Yu.P.
**Communicative features of
intonation in modern Korean
language**

This article examines the problems of speech which system of Russian language in comparison to the sound system of Korean language. Speech that reported in optical marks will not be perceived by human, it will remain as a dead sign. It becomes an authentic speech only when there is an act of communication, when it is read or at least when it is sounded silently in mind. Sounding speech transfers the information better than the written characters. Two things are the most important in cross-cultural communication, they are the perception of speech, that is the reading (or listening to) in one language, and the end of the action, that is speaking (or writing) in another language. The perception in one language and expressing in another is one of the difficulties in communication. To overcome the difficulties and achieve the correct pronunciation can be achieved by a system of exercises for the development of phonemic hearing.

Key words: sound system, phoneme, geminatema, stress, CHOT.

Тен Ю.П.
**Қазіргі заманғы корей
тіліндегі интонацияның
коммуникативтік
ерекшеліктері**

Мақалада орыс және корей тілдерінің дыбыстық жүйесі салыстырмалы түрде қарастырылады. Тек қана жазылып қойылған сөз адамдармен тыңдалмайды, өлі тіл деуге де болады. Жазылған сөз дыбысталып, оқылғанда, яғни коммуникация барысында ғана ол нағыз сөзге айналады. Өйткені сөйлеу арқылы ғана адам өзінің ойын толық жеткізе алады. Үйреніп жатқан шет тілінің дыбыстық жүйесін түсіну оның дұрыс айтылуына негіз болып табылады. Өйткені сегменттеудегі кедергілер, сөзді буынға бөлу мен акцент мәселесіне де септігін тигізеді. Тілдік коммуникацияда сөйлеу мен оны қабылдау маңызды. Мәдениетаралық коммуникацияда бір тілде сөйлеу (оқу немесе тыңдау) мен оны қабылдаудың маңызы зор, бұл іс-әрекеттің соңы – басқа тілде қайта сөйлеу, көшіру, яғни (айту немесе жазу). Бір тілде қабылдап оны басқа тілде шығару немесе айту коммуникацияда қиындықтар тудырады. Фонематикалық естуді дамытуға арналған жаттығулар жүйесін орындау арқылы қиындықтарды жеңіп, дұрыс айтылуға қол жеткізуге болады.

Түйін сөздер: дыбыстық жүйе, фонема, геминатема, екпін, ЧОТ.

**КОММУНИКАТИВНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ
ИНТОНАЦИИ
В СОВРЕМЕННОМ
КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Любой язык передается от поколения к поколению главным образом в устной форме. Л. Р. Зиндер писал и говорил, что «чисто письменная форма речи это фикция. Пока речь зафиксирована в оптических знаках, она не воспринимается человеком, она остается мертвой материей. Подлинной речью она становится лишь тогда, когда имеет место акт коммуникации, когда она читается, т. е. когда письменная речь хотя бы мысленно озвучивается» [1, 21].

Звучащая речь наиболее реально передает то, что невозможно передать с помощью письменных знаков. Конечно же, это связано с просодическими (супрасегментными) явлениями. Н. В. Черемисина об интонации в устной и письменной русской речи, отмечает, что «в письменной речи фиксируются отнюдь не все особенности и нюансы интонации. Здесь нет прямых обозначений высоты основного тона, длительности и силы звучания, отсутствуют указания на тембр речи» [2, 7].

Сказанное выше может быть отнесено практически к любому языку. Так, в корейском языке в зависимости от длительности гласных и движения основного тона, различаются значения слов, т.е. долгота гласных – в корейском языке является дифференциальным признаком и имеет корреляцию: долгота/краткость. Нами исследованы словарные статьи «Нового толкового словаря корейского языка» [3]. В указанном словаре из 20500 слов на «к» соотношение коррелятивных пар, различающихся по долготе/краткости, составляет 4:1. Ср.: [ga: geŋ] приказ – [gareŋ] взросление на год; [ga: muo] могила (кладбище) – [gamuo] поминальные дощечки предков; [nu: n] снег – [nun] глаз; [ba: m] каштан – [bam] ночь [4].

Определенный вклад в исследование фонетики корейского языка внес Хван Юн Дюн но, как указывает, Ким Ион Джин, его система не совсем корректна, так как он признает наличие в корейском языке фонологически значимых признаков твердость/мягкость и глухость/звонкость [5, 6].

Относительно дифференциальных признаков системы согласных фонем корейского языка существуют различные точки зрения. В корейском языке фонологический признак геминации с оппозицией слабый/сильный является смысловоразличительным, релевантность которых выводится из наличия

коррелятивных пар в позиции наибольшего различения – в инициале слова. При определении количества геминированных согласных мы придерживались методики Н.С.Трубецкого [6, 240]: «если в языке среднее число слогов в слове равно α , то следует ожидать, что частотность немаркированного члена относится к частотности маркированного члена как $\alpha+1$ к $\alpha-1$ ». Для нахождения среднего числа геминированных согласных в слове нами проанализирована фраза из повести, состоящая из 100 слов «소나기» 향순원 «Гроза» Хан Сун Вона.

В данной фразе общее количество слогов (β) составляет 283, отсюда среднее число слогов в слове (α) составляет 2,8. Для обозначения геминированных согласных в корейском языке предлагается ввести понятие «геминатема». Геминатема – просодический признак слога, слова, который различает минимальные пары слов с одинаковым фонемным составом в позиции наибольшего различения – в инициале.

Некоторые исследователи отмечают наличие геминаты в других языках. Так, например, «в русском: касса, оттащить, но сравнительно редко бывают самостоятельными фонемами: ит. саго «воз» (но саго «дорогой»), dotto «ученый» (но dote «приданое»)).

Таким образом, особенностью системы консонантизма корейского языка является наличие коррелятивного пучка, состоящего из слабых $\neg$ [k], $\neg$ [g], сильных Π [kk], аспират $\curlywedge$ [kh]. Фонологическая оппозиция слабый (простой) / сильный (двойной) согласный $\neg$ [k], $\neg$ [g] / Π [kk] – геминатема различает минимальную пару слов в инициале.

Результат анализа словарных статей на «к» в «Новом толковом словаре корейского языка» показал, что соотношение фонологических оппозиций слабый (простой) / сильный (двойной) согласный из 20500 слов на «к» составляет 3,9:1 (16316:4184). Ср.: [ts'ada] солёный (но [tsada] спать); [ttal] дочь (но [tal] луна; [kada] идти – [kkada] худеть; [kobta] согнуться – [kkobta] приколоть; [kakji] каждый – [kkagji] шелуха; [korida] достать со дна – [kkorida] остерегаться, бояться; [koŋsu] проточная вода – [kkonŋsu] нижняя часть бумажного змея; [kwn] мера веса – [kkwn] шнур, веревка; [kida] застрять – [kkida] расстилаться, покрыться. Материал анализа является одной и той же грамматической категорией корейского языка (глагол или существительное) и имеет одинаковую звуковую оболочку.

Статистические данные в области фонологии имеют двойное значение:

1) выявление частотности определенных фонологических элементов в данном языке (фонем, сочетаний фонем, определенных типов слов и морфем);

2) определение фонологических оппозиций.

Для грамматической структуры предложения корейского языка важным является понижение/повышение тона, усиление тона, обрыв тона. Поэтому в «интонационных моделях корейского языка частота основного тона (ЧОТ) гораздо важнее ударения». Рассмотрим данное явление на следующих примерах: 언어는 사상과 감정을 표현하는 도구다. Здесь мы наблюдаем ЧОТ без повышения или понижения. [õnõnun sasankwa kamtsõngul phjohjõnhanun toguta]. *Язык – орудие мыслей и чувств.*

В вопросительном предложении в корейском языке ЧОТ зависит от определенных условий. Так, если в предложении есть слова, выражающие вопрос, то предложение заканчивается нисходящей ЧОТ.

Например: 무엇을 그렇게 가지고 오시오? [muõsul gurõkhe katsigo oseo?] Что это вы принесли?

Если в предложении нет вопросительного слова, то предложение заканчивается восходящей ЧОТ.

Например: 벌써 일이 끝났어요? [põlsõ iri kwthnasõjo?] Уже закончили работу?

Если предложение не требует ответа, то ЧОТ понижается.

Например: 인간은 만물의 여장이냐? [Ingunn margmure jõjaninja?] Человек – венец творения?

Если в одном предложении два слова с вопросительным окончанием, то после первого слова ЧОТ повышается, а после второго ЧОТ понижается.

Например: 오늘은 내가 한턱 내지요. 양식을 좋아하세요 (↑) 화식을 좋아하세요 (↓)? [onwun nẽga hanthõg netsijo jaŋsigul tsoahaseyo (↑) hwasigul tsoahasejo]. Сегодня я угощаю вас. Какую еду вы любите: европейскую или китайскую?

Во фразах, содержащих пожелание, поздравление ЧОТ фразы ровная.

Например: 학습과 조직생활에서 많은 성과가 있기를 바랍니다.

[Naksupkwa tsotsik seŋhwaresõ manun sõŋkwaga itkirul paramnida] Я желаю вам больших успехов в учебе и личной жизни.

Если в сложноподчиненных предложениях пауза перед словом, несущим смысловую нагрузку, то ЧОТ данного слова восходящая.

Например: 한국에 있는 동안 (↑) 한국말을 // 공부하려고 했지만 (↑), [hanguge inun tojan (↑) hanggugmarul // gonpuharjōgo hetsiman].

한국에 오자마자 (↑) 떠나게 되었어요 (→). [hanguge otsamatsa (↑) ttōnage tweōsōjo] (→). Пока я был в Корее, я хотел выучить корейский язык, но, не успев приехать, я вынужден был вернуться.

В корейском языке ЧОТ модифицирует значение слова или предложения.

Например: «좋다» можно произнести с нисходяще-восходящим ЧОТ, тогда значение данного слова tsotha поменяется на противоположное – «нехороший» – « 좋지 않다». И, наоборот, при восходящем ЧОТ «참 끝 좋다» «좋다» имеет значение «хороший» [tsham kkol tsotha].

Таким образом, при помощи интонации говорящий может вносить дополнительные значения, которые будут различаться в контексте, то есть вносится субъективная и стилистическая окраска, которые различают значение слов и предложений.

Ср.: 1) «네가 가는가?» [nega kanunga?] Ты идешь?

2) «네가 간다?» [nega kanda?] Ты идешь?

В первом примере вопрос выражается не только интонацией, но и вопросительной частицей «가», а во втором предложении вопрос выражается только ЧОТ.

Таким образом, можно говорить о том, что языковой код письменной речи передает в определенном смысле меньше информации, чем код устной речи. Просодические вариации, наблюдаемые в одинаковых сегментных цепочках, ведут или могут вести к изменению их семантики. Совершенно очевидно, что интонация напрямую связана и со звуковой, материальной, сущностью языка, и с содержательной, семантической, функцией речи. Так, Т. М. николаева отмечает, что при определенном подходе интонация прямо объявляется ключом коммуникации и ее центром, «первым (первичным) уровнем языкового моделирования» [7, 6]. Этому принципу следуют и В. Б. Касевич, и его соавторы в книге «Ударение и тон в языке и речевой деятельности» [8].

Важными представляются и экспериментально полученные данные связанные с различением коммуникативных типов предложений в современном корейском языке.

Для получения графического изображения звучащей речи с помощью компьютерной программы, названного нами пэйнтограмма (от английского paint – краска), мы использовали

программу «Звукозапись». Программа «Звукозапись» служит для записи, наложения и воспроизведения и редактирования звукозаписей. Кроме того, звукозаписи можно связывать с другими документами или вставлять в них документы. В результате проведенных компьютерных операций мы получили следующие графики звучащей речи [4, 121-122].

График (пэйнтограмма) простого утвердительного предложения

학생이 책을 읽는다. [hagsɛŋi thsɛgul ilgnunda] Студент читает книгу.

----->
График 1

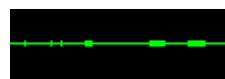

График (пэйнтограмма) 1 показывает, что при произнесении фразы, выражающей утверждение, не наблюдается резких колебаний. Однако, можно отметить увеличение интенсивности к концу фразы. Данное явление, как отмечает В.Б. Касевич, связано с яркостью просодического оформления слова, находящегося под фразовым ударением [8, 110].

График (пэйнтограмма) фразы, выражающей вопрос вопросительным словом (понижение ЧОТ в конце фразы)

지금 어디에서 공부합니까? [tsigum ōdiyeso gōŋbuhabnikka?] Где вы сейчас учитесь?

-----↓
График 2

График 2 фразы, выражающей вопрос вопросительным словом, показывает, что акцентным ядром являются сильные бемольные нелабиализованные слоги первого и второго слова. Если изобразить данный график в виде контурного рисунка, то получим: повышение ЧОТ на первом слове с постепенным понижением ЧОТ на последнем слове. Данные графики подтверждают, что корейский язык имеет своеобразную фонетическую структуру и интонационный контур фраз, которые многогранны и поликонцептуальны. Они характеризуются как общелингвистическими, так и монолингвистическими чертами.

Следует добавить, что в Корее набирают обороты исследования, связанные с компьютерными технологиями и, в частности, в области корпусной лингвистики (кафедра компьютер-

ной лингвистики университета «Коре», Сеул, Корея), в сферу которой включены как синтез, так и распознавание речи. В связи с чем становятся задачи и для зарубежных корееведов, за-

нимающихся проблемами корейской фонетики в целом и интонацией в корейском языке, в частности. Все это важно и для преподавания современного корейского языка.

Литература

- 1 Зиндер Л.Р. Лингвистика текста и фонология // Тезисы докладов научно-методической конференции «Просодия текста». – М., МГПИИЯ им. М. Тореца, 1982. – С. 19-22.
- 2 Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – М.: Русский язык, 1982. – 207 с.
- 3 새국어 사전. –서울:동아출판사, 1997. – 2616 с.
- 4 Тен Ю.П. Суперсегментные свойства сегментных единиц и их соотношение – проблема общего и частного языкознания (на материале корейского языка). Дис... канд. филол. наук. – Т., 2005. – 148 с.
- 5 Ким Ион Джин. Лингвистические основы сопоставления звукового строя русского и корейского языков. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Бишкек, 2002. – 27 с.
- 6 Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Ин. лит., 1960. – 309 с.
- 7 Николаева Т.М. Просодия Балкан. Слово – высказывание – текст. – М.: Индрик, 1996. – 350 с.
- 8 Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Л.: ЛГУ, 1990. – 246 с.

References

- 1 Zinder L.R. Lingvistika teksta i fonologiya // Tezisy dokladov nauchno-metodicheskoy konferencii «Prosodiya teksta». – М., МГПИИЯ им. М. Тореца, 1982. – S. 19-22.
- 2 Chheremisina N.V. Russkaya intonaciya: poehziya, proza, razgovornaya rech'. – М.: Russkij yazyk, 1982. – 207 s.
- 3 새국어 사전. –서울:동아출판사, 1997. – 2616 с.
- 4 Ten YU.P. Supersegmentnye svojstva segmentnyh edinic i ih sootnoshenie – problema obshchego i chastnogo yazykoznaniiya (na materiale korejskogo yazyka). Dis... kand. filol. nauk. – Т., 2005. – 148 s.
- 5 Kim Ion Dzhin. Lingvisticheskie osnovy sopostavleniya zvukovogo stroya russkogo i korejskogo yazykov. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Bishkek, 2002. – 27 s.
- 6 Trubeckoj N.S. Osnovy fonologii. – М.: In. lit., 1960. – 309 s.
- 7 Nikolaeva T.M. Prosodiya Balkan. Slovo – vyskazyvanie – tekst. – М.: Indrik, 1996. – 350 s.
- 8 Kasevich V.B., SHabel'nikova E.M., Rybin V.V. Udarenie i ton v yazyke i rechevoj deyatel'nosti. – L.: LGU, 1990. – 246 s.

Утебалиева Г.Е.,
Есбулатова Р.М.

**Толерантность как условие
развития вторичной языковой
личности в полиэтничном
пространстве**

В статье рассматривается проблема толерантности. Толерантность выступает как составляющая структуры вторичной языковой личности. Для полноценного и гармоничного развития вторичной языковой личности необходимо формирование чувства толерантности. Эта проблема является актуальной для языковой личности, развитие которой происходит в условиях полиэтничного и полиязыкового пространства, каким является Казахстан. Современные образовательные условия дают возможность развиваться вторичной языковой личности в той степени свободы, которая считается приемлемой в данном обществе и не ограничивать ее учебные потребности. Условием гармоничного развития вторичной языковой личности в полиэтничной и полилингвальной среде является формирование чувства толерантности к новой культуре, новому сообществу, другому миру и иным условиям жизни.

Ключевые слова: толерантность, вторичная языковая личность, языковая коммуникация, языковая адаптация, социокультурная компетенция.

Utebaliyeva G.E.,
Yesbulatova R.M.

**Tolerance as a condition of
secondary language personality
in multi-ethnic space**

The article concerns the problem of tolerance. Tolerance appears as a component of the structure of secondary linguistic personality. For the full and harmonious development of the secondary language personality it is necessary to form a sense of tolerance. This issue is relevant to the lingual person, the development of which takes place in a multi-ethnic and multi-lingual space such as Kazakhstan. Modern educational conditions make it possible for a secondary language personality to develop in that degree of freedom, which is considered acceptable in the society and not restricting its training needs. The condition for the harmonious development of the secondary language person in a multi-ethnic and polilingual environment is to form a sense of tolerance to a new culture, new community, different world and a different life conditions.

Key words: tolerance, secondary language personality, lingual communication, language adaptation, social-cultural competence.

Өтебалиева Г.Е.,
Есболатова Р.М.

**Көпұлтты кеңістікте екінші
тілдік тұлғаның даму шарты
ретіндегі толеранттылық**

Мақалада толеранттылық мәселесі қарастырылады. Толеранттылық екінші тілдік тұлғаның құрамдас құрылымы ретінде қолданылады. Екінші тілдік тұлғаның толық және үйлесімді дамуы үшін толеранттылық сезімін қалыптастыру қажет. Бұл мәселенің көп этникалық және көп тілді кеңістікті Қазақстанда дамуы екінші тілдік тұлға үшін өзекті болып табылады. Қазіргі заманғы білім беру жағдайлары екінші тілдік тұлғаның еркін дамуына мүмкіндік береді, яғни қоғамда қолайлы болып саналады, оқу талаптары шектелмейді. Екінші тілдік тұлғаның көпұлтты және көптілді ортада үйлесімді даму шарты жаңа мәдениетке, жаңа қауымға, басқа әлем мен басқа да тұрмыстық жағдайларға толеранттылық сезімін қалыптастыру болып табылады.

Түйін сөздер: толеранттылық, екінші тілдік тұлға, тілдік коммуникация, тілге бейімдеу, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік.

**ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК
УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ
ВТОРИЧНОЙ
ЯЗЫКОВОЙ
ЛИЧНОСТИ
В ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ
ПРОСТРАНСТВЕ**

Целью данной статьи является постановка проблемы о формировании чувства толерантности вторичной языковой личности, усваивающей русский и казахский языки в условиях их функционирования, анализ понятий, сопровождающих концепт «толерантность» и краткое описание учебной модели языкового общения, создаваемой для реализации учебных задач.

Современная жизнь, наполненная активными социальными, политическими, экономическими изменениями, связанными с развитием международной торговли, культурных обменов, науки, немыслима без межкультурных контактов и межъязыкового взаимодействия. Расширение международных связей, научно-технический прогресс, стремление человека к контакту со всем миром открывают виды и формы общения, главными условиями осуществления и эффективности которых являются диалог культур, взаимопонимание, терпимость, взаимное уважение партнеров по коммуникации.

Когда речь заходит о толерантности, то поневоле начинаешь задумываться о том, что все мы живем в огромнейшем информационном пространстве, не потерять в котором нам помогает жизненный опыт, багаж знаний, владение языками. Мир, окружающий нас, многонационален, многоконфессионален, различается языками и традициями, но в нем все взаимосвязано и взаимозависимо от отношений живущих в нем людей. Только на уровне диалога культур, в общении на одном/общем языке можно создать палитру взаимоотношений, взаимопонимания, расширить и обогатить свою картину мира. В этой связи становится понятной актуальность задачи, прагматической целью которой должно стать формирование толерантности в межэтнических отношениях, а также умения понимать всех тех, с кем мы находимся на какой-либо культурной, языковой, религиозной, социальной или интеллектуальной дистанции.

В нашей статье мы бы хотели затронуть проблему толерантности вторичной языковой личности и связанные с ней процессы аккультурации и языковой адаптации иностранцев, приезжающих в Казахстан на работу или учебу.

Современные образовательные реалии таковы, что в одном учебном коллективе могут оказаться представители разных национальностей, вероисповеданий, возраста и

пола, социального статуса и с разным уровнем образования. Каждый из иностранных студентов приезжает со своим «рюкзаком» жизненного опыта. И когда он начинает «распаковывать» свои умения приспосабливаться к другому и пока еще чужому для него миру, становится отчетливо видна разница в культурах и представлениях о жизни и мире, проявляющаяся в поведении, отношении ко всему новому, что окружает вторичную языковую личность. Для студентов из арабских стран и стран, где официальной религией является ислам, серьезным барьером в создании комфортных учебных условий становится обучение в одной группе мужчин и женщин и с представителями других религий. Студентам из Южной Кореи, где обучение проходит в отдельных школах, а также большое внимание уделяется индивидуальным занятиям, бывает трудно сразу привыкнуть учиться в совместных коллективах. Возрастных границ для изучения языка в среде его функционирования, как правило, не существует. В связи с этим возникает проблема с пребыванием в одной группе студентов, недавно окончивших среднюю школу, выпускников университетов и уже состоявшихся специалистов. Атмосфера отчужденности и холодности между студентами из США и Японии, Южной Кореи и КНР, Сирии и Ливана и т.д. объясняется, порой, отнюдь не специфическими особенностями национальных характеров. Такая ситуация оказывается очень сложной как для самих студентов, так и для преподавателя, главной задачей которого является не только обучение языку и знакомство с культурой многонационального Казахстана, но и создание в группе атмосферы взаимного уважения, терпимости, доверия.

Как правило, срок, на который приезжают иностранцы с профессиональными или учебными целями, позволяет им в достаточной мере приспособиться к новым условиям. Этому должна способствовать толерантность, от уровня развития или присутствия в структуре социальной характеристики языковой личности которой зависит собственно процесс адаптации, а также та учебная модель языкового общения, которую создаст преподаватель в процессе обучения.

Толерантность вторичной языковой личности следует рассматривать в контексте таких понятий как субъективность или «эгоцентризм» (М.Н. Вятютнев), этносоциоцентризм и интерсубъективность сознания. Под эгоцентризмом понимается неприятие культуры и языку дру-

гого народа. Этносоциоцентризм проявляется в чувстве национального и социального превосходства к культуре страны изучаемого языка/по отношению к другим культурам и языкам. Среди основных признаков эгоцентризма и этносоциоцентризма следует выделить следующие:

- малый объем базы данных вторичной языковой личности, включающей информацию о культуре страны изучаемого языка;

- низкий уровень общего образования вторичной языковой личности в области родной культуры и родного языка;

- межкультурная интерференция, «давление» со стороны имеющихся знаний, проявление стереотипности мышления, применение ситуативных клише, имеющих характерную национальную семантику;

- фольклористическое восприятие вторичной языковой личностью культуры страны изучаемого языка, возникающее в результате использования примитивных или аутентичных, но морально устаревших источников информации о фактах и явлениях культуры страны изучаемого языка (например, представление о России как стране медведей и вечной мерзлоты; «матрешка», «балалайка»; «перестройка»; «Англия – страна туманов и дождей»; «Корея – страна, где кушают собак» и т.д.);

- несоответствие приобретенных знаний современному состоянию культуры страны изучаемого языка (например, представление о современном Казахстане как стране верблюдов, шаманов, стране, где все еще живут в юртах и повсеместно ведут кочевой образ жизни: «Я думал, что буду жить в юрте, а у вас обычные дома» и т.д.);

- инокультура воспринимается не как приобретаемое богатство, но как неизбежная угроза (так, свое нежелание изучать русский язык представители казахской диаспоры за рубежом объясняют тотальным порабощением казахов русской культурой: «местные казахи – это не чистые казахи, они – русские»).

Перечисленные признаки эгоцентризма и этносоциоцентризма становятся причинами социокультурных ошибок, которые, в сущности, не являются непреодолимыми. Межкультурная коммуникация помогает достичь взаимопонимания, адекватно реагировать на проявления иной культуры в поведении и речи партнера по коммуникации, правильно ориентироваться в новом культурном пространстве.

Интерсубъективность определяется как внутренне присутствующая сознанию личности со-

циальность, которая выражается в переживании мира как общего для самой личности и для других. Интерсубъективное сознание имеет колею смыслополагающих переживаний «субъективного Я» (вторичной языковой личности), в которой располагается колея «другого Я» (партнера по коммуникации). Такое представление интерсубъективного сознания предполагает, что через структуру собственного сознания происходит осмысление, постижение субъективных смыслов, которые порождает «другое Я». Интерсубъективность осуществляется в каждом акте общения, в котором происходит «встреча» двух сознаний и проявляется в принятии общечеловеческого ядра смыслов, прояснении смысловых «оттенков» систем ценностей различных культур [1].

Понятие «толерантность» имеет отношение к структуре вторичной языковой личности и ее социокультурной компетенции, формирование которой ведет к соблюдению принципа толерантности и способствует самоидентификации вторичной языковой личности в новом языковом пространстве. В качестве способа формирования чувства толерантности вторичной языковой личности выступает учебная модель языкового общения. Наиболее важные компоненты толерантности как составляющей поведенческой структуры вторичной языковой личности формируются в базе экстралингвистических знаний коммуникативной компетенции и на уровне языковых знаний.

На уровне экстралингвистического знания толерантность проявляется в социокультурной компетенции. Основу социокультурной компетенции составляет знание культуры страны изучаемого языка, что дает возможность вторичной языковой личности участвовать в межкультурной коммуникации. Социокультурная компетенция предполагает знание вторичной языковой личностью национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей другого языка и культуры. Это знание включает информацию об особенностях этикета, стереотипах, обычаях и традициях, сведения по истории и культуре страны изучаемого языка. Студенты постигают культуру Казахстана, узнавая о том, когда и почему можно говорить «ты» и «вы», какие подарки ждут от них местные друзья, а какие неуместны, почему можно опаздывать в гости и как себя вести в гостях, где и как можно торговаться при покупке товаров, как общаться с жителями большого мегаполиса и маленького населенного пункта, чем отличает-

ся местный Новый год от традиционного во всем мире, что означают различные жесты, об отношении к еде, семье, браку, дружбе, деньгам и т.д. и т.п. Создавая учебную модель языкового общения, преподаватель обращает внимание на различия в социокультурном восприятии мира представителями разных народов и культур. Студенты, общаясь друг с другом, знакомятся с традициями и обычаями другого народа, чужой страны, делятся знаниями о своей культуре и родной стране. Обязательным условием процесса формирования толерантного отношения к языковым и культурным различиям является то, что этот процесс должен сопровождаться преодолением негативных этносоциальных стереотипов.

На языковом уровне формирование социокультурной компетенции осуществляется в процессе общения на изучаемом языке, в контексте диалога культур. Диалог культур есть межкультурная коммуникация, осуществляемая с помощью языка, так как языковая коммуникация является необходимым условием существования и развития культуры. Языковая коммуникация становится звеном, связывающим систему языковых знаков разных уровней и культуру, в которой язык существует и необходимым компонентом которой является.

Таким образом, смысл организации учебной модели языковой коммуникации заключается в утверждении принципа толерантности в отношениях между носителями разных языков, культур, представителями разных религий, социальных слоев. Соблюдение принципа толерантности способствует достижению межкультурного понимания между представителями разных культур, а также, что немаловажно, становлению вторичной языковой личности, гармоничной в своем языковом и социокультурном развитии.

В зависимости от глубины проникновения участников языковой коммуникации в иноязычную культуру и способности пользоваться усвоенной информацией, поученными знаниями в различных ситуациях общения выделяют:

- уровень культурного взаимоприятия участников языковой коммуникации;
- уровень культурного взаимопонимания участников языковой коммуникации;
- уровень культурного взаимосоединения участников языковой коммуникации.

Уровень культурного взаимоприятия проявляется в культурной толерантности, то есть культурной терпимости к идеям, поступкам, мнениям, суждениям партнера по коммуника-

ции, не совпадающим или отличным от собственных идей, мыслей и т.д. языковой личности.

На уровне культурного взаимопонимания достигается взаимная культурная адаптация, при которой участники языковой коммуникации готовы принять поступки, идеи, мнения и образы других людей и друг друга.

На уровне культурного взаимосоединения происходит взаимокультурное единение или ассоциирование и обогащение. Этот уровень социокультурной компетенции предполагает знание фактов и событий культуры, которые представляют собой вечные ценности духовной культуры народа, сыгравших особую или решающую роль в развитии культуры и языка его носителей и выход участников языковой коммуникации за рамки культурного быта [2].

Однако следует понимать, что толерантность как терпимость к иным взглядам и суждениям, не должна трансформироваться в полное безразличие к собственным ценностям и, соответственно, к ценностям иных культур, религий, народов. Овладение инокультурой происходит под влиянием родной культуры и уже сложившихся стереотипов. Представление об инокультуре должно формироваться с опорой на «диалог культур», предполагающий толерантное отношение партнеров по коммуникации друг к другу.

Таким образом, мы попытались вкратце обрисовать проблему, связанную с формированием или развитием толерантности в структуре вторичной языковой личности. На сегодняшний день знание языков является насущной потребностью, так как дает языковой личности возможность не потеряться и свободно ориентироваться в огромнейшем информационном пространстве. Приобретенное с помощью языков знание в нынешних условиях выполняет функцию средства взаимодействия, диалога культур разных народов, средства общения деловых людей, средства практической международной коммуникации, средства приобщения к определенной отрасли науки и профессиональной деятельности. Толерантность в процессе усвоения языка вторичной языковой личностью должна стать необходимым принципом, лежащим в основе учебной модели языковой коммуникации, благодаря которому происходит взаимообогащение партнеров по коммуникации знаниями языка и культуры.

В перспективах исследования мы планируем дать описание учебной модели языкового общения с целью анализа процесса формирования коммуникативной компетенции вторичной языковой личности на различных этапах ее становления и развития.

Литература

- 1 Боброва С.Е. Роль гуманитарных наук в решении проблем межкультурного взаимодействия // Проблемы и перспективы воспитания языковой культуры и формирования языковой личности молодого журналиста и филолога Евразийского пространства. – Москва, 2006.
- 2 Милославская С.К. Межкультурная коммуникация в свете задач интернационализации образования // Мир русского слова, 2001. – №4.

References

- 1 Bobrova S.E. Rol gumanitarnyih nauk v reshenii problem mezhkulturnogo vzaimodeystviya // Problemy i perspektivy vospitaniya yazykovoy kultury i formirovaniya yazykovoy lichnosti mladogo zhurnalista i filologa Evraziyskogo prostranstva. – Moskva, 2006.
- 2 Miloslavskaya S.K. Mezhkulturnaya kommunikatsiya v svete zadach internatsionalizatsii obrazovaniya // Mir russkogo slova, 2001. – №4.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Алтынбекова О.Б.,
Зуева Н.Ю.

**Научно-методический
комментарий
к экспериментальному
учебнику**

Статья посвящена характеристике и анализу особенностей функционально-смыслового типа речи повествования, учебный материал о котором представлен в учебнике русского языка для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования [1]. Подробно рассматриваются разновидности повествования – объективированное (нейтральное) и субъективное (изобразительное), анализируются схемы типичной композиции текстов-повествований. Дан научно-методический комментарий к коммуникативно-ориентированным практическим заданиям учебника.

Ключевые слова: повествование как функционально-смысловый тип речи, объективированное (нейтральное) повествование, субъективное (изобразительное) повествование, учебник русского языка для экспериментального 11 класса 12-летней модели образования.

Altynbekova O.B.,
Zuyeva N.Yu.

**Scientific and Methodological
Commentary for the
experimental textbook**

The article is devoted to the analysis and characteristics of the peculiarities of the functional and semantic type of the narrative speech, the teaching material to which is presented in the Russian language textbook for the experimental 11-th grade of the 12-year model of education [1]. It gives a detailed consideration of the varieties of narration – objectified (neutral) and subjective (visual) – and analyzes the schemes of a typical composition of texts-narratives. The scientific and methodological commentary to communicatively-orientated practical assignments of the textbook is presented in the article.

Key words: the narrative as a functional-semantic type of speech, objectified (neutral) narrative, the subjective (visual) narrative, the Russian language textbook for class 11 experimental 12-year-old model of education.

Алтынбекова О.Б.,
Зуева Н.Ю.

**Экспериментальды оқулыққа
ғылыми-әдістемелік
түсініктеме**

Мақала [1] 12-жылдық 11 сынып білімберу моделінің эксперименттік 11 сынып орыс тілі оқулығы бойынша ұсынылған оқу-әдістемелік кешен ерекшеліктері мен баяндау сөйлеу функционалды-семантикалық сөйлеу типтерінің түріне сипаттама беру мен талдауға арналған. Егжей-тегжейлі баяндау түрлі пікір – объектіленген (бейтарап) және субъективті (көрнекі), мәтіндер-повестер типтік схемасы құрамын талдайды. Оқулықтың тапсырмалары коммуникативті-бағдарланған ғылыми-әдістемелік тәжірибеге бағытталған.

Түйін сөздер: функционалды-семантикалық сөйлеу типтерінің түрі, баяндау түрлі пікір – объектіленген (бейтарап) баяндау, субъективті (көрнекі) баяндау, 12-жылдық білім беру моделінің эксперименттік 11 сынып орыс тілі.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ К ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМУ УЧЕБНИКУ

В работе, являющейся продолжением серии статей с научно-методическими комментариями [2–3] к учебному материалу УМК «Русский язык» для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования, представлен анализ особенностей функционально-смыслового типа речи повествования.

В отличие от текста-описания, повествование – это тип речи, при помощи которого рассказывается о каких-либо событиях в их временной последовательности; он представляет собой изображение событий или явлений, совершающихся не одновременно, а следующих друг за другом или обуславливающих друг друга (содержание повествования можно передать не на одном, а лишь на нескольких кадрах, сделанных камерой или фотоаппаратом). Эта ассоциация, связывающая повествование и ленту снятых камерой кадров, способствует наглядному и эффективному восприятию обучающимися сущности текста-повествования.

Теоретические сведения дополняет приведённый в учебнике образец самого краткого текста-повествования, которым считается афоризм Юлия Цезаря «Veni, vidi, vici» («Пришёл, увидел, победил»), ярко выражающий главную характерную черту этого типа речи – дать изображение событий в их поступательной хронологии. Кроме того, легко запоминающиеся дефиниции, данные в таблицах (описание – это мир в статике, покое, а повествование – мир в динамике, движении) [1: 48, 52], помогут скорейшему усвоению особенностей этих типов речи.

<i>Повествование – это мир в движении, в динамике (один кадр сменяет другой)</i>	<i>Типичная композиция повествования:</i> 1) экспозиция (завязка, начало событий); 2) развитие действия; 3) кульминация; 4) развязка (итог событий)	<i>Разновидности повествования:</i> 1) объективированное (нейтральное); 2) субъективное (изобразительное)
--	---	---

Повествование тесно связано с пространством и временем; обозначение места и времени действия, название лиц, производящих действия, и обозначение самих действий – это языковые средства, с помощью которых ведётся повествование. Как коло-

ритный пример поэтического текста-повествования, в учебнике предлагается для выразительного чтения и лингвистического анализа известное стихотворение «Догони!» Олжаса Сулейменова с изображением национальной игры *қыз қуу*, её стремительной скачки, бешеного темпа погони, смены действий. Интересно, что в тексте обнаруживаются и элементы описания (*сильный, смелый, красивый джигит*), а также вывод, являющийся компонентом рассуждения (*злые люди <...>, вы обидели меня: дали смелому <...> джигиту ишака, а не коня!*).

Стилистические **функции повествования** разнообразны, связаны с индивидуальным стилем, жанром, предметом изображения. Повествование может быть *объективированным (нейтральным)* или, напротив, *субъективным (изобразительным)*, пронизанным авторскими эмоциями.

Одна из разновидностей объективированного текста-повествования – сообщение в СМИ, лишённое, как правило, оценочности и модальности, в отличие от субъективного повествования, распространённого в стиле художественной литературы. В качестве примера разновидности нейтрального повествования дано сообщение на новостном сайте в интернете:

Сегодня состоялся второй тур международного конкурса-фестиваля «Astana Piano Passion». Выступили участники трёх возрастных групп. Имя победителя жюри пока держит в секрете. Для тех же, кто не прошёл в финал, утешительным призом стало выступление в одном концерте с почётным председателем жюри выдающимся пианистом Денисом Мацуевым.

Примером *субъективного повествования* служит текст по С. Муканову о степном виртуозе – прекрасном домбристе Мухаммедкали [1, 52]. Повествование, содержащее также и вкрапления элементов описания, ведётся от первого лица, действие пропущено через восприятие автора, концентрирующего внимание читателя на тех ключевых моментах детства и юности, которые произвели на него особое впечатление, превратившись в незабываемые воспоминания:

Меня неудержимо влекли весёлый нрав и чудесное искусство Мухаммедкали. Как он играл!... Особенно нежно и задушевно звучала его домбра ночной порой. Вспоминаю безлунную ночь, когда в глубоком сне давно уже притих аул. В этот час из небольшой кибитки музыканта доносится мелодия знакомой песни и захватывает душу.

Если в такую ночь вы проберётесь в кибитку Мухаммедкали, он совсем не заметит вас, не оторвётся от

своей мечты, не окликнет вошедшего, а будет продолжать игру, извлекая из струн трогательные и волшебные звуки. А вошедший молча сядет у порога и будет внимать музыке, растворяя в ней свою душу. <...>

Я сам пережил немало таких ночей и под обаянием домбры Мухаммедкали предавался прекрасным мечтам. Неповторимы эти ночи! (По С. Муканову)

Выполнение творческого задания [1, 52] уже самостоятельно составить субъективное повествование о тех событиях, которые произвели большое впечатление на автора, будет способствовать обобщению и систематизации учебного материала об особенностях повествования как функционально-смыслового типа речи.

При всём разнообразии текстов-повествований можно выделить некоторые наиболее традиционные способы построения такого типа текстов. Существует несколько **типичных схем повествования**:

1. Экспозиция (завязка, начало повествования). В экспозиции возможны варианты:

– обращение к адресату:

Замечали? Уже пахнет весной. (В. Песков);

– общая мысль рассказа:

Много лет прошло с той поры, но я хорошо помню дни, проведённые на охоте с Ахметом. (С. Муканов);

– общепринятая истина, высказанная в афористической форме:

Заветная встреча состоялась. (М. Ауэзов);

– место, время, действующее лицо:

На рассвете вышла Найман-ана из юрты. (Ч. Айтматов)

2. Кульминация (середина повествования). Структура самого повествования может быть различной. Автор или следует естественному порядку событий, или может начать повествование с некоторого необычного, яркого момента, которое было не в начале, а в середине или в конце события и т. д. (ср. композицию романа М. Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» или романа Н. Г. Чернышевского «Что делать?»).

Композиция зависит от конкретных задач, которые ставит перед собой автор, но в любом случае он стремится увеличивать, «нагнетать» степень заинтересованности читателя, двигаясь к *кульминации* текста, завершающей середину повествования.

3. Конец повествования обычно содержит развязку истории, которая должна соответствовать началу и середине. После развязки может следовать «нравственная мысль», то есть вывод из всего повествования (ср. мораль басен).

Для закрепления сведений о композиции текстов-повествований в учебнике помещён отрывок из произведения М. Ауэзова «Серый Лютый», представляющий собой текст-повествование с чётко хронологизированной цепью событий, с использованием типичных для этого типа речи языковых средств. При работе над текстом, представленном в настоящей статье сокращённо, необходимо определить обычную схему повествования: экспозицию, кульминацию, развитие действия и развязку. Интересно, что текст содержит и элементы других функционально-смысловых типов речи, в данном случае – умозаключение, характерное для текста-рассуждения:

Жил в ауле мальчик по имени Курмаш. Ему и достался слепой волчонок [экспозиция]. <...> К середине лета волчонок подрос и окреп. Собаки не хотели с ним примириться, рычание пасти встречали волчонка всякий раз, когда он отваживался показаться из юрты [развитие действия]. <...> Однажды рослый пёс подстерёг волчонка, повалил его и долго мял тяжёлыми клыками. Прибежали дети и взрослые, едва отбили волчонка [кульминация]. Потрёпанный, искуанный, он отполз к юрте, сел к ней спиной и беззвучно оскалил белозубую пасть [развязка].

– Ишь, какой немой...– удивились мужчины. – Щенок бы сейчас своим визгом землю просверлил. Гордый! [умозаключение]. (По М. Ауэзову)

Развитие умения проводить подобную работу над смысловой содержательностью текста и его композиционным членением способствует совершенствованию так называемой читательской грамотности, которая сегодня рассматривается как один из важнейших параметров готовности обучающейся молодёжи к жизни в современном обществе.

Нужно подчеркнуть, что в настоящее время читательская грамотность оценивается наряду с математической и естественно-научной. Само словосочетание *читательская грамотность (Readers's Literasy)* появилось в 1991 году, когда Международная ассоциация по оценке учебных достижений IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) искала понятие, определяющее чтение не только со стороны техники, но и в широком функциональном контексте – как возможность размышлять о прочитанном и использовать прочитанное для достижения личных и общественных целей, в первую очередь – для дальнейшего обучения.

Читательская грамотность сегодня определяется как способность понимать и использовать письменную речь во всём разнообразии её форм для целей общества и (или) индивида. В несколько иной интерпретации, читательская грамотность трактуется как способность читать, понимать и использовать письменные тексты для размышления о них и для достижения своих целей, в том числе для расширения своих знаний и возможности участвовать в социальной жизни.

Выработка навыков адекватно анализировать содержание и структуру текста, применять это умение для практических целей является важной составляющей развития читательской грамотности. Эта цель была поставлена авторами при подборе учебного материала не только для раздела «Функционально-смысловые типы речи», но и для экспериментального учебника в целом.

Литература

- 1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Пробный учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 2 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13; Русский язык в Казахстане: методические комментарии к разделу учебника для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №5–6 (145–146). – 2013. – С. 147–150; Средства связи предложений в тексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №3 (149). – 2014. – С. 55–59; Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (148). – 2014. – С. 27–30; Анализ понятия о сверхфразовом единстве // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №6 (152). – 2014. – С. 227–231; Модальность текста // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4–5 (150–151). – 2014. – С. 161–164; Соотношение сверхфразового единства и абзаца // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №1 (153). – 2015. – С. 100–104.
- 3 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю., Бектурганова Г.З. Типология текстов в учебнике русского языка 11 класса // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (156). – 2015. – С. 141–144; Функционально-смысловые типы речи в экспериментальном учебнике: общая характеристика // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – №6 (158). – С. 200–204. ЕЩЕ СЮДА СТАТЬЮ ПОСЛЕДНЮЮ, за 2016 год!

References

- 1 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju. Russkij jazyk. Probnyj uchebnik dlja 11 klassov obshhestvenno-gumanitarnogo napravlenija 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 2 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju. Perehod na 12-letnjuju model' obrazovanija v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo jazyka // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13; Russkij jazyk v Kazahstane: metodicheskie kommentarii k razdelu uchebnika dlja 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №5–6 (145–146). – 2013. – S. 147–150; Sredstva svjazi predlozhenij v tekste // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №3 (149). – 2014. – S. 55–59; Izuchenie teksta v uchebnike russkogo jazyka dlja 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №2 (148). – 2014. – S. 27–30; Analiz ponjatija o sverh-frazovom edinstve // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №6 (152). – 2014. – S. 227–231; Modal'nost' teksta // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4–5 (150–151). – 2014. – S. 161–164; Sootnoshenie sverhfrazovogo edinstva i abzaca // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №1 (153). – 2015. – S. 100–104.
- 3 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju., Bekturganova G.Z. Tipologija tekstov v uchebnike russkogo jazyka 11 klassa // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4 (156). – 2015. – S. 141–144; Funkcional'no-smyslovye tipy rechi v jeksperimental'nom uchebnike: obshhaja harakteristika // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – 2015. – №6 (158). – S. 200–204. EShhE SJuDA STAT''Ju POSLEDNJuJu, za 2016 god!

Amanbaeva Yu.K.

The diagnostic of student's in educational process activation

The article is devoted to the special methodological analysis of the educational process, based on the features extraction process and results of operations in the field of pedagogy concerning to the science sphere. Its said here about the interrelatedness of all methodological characteristics. We consider four rules: the nature of the objectives, the allocation of a special study object, the use of special tools of cognition and unambiguous terminology. In the science, it should be movement from old to the new.

Key words: educational sphere, researchers' reflection, the system of methodological characteristics, the quality of scientific research.

Аманбаева Ю.К.

Оқу үрдісінде студенттердің активтік диагностикасы

Аталмыш әдістемелік мақала ғылым саласындағы, педагогика саласындағы ерекшеліктерді өндіру процесі, жеткізу және қызметінің нәтижелеріне негізделген оқу үдерісіне арнайы әдіснамалық талдау жасауға арналған. Мақалада барлық әдіснамалық сипаттаулардың өзара байланысты екендігі айтылады. Төрт ереже толық қарастырылады: мақсат сипаттамасы, арнайы зерттеу объектісін анықтау, арнайы үйрену құралдарын пайдалану, терминология бірегейлігі. Ғылым ескіден жаңашылдыққа қарай бағытталуы тиіс.

Түйін сөздер: білім беру саласы, зерттеуші рефлексиясы, әдіснамалық жүйе, ғылыми зерттеу сапасы.

Аманбаева Ю.К.

Диагностика активизации студентов в учебном процессе

Статья методического характера посвящена специальному методологическому анализу учебного процесса, основанному на выделении признаков принадлежности процесса и результатов деятельности в области педагогики к сфере науки. Говорится о взаимосвязанности всех методологических характеристик. Рассматриваются четыре правила: характер целей, выделение специального объекта исследования, применение специальных средств познания, однозначность терминологии. В науке должно идти движение от старого к новому.

Ключевые слова: учебная сфера, рефлексии исследователя, система методологических характеристик, качество научного исследования.

**THE DIAGNOSTIC
OF STUDENT'S IN
EDUCATIONAL PROCESS
ACTIVATION**

In recent years, it was made a number of major researches in the field of individual activity and educational activation. In studies there has started distinction between the concepts of activity and activation. Activity is defined as a personality trait, which manifests itself in the human relationship to the activities: the readiness state, the desire for self-employment in the choice of the best ways to achieve this goal.

Educational sphere occupies a special place in the total amount of voice contact, made by the student. This is expected, because the student spends 7-8 hours a day in the university. The structurally stackable educational spheres are: communication in the classroom, communicating with official authorities in the dean's office, in the dormitory, participation in the sports and other public events, communicating with fellow students during self-study. Therefore, the learning process should be admitted as the phenomena of a cooperative activity of the teacher and the student, aimed at mastering the necessary knowledge, skills and abilities, but also as a communication system. In other words, we can assume that the learning process is an essential component in the field of education.

In the number of works science was defined as a sphere of human activity and the activity itself, flowing in the form of scientific research. And there is the works about the differences in reflection forms of pedagogical activity in the public consciousness: in spontaneous empirical knowledge, in the artistic-shape form, in scientific knowledge. Using the results of a special methodological analysis it was based feature extraction of the process accessories and activity results of education in the field of science.

Thus, any writings or statements can be considered as scientific, if it is determined on the basis of goal settings, allocation of a special study object, the use of special tools and methods of research and by uniqueness of the terminology.

There are eleven characteristics in researcher's reflection, that can be distinguished about his scientific work, and which can determine the quality of pedagogical research: the problem, topic, relevance, research object, its subject, purpose, objectives, hypothesis and main position, innovation, value for science, values in practice.

Problem itself requires a question to be made: what must we learn from what was previously not known? It is necessary to distin-

guish the scientific problem and the practical task. The problem is indicates gaps in scientific knowledge. It is, as we call it – the value of ignorance.

The theory of problem-based learning is very close to the problem of students' educational activation. The most important goal in the organization of problem-based learning is to find the appropriate problem situations, which would be on the high enough, but on the reachable level of difficultness, and would generate a necessity and would provide the ability to produce a genuinely new knowledge. Which, in its own content, is equal to a small but interesting discovery.

Several studies have traced the interconnectivity and interdependence between the intensification of training activities and the development of educational cognitive independence. Cognitive independence was considered as a personal quality.

When we formulating the research topic, we have to answer the question: how to call what we are doing? It is necessary to designate a theme, and reflect there the movement from the old to the new, to make it clear, on the one hand, what categories and problems of the topic is related, on the other – what new educational and practical material is supposed to be learn.

Substantiation of the topic relevance is to explain – why this problem should be studied now. It is necessary to distinguish practical and scientific relevance. It makes sense to begin the study only if they match. There is the probability that the issue has been resolved in science, but for some reason the knowledge gained by science did not reach the practice. This means that it is not necessary to add another scientific work. It will be better not to focus on the study of the same, but work on the implementation of already held scientific solution to the problematic field.

The didactic studies have found that the efficiency of educational activity of students in the learning process associated with the presence of the search and creative activity experience, and above all, the experience of search solutions in cognitive tasks.

To identify the object of study is to find out what is being considered in the study. However, to gain new knowledge about the object in all its aspects and manifestations is almost impossible in practice. It is necessary to determine the subject of the research, its functions, relations, properties, aspects.

The object belongs to all, and subject – is the private property researcher, his own vision. He de-

liberately constructs the subject, selects in the object the points, which only he is going to get new scientific knowledge about. For example, a researcher studying an object, can consider it as tools of pupils knowledge ordering. Another one can highlights as the subject, for example, the studied material as tools of developing training.

By the marking his goals, the scientist determines what result he would take in the process of study, and tasks give an idea of what you need to do to make the goal achieved.

Hypothesis and main positions unveils researcher submission of what is not obvious in the object, of what the scientist sees in it, which others can't notice. A typical mistake – triviality of the hypothesis, self-evidence that was put forward as a scientific hypothesis. No need to argue and defend the truth that if to work a lot and well, the results will be better than where the work was «traditionally».

Summarizing the research, the researcher has the opportunity to speak about the novelty of the results – of what was made, that the other has not been done. and what results have been obtained for the first time ever.

At this stage, we can calculate the value of the research to the science: into what problems and the concept of science industry, content filling changes were made. That is not a question of the simple problem solving.

While scientist is determining the value of scientific work in practice, he should answer to the question: «What (specific) disadvantages of practical, educational activities can be corrected by using the obtained results of the study?».

In conclusion, we should note that all interrelated methodological characteristics are interrelated, they complement and correct each other. The problem should be reflected in the theme of the study, which somehow must reflect the movement in science from the old, familiar to the new, and include the time when old and new collides. In addition, putting problems and formulations forward implies giving the definition and justification of the relevance of the study. The object of study refers to the area chosen for the study, and the subject – aspect of the study. At the same time we can say that the subject – this is how the researcher intends to acquire new knowledge.

Thus, these characteristics creates the system, all elements of which should fit and complement each other. And the such system consistency defines if it as scientific work.

References

- 1 Babanskii U.K. Optimization of the educational process. – M., 2002. – 192 p.
- 2 Verbitsky A.A. Active education in higher education: contextual approach.– M.: High school, 1991. – 207 p.
- 3 Matyushkin A.M. Problem situations in thinking and learning. – M., 1992. – 208 p.

Карашина Г.Т., Оразаева Г.А.

**Обучение устной речи
по дисциплине
«Профессионально
ориентированный
иностранный язык»**

В статье рассматриваются некоторые эффективные методы обучения говорению по дисциплине «Профессионально ориентированному иностранному языку», рассматриваются различные мероприятия, обеспечивающие развитие навыков разговорной речи и формирования коммуникативной компетентности студентов. Обучение говорению является очень важной частью обучения второму языку. Способность общаться на английском языке четко и эффективно способствует успехам студента в университете и позже успеху на каждом этапе жизни. Поэтому, крайне важно, чтобы преподаватели иностранных языков уделяли больше внимания обучению речи. Авторы статьи делятся опытом работы по учебнику Market Leader, в процессе которой полноценно отрабатываются языковые навыки, необходимые в различных деловых ситуациях: презентация, установление деловых связей, телефонный разговор и т.п. Интерактивные методы помогают освоить язык на профессиональном уровне, необходимом для общения в современном деловом мире. Различные устные упражнения могут внести большой вклад в развитие интерактивных навыков, необходимых для жизни. Дискуссия, ролевые игры делают студентов более активными в процессе обучения и в то же время делают обучение более осмысленным и интересным.

Ключевые слова: речевая ситуация, речевые умения, мотивация, дискуссия, ролевая игра.

Karashina G.T., Orazayeva G.A.

**Teaching Speaking on discipline
«Professionally oriented foreign
language»**

The article reviews some effective methods in teaching English language speaking in class at university. The characteristic of an 'effective activity' is given. A series of various activities providing the development of speaking skills and forming communicative competence in students are considered. Teaching speaking is a very important part of second language learning. The authors share their experiences working on the textbook Market Leader. The language skills needed in a variety of business situations are practiced: presentation, establishment of business contacts, phone calls, etc. Interactive methods help student learn the language at a professional level necessary to communicate in the business world. The ability to communicate in a second language clearly and efficiently contributes to the success of the student and success later in every phase of life. Therefore, it is essential that language teachers pay great attention to teaching speaking. Various speaking activities can contribute a great deal to students in developing basic interactive skills necessary for life. These activities make students more active in the learning process and at the same time make their learning more meaningful and fun for them.

Key words: speech situation, speaking skills, motivation, discussion, role play.

Карашина Г.Т., Оразаева Г.А.

**«Кәсіби бағытталған шет тілі»
пәні бойынша
ауызша сөйлеу оқыту**

Бұл мақалада «Кәсіби-бағытталған шет тілі» пәнінде сөйлеуге үйретудің кейбір тиімді әдістері қарастырылады. Студенттердің коммуникативті құзырлығының қалыптасуына және сөйлеу қабілеттерін дамытуға әсер ететін әр түрлі шаралар туралы айтылады. Сөйлеуді үйрету екінші тілді оқытқанда өте маңызды бөлігі болып саналады. Ағылшын тілде қарым қатынасу қабілет студенттің университеттегі және өмірінің келесі кезеңдеріндегі сәттілігінің айқын және әсерлі көмегі тиетіні күмәнсіз. Ағылшын тіл оқытушыларының сөйлеу қабілетіне зор көңіл бөлу өте маңызды деп санаймыз Авторлар Market Leader оқулығымен бизнес жағдайларда түрлі қажетті тілдік дағдыларды тәжірибеге, оның барысында оқулық нарық көшбасшысы, жұмыс істеп өз тәжірибесімен бөлісуге және т.б. презентация, іскерлік байланыстарды құру, телефон қоңырауларын, Интерактивті әдістері, сіз іскерлік әлемде қарым-қатынас «және ескере сөйлеу ерекшеліктерін ескеру қажет кәсіби деңгейде тілді үйренуге көмектеседі. Өмірде қажет болатын интерактивті қабілеттерін дамытуға ауызша жаттығулардың үлесі көп. Пікір талас, ролді ойындар оқу үдерісі кезінде студенттерге белсенді болуға және оқуды қызықты, байыпты етуге әсер етеді,

Түйін сөздер: сөйлеу жағдайлар, сөйлеу қабілеттері, пікір талас, рол ойындары, уәждеме.

**ОБУЧЕНИЕ
УСТНОЙ РЕЧИ
ПО ДИСЦИПЛИНЕ
«ПРОФЕССИОНАЛЬНО
ОРИЕНТИРОВАННЫЙ
ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК»**

Обучение устной речи предусматривает достижение студентами достаточного уровня коммуникативной компетенции, которая включает в себя речевые умения, то есть умения в аудировании, чтении, письме, говорении. Как правило, студенты не имеют возможности использовать язык в реальных ситуациях. Они не обладают способностью общаться надлежащим образом и правильно. Это приводит у них к недостаточной уверенности в себя и создает языковой барьер при общении с носителями английского языка. В обучении иностранному языку обучение говорению является наиболее важным и самым трудным, так как говорение это продуктивный вид речевой деятельности, содержанием которого является выражение мыслей в устной форме.

Современный профессионально-ориентированный подход к обучению иностранного языка предполагает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных сферах и ситуациях.

Совершенно очевидно, что нельзя обучать говорению, не создавая на уроках условий речевого общения. Как подчеркивает в этом отношении Е.И. Пассов, «чтобы перенос в реальную жизнь из учебного процесса был по-настоящему успешным, работа в аудитории должна как можно точнее имитировать условия реального языкового общения». [1, 88].

На экономическом факультете нами используется современный, изданный за рубежом, учебник, Market Leader, содержащий аутентичный материал. Учебник не оставляет без внимания ни один из видов речевой деятельности: в нем органично сочетаются возможности дальнейшего совершенствования навыков чтения, говорения, аудирования, а также письменной речи. Аутентичные тексты из газеты The Financial Times, прилагаемые к каждому уроку Case Studies, ролевые игры, в значительной степени оживляющие занятие, наличие упражнений коммуникативного характера – все это позволяет обучаемым в полной мере приблизиться к реальным ситуациям деловой коммуникации. В процессе работы с учебником полноценно отрабатываются языковые навыки, необходимые в различных деловых ситуациях: презентация, установление деловых связей, телефонный разговор и т.п. Как отмечает один из авторов учебника, Дэвид Коттон (David Cotton), «учебник

помогает освоить язык на профессиональном уровне, необходимом для общения в современном деловом мире» [2, 4] и учитывает специфические признаки говорения:

1) Мотивированность. Человек, как правило, говорит потому, что у него есть для этого мотив.

2) Активность. Говорение – всегда процесс активный, ибо в нем проявляется отношение говорящих к окружающей действительности.

3) Целенаправленность. В процессе общения решаются определенные коммуникативные задачи: убедить собеседника, поддержать, обменяться мнениями и т.д.

4) Связь с деятельностью. Говорение во многом зависит от общей деятельности человека.

5) Связь с личностью. Личность всегда индивидуальна, и проявляется в общении.

6) Ситуативность. Все обучение говорению происходит на основе и при помощи ситуаций.

Начало занятия играет значительную роль в повышении эффективности учебного процесса. С первых же минут урока нужно пробудить у студентов желание к иноязычному общению. Учебник предлагает в качестве речевой зарядки высказывания известных людей, пословицы и поговорки, касающиеся тематики урока. В начале урока также можно обсудить вопросы, затрагивающие последние события. Обсуждаются в основном темы, с которыми студенты хорошо знакомы на родном языке. Это вызывает у студентов максимальную мотивацию к говорению и дает возможность развития умения пользоваться языком спонтанно. Спонтанность является одним из основных признаков полноценного общения. Например, в начале урока по теме «Travel» студентам для обсуждения предлагается пословица «Travel broadens the mind». Конечно, сразу студенты говорить не будут. Этому надо учить. Одним из наиболее успешно и широко применяющихся приемов работы учителя по обучению общению является дискуссия.

Это особая форма коллективного сотрудничества, вызывающую активную напряженную мыслительную деятельность. « С помощью дискуссии преподаватель умело включает студентов в значимые для них, разнообразные жизненные ситуации, вызывающие у них желание говорить и общаться и предоставляет возможность высказать свою точку зрения, свое понимание обсуждаемого вопроса» [3], дает студентам возможность обсудить ситуацию в группах. Сначала при помощи вопросов, ключевых слов, которые они могли бы использовать

в своей речи. Студенты уже не думают, что говорить, а думают, как сказать. Они убеждаются в том, что могут пользоваться в нормальной разговорной ситуации правильными конструкциями и выражениями. Предлагая учащимся вопросы, преподаватель не только стимулирует их желание высказаться, но одновременно дает направление их мысли. Разумеется, вопросы не должны выходить за пределы языковых возможностей студентов. Этот вид работы по существу уже является учебной дискуссией с экспозицией, выраженной в облегченной форме. Дискуссия предполагает прежде всего хорошую нравственную атмосферу понимания. Работая в группе, студенты проявляют речевую самостоятельность. Они могут помогать друг другу, успешно корректировать высказывания собеседников. Атмосфера в группе может уменьшить страх делать ошибки и вселить больше уверенности студентам и, таким образом стимулировать их более активно участвовать в обучении.

В процессе формирования речевых навыков преподаватель выступает в роли полноценного участника общения. Быть участником общения – это значит, уметь общаться, то есть быть естественным, выразительным как интонационно, так и в жестах, мимике, уметь слушать, быть доброжелательным. Безусловно, необходимо также научить студентов элементарным правилам общения на уроке, дискуссии, этикету, разговорным клише, чтобы возникла естественная ситуация общения в учебной обстановке. В учебнике Market Leader после каждой темы есть список слов и выражений (Useful Language), которые первоначально представляются в тексте на прослушивание, закрепляются в упражнениях, а затем студенты используют эти выражения в своей речи. Например:

Useful language
Asking questions
What do you do in your free time?
at the weekend?
after work?
in the evening?

Expressing feelings
I like/love ...
I'm keen on ...
I really enjoy ...
I'm interested in ...

Учебник предлагает также аутентичные тексты из Financial Times. Работа по тексту, который допускает возможность активного оценочного отношения к излагаемым в них фактам, являе-

ниям, событиям – это еще один способ создания речевой ситуации.

Общение возникает в том случае, когда преподавателю удастся с опорой на содержание вызвать различное отношение к одним и тем же вещам. Этим приемом можно пользоваться не только на основе специально подобранных учебных текстов, но и при обсуждении любой темы, которая в данный момент становится актуальной. Роль преподавателя заключается в том, чтобы исходя из круга интересов обучаемых, предложить для обсуждения такое событие, которое их заинтересует. Но следует помнить, что важным навыком является умение выразить свое отношение к проблематике текста, согласиться, возразить и т.д.

Useful language

Expressing an opinion (Как выразить свое мнение)	Suggesting
I (don't) think.	Why don't we ...?
I (don't) believe.	Shall I...?
In my opinion.	How about ...?
How about this	Agreeing
Interjecting	Yes, because ...
Could I stop you there?	I agree because...
May I interrupt?	That's right.
Excuse me!	Disagreeing
Sorry but ...	I see what you mean, but ...
I understand what you're saying but ...	I don't know about that. I think ...
	That's right, but ...

Прекрасной формой формирования речевых навыков является парная работа: время говорения полностью отдается студентам, развивается их самостоятельность. Но парная работа требует учета многих факторов. Во-первых, не всякая пара – собеседники. Механическое разделение группы на пары по рядам часто оставляет студента наедине с таким партнером, с которым он не склонен говорить и на родном языке. Пусть студенты сами организуются в пары, временные или постоянные. Во-вторых, для работы необходим специальный раздаточный материал, который не всегда бывает. В-третьих, преподаватель не должен считать эти минуты времени собственного отдыха: следует ходить по аудитории, тактично вмешиваться в беседу, помогать. Для парной работы можно предложить микродиалоги, работа с которыми способствует формированию и совершенствованию речевых (лексических и грамматических) навыков.

Прекрасной формой организации общения является ролевая игра, которая «представляет собой совокупность профессиональных дейст-

вий в процессе решения познавательных или профессиональных задач». При использовании ролевой игры необходимо создать игровую ситуацию, определить роли. При этом важными моментами являются критическое отношение всех участников игры к исполнению своих ролей, наличие мотивации, наличие умений и навыков, обеспечивающих выполнение данной роли, естественный характер речевого поведения, что способствует созданию психологического комфорта и условий, приближающих учебный процесс к реальному общению.

Ролевые игры на занятиях английского языка включены в учебник Market Leader. Каждый урок учебника содержит раздел, Case Study, который связан с темой урока. Ситуации этого раздела основаны на реальных бизнес проблемах. Студентам предлагаются ролевые игры, участвуя в которых студенты используют как лексический, так и грамматический материал, а также совершенствуют навыки общения в реальных бизнес ситуациях. Как правило, мы прибегаем к ролевым играм в самом конце изучения этой темы, для оттачивания приобретенных знаний. В этом случае необходимая лексика и грамматические конструкции уже усвоены, речевые образцы проработаны, фонетические задания и аудирование пройдены. Ролевые упражнения могут строиться на любом ситуативном материале, начиная с прибытия в страну и разговоров на вокзале, в гостинице, за столом и кончая докладом на конференции и дискуссией по нему. Если ситуативное упражнение тренирует речевые формулы на коротком диалоге, которым управляет преподаватель, то ролевое упражнение требует создания конкретной, как можно более естественной обстановки, в которой студент должен ориентироваться самостоятельно.

Рекомендуется во время игры не прерывать студента и не исправлять ошибок, а обсудить их после упражнения.

Давайте посмотрим, какие ролевые игры нам предлагает учебник Market Leader

Например: Ролевая игра « На конференции».

Ситуация : You are at an international conference in Hawaii. Your company has a new office in a foreign company. You want a manager for the office. Find out information about the people at the conference

Задания:

1. Complete the card with information about yourself. Invent the information if you wish.

2. Introduce yourself to the other people at the conference. Use the words to make questions

3. Make notes about the people you meet.

4. Talk in pairs about the people you met at the conference.

5. Choose two interesting people from the conference and write a short e-mail about them to your boss.

Нужно сказать, что студентам нравятся ролевые игры, и они считают, что такие репетиции, проведенные в аудитории, помогают им в общении на иностранном языке, устраняют скованность и неуверенность.

Таким образом, обучение говорению является очень важной частью языковой подготовки будущих специалистов. Способность общаться на иностранном языке ясно и эффективно способствует успеху студента успеху в его дальнейшей профессиональной деятельности. Коммуникативные упражнения, описанные выше, способствуют развитию основных интерактивных навыков, необходимых для жизни.

Литература

- 1 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному языку. – М., 1985. – С. 20-50.
- 2 David Cotton. Market Leader. – 4 с.
- 3 Hayriye Kayi. Teaching Speaking: Activities to Promote Speaking in a Second Language <http://unr.edu/homepage/hayriyek>

References

- 1 Passov E.I. Kommunikativnyj metod obucheniya inostrannomu yazyku. – M., 1985. – S. 20-50.
- 2 David Cotton. Market Leader. – 4 с.
- 3 Hayriye Kayi. Teaching Speaking: Activities to Promote Speaking in a Second Language <http://unr.edu/homepage/hayriyek>

Мулдағалиева А.А.,
Оқушева Г.Т.

**Сколько слов должно быть
в лексическом запасе студента
при изучении иностранного
языка?**

Развитие корпусной лингвистики позволило определить необходимое количество слов для развития лингвистической компетенции студентов. Развитие лексических навыков является первостепенной задачей преподавателя, которое должно осуществляться в неразрывной связи с развитием грамматической компетенции. Знание слова предполагает знание значения, формы и способов употребления данного слова. Одно из обязательных требований в данном вопросе – это осознание студентом личной ответственности за формирование своего лексического запаса. От преподавателя во многом зависит, насколько творчески он может организовать данный процесс, как настойчиво он будет пробуждать интерес студентов к обогащению своего словарного запаса при помощи различных эффективных приемов, ускоряющих процесс запоминания.

Ключевые слова: лексика, корпусная лингвистика, словообразование, терминология, семантическое поле.

Muldagalieva A.A.,
Okusheva G.T.

**How many words do foreign
language learners need?**

The development of corpus linguistics made possible to determine the required number of words for the development of the students' linguistic competence. The development of lexical skills is the teacher's primary task, which should be carried out in close connection with the development of grammatical competence. Knowledge of words assumes knowledge of their values, forms and ways of use. One of the mandatory requirements in this matter is the student's awareness of personal responsibility for the formation of his vocabulary. From a teacher in many respects depends on how creatively he / she can organize this process, how insistently he / she will arouse the students' interest to enriching their vocabulary through a variety of effective techniques that speed up the memorization process.

Key words: vocabulary, corpus linguistics, word formation, terminology, the semantic field.

Мулдағалиева А.А.,
Оқушева Г.Т.

**Шетел тілін оқуда студенттің
сөздік қорында қанша
сөз болуы тиісті?**

Корпустық лингвистиканың дамуының арқасында шетел тілін оқуда студенттің сөздік қорында қанша сөз болуы керек деген сұраққа жауап алынды. Студенттердің лексикалық дағдыларын грамматикалық дағдыларымен біртұтас дамыту оқытушының басқы міндеті. Шетел тілі сөзін білу – ол сөздің мағнасын, формасын және қолдану ережелерін білуді қажет етеді. Бұл салада студентке қойылатын талап ол өзінің сөздік қорының құрамына және құруылына өзі жауапты болуы тиісті. Оқытушыға қойылатын міндет – студенттердің лексикалық дағдыларын қандай тиімді әдістемелер арқылы арттыруды, студенттердің сөздік қорының жүйелі түрде нығаюына септігін тигізетін шараларды ойластыру және олардың осы салаға қызығушылығын тудыру.

Түйін сөздер: лексика, корпус лингвистика, сөзжасамы, терминология, семантикалық өрісі.

**СКОЛЬКО СЛОВ
ДОЛЖНО БЫТЬ
В ЛЕКСИЧЕСКОМ
ЗАПАСЕ СТУДЕНТА
ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОГО
ЯЗЫКА?**

Долгие годы вопрос «сколько слов должен знать учащийся, чтобы говорить и писать на английском языке в ‘обычных’ жизненных ситуациях?» был насущным при обсуждении проблем обучения лексике. Ответ: 2000 слов! Благодаря бурному техническому развитию в 60-е годы 20-го века, а именно появлению компьютеров с большой памятью, способностью высокоскоростной обработки данных и использованию новейших программ, был найден ответ на этот вопрос, который был предметом споров и дискуссий среди американских лингвистов и методистов.

Использование уникальных возможностей компьютеров в лингвистических исследованиях дал импульс открытию нового направления – корпусной лингвистики. При помощи корпусной лингвистики исследователи могли получить множество новых данных о частотности частей речи. Оказалось, что в английском языке существительные занимают первое место по частотности употребления – каждое четвертое слово является существительным, в то время как каждое десятое слово в текстах является глаголом. Благодаря данным корпусной лингвистики по частотности слов лингвисты и методисты получили возможность ответить на такие давно задаваемые вопросы как «Сколько лексических единиц нужно знать, чтобы понять тот или иной текст? С какими лексическими единицами сочетаются те или иные слова? Какие значения слов являются наиболее частотными?» и т.д.

Анализ данных корпусной лингвистики показал, что высокой частотностью обладают такие функциональные слова, как ‘the, of, and, to, a, in, that’. Такие наиболее часто встречающиеся слова в разговорной речи как ‘the, I, you’ и ‘the, to, and’ в письменной речи английского языка составляют 11,5% лексики текстов, а 100 слов составляют 44% всех текстов. Но самое важное открытие корпусной лингвистики – это определение того количества слов, которому преподаватели английского языка должны научить студентов, это 2000 наиболее частотных слов, знание которых даст возможность понять 80% текста. Они называют эту цифру ‘the survival level’ – необходимое количество слов для понимания основного содержания оригинального содержания текста. Чтобы понять 88% текста необходимо знать 4000 слов, 91% – 6000 слов, 93% – 8000 слов. Знание 10000 слов

является идеальным лексическим запасом, к которому должен стремиться каждый, кто ставит цель овладеть английским языком.

Многие авторы отмечают, что обучение иностранным языкам в большей степени сводится к обучению грамматике, и это не секрет, что лексике все же достается роль 'золушки'. Это объясняется тем, отмечает Э. Шихан [1], что ведущим методическим приемом в преподавании иностранного языка был 'grammar translation method', который отдавал предпочтение обучению грамматическим правилам и структурам. Однако всем известно, что сами по себе грамматические структуры без наполнения словами лишены смысла. Грамматика и лексика должны изучаться одновременно, так как являются неразрывными частями одного целого. Именно с изучения лексического пласта языка начинается понимание сущности языка, поскольку слово является 'сердцем' любого языка.

Развитие корпусной лингвистики показало, что отличного знания грамматики далеко не достаточно для понимания как письменной, так и устной речи. Приоритет должен принадлежать не только грамматике, но и обучению лексике, поскольку именно лексическая компетенция является основой для развития коммуникативной компетенции. Из туристической практики известно, что, обладая определенным количеством наиболее употребительных слов в ежедневной практике, и абсолютно не зная грамматики, можно хорошо ориентироваться на улице, в магазинах, в кафе, в общественном транспорте и т.д.

На вопрос «Что означает знать слово?» авторы Дж. Эллис и Б. Синклер [2] дают следующий список критериев знания слова:

- понимать слово в письменной и устной речи;
- вспомнить нужное слово, когда нужно его использовать;
- использовать слово в соответствующем значении;
- использовать грамматически правильно;
- правильно произносить;
- знать его сочетание с другими словами;
- знать правописание;
- использовать в правильном контексте;
- знать его положительную и отрицательную коннотацию;
- знать когда его можно и когда нельзя использовать.

Естественно, что все эти критерии не действуют одновременно. Познание слов во всех

его проявлениях может занимать не один год. Например, слово 'blue'. Студент может знать его правописание и произношение и правильно использовать в значении 'цвет'. Однако значение слова 'blue' в словосочетаниях 'to be in blues' and 'out of a blue sky' может стать ему известно по мере углубления и расширения знания иностранного языка в более поздние сроки.

Развитие лексических навыков студентов должно быть систематическим, поскольку слова имеют свойство забываться. Р. Гернс и С. Рэдман [3] отмечают, что 80% прочитанной информации забывается в течение 24 часов, и слова закрепляются в памяти группами слов, объединенными общей темой. Поэтому преподавателю надлежит организовать обучение лексике таким образом, чтобы формирование лексического запаса осуществлялась по определенному принципу, а не хаотично. Американский методист М. Маккарти [4] предлагает следующие способы формирования лексического потенциала:

1. семантические поля: цветообозначение, жилище, одежда, еда, животные, и т.д.
2. словообразование: суффиксы, префиксы, коренные слова, фразовые глаголы.
3. словосочетания, устойчивые выражения.

Процесс формирования словарного запаса развивается по нарастающей и, как правило, не имеет конечной точки и должен продолжаться непрерывно. При этом студентам следует знать, что накопление словарного запаса является, исключительно, индивидуальной деятельностью каждого отдельного студента. Он сам несет ответственность за свои успехи в достижении достаточного уровня лексической компетенции, которая бы позволила ему читать и говорить на английском языке довольно бегло. Так как в этой плоскости обучения иностранным языкам действует принцип «лексике нельзя научить, лексике нужно научиться» («*vocabulary must be learnt, not taught*»). Задачей же преподавателя является стимулирование, содействие, мотивирование студентов для усвоения слов при помощи различных эффективных приемов, ускоряющих процесс запоминания, и от него же зависит, насколько творчески он может организовать данный процесс, как настойчиво он будет пробуждать интерес студентов к обогащению своего словарного запаса.

Формирование словарного запаса студента – очень сложный и многоступенчатый процесс, поскольку, как мы ранее упомянули, знание слова предполагает одновременное знание нескольких моментов, таких, как правописание и

произношение, освоение которых представляет определенную трудность, особенно, на начальном этапе обучения. Как известно, по поводу английского правописания и произношения существует много анекдотов типа: пишется Манчестер, а произносится Ливерпуль. Знание слова также предполагает знание его употребления в речи, наиболее распространенными сочетаниями с другими лексическими единицами, например, to achieve success, to reach success, to attain success и т.д. Особенных усилий требует автоматическое запоминание сочетаний слов с предлогами, например, at weekends / on weekend; on Monday, Tuesday; in April, May; in the evening, morning и т. д. Обязательным является и знание словообразовательных возможностей слов, например, possible, impossible, possibility, impossibility. В целом, студентам должна быть дана подробная информация о словообразовательных средствах английского языка, особенно о суффиксах и префиксах и коренных словах. Однако практика показывает, что студенты всегда затрудняются в этой области, поэтому целесообразно при введении слова сразу же дать весь набор данного слова с суффиксами и префиксами. Например, forget, forgetful, forgetfulness или **motivation, unmotivated, motivated, motivational, motivating**. Даже если студенты не запомнят все дериваты данных слов, все равно где-то в памяти они сохраняются, и при встрече этих слов в каком-либо тексте, они обязательно всплывут.

Отдельного внимания заслуживает запоминание неправильных глаголов английского языка, которые очень часто являются причиной грамматических ошибок в речи. Мы считаем, что наиболее употребительные неправильные английские глаголы должны быть заучены наизусть ‘списком’ так же как и таблица умножения в начальных классах. Студенты должны знать, что незнание этих глаголов приводит к искажению смысла высказывания.

На более продвинутом этапе изучения языка, когда студенты переходят к курсу «Профессионально-ориентированный иностранный язык», естественно, словарный запас уже будет расширяться за счет терминов изучаемой области знаний. Известно, что термин – это, чаще всего, слово или словосочетание из общеупотребительной лексики, которое может приобрести строго определенное понятие в какой-либо области знания или деятельности. Например, слово ‘finger’ в общеупотребительной лексике обозначает ‘палец руки’, а как термин оно обозначает ‘указатель’, ‘стрелка прибора’;

или, например, слово ‘fish’ – ‘рыба’, в качестве термина в нефтегазовой отрасли оно означает ‘часть инструмента, оставленная в скважине’. Слово ‘loop’ означает ‘петля’, а как технический термин оно передает значение ‘замкнутая цепь, схема’. При изучении курса «Профессионально-ориентированный иностранный язык» одним из важных навыков, которым должны овладеть студенты является умение работать со словарем. Приступая к изучению данного предмета, студентов следует снабдить необходимыми навыками работы со словарем, поскольку это является неотъемлемой частью овладения терминологической лексикой и работы с текстами по специальности для извлечения необходимой информации. Трудность овладения терминологической лексикой заключается в том, что студент должен правильно ориентироваться в словарных статьях и уметь выбрать соответствующее контексту значение слова, поскольку преобладающее большинство слов английского языка являются полисемантическими.

Одним из эффективных методов расширения словарного запаса является запоминание слов блоками или клише, наиболее употребляемых в написании статей, подготовке презентаций, выступлениях, таких как ‘автор выражает свою точку зрения’ – ‘the author expresses his own point of view’, ‘в самом центре дискуссий’ – ‘at the heart of the debate’, ‘проблема исключительной важности’ – ‘the problem / topic of exceptional importance’, ‘неоспоримое доказательство’ – ‘indisputable proof / evidence’, ‘анализировать полученные данные’ – ‘analyze the data obtained’. Важность запоминания лексическими блоками имеет свои преимущества, потому что человеческая речь состоит из словосочетаний и фраз.

Следует особо остановиться еще на одном из пластов лексики – синонимах. Знание синонимов слов включает не только знание похожих значений, благодаря которым они составляют синонимический ряд. Иногда важнее знать чем отличаются их значения. Например, возьмем синонимический ряд слов, обозначающих ‘размер’/ ‘величину’ (‘size’): ‘large’, ‘enormous’, ‘big’, ‘vast’, ‘huge’, ‘gigantic’. Можно сказать ‘large dog’, но не ‘vast dog’, или можно сказать ‘vast experience’, но не ‘large experience’.

Методика формирования словарного запаса на начальном этапе обучения, безусловно, в корне отличается от формирования словарного запаса на продвинутом этапе. На начальном этапе обучения иностранному языку нужно использовать самые различные при-

емы, помогающие учащимся легко, быстро и в большом количестве заучить новую лексику. Это широко применяемая хоровая работа для постановки правильного произношения слов, различные упражнения на закрепление лексики, как подстановочные, упражнения на сочетаемость слов, подбор синонимов, антонимов, составление лексической карты и т.д. Эффективными упражнениями являются упражнения на нахождение эквивалентов в родном языке, работа с карточками для составления контекстов, различные игры на угадывание правильных слов, ребусы, кроссворды. Преподавателю к этой деятельности следует подойти творчески. Практика показывает, что именно применение разнообразных форм работы на введение и закрепление лексики способствует успешному расширению словарного запаса студентов. Одним из эффективных приемов для формирования и развития лексической компетенции является создание конкурентной среды на уроке, когда учащиеся соревнуются друг с другом и в командах на запоминание как можно больше-

го количества слов и словосочетаний в блоках, и творческое их использование в собственных высказываниях в виде предложений, небольших рассказов, диалогов и т.д.

Развитие корпусной лингвистики позволило определить необходимое количество слов для развития лингвистической компетенции студентов. Развитие лексических навыков является первостепенной задачей преподавателя, которое должно осуществляться в неразрывной связи с развитием грамматической компетенции. Знание слова предполагает знание значения, формы и способов употребления данного слова. Одно из обязательных требований в данном вопросе – это осознание студентом личной ответственности за формирование своего лексического запаса. От преподавателя во многом зависит, насколько творчески он может организовать данный процесс, как настойчиво он будет пробуждать интерес студентов к обогащению своего словарного запаса при помощи различных эффективных приемов, ускоряющих процесс запоминания.

Литература

- 1 Sheehan, A. Making Sense of Words / Forum, January 2004. – Vol. 42. – № 1. – P. 2-9.
- 2 Ellis G. and Sinclair B. Learning to Learn English. – Cambridge University Press, 1989.
- 3 Gairns R. and Redman S. Working with Words. – Cambridge University Press, 1986.
- 4 Mc Carthy M. Vocabulary. – Oxford University Press, 1990.

References

- 1 Sheehan, A. Making Sense of Words / Forum, January 2004. – Vol. 42. – № 1. – P. 2-9.
- 2 Ellis G. and Sinclair B. Learning to Learn English. – Cambridge University Press, 1989.
- 3 Gairns R. and Redman S. Working with Words. – Cambridge University Press, 1986.
- 4 Mc Carthy M. Vocabulary. – Oxford University Press, 1990.

Sadenova A.E., Ignatova E.R.,
Tolmacheva D.S.

Formation of communicative competence of foreign students

This article discusses to outline a circle of the competencies, forming on classes in the Russian language and Kazakh language as a foreign of foreigner students at an advanced stage, which can be used in the classroom for language adaptation. The article considers different methods of foreign students' oral communication in Russian and Kazakh and proposes recommendations for oral communication skills' development.

In the article is made an attempt to differentiate and define concepts «competence» and «competency», to reveal an interrelation between concepts «communicative competence» and «communicative competency»; to outline a circle of the competencies, forming on classes in the Russian language and Kazakh language as a foreign and being an ultimate goal of learning a language and mastering it by foreign students.

In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form.

Key words: verbal communication, competence, competency, communicative competency.

Саденова А.Е., Игнатова Е.Р.,
Толмачева Д.С.

Шетелдік студенттердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру

Бұл мақалада шетелдік студенттерді қазақ және орыс тілдеріне оқытуда қалыптасатын құзыреттілік түрлері қарастырылады. Мақалада шетелдік студенттердің қазақ және орыс тілдерінде ауызша тілдесу құзыреттіліктерін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады, ауызша тілдесу дағдыларын дамыту үшін ұсынымдар беріледі. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Мақалада «құзыреттілік» және «құзыреттілігі» ұғымдарына түсінік беріледі және өзара ерекшеліктерін көрсетіледі, коммуникативтік құзыреттілігі және коммуникативтік құзыреттілік түсініктерінің өзара байланысын анықтау; қазақ және орыс тілдерін шет тілі ретінде оқыту сабақтарында қалыптасатын, шетелдік студенттердің тілді үйренуі және тілді меңгеруі негізгі мақсаты болып табылатын құзыреттіліктердің түрін көрсету мәселелері сөз болады.

Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады.

Түйін сөздер: ауызша тілдесу, құзыреттілік, коммуникативтік, құзыреттілік.

Саденова А.Е., Игнатова Е.Р.,
Толмачева Д.С.

Формирование коммуникативной компетенции иностранных студентов

В данной статье рассматриваются круг компетенций, формируемых на занятиях по русскому языку и по казахскому языку как иностранному у студентов-иностранцев. Рассматриваются различные способы формирования компетенции устного общения иностранных студентов на русском и казахском языках, даются рекомендации для развития навыков речевого общения.

В статье сделана попытка разграничить и определить понятия «компетентность» и «компетенция», выявить взаимосвязь между понятиями коммуникативная компетентность и коммуникативная компетенция; очертить круг компетенций, формируемых на занятиях по русскому языку и по казахскому языку как иностранному и являющихся конечной целью обучения языку и овладения языком иностранными студентами.

В статье предложены разные методические рекомендации, соответствующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной.

Ключевые слова: речевое общение, компетентность, компетенция, коммуникативная компетенция.

**FORMATION OF
COMMUNICATIVE
COMPETENCE OF
FOREIGN STUDENTS**

The main trend of the changes, currently taking place in the education system, reflects the focus on humanistic values, communicative culture, and processes of development and self-actualization of the identity of each participant of the educational process.

In this regard, it is updated the value of socially and culturally relevant disciplines, such as linguistics, psychology, pedagogy, sociology, history, rhetoric. These humanitarian disciplines are called to reveal the uniqueness and originality of the country's culture, national character, develop personal qualities, which were essential to the successful socialization of young people in today's society and their professional development.

Currently a foreign student must possess not only knowledge and skills, but also a high level of general and communicative culture. In this regard, an important aspect of the applied nature of the educational process is the formation of communicative competence, which is an integral part of communicative culture, becomes professionally significant characteristic of the individual (I.A. Zimnyaya, V.V. Safonova, E.N. Solovova and others). Therefore, at present in HEIs a new «competence» paradigm of education is the most demanded [2].

Despite the widespread use of the concepts «competence / competency» in the scientific literature, the specificity of these concepts is not precisely defined in content, so the question of delimitation of these terms is still relevant.

The purpose of this article is to delineate and define the concepts «competence» and «competency» based on an analysis of the scientific literature, to identify the relationship between the concepts «communicative competence» and «communicative competency»; to outline the range of competencies, formed on lessons of the Russian and Kazakh languages as a foreign language and is the ultimate goal of language learning and language acquisition by foreign students

In the works of some researchers, the terms «competence» and «competency» are used as interchangeably and identical, differences between them aren't emphasized (N.D. Gal'skova, Z.I. Klychnikova, N.F. Koryakovtseva, E.N. Solovova).

In a number of other works the term «competence» is defined as an intellectually and personally due to a person's ability to practical

activity, and «competency» as a substantial component of this ability in the form of knowledge, skills, abilities (I.A. Zimnyaya, M.G. Evdokimova, etc.). According to I.A. Zimnyaya, competence is always a topical manifestation of competency [5].

A.V. Hutorskoi defines competency as a requirement specified in advance (norm) to the educational training of students, as well as the competence is his own quality and minimal experience in relation to the activity. According to the scientist competence is the possession of a suitably competency by a person, including his personal attitude to it [11].

A.N. Shchukin in his works defines the concepts «competence» and «competency», but at the same time draws attention to the relationship of terms and presents it in the following table: Competency is a set of knowledge, skills and abilities, acquired during lessons, and which constitutes a substantial component of studying. Competence is features of a personality, determining his/her ability to perform activities on the basis of a formed competency.

If we keep up to delimitation of terms «competence» and «competency», in the above-mentioned interpretation of this term, knowledge, skills, abilities that students need to learn, give an idea of the content part of the competency and at the same time formed ability of their use in different situations of communication – about the competence of a person who knows a language in the frame of acquired competence

Thus, competency is a range of issues, in which someone well informed, has the knowledge and experience. Competence is the feature of the individual, based on competency [10].

Also interpretation of the concepts «communicative competence» and «communicative competency» is mixed in the scientific literature.

R.P. Mil'rud considers that the communicative competence is an integrative personal resource, ensuring the success of communicative activity. While the communicative competency is a demonstrated area of a successful communication activity on the basis of learned means of verbal communication, supported by language skills and speech abilities. [6]

For a long time in the theory and practice of learning under the speech and language competency is implied conscious or intuitive knowledge of the system of a language to construct grammatically and semantically correct sentences, and under its implementation – skills and abilities to demonstrate knowledge of the system through speech.

With the emergence of psycholinguistics the situation has changed radically. The central object

of research is the communicative activity, purpose of training – mastering the communicative competency in a variety of speech activity and communication spheres.

An activity-psychological approach to teaching foreign languages, developed in the framework of theory of activity and psycholinguistics, has enabled researchers and methodologists-practitioners to understand the essence of the communicative orientation of language teaching in general and communicative competency in particular. Communicative competency in the modern its understanding is a complex whole, and it is unlikely it can be described in terms of a single theory.

According to O.F. Vasil'yeva, the problem of the communicative competency can be divided into methodical, linguistic, psychological and sociolinguistic. It is obvious that at this approach the content of the communicative competency is methodically, linguistically, psychologically and sociolinguistic coherent unity of all the components, making up the situation of communication, and the knowledge and skills, necessary for students to understand and generating own programs of a verbal behavior [3].

A.N. Shchukin in his works also represents the communicative competency as a complex whole. Communicative competency means the ability to implement a speech activity by means of a studied language in accordance with the objectives and the situation of communication in the frame of this or that sphere of an activity. Communicative competency is based in its modern interpretation on the following types of competencies, formed on the language classes [10].

The linguistic (language) competency. It means body of knowledge about the system of language, about rules of the functioning of language units in speech and the ability to use this system for understanding other people's thoughts and expression of own opinions in oral and written form.

Speech competency. It means knowledge the ways of forming and formulating thoughts through language, providing an opportunity to organize and implement the speech activity and the ability to use such methods for understanding other people's thoughts and express their opinions in oral and in written forms in different situations of communication.

The socio-cultural competency involves knowledge of national and cultural features of social and speech behavior of native speakers by students, their customs, etiquette, social stereotypes, history and culture of a country, as well as ways to make use such knowledge in the process of communication.

Social competency is manifested in the desire and ability to engage in communication with other people, the ability to navigate in the situation of communication and make statements in accordance with the communicative intention of a speaker and a situation.

Strategic competency. With this competency a learner can fill gaps in the knowledge of a language as well as in a speech and social experience of communication in a foreign language environment.

Discursive competency is a student's ability to use certain strategies for the designing and interpretation of a text.

Subject competency is an ability to navigate in a content plan of communication in a particular sphere of a human activity.

Professional competency, acquired during training, provides the ability for a successful professional activity [10].

In this research in connection with the direction of our work – teaching the Russian and the Kazakh language as a foreign to students, followed by A.S. Andrienko, under the communicative competence of students understand the totality of the linguistic, phonetic, morphological, syntactic and lexicological competencies that define the rules of a verbal and nonverbal interaction and sociolinguistic appropriateness [2].

Components of the communicative competency of a student are: possession of such qualities of speech and speech behavior as correctness, accuracy, clarity, expressiveness, the richness of the language; effective and appropriate usage of a genre diversity of professional speech; possession of logic and language means of a convincing argument; possession of managerial rhetoric and laws of communication in various business and professional situations; the ability to conduct telephone conversations, business talks, business correspondence; ability to listen to the communication partner, tact, attentiveness; the ability to build a strategy of verbal behavior in office situations of communication intelligently [2].

The dynamics of the development of the foreign language professional communicative competence of students in the following sequence: from the formation of language, speech and socio-cultural competencies for the development of foreign language professional communicative competence, and then to the stage of formation and approval of professionalism of a language person. [2]

All components of a training system are interconnected to a certain hierarchical relationship. But the dominant role in the system belongs to the learning objectives, which are formed under the

influence of the environment and have an impact on the choice of approaches to teaching, methods, principles, tools and organizational forms of learning.

Goals are the intended results of joint activity of a teacher and students. Objectives influence on the choice of the content, principles, forms, methods and means of training. Typically, there are three main objectives: a practical, comprehensive and educational.

The practical (communicative) goal is the formation of foreign students' communicative competency, the ability to communicate in Russian and Kazakh.

The communicative competence in this case is the formation and development of the speech skills, the ability to communicate through language means [3].

The specificity and scope of the communicative competency depend on goals of a language mastering, which students set for themselves, their interests and motivations, elected roles, types of a communicative activities, carried out in the learning process and after its completion.

The communicative competency is a «flexible, dynamic, productive and generative system» [3]. The greater the variety of communication programs and speech resources, serving those or other situations of communication, the more perfect the communicative competency of a student, the richer the potential for meaningful and expressive language means.

Mastering communicative competency by each student is an ultimate goal of learning a language and thus is an ultimate goal of teaching.

To achieve the ultimate goal is a very important part of learning an oral foreign monologue speech. This is one of the main and difficult practical purposes in the formation of the communicative competency.

Training of an oral foreign monologue speech is based on such principles: the principle of a gradual formation of skills of an oral foreign monologue speech, the principle of a professional-communicative orientation of training, the principle of integration with special disciplines, the principle of a problem feeding of the material, the principle of adequacy of exercises to a character of a formed activity, the principle of variability of educational material, the principle of autonomy and independence of learning, that are most conducive to the formation of monologue skills [9].

For a long time, an oral speech is considered any statement in a foreign language, but the main task of the communicative competency of the training is to develop the ability to «create» statements.

No one type of speech activity can be done without intellectual activity. In the process of a mental activity a person acts as a speaker and a listener. The process of assimilation of skills and abilities of understanding and expression of thoughts by trainees is formed an oral speech of students.

Work on oral speech is essential for the development of speech mechanisms and other types of speech activity. The teacher should skillfully support and guide students' speech initiative. Stimulating an unprepared speech is one of the main tasks of teaching the Russian language and the Kazakh language as a foreign. It is necessary to teach the understanding of the content. Oral advancing promotes the development of skills of an oral speech. It is necessary to talk in a foreign language for speaking in this language. The theme is intended to simulate a real communication; it should be accessible and interesting to all. Tasks should be creative. A dialogue and a monologue should be taught. For the students will «come-to-speech» faster it is necessary to spend as much as possible time in classes to listening and speaking, for which game situations are very productive. It is a very effective work with non-deployed situation.

A very important aspect is the integrated development of skills (dialogical chains, a dialog-questioning, a dialogue – conversation, a dialogue-dispute). Work begins with a stage of a prepared speech on the basis of a specific topic, followed by a variety of tasks: retelling, pair work, which imitates a communication, expression of his/her attitude to the message. These techniques of work involve all students in the speech process.

An important prerequisite for the development of creative speech are response replies of an

unprepared type. It is necessary to teach the skill to master a variety of response forms, and the ability to put their own questions.

The desire to speak in a foreign language is stronger when personal emotions, thoughts, interests are affected deeper, and that's why situations must be brought closer to the studied.

Communicative competency is considered to be formed if the students create their own statements on the basis of a studied vocabulary that is the ultimate goal of learning.

Thus, the analysis of the scientific literature confirmed the need to distinguish concepts «competence» and «competency», but it should take into account their close relationship: competence is based on competency.

Competence is a possession of the relevant competencies by a person and skills of their use in various communication situations. Under the communicative competence it should be understood the totality of the linguistic, phonetic, morphological, syntactic and lexicological competencies that define the rules of a verbal and non-verbal interaction and sociolinguistic expediency. Communicative competency in this case consists in the formation and development of speech skills, the ability to communicate by language means.

The specificity and scope of the communicative competency depend on aims of language acquisition that have set themselves by foreign students, their interests and motivations, elected roles, types of a communication activity, carried out in the learning process and after its completion. Mastering communicative competency by each student is the ultimate goal of teaching the Russian and Kazakh language as a foreign language.

References

- 1 Aleshanova I.V. Formirovanie inoyazychnoi kommunikativnoi kompetentsii studentov tehnikeskogo vyza / I.V. Aleshanova, N.A. Frolova // *Sovremennyye problem nauki i obrazovaniya*. – 2010. – № 4. – S. 87-90.
- 2 Andrienko A.S. *Razvitiye inoyazychnoi professional'noi kommunikativnoi kompetentnosti studentov tehnikeskogo vyza (na osnove kreditno-modul'noi tehnologii obucheniya): avtoref. diss. ... na soiskanie nauch. stepeni kand.ped.nauk / A.S. Andrienko*. – Rostov-na-Donu, 2007. – 26 s.
- 3 Vasil'yeva O.F. *Lektsii po metodike prepodavaniya RKI [Elektronny resurs] / O.F. Vasil'yeva*. – Rezhim dostupa: <http://www.mng.rs.gov.ru/node/733>.
- 4 Gal'skova N.D. *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam: Lingvodidaktika I metodika / N.D. Gal'skova, N.I. Gez*. – M.: Izdatel'skii centr «Akademiya», 2005. – 336 s.
- 5 Zimnyaya I.A. *Kluchevyye kompetentsii – novaya paradigma rezultata sovremennogo obrazovaniya [Elektronny resurs] / I.A. Zimnyaya // Internet-zhurnal «Eidos»*. – 2006. – 5 maya. – Rezhim dostupa: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.
- 6 Mil'rud R.P. *Kommunikativnost' yazyka i obuchenie razgovornoj grammatike (uproshennym predlozheniyam) / R.P. Mil'rud // Inostrannyi yazyk v shkole*. – 2002. – № 2. – S. 15.
- 7 Solovova E.N. *Metodika obucheniya inostrannym yazykam: bazovyi kurs: posobie dlya studentov ped.vyzov i uchitelei / E.N. Solovova*. – M.: Astrel', 2008. – 238 s.

- 8 Safonova V.V. Sociokulturnyi podhod k obucheniu inostrannomu yazyku kak specialnosti: diss. ... d-ra ped.nauk / V.V. Safonova. – M., 1992. – 528 s.
- 9 Tarasenko V.V. Obuchenie inoyazychnoi professional'no orientirovannoi monologicheskoi rechi studentov istoricheskogo fakulteta: avtoref.diss. ... kand.ped.nauk: spets. 13.00.02/ V. V. Tarasenko. – Sankt-Peterburg, 2008. – 24 s.
- 10 Shukin A.N. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo: Ucheb.posobie dlya vyzov / A.N. Shukin. – M.: Vysshaya shkola, 2003. – 334 s.
- 11 Hutorskoj A.V. Kluchevye kompetentsii i obrazovatel'nye standarty / A.V. Hutorskoj [Elektronnyi resurs] // Doklad na otdelenii filosofii obrazovaniya i teorii pedagogiki RAO 23 aprelya 2002, Centr «Eidos». – Rezhim dostupa: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

Литература

- 1 Алещанова И.В. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов технического вуза / И.В. Алещанова, Н.А. Фролова // Современные проблемы науки и образования. – 2010. – No 4 – С. 87-90.
- 2 Андриенко А.С. Развитие иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности студентов технического вуза (на основе кредитно-модульной технологии обучения): автореф. дисс. ... на соискание науч. степени канд.пед.наук. / А.С. Андриенко. – Ростов -на-Дону, 2007. – 26с.
- 3 Васильева О.Ф. Лекции по методике преподавания РКИ [Электронный ресурс] / О.Ф. Васильева. – Режим доступа: <http://www.mng.rs.gov.ru/node/733>.
- 4 Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 336 с.
- 5 Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] / И.А. Зимняя // Интернет-журнал «Эйдос». – 2006. – 5 мая. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.
- 6 Мильруд Р.П. Коммуникативность языка и обучение разговорной грамматике (упрощенным предложениям) / Р.П. Мильруд // Иностранный язык в школе. – 2002. – No 2. – С. 15.
- 7 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс: пособие для студентов пед.вузов и учителей / Е.Н. Соловова. – М.: Астрель, 2008. – 238 с.
- 8 Сафонова В.В. Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности: дисс. ... д-ра пед.наук / В.В. Сафонова. – М., 1992. – 528 с.
- 9 Тарасенко В.В. Обучение иноязычной профессионально ориентированной монологической речи студентов исторического факультета: автореф.дисс. ... канд. пед.наук: спец. 13.00.02 / В.В. Тарасенко. – Санкт-Петербург, 2008. – 24 с.
- 10 Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб.пособие для вузов / А.Н. Щукин. – М.: Высшая школа, 2003. –334 с.
- 11 Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А.В. Хуторской [Электронный ресурс] // Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002, Центр «Эйдос». – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

Sarsenbayeva A.S.,
Yemelyanova Ye.,
Kulakhmetova M.

**The 21st century efl teacher:
survey analysis**

The given article analyzes the material of the survey conducted among teachers of English as a Foreign Language. The respondents were not only EFL teachers from Kazakhstan, but also from different world countries. The survey was implemented with the help of www.surveymonkey.com. The survey reveals the point of view on what EFL teacher must be in the 21st century, the skills and competences he or she must have to meet the requirements of the society. Today a good language teacher is expected to be beyond the scope of methodology, linguistics, pedagogics and language itself. In other words a 21st century EFL teacher possesses a range of integrated skills and abilities that makes him or her interdisciplinary specialist.

Key words: survey, an image of the 21st century teacher, skills, competences, digital literacy.

Сарсенбаева А.С.,
Емельянова Е.,
Кулахметова М.

**Ағылшын тілі шетел тілі
ретіндегі оқытушысы 21-ші
ғасырда: сауалнама талдауы**

Негізгі мақалада ағалшан тілін шетел тілі ретінде оқытатын оқытушылардың арасында өткізілген сауалнаманың талдау материалдары берілген. Респонденттер ретінде тек Қазақстан оқытушылары ғана емес, сондайақ бүкіл әлемнің әр түрлі мемлекеттерінің оқытушылары болды. Талдау www.surveymonkey.com платформасы арқылы өткізілді. Осы зерттеу ағылшын тілін шетел тілі ретінде оқытатын мұғалім 21-ші ғасырда қандай болуы тиіс және қоғамның талаптарына сай келетін дағдылар мен білімдерін көрсету қажеттігі туралы оқытушылардың пікірін көрсетеді. Бүгінгі жақсы мұғалім тек әдістеме, лингвистика, педагогика мен тіл айналасындағы жұмысы шектелмейді. 21-ші ғасырдағы шетел тілі ретінде ағылшын тілін оқытатын мұғалім маманы пәнаралық маманы ретінде саналады, себебі ол бірқатар кешенді қабілеттерді атқарады.

Түйін сөздер: сауалнама, 21-ші ғасырдағы оқытушының имиджі, дағдылар, біліктік, техникалық сауаттылығы.

Сарсенбаева А.С.,
Емельянова Е.,
Кулахметова М.

**Преподаватель английского
языка как иностранного
в 21 веке: анализ опроса**

В данной статье приводится анализ материала опроса, проведенного среди преподавателей английского языка как иностранного. Респондентами выступили не только преподаватели из Казахстана, но и из разных стран мира. Опрос был проведен с помощью платформы www.surveymonkey.com. Исследование раскрывает мнение преподавателей о том, какой должен быть преподаватель английского языка как иностранного в 21-м веке, какие навыки и компетенции он или она должны иметь, чтобы отвечать требованиям общества. Сегодня хороший преподаватель языка выходит за рамки методологии, лингвистики, педагогики и самого языка. Другими словами, преподаватель английского языка как иностранного в 21 веке обладает рядом интегрированных навыков и способностей, что делает его или ее междисциплинарным специалистом.

Ключевые слова: опрос, имидж преподавателя 21 века, навыки, компетенции, техническая грамотность.

THE 21st CENTURY EFL TEACHER: SURVEY ANALYSIS

Introduction

The main mission of all universities, colleges, schools and other educational institutions is to graduate a specialist that will be demanded in the labour market. Educational institutions must be able to give knowledge, abilities and skills that will make a person competitive and help him to build a successful career. Tony Wagner, an Expert at Harvard University's Innovation Lab and a Senior Research Fellow at the Learning Policy Institute, writes that «Even our «best» schools are failing to prepare students for 21st-century careers and citizenship» [2, p. 20]. It means that not always educational institutions prepare students to face real world challenges. However, the skills and knowledge that students need to be demanded is another story for dozens research and articles. What interests us is what knowledge and skills teachers and instructors must have to prepare such students. Obviously, if educational institutions strive to graduate «well-equipped» specialists meeting the requirements of the 21st century, they must recruit teachers, educators, instructors who themselves possess all above mentioned traits. There is a large set of knowledge and skills important for a 21st century teacher such as critical thinking and problem solving skills, research skills, global awareness, cross-cultural literacy and others. One of the most critically essential skills is digital literacy. As technologies are influencing many fields of society, education and language methodology are not exceptions.

Experiment part

In our research we decided to conduct a survey through «surveymonkey» survey platform to reveal what a 21st century EFL teacher «consists of». The respondents include the number of Kazakhstani teachers and teachers from other countries. We cannot name the countries as the survey was anonymous. But all the teachers are the members of American English E-Teacher community and alumni of e-teacher program sponsored by U.S. Department of State.

The survey included questions which aim was to find what digital tools they use, in what situations and what characterizes a 21st century EFL teacher. The types of the questions are multiple

choice and open. But, in each section respondents had the opportunity to provide some comments.

The survey had 10 questions and in total 43 respondents took part in the survey. The number of the respondents does not coincide with the number of the responds as some questions have more than one possible answer. The questions in the survey are generally divided into two categories: digital literacy and teacher's opinion on what it is like to be a 21st century teacher.

Digital literacy, digital skills are one of those that make a teacher up-to-date. There are a lot of articles on this topic authors of which state its importance. According to Educational technology and Mobile learning source there are more than 20 must-to-have digital skills. They are abilities to «create and edit digital audio, use social networking sites to connect with colleagues and grow professionally, use blogs and wikis to create online platforms for students, compile a digital e-portfolio for their own development, detect plagiarized works in students assignments, use digital assessment tools to create quizzes» and many others [3].

Question 1 How do you collaborate with your colleagues? (choose the method you use most often)

Question 2 How do you communicate with students outside the classroom? (choose the method you use most often)

The questions reveal the way teachers communicate with their colleagues. The possible answers included traditional way of communication such as *meeting* and also digital ones.

It is interesting, but 80, 95% of respondents (34 persons) prefer meetings to e-mails, wiki and social network when they collaborate with their colleagues. Some also prefer peer observation, seminars and breaks (see Chart 1). However, as for communication with students for EFL teachers it seems better to use social networks such as Facebook, Tweeter, What's up, Skype – 71,43% (30 persons), whereas only few of them prefer software as Wiki and/or other classroom-management ones – 11, 90% (5 persons). Traditional forms of communication still take place, so 15% select meetings, 19% – e-mails, 8% – written notes home (see Chart 2). Some note that face-to-face interaction is still the better one.

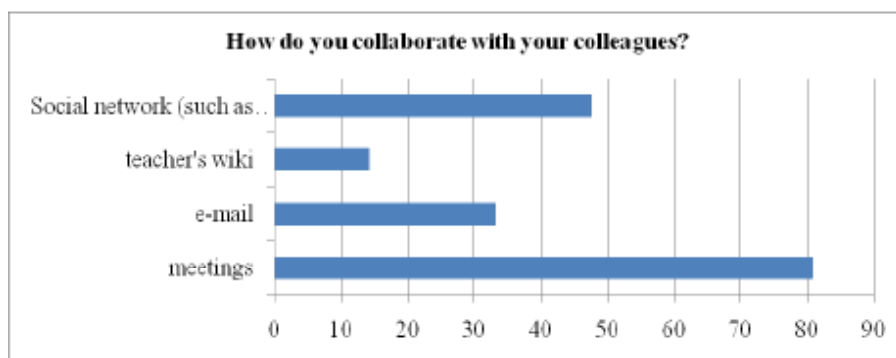

Chart 1 – Question 1 How do you collaborate with your colleagues?

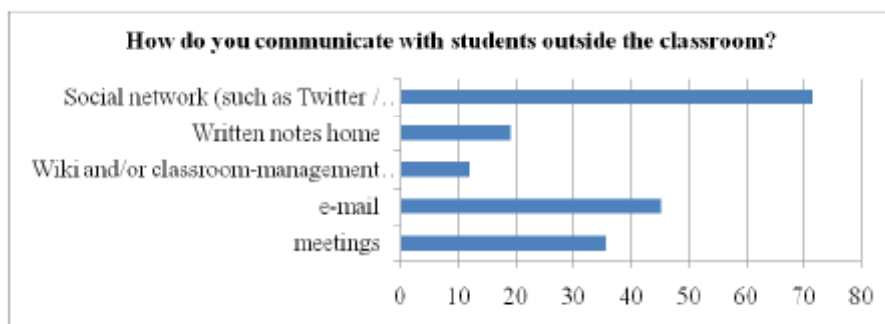

Chart 2 – Question 2 How do you communicate with students outside the classroom?

Question 3 When you design a lesson plan, you ... Nowadays when preparing lessons teachers use a lot of resources. Of course the leading sources are usually packs of student's book, workbook and teacher's book. But in order to diversify the lesson teachers resort to many different EFL banks as <https://www.teachingenglish.org.uk>, www.onestopenglish.com, www.cambridgeenglish.org/teaching-english, <https://americanenglish.state.gov/materials-teaching-english>.

Our survey showed that today more than a half of teachers (69,77%/30 persons) browse the Internet for ideas, 44,19% (19 persons) consult with colleagues, 27,91% (12 persons) use favorite lesson-planning sites, 25,58% (11 persons) use most of provided variants (see Chart 3). It is surprising,

but only 2 teachers answered that they use their own ideas. It is true that we are living in a digitized world and everything is easily stored in the net. But it is known that to use ideas that belong not to you is violation of academic integrity. It means that most of EFL teachers while preparing lessons plagiarize. The question is that how teachers could teach students creative skills if they are not creative themselves.

Question 4 How often do you use technology applications in your classroom?

37,21% of respondents weekly use technologies in their work and 34,88% use them daily. 25,58% of respondents use technologies from time to time and 2,33% (1 person) never uses them in the classroom (Chart 4).

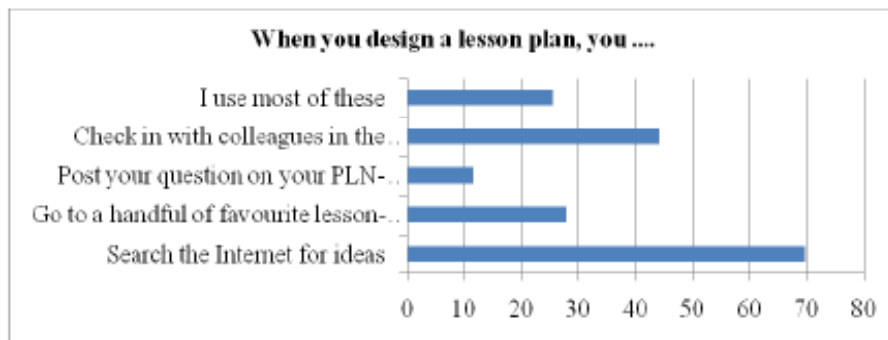

Chart 3 – Question 3 When you design a lesson plan, you ...

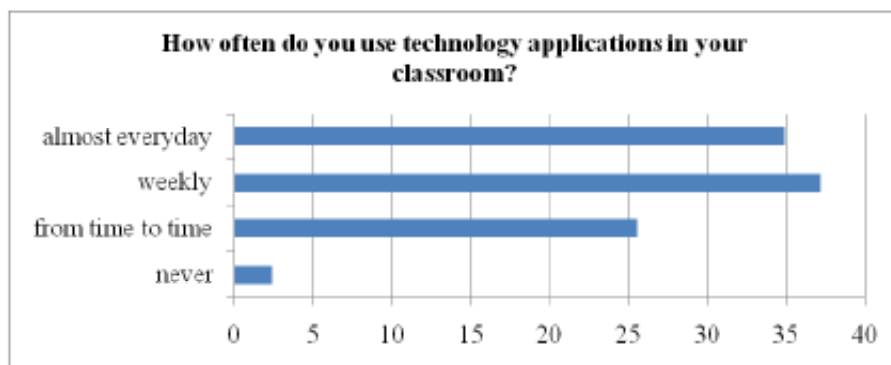

Chart 4 – Question 4 How often do you use technology applications in your classroom?

Question 5 What type of applications or programs do you use to enhance your teaching?

Question 6 What devices, if any, do you rely on in your work as a teacher?

These questions are aimed to show what digital devices are usually applied in the classroom.

The most popular software among teachers is Word Document and Key Note and Power Point – 62,79% (27 persons) and 51,16% (22 persons) respectively. Equal number of teachers uses Web 2.0/3.0 and collaboration tools (Skype/ web conferencing) and only 8 persons apply other classroom-management software (Chart 5).

As for the devices teachers rely on not only in the classroom, but also outside the most popular appeared to be computer/laptop – 81,40%, which are as a matter of fact the basis for each classroom-management software. The time when mobile phones were not allowed to be applied in the classroom have passed. Now these gadgets

are supported and motivate learners. EFL teachers in their work also betake mobile phones 53,49% (23). Such tools as overhead projector, interactive board, voice recorder, web 2.0 are used by less than 15 persons. 6 persons (13,95%) use most of the tools and 4 persons (9,30%) use few of them (Chart 6).

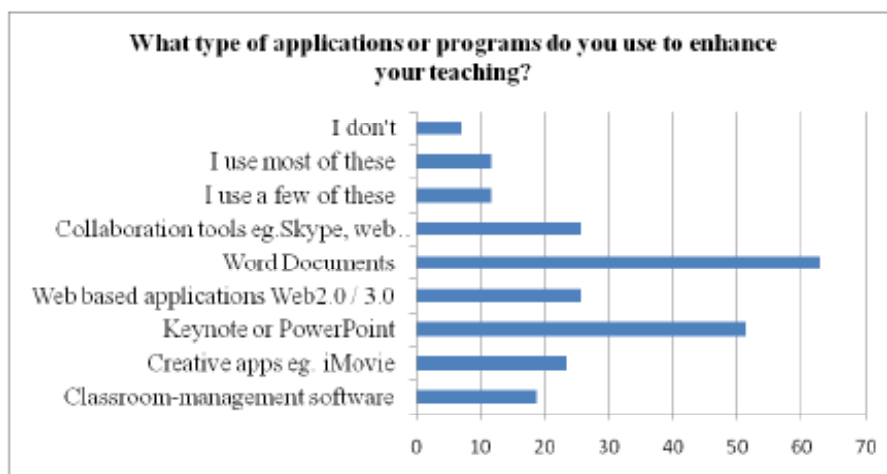

Chart 5 – Question 5 What type of applications or programs do you use to enhance your teaching?

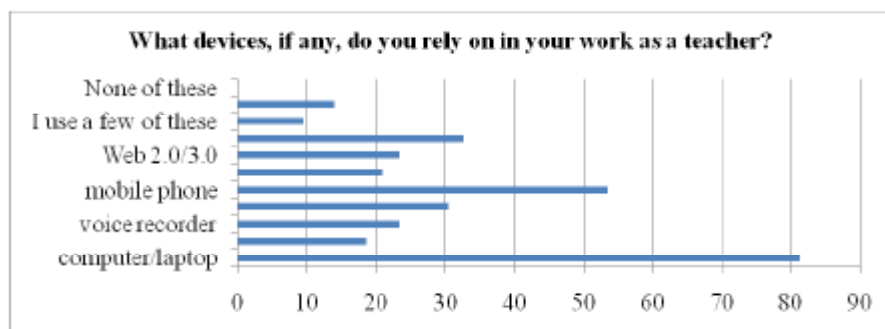

Chart 6 – Question 6 What devices, if any, do you rely on in your work as a teacher?

Question 7 What is your teaching style?

One of the main work habits of the 21st century teacher is learner-centered approach. If language learners used to be passive ones, teachers acted as the givers of the information, now teachers are facilitators and students are responsible for their learning. Learner-centered approach is not just about one method, but it implies that language teachers/instructors use variety of methods to develop communication competence. [1, p. 19]

In our survey we offered respondents to choose what types of approach they use. As it was expected majority select learner-centered approach – 86,05%

(37persons). However, there were those who still prefer teacher-centered one – 18,60% (8 persons) (Chart 7).

Question 8 What are the requirements for a 21st century teacher?

Respondents noted a lot of requirements to a 21st century teacher. 22 persons of 38 state digital literacy as one of the requirements. Their answers included ICT, internet use awareness, UDP, LMS, tech-tools knowledge. They wrote that up-to-date teachers should be software and apps-friendly as technology skills meet student's interests and needs, supplements advantageously the process of language learning.

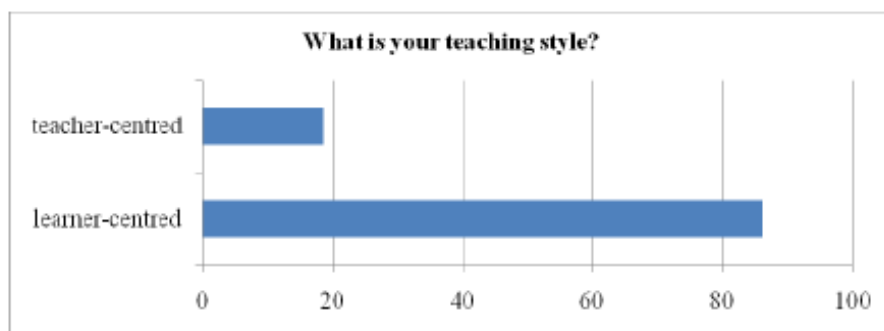

Chart 7 – Question 7 What is your teaching style?

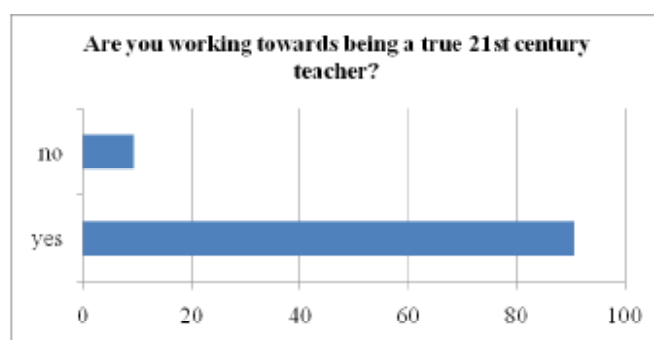

Chart 8 – Question 10 Are you working towards being a true 21st century teacher?

Besides technology/digital skills respondents noted other traits of the 21st century EFL teacher. We subcategorized them into academic and social.

To our point of view, academic competences are those that connected with profession and methodology. Social competences include personal, moral traits, person's ethics.

Academic competence is built of the following teacher's abilities and knowledge:

- design a lesson with a variety of tasks;
- ensure the final outcomes through collaboration, communication;
- critical thinking;
- creative thinking;
- be innovative;
- be up-to-date and not lag behind time;
- professional development through training courses, scholarship programmes and libraries;
- be motivating and inspiring;
- develop class materials;
- strong language competence;
- promote autonomy in the learning process;
- take into account today realities;
- make you classes interactive;
- be aware of sustainable development goals and 21st century skills;
- apply management skills;

- use modern news from every spheres of life;
- use project-based learning;
- excellent methodology;
- be able to communicate effectively with different audience;
- cross-cultural skills.

Social competences are being mobile, entertaining, having a wide range of interests/hobbies; travelling, having good attitude to students, paying attention to handicaps.

Question 9 Do you meet the requirements for a 21st century teacher?

More than a half of teachers say that they meet the requirements of the 21st century teacher, 1 person does not, 4 teachers try to do it, 13 persons meet the requirements to some extent.

In order to improve teachers need training courses.

Question 10 Are you working towards being a true 21st century teacher? If no, what are the obstacles?

90,70% (39 persons) are working at their professional development and trying to correspond to today needs. 9,30 % (4 persons) are not doing this (Chart 10). The obstacles that do not let them do it are administration policy, large classes, poor technology skills.

Discussion

So, what is an EFL teacher of the 21st century? What characterizes him or her as a teacher of the new format? The survey showed that this kind of teacher is a digital person. The EFL teacher uses weekly and daily different classroom-management software, communicates with colleagues and students via e-mails, meetings and social nets. An EFL teacher advocates learner-centred approach. He/she inspires and motivates students by means of effective and strong methodology, teaches thinking critically and being creative and innovative, possesses good communication, cross-cultural and management skills. Unfortunately, today while designing lessons most of teachers do not rely on their own ideas, but prefer to follow the path of least resistance and use already developed materials available in the Internet banks.

Conclusion

To sum up, we want to present a short guideline of being a 21st century teacher.

1) Keep with time – use up-to-date realia. For example, let TED talks be a part of your lessons. Educate through entertaining.

2) Go global– show good awareness of what is going on in the world. Make your lessons cross-cultural, your students knowledgeable. Invite foreign language speakers to your institution. Let them interact with students by means of guest lectures, for example.

3) Go digital – integrate new technologies into the lessons. Use elements of blended learning. Enhance listening, reading, writing and speaking skills through various software and apps.

4) Be a networker – collaborate with students and communicate information through social nets, e-mail, communication nets, blogs, vlogs.

5) Be innovative – try to develop your own ideas and put them into practice. If we want our students to be creative and competitive, we must begin with ourselves. Follow the rules of academic integrity.

6) Keep learning – don't give up professional development. Observe different Internet courses, seminars, share your knowledge with your colleagues.

References

- 1 Blumberg P. Developing Learner-Centered Teaching: A Practical Guide for Faculty. – San Francisco: Jossey-Bass, 2008. – P. 352
- 2 Wagner T. Rigor Redefined // Educational Leadership. – 2008. – Volume 66. – No. 2. – P. 20-25.
- 3 The 20 digital skills every 21st century teacher should have // <http://www.educatorstechnology.com/2012/06/33-digital-skills-every-21st-century.html>

4-бөлім
**АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ
МЕН ӘДІСНАМАСЫ**

Раздел 4
**ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ
ПЕРЕВОДА**

Section 4
**THEORY AND METHODOLOGY
OF TRANSLATION**

Мұсалы А.Ж.
**Көркем аударманың
қазақ-ағылшын
әдеби байланысындағы ролі**

Мақалада қазақ – ағылшын әдеби байланыстары туралы, көркем аударманың қазақ-ағылшын әдеби байланысындағы ролі туралы сөз болады. Жалпы ағылшын прозасының қазақ тіліне тәржімалану тарихы мен тәжірибесін анықтауға бағытталған. Жұмыста ағылшын прозасымен аудармалық нұсқалары негізге алына отырып, ағылшын классикалық прозасының қазақ тіліне аударылу тарихы мен тәжірибесі мәселелері сараланады. оның ішінде О.Уайльдтің «Дориан Грейдің портреті» романының қазақ тіліне аударылуы туралы сөз болады. Көркем аударма әдебиеттану ғылымындағы теориялық және практикалық маңыздылығы анық сала. Қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби ықпалдастықтар жүйесін құрайтын бір бөлшек ретінде аударма шығармалары да халықтың рухани дүниетанымын байытуға елеулі үлес қосып келеді. Ағылшын классикалық прозасының қазақ тіліне тәржімалану тарихы мен тәжірибесін зерттеу аса өзекті мәселелерінің бірі. Көркем аударма өнерінің қазақ және әлем әдебиеттері классикалық үрдістері ықпалдастығын қалыптастырудағы әдеби-эстетикалық, гуманистік қызметі аталады. О.Уайльдтің «Дориан Грейдің портреті» орыс, қазақ тілдеріне аударылу тәжірибесін, Д.Гринвудтың «Өгей бала» повесінің орыс, қазақ тілдеріне аударылу, түпнұсқа мен аударма нұсқасындағы реалий сөздері қолданыстарына салыстырмалы талдаулар жасау

Түйін сөздер: түпнұсқа, реалий, типологиялық байланыс, көркем проза.

Musaly L.Zh.
**The role of literary translation
in kazakh-english literary
connection**

The article is the history and practice of translation of English classical prose into the Kazakh language. Based on translations, this scientific research analyzes the issues of history and practice of translation of English classical prose in the Kazakh language, theoretical and practical role in the Literature sphere. The translation works in the literary interference system are defined as the important part in the history of Kazakh Literature and they make the essential contribution to the spiritual outlook of the people. One of the actual problems is to study the history and practice of translation of Russian classical prose in the Kazakh language. The research objective: To study English classical prose in original and the problem of its translation into Kazakh comprehensively and in complex. According to the specified purpose the following problems have been put: – newly and scientifically systematize the age-old and historical and cultural ways of tradition interferences in English Literature; – investigate translation practice on English classical prose; – carry out the comparative analysis of English classical prose in the original and in the translation; – carry out the comparative analysis of translation of aspects in the novel «The picture of Dorian Grey» by Oscar Wilde; – carry out the comparative analysis of translation of aspects in the novel «The true story of little ragamuffin» by James Greenwood; Literal and historical, typological, statistical methods and text comparative analysis were used because of the theme features, purposes and tasks except linguistic- literal research.

Key words: literary interconnections, original, realia, typological connections, fiction.

Мусалы А.Ж.
**Роль художественного
перевода в казахско-
английских литературных
взаимосвязях**

В данной статье рассматриваются вопросы истории и практики перевода английской на казахский язык. Художественный перевод играет важную теоретическую и практическую роль в казахско-английских литературных взаимосвязях. Переводческие произведения в системе литературного взаимовлияния в качестве важной составляющей в истории казахской литературы вносят существенный вклад в духовное мировоззрение народа. Одной из актуальной проблемой является исследование истории и практики перевода английской классической прозы на казахский язык. Автор отмечает важность всестороннего и комплексного изучения истории и практики перевода английской классической прозы на казахский язык. надо анализировать и оценить литературно-эстетическую и гуманистическую деятельность при формировании взаимовлияния классических тенденций казахской и мировой литературы художественного перевода. Необходимо исследовать историю перевода английской классической прозы на русский и казахский языки; исследовать практику перевода английской классической прозы на русский и казахский языки

Ключевые слова: литературные взаимосвязи, оригинал, реалий, типологические связи, художественная проза.

**КӨРКЕМ
АУДАРМАНЫҢ ҚАЗАҚ-
АҒЫЛШЫН ӘДЕБИ
БАЙЛАНЫСЫНДАҒЫ
РОЛІ**

Әрбір халықтың және бүкіл адамзаттың асыл мұратының ең бастысы – ел мен елдің, ұлт пен ұлттың достығы екені анық. Осы достықтың дәнекері, әрі халықтар арасын жалғастыратын берік көпірлердің бірі – көркем әдебиет екендігі белгілі жайт. Ал, әдебиеттің өзара байланысы, бір-біріне әсер етіп, дамуы қай заманда да көркем аудармасыз жүзеге асқан емес. Адамзат дамуының әрқилы кезеңінде, әлемнің әр түпкірінде өмір сүрген сөз өнері зергерлерінің ақыл-ойынан туып, әртүрлі тілде жарық көрсе де бүгінгі таңда дүниежүзінің күллі халқы сусындар рухани бастауға айналған көркем туындыларды ана тілімізде оқуымыз көркем аударма зор ықпалында. Ұлттық мәдениеттің, тілдердің бірін-бірі байытуында, рухани қазыналардың барлық халыққа да ортақ байлыққа айналуына аударма өнерінің үлесі мол.

Шетел көркем әдебиетін қазақ тіліне аудару өнері кештеу қолға алынды. Әрине оны жүйелеу, жоспарлау, жарыққа шығару ісінде ле қиындықтар жетіп жатты. Өйткені көркем аударма принциптері жөнінде тағылым аларлық теориялық тұжырымдар да жасалған жоқ. Кез келген шығарманы түпнұсқадан тікелей аударған жөн. Өйткені аудармашы автор стилін, жазу мәнерін, шығарманың көркемдік құралдарын және сол сияқты өте маңызды заттарды түпнұсқадан ғана біле алады. Екінші тілге аударылған шығарманы алып, үшінші тілге аударсақ аударманың қасиеті жойылады. Дегенмен шығармаларды түпнұсқадан қазақ тіліне аударған аудармашыларымыз да жоқ емес. Мысалы, осы кезге дейін ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалардың жалпы саны – 200-ге жуық болса (мұның ішінде ағылшын тілінен орыс тіліне аударылып, орыс тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалар басымдау), оның ішінде 20-шақтысы – поэзиялық туындылар.

Ағылшын тілінен тікелей қазақ тіліне аудару 1960 жылдары басталды. Жалпы қазақ әдебиетінде жарық көреген ағылшын-американ ақын-жазушылары шығармаларының саны 50-ші жылдары әлдеқайда көп болды. 1970 жылдары гуманистік сезімге баулитын, шытырман оқиғаға толы Ф.Купердің «Могиканның соңғы тұяғы», Дойл Конан Артурдың «Тор көпірдегі оқиға», нибель Флетчер және Бейли Чарльз «Май айының жеті күні», Майн Ридтің «Жұмбақ салт атты», Г. Гаггардтың «Сүлей-

мен патшаның кеніші» сияқты таңғажайып қызық молынан сусындаған айтулы туындыларды және Э. Сетон Томсон, Агата Кристи, Брэдберри Рэй, С. Моэм, Эдгар По әңгімелерін ана тілінде оқу мүмкіндігіне ие болды. Ал бұл сериядан тыс жарық көрген Уилки Коллинздің «Ай сәулелі асыл тас», Вальтер Скоттың «Айвенго», Э. Хемингуэйдің «Қош бол, майдан», «Калиманджароқарлы тау» т.б. ондаған шығармаларды айтсақ, қаншама рухани игіліктің игерілгеніне көзіміз жетті.

1990-2000 жылдары ағылшын тіліндегі шығармаларды аудару өріс алмады. Тек О. Генри, А. Кристи, В. Мастерсондардың онға жуық ағылшын тіліндегі шығармалары орыс тілінен ғана аударылды. Ал тікелей аударма жасауға талпыныс соңғы жылдары байқалмады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері көркем аударма мәселелері әдеби компаративистика аясында қарастырылып келеді. Әдеби аударматану – аударманың қалыптасуы мен өркендеуіне, зерттелуіне, әдеби амалдардың қолданысына, түпнұсқаны өзге тілге аудару поэтикасына назар салады. Аударма мәтінінің түпнұсқамен сәйкестігін салыстыру әдісі арқылы пайымдап, барлап-байқаудан туған қағидаларды ғылыми негізге сүйеніп қорыту да аударматанудың негізгі міндетіне жатады. Соңғы жылдары аударма және оның тарихы, теориясы мен тәжірибесі жайында көптеген ғылыми жұмыстар қорғалды. Ең бастысы, тың ізденістердің нәтижесінде қазақтың өткен ғасырдағы аудармашылардың өмірі мен әдеби жұмыстары бүгінгі күн талғам-таразысы тұрғысынан бағаланып, көркем аударма әдебиеттердің ішкі байланысын жақындастыра түсетін маңызды сала екені ғылыми тұрғыда дәлелденуде. Ағылшын-қазақ әдеби байланыстары жөнінде Ш.К. Сәтбаева, Н. Сағандықова, М. Маданова, А. Тусупова, Г. Түсіпова сынды зерттеушілеріміздің еңбектері бар. Олар қазақ-еуропа әдеби байланыстарын, поэзиялық аудармалар және ағылшын драматургиясының қазақша аудармалары туралы құнды пікірлер айтқан. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетіндегі аударма теориясы және әдіснамасы кафедрасының оқытушы-профессорлар құрамы да әдеби аударманы зерттеу ісіне баса назар аударып келеді. Атап айтқанда, Ә. Тарақов және А.Жақсылықов, Т.Есембековтердің еңбектерінде көркем аударма мәселелері қарастырылады.

Қазақ-ағылшын әдеби байланыстары ХХ ғасырдың басынан бастау алады. Аудармалардың

дені орыс тілін түпнұсқа ете отырып, жасалынды. Бүгінде белгілі болып отырған мәлімет бойынша ағылшын тілін тікелей аудару өткен ғасырдың елуінші жылдарынан басталды. Ал осы жылдарға дейін қазақ әдебиетіне енген Шекспир, Дж. Лондон, Э. Хемингуэй, Дж. Байрон, С. Моэм, Т. Драйзердің шығармаларының болғандықын, аталған тұлғалардың аудармалары туралы терең зерттеу еңбектер жасалған жоқ. Жүргізілген еңбектердің дені орыс-қазақ тіліндегі мәтіндерді салыстыру деңгейінде болды.

Қазақ тіліне ағылшын тіліндегі әдебиетті орыс тілінен алып ең алғаш аударған Жүсіпбек Аймауытұлы болды. Ол Джек Лондонның «The strength of the strong» атты әңгімесін «Күштілердің күші» деген атпен аударған.

Аударма әдеби байланыстарды дамытатын өнімді сала. Оның ішінде аударма типологиялық байланыстарды дамытатын сала. Қазақ аударма тарихында ағылшын тілді әдебиеттен әңгімелер аудару ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында кең өріс алды. Себебі, осы кезеңде қазақ әдебиетінде әңгіме жанрын меңгеру, оның шеберлігін ұштау үдерісі қарқынды жүріп жатқан болатын. Демек, әңгімені аударудың бірнеше себептері болды. Біріншіден, ол ұлттық прозаға әдеби әдіс-тәсілдерді үйренуіне мектеп болды. Екіншіден, осы кезеңде газет-журнал, баспа ісінің дамуына байланысты әңгіменің көлемінің икемділігі де оның жиі аударылуына себеп болды. Агата Кристидің детективтік жанрда жазылған шығармалары өзінің шытырман оқиғаларымен ғана қызықты емес, сонымен бірге буржуазиялық өмірдің қайшылықтарын адам мен қоғам арасындағы қайшылықтарды реалистік тұрғыда өткір сынға алып суреттеуімен де құнды. Шығармаларын қазақ тіліне Әділ Ахметов аударды. Ә. Ахметов Агата Кристидің («The case of the perfect maid» («Мінсіз періштенің сыры»), «The witness for the prosecution» («Куәнің құпиясы»), «The million dollar bond robbery» («Ғайып болған миллион»), «Where there the will» («Мұрагер») т.б. көптеген шығармаларын қазақ тіліне түпнұсқадан аударған, қазір олар өзінің жеке жинағы болып жарық көрді.

О. Уайльдтің «Дориан Грейдің портреті» романын ағылшын тілінен тікелей қазақ тіліне алғаш рет Гүлшат Түсіпова аударды (Астана: «Аударма» баспасы, 2010.) Түсіпова Гүлшат Бақытжанқызы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Аударма ісі» мамандығы бойынша білім алған, 2009 жылы «Ағылшын тілді жазушылар әңгімелерінің қазақ тіліне

аударудың ұстанымдары мен тәжірибесі» атты диссертацияны қорғады 10 әңгіме, 2 роман аудармасы (Сомерсет Моэм «Ай мен қарабақыр», Оскар Уайльд «Дориан Грейдің портреті»), 20-шақты аударма туралы мақаланың, және диссертацияның авторы. Гүлшат Түсіпова Оскар Уайльдтың «Дориан Грейдің портреті» атты романды ағылшын тілінен тікелей қазақ тіліне бір жыл уақыт көлемінде аударып шықты.

Джеймс Гринвудтың «Өгей бала» повесінің аудармасы Астанадағы «Аударма» баспасынан 2011 жылы аудармашы, публицист Ризабек Әдуовтің аудармасында жарық көрді.

XIX-XX ғғ ағылшын классиктерінің шығармаларын суреткерлік шеберлікпен аудару ерекшеліктерін саралаудың қазіргі қазақ әдебиетіндегі көркем аударма шығармашылығы саласына да игі ықпалы болады. Осы айтылған мәселелер тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Әлем әдебиеттерінің суреткерлер қаламы арқылы ұлттық топырақтан өнген жемісті болмыстарының дүние жүзі халықтарына таралуына көркем аударманың аса пәрменді ықпалы бар екендігі мәлім. Әлем халықтары сөз өнері алыптарының туындылары антикалық дәуірлерден бері ұлттық сипаттарын жоғалтпастан, әлем халықтарының тілдеріне аударылған нұсқаларымен дүние жүзіне кең таралып, танылып келеді.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетіндегі дәстүр ықпалдастығы арқылы қалыптасқан көркем аударма шығармалары әдеби үдерістің жалпыадамзаттық эстетикалық-гуманистік сипатын нығайта түсуде. Қазақ әдебиеті дамуының желісінде дәстүр ықпалдастығын дамыта жалғастырған аудармашы қаламгерлер аударған көрнекті жазушылар шығармалары жалпы адамзатқа ортақ мұраттары үшін рухани қызметін жалғастыра береді.

Әдебиеттер

- 1 Дәдебаев Ж. Әдеби шығармашылық және көркем аударма теориясы (таңдамалы дәрістер). – Алматы: Ценные бумаги, 2010. – Б. 5 – 21.
- 2 Тарақов Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
- 3 Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – Москва: Наука, 1972.
- 4 Сағындықова Н.Ж. Основа художественного перевода. – Алматы: Худ. литература, 1996.
- 5 Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2011.

References

- 1 Dәdebaev Zh. Әdebi shyғarmashylyқ zhәne kәrkem audarma teoriјasy (taңdamaly dәrister). – Almaty: Cennye bumagi, 2010. – B. 5 – 21.
- 2 Tapaқov Ә. Audarma әlemi. – Almaty: Қазақ universiteti, 2007.
- 3 Gachechiladze G. Hudozhestvennyj perevod i literaturnye vzaimosvjazi. – Moskva: Nauka, 1972.
- 4 Saғыndyқova N.Zh. Osnova hudozhestvennogo perevoda. – Almaty: Hud. literatura, 1996.
- 5 Audarma teoriјasy men tәzhiribesiniң zhәne salystymaly әdebiетtanudyң әzekti мәseleleri. Respublikalyқ ғыlymi teoriјalyқ konferenciја materialdary. – Almaty, 2011.

Kazybek G., Kazybek A.
Translation mastery of Y. Kushak

The article is thoroughly spoken about translation skills of a poet, translator, journalist Yu.Kushak. The article also presents us translation history into the Russian language of the poem by the representatives of Kazakh Children Literature like M. Alimbayev, K. Bayanbay, A. Duysenbiyev. Translation methods and ways used by the translator were analyzed. The shortcomings and achievements are shown with the exact examples.

Key words: translation, original, poet, poetry, free translation.

Қазыбек Г., Қазыбек А.
Ю.Кушактың аудармашылық шеберлігі

Мақалада ақын, аудармашы, журналист Ю. Кушактың аудармашылық шеберлігі туралы жан-жақты айтылады. Қазақ балалар әдебиетінің өкілдері М. Әлімбаев, Қ. Баянбай, Ә. Дүйсенбиевтердің өлеңдерін орыс тіліне аудару тарихы сөз етіледі. Аудармашының қолданған әдіс-тәсілдері талданады. Кемшіліктері мен жетістіктері нақты мысалдар арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: аударма, түпнұсқа, ақын, поэзия, еркін аударма

Қазыбек Г., Қазыбек А.
Переводческое мастерство Ю. Кушака

В статье тщательно говорится о переводческом мастерстве поэта, переводчика, журналиста Ю. Кушака. Также в статье приводится история переводов на русский язык стихотворений представителей казахской детской литературы, таких как М.Алимбаев, К.Баянбай, А.Дуйсенбиев. Анализируются методы и способы, использованные переводчиком. Недостатки и преимущества приводятся конкретными примерами.

Ключевые слова: перевод, оригинал, поэт, поэзия, вольный перевод.

**TRANSLATION MASTERY
OF Y. KUSHAK**

The poet, translator Yuri Naumovich Kushak was born in 1936. He is the owner of award named after K. Chukovsky. His first poem was published in 1955. He translated into the Russian language the poems and novels of such writers as A. Kymytval, M. Zhølel, R. Sarbi, G. Bogdanova, and G. Hodyreva. He is the author of the following books: «Будь здоров, пушистый», «В кукольном театре», «Вежливые малыши», «Где зимуют радуги», «Дом друзей», «С нами в прятки играют отгадки», «Покупал баран баранки», «Игра в солдатики», «Стихи, сказки, загадки», «Приглашение на уху : сказка». and etc.

Once the Poet was asked why he chose to be a poet. He replied: «Why do I like to be a poet? It's like asking why do you like to live? I started to write poems when I was six years old in the kindergarten. Since then I have been writing when it comes».

Y.N. Kushak is known as a translator of children literature. He used to translate from Tatar, Turkmen, Chuvash, Bashkir, cıgan Ossetia, Kabardino, Kazakh languages. There is an article about his mastery: «Brilliant creativity of Yuri Kushak includes translations from the languages of the USSR. He translated the works of poets and writers of absolutely polar cultures: the poems of Kazakh Qadir Murzalieva, fairy tales and poems of Azerbaijani Zahid Khalil, poems, fairy tales, stories of Chukchi poetess Antonina Kymytval. The poetic flair, subtle perception of lyrical intonation, spiritual and mental warehouse of the author and a number of musical translatable source language allowed Kushak recreate such different poetic worlds. The rhythm of the verse translation organically coincides with the rhythm recreated in Russian works:» [1]

Y.Kushak translated the works for children written by M. Alimbaev, K. Bayanbai, A. Duisenbiev. That is the literature for children at the pre-school and school ages.

National writer of Kazakhstan, owner of public award, owner of medal «Kurmet», poet, writer, translator, critic M.Alimbaev made a great contribution to the development of the literature for Kazakhstani children. His poems were translated into forty languages of the world. The poet wrote such books as «Қарағанды жырлары», «Менің ойыншығым», «Отпен ойнама», «Орақ – олақ», «Шынақсаң шымыр боларсың», «Балдәурен, шіркін, балалық», «Екі тактай – бір көпір» and etc. Once the poet M. Makataev said: «I haven't

met a person yet among my writer brothers who could value the literature like Muzafar. I haven't seen a person who could cherish his colleagues' works as Muzafar and even more explore them sacrificing all his time». He highly evaluated his mastery and translated his poem «Kandai sozder» into Russian as «Какие бывают слова».

Original:

Ана –
Ардақты сөз,
Тау-тас –
Салмақты сөз.
Жел –
Қанатты сөз,
Шәкірт –
Талапты сөз.
Жалау –
Дабылды сөз,
Алау –
Жалынды сөз.
Дос-жар –
Мейірлі сөз,
Дала –
Пейілді сөз [2,123]

Translated version:

Мама –
Любимое слово.
Камень –
Весомое слово.
Пламя –
Горячее слово.
Знамя –
Набатное слово.
Школьник –
Прилежное слово.
Друг –
Задушевное слово.
Ветер –
Летучее слово.
Родина –
Лучшее слово! [3, 19]

Original text and translated version both consist of 16 lines. It's easy for reading. Translator used all possible translation items. For example translator made some differences while translating some words like ардақты-любимое (beloved), тау-тас-камень (stone), дос-жар-друг (friend), дала-родина (motherland), пейілді-лучшее (the best). Furthermore there are word-swifts. For example, in the original text word «жел» (wind) is in fifth line but in translated version it moved to thirteenth line. Translator used free translation style. The following point of view of a researcher T. Alimkulov can be attached to a translator's activity: «the main thing in transla-

tion is using every equivalent aquatically in every context. While translating a word into Kazakh language translator ought to pay attention to the choice of appropriate words, equivalents, describing the original word. He should be sure that the word describes the moment, the scene. The explanation that an author tries to give to a reader, the moment of the life that an author tries to share with reader should be conveyed in translation unchanged. Translator should save the color of the masterpiece and make it sound as if it was translated by an author. Equivalent scenes should be connected with the inner world of the masterpiece rather than outer. Here means the inner rhyme and simplicity with importance». i.e. Y. Kushak first tries to feel the meaning of original text.

Owner of the medal and the award named after I. Zhansugirov for his inestimable contribution to literature a poet, translator Kastek Bayanbai's poems for kids were translated into Russian, Ukrainian, Belarus, Uzbek, Bulgarian, Turkmen, Azerbaijan, Lithuanian and other languages.

He has such books as «Қолшатыр көтерген он батыр», «Адамға хат», «Ақ, шағала», «Алау», «Балаларға базарлық», «Тәтті сабақ», «Шапағатты шақ», «Асар», «Кемпірқосақ», «Атай неге солақай», «Бір қоржын жаз», «Араша», «Егіздер», «Жолсыз жорық» and etc. K. Bayanbaev is known as a translator who had helped to form translation issue in Kazakhstan. He translated into Kazakh the works of E. Verharn, S. Danilov, Z. Aleksandrova, I. Tokmakova, A. Barto, S. Mikhalkov, Avetik Isahakyan. He took part in translation of «anthology of Russian poetry». Sherkhan Mұrtaza, E. Raushanov, M. Қozhahmetova, R. Tynyshbay and others estimated his mastery of translation. His poems were translated into Russian language by V. Mihanovsky and V. Krasner. B. Kastekbai's collections of poem were published under the titles ««Богатыри под дождем», «Зайчик в очках». Poet's poems and fairytales were published in «Песенка по кругу», «Считалки» and «Художественная литература». K. Bayanbai was a great writer of fairytales.

In 1989 in Moscow publishing house «Детская литература» released the collection «Песенка по кругу». There was an introduction: «Reading this book will help you to make a journey through the wonderful Kazakh land, get to know its people, learn about the life and works of their peers – Kazakh children. In this book you have a chance to read the poems of the Kazakh poets: Muzaffar Alimbaeva, Kastek Bayanbaeva, Anuarbek Duisenbiev, Eskena Elu-Baev Qadir Murzalieva and Ermek Utetleuova. They were translated into the Russian languages by great Russian poet Yuri Kushak».

Y. Kushak translated Kastek Byanbai's few poems into the Russian language and published them as well. He translated «Ашық күн», «Киіз үй», «Төрт қой», «Алтын дән». **For example he translated the title «Ашық күн» (Sun shining day) as «Дедушка» (Grandfather).**

Original:

Атамның баяғы
Жаралы аяғы
Жауынды күндері
Ауырып қалады.
Көрпесін жамылып,
Жатады сарылып.
Кенет күн ашылса,
Кетеді сауығып.
Кешкісін атамның
Койнына жатамын.
Сипаймын ақырын
Сүттей ақ сақалын.
Таң атса күлімдеп,
Жүрегім дірілдеп,
Атама жүгірем:
– Күн ашық бүгін! – деп. [4,202]

Translated version:

С дедушкой моим беда:
Если ветер воет,
У него нога всегда
К непогоде ноет.
Рана старая... в кровать
Дедушка ложится,
Но торопится встать,
Только прояснится.
Уж такой он человек!
Деда обниму я,
Глажу белую, как снег,
Голову седую.
Если утром не просплю,
Выгляну в оконце,
Сразу деду объявлю:
«Нынче будет солнце!»
Пусть болезни и невзгоды
Вас обходят стороной.
Пусть в любую вам погоду
Поют птицы, как весной. [3, 49]

The composition was translated in free style. Even the theme of the poem «Бүгін ашық күн» (Sun is shining today) was translated as «Дедушка» (Grandfather). Translation methods as replacing, adding, removing and etc. were used. One can see that the translator was able to understand the meaning of the poem and tried to transmit it in his own way. The translation is read easily and comprehensible for children.

The book of the translator «Дом друзей» («The house of friends») in which the poems of twenty po-

ets were included was highly estimated in a following way: «Yuri Kushak is not only a talented poet, but also a talented translator. Poems of other nations have been recreated in Russian as if they weren't translated at all: paints, sounds, specifically boreal fundamental principle were conveyed» [5].

In this book he translated Anuarbek Duysenbiev's poems, written for children. The poet lived in 1931-1979. A. Duysenbiev was a talented poet who wrote for children. Anuarbek Duysenbiev had a collection of children's poems such as «Парадта» (In the parade), «Сыйлық» (A gift), «Не деу керек?» (What should be said?), «Қайырлы таң, балалар» (Good morning children), «Гүлзар» (Flower-Garden), «Аққулы айдын» (Swan Lake) and others. His poems «Біз өмірдің гүліміз» (We are flowers of life), «Ағайынбыз бәріміз» (We all are siblings), «Не деу керек?» (What needs to say?) have a great educational value. He translated into Kazakh the poems of such poets as M.Y. Lermontov, G. Rodari, S. Marshak, S. Mihalkov, A. Barto, M. Zhalil, Y. Kolas, Toktagul and etc. Y. Kushak and I. Maznin translated A. Duysenbiev's poems and fairytales and published them with the title «На веселой улице» (In the cheerful street) in 1972 in Moscow. Besides compositions of the poet were translated into Russian by L. Krivoschekov, V. Krasner, A. Ladinsky, N. Umerov, V. Trubekovich, L. Stepanova and others. His collections of poems «Ботинок, чужок и сметана» (Shoe, shuzhuk and sour), «Кто раньше встает» (Who gets up earlier?) «Ладощка» (Palm), «Белый верблюжонок» (White colt), «Если бы я был сильным» (If I were strong) were published in Russian as a book.

A doctor of Philology, professor K. Ergobek highly evaluated the poetry of A. Duysenbiev: «Poets who writes for children may be able to write for adults, but poets who writes for adults may not be able to write for children. It shows how children's literature difficult is» [1].

Y. Kushak translated many poems of A. Duysenbiev, who is considered as a classic of children's literature, using the methods of free translation.

M. Auezov could make a demand to translators, he said: «only accurate translation can transmit the features of language, style and sentences of a writer. By accurate translation he didn't mean making a copy. He means art accuracy of translation. And it can be achieved only by knowledge and creative mastery. A translator Y. Kushak could do a literary translation.

Y. Kushak did the translation with responsibility. He frankly said that if you don't know the history, customs of a nation, you can't do a good trans-

lation. He said: «I know exactly that I could never allow myself to translate at home from the interlinear translation, without knowing customs, culture, native speakers».

Once he was asked what compositions he had translated. And in our opinion he gave a perfect answer:

«I can't list even the part of the books that I translated – there are a lot of them. I will list only authors, and then only some of them: Musa Jalil (at publishing house «Soviet Russia» and etc.) – from Tatar; Musa Gali and Mustai Karim – from Bashkir; Raisa Sarbi – from Chuvash; Mikhail Khoninov – from Kalmyk; Gazimbek Bagandov – from Avar; German Hodyrev – from Udmurt; Antonina Kymytval – from Chuukese; from Uzbek – Gafur

Gulyam, Polat Mumin, Miraziz Agzam, Rauf Talipov; Zahid Khalil – from Azerbaijan; Anuarbek Duysenbiev – from Kazakh; anthology of Bulgarian children's poets (with I. Maznin) and more and more ... BUT! With every poet I worked together, face to face, not trusting interlinear – in Anadyr with Kymytval, in Tashkent – with all I listed, in Baku, in Alma-Ata, in Cheboksary, in Makhachkala, in Kazan – with Rafail Mustafin on translations of M. Jalil, in Sofia and Varna, etc. Therefore the map of my translation travel is huge and intricate, about what I will never regret», i.e the translator considered that it's right not only to familiarize with a composition, but also with authors. It clearly shows that he can put high requires to translation work.

References

- 1 Остров сокровищ. Выпуск 4. Вкладка в «БШ» № 08 (164). – 16-30 апреля 2006 года.
- 2 Әлімбаев М. Екі тақтай – бір көпір. – Алматы: Балауса, 1992. – 192 б.
- 3 Домбра и колыбель. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Детская литература. Том I. – М.: Художественная литература, 2013. – 568 с.
- 4 Ақшам [Мәтін]: Өлең-дастандар / Қастек Баянбай. – Алматы: Ан-Арыс, 2015. – 232б
- 5 Дом друзей. Юрий Кушак.//www.babyblog.ru.
- 6 Ерғөбек Қ. Бала деп соққан бауырмал жүрек // Ана тілі газеті. – 4-Тамыз, 2011 ж.
- 7 Кушак Ю. // soyzuz-pisatelei.ru.

References

- 1 Ostrov sokrovishh. Vypusk 4. Vkladka v «BSh» № 08 (164). – 16-30 aprilja 2006 goda.
- 2 Әлімбаев М. Екі тақтай – бір көпір. – Алматы: Balausa, 1992. – 192 б.
- 3 Dombra i kolybel'. Nezavisimyj Kazahstan: Antologija sovremennoj literatury v trjoh tomah. Detskaja literatura. Tom I. – М.: Hudozhestvennaja literatura, 2013. – 568 s.
- 4 Ақшам [Мәтін]: Өлең-dastandar / Қастек Bajanбай. – Алматы: An-Arys, 2015. – 232b
- 5 Dom druzej. Jurij Kushak.//www.babyblog.ru.
- 6 Ergebek Қ. Bala dep soққан bauyrmal zhыrek // Ana tili gazeti. – 4-Tamыз, 2011 zh.
- 7 Kushak Ju. // soyzuz-pisatelei.ru.

5-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 5
КУЛЬТУРА

Section 5
CULTURE

Aisultanova K.A.
**National idea is basic
of eternal country**

This article is told about the factors of influencing on the formation of the national idea and national identity. Paying attention to the idea and purpose of «Eternal county, historical dates and examples are given. The structure of the idea «The eternal country» by ancient Turks is discussed and the history of the legend prevalent among the Kazakh people, the image of the mythical historical figures are analyzed. Al-Farabi's philosophical work «Honest city», Zhysip Balasagun's poem «Happy Knowledge» are told, the opinions of scholars researching the nation's history and literature, culture are given.

Key words: national idea, the national ideology, historical process, society, state, independence.

Айсұлтанова Қ.А.
**Ұлттық идея –
мәңгілік ел негізі**

Мақалада ұлттық идея мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына әсер етуші факторлар туралы баяндалады. «Мәңгілік ел» идеясының мақсаты мен мәніне тоқтала отырып, тарихи деректермен мысалдар келтіріледі. Көне түркілердің «Мәңгілік ел» идеясының құрылымы талданып, қазақ халқы арасында таралған аңыздардың тарихы, аңыздардағы тарихи тұлғалардың бейнесіне талдау жасалынады. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» философиялық шығармасы, Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік» дастаны туралы сөз болып, ұлт тарихы мен әдебиетін, мәдениетін зерттеуші ғалымдардың пікірлері келтіріледі.

Түйін сөздер: ұлттық идея, ұлттық идеология, тарихи үрдіс, қоғам, мемлекет, тәуелсіздік.

Айсұлтанова К.А.
**Национальная идея –
основа «Мәңгілік ел»**

В статье рассматривается национальная идея и факторы, влияющие на формирование национальной идентичности. Заостряя внимание на целевой направленности и на сути идеи «Мәңгілік ел», можно заметить, что приводятся примеры на основе исторических данных и фактов. Разобрав структуру идеи древних тюрков «Мәңгілік ел», анализируется история распространения легенд и мифов среди казахского народа, а также образы исторических персонажей, причастные к рассматриваемому фольклору. После ознакомления с философским сочинением аль-Фараби «Қайырымды қала» и поэмой Ж. Баласағуни «Құтты Білік», приводятся суждения ученых-исследователей о национальной истории, литературе и культуре.

Ключевые слова: национальная идея, национальная идеология, исторический процесс, общество, государство, независимость.

NATIONAL IDEA IS BASIC OF ETERNAL COUNTRY

This article deals with the factors influencing on the formation of the national idea and national identity. The idea and purpose of «Eternal country» have been mentioned, historical dates and examples are given. The structure of the idea «Eternal country» of ancient Turkic people was discussed and the history of the widespread legend among the Kazakh people, the image of the mythical historical figures were analyzed. Al-Farabi's philosophical work «Beneficent city», Zhysip Balasaguni's legend «Successful knowledge» are told, and the opinions of scholars, researching the nation's history and literature, culture are given.

As international experience shows, the idea of a new stage in the development of the country's great national society and the state for the purpose of political, social, economic, cultural, spiritual, and the other efforts are consolidated. The idea of the national, ethnic, religious, cultural and other communities united by a group of people sharing a collective memory, goals, ideas and dreams, world view, a complex set of beliefs and values are expressed. The national idea of «Eternal country» is a strong position of independence. The absence of the national idea and the inviolability of the country's independence and its wrestling is uncertain. Therefore, one of the premise and the main components of the existing of the eternal country and independence of the country is «the national idea».

It is known, that national idea will have a direct impact on the formation of the nation and national identity. National idea expresses its common point of view about the nation, the environment and its mission and place in the historical process and the historical past and future of the nation. It is the action and effort of the nation, which insists on the modern historical realization of the public to contribute to efforts of integrity of the spiritual and political platform, paradigm of the national ideology or social program.

Consequently, the demand for public life, inspiring with the national idea, which is the social and spiritual needs of any ethnic groups and nationalities to the same kind of historical consciousness of the nation arising from natural phenomenon of the development process. From this point of view, the need and the relevance of national idea of any social unit is a viable issue.

For new developing Kazakh country coming down from the transition period of national identity, patriotism, peace, the nation's

major categories, such as the national idea, is the key to the development of the country.

In Kazakhstan live under one roof the representatives of more than 130 ethnic groups. In our country, one can see the most supporters of the national idea, even we can say it as a natural phenomenon.

One can also see it from the peace and a moderate development of the country. The exactly significance of this idea, as noted above, for the sustainable socio-economic development of the society, the strengthening of the independence and inviolability of the state, movements being aimed at world understanding, denoting the complex of values and ideas for the concentration of Kazakh nation, experiencing a transition period, trying to find their place in the community of the civilized world is vital for our country.

Moreover, the national idea should not be any platform of conflicts and contrasts, that is, the destructive is not its value and the content, on the contrary it is the integration, consolidation and organization. Researcher of ancient Turkic heritage and Turkic history, Doctor of Philology, professor Karzhaubay Sartkozhauly wrote in the international scientific historical magazine «Eternal Country»: «Eternal country was a idea, which based by a wise man of Turkic people, the advisor of three Khagans, famous Tonykok (Tuy-ukyk), [1, 20].

After establishing of the second Turkic Kaganat of Kagan Eltitis Kutlyk, Tonykok took up the idea of «Eternal country». Blue Turks made the internal and the external defense circle to ensure the safety of the country's geopolitical range and implemented a policy of the eternal country. The same idea, the ambition is becoming a motto of the modern Kazakh country.

In «Kyultegyn» letters, which were brought into compliance of modern Kazakh language in Gubaydulla Aidarov's version: «Turkic Tengri in the heavens, the sacred land and water of Turkic» told, that «Turkic people would not be up, there would be the people ...» were the lines of the sayings [2, 63]. Here it is wished to preserve nation's rich artistic heritage, not to quit the historical stage of the country. Eternal country means having competed among the big powers, keeping self-defense policy. Ordabalyk was the capital of Turkic empire on the river Orkhon. Khan orda of Kaganat Khan was a country's internal core. Special police (called turgak) and as well as regular army (called sherik) were used to defend it. The inner circle called the second zone were defended by the various tribes.

The third circle consisted of ten-bullet Turkesh. Kyrgyz, Kidane, Tatabiler, Tangytar, Basmyl were the defenders of the third circle. The three circles defended the whole empire. After setting up of the three circles, Turkic people strengthened the idea of «Eternal country» firmly.

Outstanding thinker, composer, kobyz maker Korkyt baba stood up against the human death, striving for eternal life showed, that it was not only Korkyt's desire, as well as all country's rulers of that time wished to be lived it eternally.

M. Auezov disclosed the philosophical point of Korkyt's thoughts about eternal life and mentioned, that it is a eternal legacy, which had a great world understanding importance for future generations. Korkyt is seen as a father of kuy from his widespread myth among the Kazakh people, in most of them he was seen as a guardian looking for measure against the death. The concept about Korkut, who was looking for eternal life and didn't want to pass away, this can be explained by Asan Kaigy's desire to find a paradise for the people.

It is known that, Asan Kaigy looked for the most fertile, favorable land for his people.

Purpose of utopian-minded Assan Kaigy's search of paradise was the people to be inhabited in favorable land and wanted to be eternal country in the future.

Outstanding Eurasian scientist, historian, ethnologist L.N. Gumilyov in his work «From Russ to Russia that «the Eurasian continent was united three times. At first, it was united by the ancient Turks, who created the Great Turkic Kaganat. After Turks, Mongols leading by Genghis Khan, and later Russia took over it» he said. [3, 382]. L.N. Gumilyov started his idea about unity and eternity of Eurasian continent from Turks.

On the basis of initiative of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev achieved the community and had to prove the viability of Turks' idea of «Eternal country». Our ancestors performed significant activities from the idea of «The whole Turkic people,» till the idea of «United Turkestan».

The President is increasing the idea of unity of Turks from the first days of independence. The President of Kazakhstan analyzed the idea about the formation of national ideology of citizens and political elite of the country.

Through the concepts like the idea of «United Turkestan», «Confederation of Turkestan», «The idea of a Eurasian Union», «The national idea of Kazakhstan» and «Zheruyk», «Atameken», «The idea of Kazakh country» state establishing Kazakh people and the common idea connecting the

historical destiny of the people, ideology provided by the state significance were considered. One can be trusted in the idea of «Eternal country» based on goals and interests of Kazakh nation and the national ideology of more than one hundred and thirty nations and nationalities, which became the common homeland of them.

The President of the Republic N. Nazarbayev wrote in his work «The stream of history»: «The severe requirement setting by the history before any Turkic nation in various fields of policy, economy, culture and humanitarian integration methods to solve the problems, pin down to find equal mass-search requires for all institutional mechanisms « [4, 120] , however, to find effective ways of integration of the Turkic states.

On December 14, 2000, the President of the Republic N. Nazarbayev expressing his opinion on the problem of transition to the Latin alphabet and said ,that will pass in the Latin alphabet after a very thorough training. The leader of the nation, the reviver of the idea of «Eternal country» based by Tonykok, N.A. Nazarbayev told the need of transition to the Latin alphabet for Kazakh people being used by Turkic brothers.

In the work «Flow of history» the leader of nation N. Nazarbayev : « When Turkic people united as a clenched fist, they may have influenced on geopolitical life as a subject with full rights, not as any passive and slack element in the cultural world ,one can shown as a complete person. The first positive step in this direction was the creation of the Central Asian Union. In its circle being conscious of our common cultural similarities the experience level will certainly rise «he considered with the great hope for the future of the unity of Turks [4, 121 p.]

At the moment, the first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev's initiative of rapprochement policy of Turkic-speaking states ,the idea of turning our country into a leader of the Central Asia was not in vain. Opening of Yassauy International Kazakh-Turkish University in Turkestan, awarding N. Nazarbayev of «Service to the Turkic world» from the public organization «Foci of Turks », opening the Turkic Academy in Astana, as well as setting up a monument to N. Nazarbayev in «Gençler» park in Ankara, evaluating the President Nursultan Nazarbayev by the Turkish President Abdullah Gul as a «leader of the Turkic-speaking peoples» was a fair price for historical work in the economic and cultural integration of the Turkic world. One of the goals of the President's activity in the way of Turkic integration was based on economic cooperation.

On December 12, 2012, in Ankara, capital of Turkey in honor of the 100th anniversary of Lev Gumilyov, at the conference of «Lev Gumilyov and his scientific heritage» the Altai turcologist Belikov's flame words: «Today, the Maya calendar, the whole period is over, the era of the Turkic peoples begins!» shook the Turkic peoples, it is known, that there is great confidence in the future. The number of predictors that the twenty-first century will be the century of Turkic culture is growing daily.

In this regard, the Deputy Secretary of the Turkic Council, Turkic scientist Darkhan Kydyrali: «We need to fill in the Eurasian space. Passionate character of Turkic people is awakening again. It is impossible to imagine Eurasian space without the culture, consciousness,

history of Turkic people. Eurasian steppes were free inhabited by the ancient Turks, Saks and Scythians, Huns, Kipchaks. In today's idea of the Golden Horde can be called as an Eurasian state. Genghis Khan raised the great Turkic idea on basic of the ideology and renewed the historical consciousness of the people living between the oceans «, he said..

The idea of » Eternal country» of ancient Turks was consist of three principles: the first was the idea of «Eternal country» on the ancient Turkic monuments, the second was al-Farabi's philosophical creative work « Beneficent city», the third was Zhusip Balasaguni's legend « Successful knowledge » based on this idea. Tonykok, who hold the power in the country to be stable at the monument Kagan and discreet pieces unanimously , word and deed cling to the integrity of the unity of the country, the core of all the forces need to be referred to as the original target.

Having lost their country and Kagan, Turkic people were governed by others , and then risen again, country uniting measures after sitting new Kagan on the throne, that was « being awake at night and keeping busy in the daytime, and bleeding for Turkic country , giving all their energy» were revealed. It was seen and told as an appeal to future generations . At the same time, the concept of «Eternal country», the spirit of independence, the idea of liberation were harmonized.

Having connected the ancient Greek philosophy and Muslim teachings of the East, al-Farabi has created a theoretical study of philosophy of « Eternal country» of the Turkic world . Scientist reported the main provisions of the theory in the works of «Eternal country», «About the views of the Beneficent city's inhabitants», «The Proverbs of the Governors,» «Civil affairs». Kindness and

understanding between people achieving happiness, mutual assistance, friendship and peace, education and training are an integral part of the whole social and political theory of al-Farabi. In the social and political theory about the maturity of government and society, the state governors and the people living in this society must adhere to imperatives of governance and mechanisms are shown.. Therefore, today all of them should be considered as national values of Turkic-speaking countries.

Farabi defined the mission of the state and its internal and external obligations. As a foreign duty was to protect the beneficent city's residents or state from the external enemies, that is the responsibility was the organizing of a strong defense. The task of the internal obligation was the implementing of the outstanding measures to achieve the greatest happiness of the people : they were establishing of the justice training of the population, supplementing of the required science, moral bringing up, disseminating charity, embodying the best happy habits. All of the remaining problems are economic and political problems, that is people's happiness depends on their spiritual development.

It is known, that the legend «Successful knowledge» was written in the language of Turks of Karahan state. Jusuf Balasaguni began writing «Successful knowledge» in the years of 1069-1070 in the city Balasagun and ended in the city Kashgar for eighteen months. Zhusuf Balasaguni's work «Successful knowledge» was not a copy of the Arabic and Persian literature. Customs and consciousness, customs, beliefs of the tribes, who lived in Zhetysu in X-XI centuries were sung a lot . The names of heroes of «Successful knowledge» were related with ancient religious beliefs. The main character was Kuntu. This character was begun («Talk about the Turkic Kaganat») from «Kultedin» letters, this ideal person was a model, a goal, whom dreamed al-Farabi, Khoja Ahmed Yasau in Turkic culture. Jusuf

Balasagun showed Kultegin as a main character , in such a way it was defined as a successor of Turkic culture, supporter of «Eternal country».

In XVIII century, the policy of Abylai Khan , who unified Kazakh Khanates was Great Khan's courage intensifying Turkic idea of «Eternal country» . Luckily for Kazakh people, unique person like Abylai Khan came to the stage of history. As a result of that war, in 1758 Junggar disappeared from the stage of history altogether. From by-gone difficulties of Kazakh people, ancestor of the country Abylai Khan united the country, mobilized, thanks to him, he saved Kazakh country. So, one can say proudly, that Abylai khan was a great person uniting countries, a continuer of idea of «Eternal country».

Eternal country is national idea of a common home of Kazakh people. On the initiative of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev, constructing Triumphal Arch of «Eternal country» in Astana, demonstrated ambitious spirit and eternal goal , it is proved, that the idea of «Eternal country» had turned into a state ideology. The word «Eternal country» is valued deep historical root and a great sense. In Turkic chronicle the word «forever» is used in the same sense with the words «Tengri», «God» and «Allah»

There is a reason to believe, that the «Eternal country» means « The country of Allah, of people» and it will be a symbol of the state and the nation not being limited by the time. The main essence of the national idea of the «Eternal country», which is based on the eternal ideals and cultural and spiritual values, for state establishing Kazakh people and other nations' national ideology gathering in one ideology, generated by the national government of Kazakh people.. National idea of «Eternal country» means gaining experience from our past, making our ideals to future to come true.

Литература

- 1 Бас редактор: Ерлан Сыдықов. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. — Алматы: Pride Print. — 108 б.
- 2 Күлтегін Тонькөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли..) — Алматы: Өлке, 2001. — 144 б.
- 3 Гумилев Л.Н. От Руси к России. — М: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 392 с.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. — Алматы: Жібек жолы, 2010. — 232 б.

References

- 1 Editor in Chief: Yerlan Sydykov. «MANGI EL» international scientific historical magazine, Almaty, «Pride Print» Publishing House. – 108 p.
- 2 Kulteegin Tonykok: records of ancient Turkic runes (literary version of the Kadir Mirza Ali) – Almaty, «Region» Publishing House, 2001. – 144 p.
- 3 L.N. Gumilyev From Russ to Russia. M: OOO «Izdatelstvo AST», 2002. – 392 p.
- 4 N. A. Nazarbayev On the wave of the history. Almaty, the «Silk Way», the Publishing House, 2010. – 232 p.

6-бөлім
ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 6
МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 6
YOUNG AUTHORS

Азизова А.О.
**Неомифологизм современной
казахской прозы**

В статье рассматриваются особенности неомифологической прозы современных казахских писателей. При раскрытии этой проблемы автор статьи отталкивается от концепции французского структуралиста Р. Барта о том, что все может стать мифом. Во главу угла ставится мысль о том, что неомифологизм строится на раскодировании архаичных смыслов традиционных мифов. Особенно активно мифы используются писателями при раскрытии проблемы отчуждения человека от своей среды и от самого себя. Основное внимание уделено анализу мифопоэтики романа М. Магауина «Жармак» и рассказа Т. Нурмаганбетова «Клещ». По мнению автора статьи, мифологическая форма мышления позволяет писателю через символы, архетипы и аллегории объяснить механизм раздвоения личности.

Ключевые слова: неомифологизм, мифотворчество, рефлексирующий герой, фантазмагория.

Azizova A.O.
**Neomythologism of modern
Kazakh prose**

This article considers the features of neomythological prose of modern Kazakh writers. The author is guided by the concept of the French researcher R. Bart that everything can become the myth. The thought that the neomythologism is under construction on decoding of archaic meanings of traditional myths is regarded as of paramount importance. Myths are especially actively used by writers at disclosure of a problem of alienation of the person from the environment and from themselves. The main attention is paid to the analysis of a mifopoetics of M. Magauin's novel «Zharmak» and T. Nurmaganbetov's story «Tick». According to the author of article, the mythological form of thinking allows the writer to explain the split personality mechanism through symbols, archetypes and allegories.

Key words: neomythologism, formation of myths, reflexing hero, phantasmagoria.

Әзизова А.О.
**Қазіргі қазақ прозасының
неомифологизмі**

Мақалада қазіргі қазақ жазушыларының неомифологиялық прозасының ерекшеліктері қарастырылады. Бұл мәселені ашу жолында мақала авторы француз структуралисті Р.Бартаның бәрі де мифке айнала алатыны туралы концепциясынан бастау алады. Неомифологизм дәстүрлі мифтердің көне мағыналарын ашудан құралады деген ой тақырыптың негізі болады. Әсіресе, жазушылар адам баласының өз ортасынан және өз-өзінен алыстап, жатсынып кету мәселелерін ашу мақсатында мифті белсенді түрде қолданады. Мақалада негізгі көңіл М.Мағауиннің «Жармак» романының және Т.Нұрмағанбетовтің «Кене» әңгімесінің мифопоэтикасын талдауға бөлінеді. Мақала авторының пікірінше, ойлаудың мифологиялық формасы жазушыға символдар, архетиптер және аллегориялар арқылы тұлғаның екіге жарылу механизмін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: неомифологизм, мифотворчество, сыртқы әсерге қарсы тұрушы кейіпкер, фантазмагория.

докторант PhD III курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: ainura_28_87@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Джолдасбекова Б.У.

НЕОМИФОЛОГИЗМ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЫ

Критики и исследователи современной казахской прозы утверждают, что она отличается повышенным интересом к мифологии, причем мифы в произведениях современных писателей ориентированы на современную историю, современное бытие и быт, на раскодирование архаических истоков мифа. То есть писатели-неомифологи не только ведут активный поиск новых возможностей реконструкции архаичных мифов, но и создают новые мифологические сюжеты, осваивают новые формы мифологического мышления и мирозерцания. Используя миф как один из способов отражения действительности, они пытаются, с одной стороны, найти забытый или потерянный ранее образец для подражания; во-вторых, через очистительную силу мифологического мышления делают попытку познать смысл жизни человека.

Но исследование мифологии в казахской литературе затрудняется размытостью границ. Мифологические элементы не ограничиваются одним лишь мифологическими персонажами. Структура авторского мифа отличается от других видов человеческой фантазии. Мифологический элемент определяется как реальность, сущность, интерпретируемая особым образом. Как утверждал Р. Барт, «все может стать мифом». Отталкиваясь от этой гипотезы, мы считаем, что неомифологизм современной казахской литературы – особое явление, до сих пор не изученное и не постигнутое.

Современные писатели, в основном представители казахстанского постмодернизма, обращающиеся к мифологическим сюжетам, включают в свои тексты классическую культурную традицию, трансформируют ее жанры, стили и образы. Среди культурных пластов, включаемых в интертекстуальное поле современного литературного процесса, одним из самых востребованных и актуальных является мифологический пласт. Уже давно стало аксиомой утверждение, что миф в литературе конца XX – начала XXI веков стал одним из основных механизмов самоопределения человека, и мифотворчество есть способ определения человека в мирокосме, и «наше время можно смело назвать временем власти мифа» [1].

Возрождение мифа в современной литературе Казахстана объясняют по-разному, но большинство исследователей

считает, что литература через таинственное и архаичное воссоздает духовную связь с прошлым и вечным. Миф позволяет человеку понять смысл своего существования и обрести гармонию в этом хаосе. Представители современной казахстанской литературы широко используют в своих произведениях мифы как способ отображения сознания современного героя. Мы считаем, что наиболее ярко мифологизм реализуется в произведениях, посвященных раскрытию проблемы отчуждения человека от своей среды и от самого себя: в дилогии А. Нурпеисова «Соңғы парыз», романе М. Магауина «Жармақ», в повести Т. Абдикова «Парасат майданы», трилогии А. Жаксылыкова «Сны окаянных», в романах Х. Адибаева «Созвездие Близнецов», Т. Асемкулова «Талтүс», Д. Накипова «Круг пепла» и др. Мифологический дискурс вышеуказанных текстов насквозь пронизан мифами древнего мира, переосмысленными в контексте духовных запросов современной литературы.

В руках современных авторов мифы меняют свою структуру. Они становятся ближе к современной жизни, синтезируют традиционное мифомышление казахов с актуальными проблемами современности, которая, по мнению авторов, все быстрее движется к последней черте. Поэтому можно утверждать, что мифотворчество каждого автора глубоко индивидуально, несмотря на общие пути и способы их постижения. Писатель на основе того или иного мифа (тюркского, тенгрианского, мусульманского, восточного и античного, библейского, европейского) создает свой авторский миф, для того чтобы раскрыть истинное лицо общества не только в облике человеческом, но и в зверином.

Одним из таких образцов современной неомифологической прозы является роман Мухтара Магауина «Жармақ», опубликованный в 2007 году в Праге, где писатель живет в последние годы [2]. Сюжет романа построен под углом зрения человека, равнодушного к судьбам казахов на рубеже веков, оказавшихся перед нелегким выбором самоопределения. Автор ориентируется на вопрос об отчуждении личности от своего народа и своей нации. Эта проблема приобрела в последние годы массовый и катастрофический для общества характер, преобладание материальных ценностей над духовными лишают современных героев мечты о светлом будущем. Причины рефлексивного поведения человека, раздвоения «потока сознания», безысходности пути «подпольного» героя реализуются через обращение к мифологическому

сознанию, архетипической памяти, через сны, миражи, знамения. Их источниками являются такие виды мифологического мировоззрения, как тотемизм, магия, анимизм и др. В романе М. Магауина «Жармақ» сюжет построен на раздвоении личности главного героя Мурата Бейсенулы Казыбекова. В обычной жизни он ученый, имеющий свою собственную научную позицию и определенные принципы, рефлексирующий герой, переживает и много думает, размышляет о жизни.

Действие происходит в конце XX-го – и начале XXI-го веков, поэтому можно считать Казыбекова современным героем, пользующимся всеми благами современной цивилизации. В университете он вел активную жизнь, участвовал в студенческих конференциях с докладами на исторические темы, подавал большие надежды. Но советская система не дала герою возможностей для воплощения своих научных идей и замыслов. Он постепенно растерял свой оптимизм, смирился со своим жалким положением неудачника, у него больше не осталось никаких устремлений, даже во сне. Он трагически одинок, отшельник, живет один, так и не поднявшись на ноги, лишь временами горько сожалеет о несбывшихся планах.

В подтексте сюжета этого непростого романа звучит авторская мысль о бедственном состоянии национальных ценностей современных казахов. Мухтар Магауин говорит, что в прошлом народ не имел возможности владеть, развивать и обогащать свою национальную традиционную культуру, казахи оказались беспомощными перед политикой советского периода, но и сегодня, будучи независимыми и суверенными, казахи все еще не могут излечиться от мангуртизма, от коррупции и взяточничества. Писатель считает, что люди ожесточились, они лишены милосердия и доброты, умения сочувствовать и сопереживать друг другу, и ищет ответ на вопрос о том, излечится ли его народ от своей болезни денационализации, ищет истинные, правильные пути выхода из этой тупиковой, трагической ситуации. Для реализации поставленных задач он использует мифологию, поэтому его роман имеет многослойную и многоуровневую архитектуру. Мифологическая форма мышления позволяет ему через символы, архетипы и аллегории обнажить глубины человеческого сознания, объяснить механизм раздвоения личности.

В романе М. Магауина «Жармақ» одним из основных признаков мифологического сознания

является ностальгическое видение человеком сна и сновидения. Вспомним, что и К. Юнг, и З. Фрейд сны человека также связывали с мифическим началом. Главный герой романа Мурат Казыбеков сидит у себя в квартире и пьет чай, и вдруг после того, как погас и снова включился свет, оказывается в совершенно фантастическом сказочно-мифическом мире и встречает своего двойника Марата. С этого момента главных героев в романе становится два: Мурат, который вообрал в себя такие человеческие качества, как доброта, милосердие и человечность, а также Марат, который является полным его антиподом и антагонистом, злобным, коварным мизантропом. Герои живут в состоянии непримиримой духовной борьбы, в пограничной ситуации между реальностью и фантастмагории. В современной казахской прозе мотив раздвоения личности является ведущим в структуре сюжетосложения повестей и романов «Парасат майданы» Т. Абдикова, «Жалған дүние» С. Елубая, «Өмірзая» Б. Мукай и многих других, которые, в свою очередь, ориентируются на европейскую классику. В частности, к творчеству немецкого писателя Э.Т. Гофмана, представителя европейской романтической прозы. То есть, у нас есть основание утверждать, что Мухтар Магауин, как и другие казахские писатели-неомифологи, трансформируя мировую мифологическую модель, апеллируют к известным европейским традициям. Герой Магауина Мурат оказывается в маргинальной, приграничной ситуации, невольно попадая в пространство между прошлым, настоящим и будущим. Но эти миры наполнены конкретными реалиями современной герою жизни. Сюжет романа, больше похожий на сказку-миф, удерживает героя и его двойника на границе между реальным и ирреальным мирами. По мысли автора, если сама жизнь – сложное, порой непонятное и противоречивое явление, то и человек в этой жизни – существо загадочное и таинственное, и до конца его изучить и понять еще никому не удалось.

Двойник Марат живет в достатке, он сыт, доволен, его мечты и потребности не связаны с духовными запросами, а лишь с материальным богатством. Мурат и Марат представляют полярные миропонимания, антагонистические идеологии. А автор причину трагедии своего героя Мурата и всех казахов видит в денационализации, в утере связей со своими корнями, в манкуртизме. Цель Мурата – служение своему народу, для него святы понятия национальный менталитет, родной язык, вера. Для него как носителя

сокровенных знаний они являются сакральными. Ибо в них он видит основное условие существования независимой нации и суверенного государства. Писатель, построивший свой сюжет на интерпретации мифов, позволяет читателю самому найти ответ на основной вопрос: от читателя зависит финал текста, от того, как он проинтерпретирует прочитанное, разделит истинное от наносного, ложного.

Другая трансформация сюжетов традиционной мифологии происходит в рассказах известного казахского писателя Тынымбая Нурмаганбетова, которые представляют интерпретацию анималистических мифов, творческую адаптацию мифологических сюжетов к современным реалиям. В рассказе «Клещ» [3] главный герой внезапно умирает, и начинается его вторая жизнь, наполненная мистическим содержанием. Бимен не только раздваивается, а он распадается на три части, после смерти героя появляется Бимен-Душа, свидетель собственной смерти. Он участвует на собственных похоронах, видит, как его провожают в последний путь. Герой страдает, он недоволен своей судьбой после смерти. Кульминационным является момент прозрения, которое произошло с ним после смерти: оказывается, близкие не посещают его могилу, Бимен-Душа остается один и понимает, что все происходит от того, что, когда жил, творил много зла.

Следующая стадия страданий героя начинается с его превращения в клеща. Бимен-Клещ посещает близких ему людей: брата, сыну которого не помог поступить в вуз, бывшего начальника Атанбая, превратившегося в другой жизни в верблюда, свою секретаршу Бопетай-Бабочку, в смерти которой он был виновен, дочь, которую обнимает его заместитель Алимбай. Бимен-Клещ эгоистичен: он хочет, чтобы и другие люди, совершавшие зло, стали клещами, то есть, как и он, понесли наказание за содеянное в живой жизни. Исследователи неслучайно ищут в поэтике этого рассказа Т. Нурмаганбетова следы влияния Ф. Кафки, прежде всего его «Превращения». Казахский писатель показывает абсурдность и бесчеловечность жизни людей, преклоняющихся перед чинами и сделавших идолом деньги.

Мы считаем, что этот рассказ по силе своего воздействия на читателя можно назвать романом в миниатюре, построенном на авторской интерпретации мифа об Апполоне-Дионисе. Думается, что казахские писатели, обращающиеся к мифотворчеству, отталкиваются от неомифо-

логической концепции Р. Барта, утверждавшего, что «миф как живая память о прошлом способен излечить недуги современности» [4, 56]. Конечно, в новых трактовках архаичного мифа невозможно восстановить в полной мере все его смыслы. Писатель обращается к той области подсознания, которая ассоциируется с архаическими типами мышления, выражает его через архетипы, то есть он воспроизводит об-

щие закономерности и схемы мифологического мышления. Он на основе мифа выстраивает сюжет о современном герое-индивидуалисте, вводит фантастические мифологические персонажи, действующие в обычной ситуации, устанавливает тесные связи и стирает границы между мирами. Таковы главные приметы неомифологизма, которые с успехом используются и казахскими писателями.

Литература

- 1 Адамович М. Соблазненные смертью. Мифотворчество в прозе 90-х: Юрий Мамлеев, Милорад Павич, Виктор Пелевин, Андрей Дмитриев // *Континент*. – 2002. – № 114 // <http://magazines.russ.ru/continent/2002/114>
- 2 Мағауин М. Жармақ. – Прага: Ari Focus, 2007. – 197 б.
- 3 Нұрмағанбетов Т. Әңгімелер // *Жалын*. – 2003. – № 1. – Б. 5-10.
- 4 Барт Р. Мифология. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996. – 813 с.

References

- 1 Adamovich M. Soblaznennye smertju. Mifotvorchestvo v proze 90-ch: Ujrij Mamleev, Milorad Pavich, Victor Pelevin, Andrej Dmitriev // *Kontinent*. – 2002. – № 114 // <http://magazines.russ.ru/continent/2002/114>
- 2 Magauin M. Zharmak. – Praga: Ari Focus, 2007. – 197 b.
- 3 Nurmaganbetov T. Angimeler // *Zhalyn*. – 2003. – № 1. – B. 5-10.
- 4 Bart R. Miphologija. – M.: Izdatelstvo im. Sabashnikovych, 1996. – 813 s.

Ибраева Д.С.
**Тема дома и родного мира
в прозе Г.К. Бельгера**

Тема родины и дома является актуальной для литературы XX века. Образ дома, родного мира становится сквозным в творчестве Г.К. Бельгера. Писатель тоскует по Родине, находясь вдали от неё. Это и Германия, которую он оставил, и Россия его детства, которая связана с городком Мангейм и навсегда вошла в его прозу. Целью исследования является раскрытие своеобразия образа дома и родного мира в прозе Г.К. Бельгера.

Ключевые слова: проза, художественный образ, образ дома, родной мир.

Ybraeva D.S.
**Image of the house and the
native world in G.K. Belger's
prose**

The theme of the native land and the house is actual for the literature of XX century. The image of the house becomes through G.K. Belger in creativity. The poet is homesick, being far from her. This and that Germany which he has left, and Russia of his childhood which is connected with the ground Mangeym for ever has entered into his prose. Therefore the purpose of our research is disclosing an originality of an image of the house and the native world in G.K. Belger's prose.

Key words: prose, an image of the house, the native world.

Ибраева Д.С.
**Г.К. Бельгер прозасындағы үй
және туған жер тақырыбы**

Туған жер және туған үй тақырыбы XX ғасыр әдебиетінде өзекті болып табылады. Г.К. Бельгер шығармашылығында үй және туған жер тақырыбы маңызды мәселелердің бірі. Жазушы шалғайда жүріп, туған жерін сағынады. Ол Германияға деген сағыныш болса, Ресейде өткен балалық шағы, туған қаласы Мангеймге деген сағынышы прозадан ойып орын алады. Зерттеудің мақсаты Г.К. Бельгер шығармашылығындағы туған үй образы мен туған жер бейнесінің өзіндік ерекшелігін ашу болып табылады.

Түйін сөздер: проза, көркемдік бейне, туған үй образы, туған жер.

ТЕМА ДОМА И РОДНОГО МИРА В ПРОЗЕ Г.К. БЕЛЬГЕРА

В литературе XX века мотив дома, вобравший в себя целый спектр родственных в духовно-культурном плане проблем (семья, род, родина, почва, традиция), приобрел еще и отчетливое нравственно-философское измерение: одни писатели были вынуждены оставить дом-жилище, чтобы сохранить дом в качестве духовной величины; другие – переосмыслить свое отношение к дому и связанным с ним ценностям в соответствии с требованиями новой идеологии и морали. Так что появление образа дома в творчестве каждого из больших художников этого времени было определено, по выражению Г.М. Шленской, «конкретной исторической реальностью и собственной гражданской и творческой судьбой» [1].

Насильственно-добровольный отъезд из страны, потеря своего «пространства» и мира привели к оторванности от Родины – дома не только биографического, но и духовного. Таким образом, образ дома и родного мира в контексте русской культуры и динамики исторического процесса становятся центральными в произведениях писателей XX века.

Полисемантическая лексема «дом» несомненна. В.С. Непомнящий так обозначает семантическое поле, в котором в русской культуре существовало понятие дом: «Дом – жилище убежище, область покоя и воли, независимость, неприкосновенность. Дом – очаг, семья, женщина, любовь, продолжение рода, постоянство и ритм упорядоченной жизни, «медленные труды». Дом – традиция, преемственность, отечество, нация, народ, история. Дом – «родное пепелище», основа «самостоянья», человечности человека, «залог величия его», осмысленности и неодиошества существования. Понятие сакральное, онтологическое, величественное и спокойное; символ единого, целостного большого бытия» [2].

Дом – одна из самых мощных сил, интегрирующих чувства, мысли, воспоминания, мечты, чаяния человека, и связующим принципом этой интеграции является воображение. Для нас это пространство является исключительно притягательным, оно переживается нами со всей пристрастностью, на которое способно наше воображение. Воспоминания о внешнем мире никогда не имеют той эмоциональной тональности, что воспоминания о доме: они нас волнуют больше, чем можно предположить.

Образ дома является одним из главных «феноменов психики». Он обладает необыкновенной психологической емкостью: при формировании образа дома память и воображение неразделимы.

Художественный образ дома «аналогичен» архитектурному. И если непосредственный образ дома является психическим событием, то образ дома как феномен духа – это художественное событие. Одним из важнейших признаков, определяющих границы художественного мира в литературе, является художественное пространство. Теоретически проблема художественного пространства в литературе разработана в трудах М.М. Бахтина, в исследованиях по семиотике Б.М. Гаспарова, Ю.М. Лотмана и др [3].

Образ дома – это счастливое пространство, активность воображения почти не сдерживается предметной реальностью дома и смягчает внечеловеческое время, каким оно нередко бывает в реальности. Это пространство превращается в наше духовное пристанище, своеобразный духовный музей, где мы храним образы, всецело принадлежащие нам: образы дорогой и сокровенной жизни. Следовательно, это пространство ценно как место нашего уединения и нашего одиночества. Что воплощают эти образы? Чем они для нас являются и что значат? Они являются опорой или иллюзией устойчивости? В любом случае они идентифицируют человека. Мы страдаем от одиночества? Тоскуем об исчезнувшем, неудавшемся, тщетном? Это одиночество доставляет нам наслаждение? Мы предпочитаем жить в несуществующем доме, компенсируя ущербность реального бытия и быта? Нам представляется прошлое всегда лучшим, и мы тяготеем к нему в поисках блаженного бытия? Единство фантазий и воспоминаний создает образы, которые идентифицирует внутренний мир человека в его предельных ценностях. Считается, что первый дом – это мечта, а последний – это размышления. Но и эти размышления неотделимы от воображения, которое «связывает» прошлое, настоящее и будущее. Образы дома внушают нам чувство устойчивости, нам кажется, что «поселившись» в них, мы заживем иной жизнью, *подлинно нашей до глубины души*. Но это уже другой поэтический образ – художественный, связанный с творческим воплощением. Этот образ создает новую реальность, выражает новую сущность, он возвращает нас к «человеческой речи».

Поэтика дома отразила мечту русского человека о блаженном времени и блаженном пространстве, столь значимую для него, но в

реальности не осуществимую. Поэтика дома – это модель желаемого, созданного игрой воображения, с которой связывались самые различные душевные и духовные поиски. Поэтика дома связана с поиском национальной и духовной идентичности. Это поиски душевного комфорта, духовной оседлости – их психологические и художественные грани поражают многообразием. Единство их в том, что это поиски счастливого человеческого пространства, в котором воображение отрывает нас от реальности, открывает возможность интерпретировать прошлое и обещает будущее. Творческое воображение настолько поднимает человека над жизнью, что жизнь уже не может его объяснить [5, 56].

В начале нового тысячелетия Г.К. Бельгер выступил как создатель автобиографического романа «Дом скитальца», опубликованного в 2006 году. В заглавие книги выносятся архетипический образ Дома, символизирующий родной очаг, семью. В более широком смысле Дом обозначает родную землю, родину, отечество, страну, государство. В родовом понимании Дом ассоциируется с хранилищем родовой мудрости человечества. Дом – средоточие духовного мира человека, перенесшего тяжкие испытания времени и судьбы. Центральными образами и мотивами романа «Дом скитальца» Г.К. Бельгера становятся *дом, память, скитания, одиночество, утрата, обретение, судьба, история*.

Роман «Дом скитальца» Г.К. Бельгера относится к автобиографическому жанру. Сюжетную основу его составляет история немецкой семьи, волей судьбы оказавшейся в казахских степях. Образ юного героя Гарри соотносится с образом самого автора. Оглавление романа, состоящего из 3 глав, указывает на внимание автора к человеку: главы названы по именам героев – «Давид», «Христьян», «Гарри». Между возрастными этими героями – примерно 10 лет: главы прослеживают судьбы трёх следующих одно за другим поколений российских немцев. Трехчастная композиция произведения обусловлена тремя основными сюжетными линиями, определяющими содержание романа. События происходят в послевоенные годы на казахстанской земле, куда была депортирована немецкая семья из Поволжья. В небольшой казахский аул под названием Кызыл-Ту приезжает молодой фельдшер по имени Давид. А вслед за ним по этапу прибывает его младший брат Христьян, прошедший трудовую армию, душевно сломленный и

тяжело больной. В казахском ауле вырастает и юноша Гарри, для которого эта земля становится подлинной родиной.

Поиски дома (родины) автор начинает уже с эпиграфа, взятого из А. Ахматовой: «Но где мой дом и где рассудок мой?». Используя массу документальных фактов, Бельгер раскрывает перед читателем тяжёлую историю российских немцев и других советских людей в годы Великой Отечественной войны.

Объектом нашего исследования является пространственный образ дома, представленный глазами автора-повествователя и героев романа.

Отправляясь в далёкий казахский аул Кзыл-Ту, главный герой Давид вспоминает строки из детской песенки о Гансе. *«Путник усмехнулся. Да, да... маленький Гансик один-одинёшенек в путь отправился по белу свету... Вот и ему, хотя он и не маленький Гансик, выпала та же доля»* [4, 6]. Так, в повествовательную структуру романа входит мотив *скитаний/странствий*.

Воспоминания о родной земле, оставшейся далеко в поволжских степях прерываются изображением степи, наполненной живыми звуками и яркими красками. *«Зачарованная тишина прозрачной осени преследовала путника. Пахло палыми жухлыми листьями, свежескошенной травой»* [4, 9].

Одиночество и тоска по родине вызывают в памяти Давида воспоминания о родной немецкой деревне, оставшейся далеко, в России. *«Ему вспомнилось родное село – Манхайм, добротные дома, высокие заборы, крашеные ворота, неизменная летняя кухня – бакхауз. А далее за домом и бакхаузом находились почти у всех сельчан разные пристройки – хлебный амбар, птичник, конюшня, скотный двор для коров, бычков, телят, для овец и коз, сарай для верблюдов, а уж за этими основательными и ухоженными пристройками тянулся огород. Это было в степном селе Манхайм, далеко не самом зажиточном. А тут...»* [4, 13].

Трогательные воспоминания о родной немецкой деревне вновь прерываются изображением казахского аула. Глазами своего героя автор рисует во всех подробностях быт и нравы обитателей казахского аула. *«Ближе к выходу, на небелёной плите, громоздился чумазый котёл. На стене висел сотканый из крашеной пряжи мешок. Из него торчали деревянные мутовки, скалки, подносы. Рядом на гвозде висела баранья шуба, огромная, ушастая меховая шапка, поверх нее были наброшены сыромятная плет и уздечка»* [4, 20].

Огромной радостью для Христьяна было увидеть фотокопию карты Поволжья, чудом сохранившуюся у Давида. Бельгер пользуется изобретённой им ситуацией рассматривания братьями Эрлихами карты для того, чтобы обрисовать в книге любимую республику, стёртую с лица земли, её столицу город Энгельс, луговую и горную части, кантоны, речки, леса, дороги. *«Карта родины, которой нет...»* Братья даже не имеют права повесить карту любимой земли на стену: *«увидят, донесут, по головке не погладят...»*. Христьян старательно воспроизводит на чертеже родительский дом, не в силах проститься с родным жилищем.

Давид, привыкший жить в условиях порядка и обеспеченности, не может понять, что мешает жителям аула использовать природные богатства. Поначалу он критикует и обличает казахов в их неумении вести хозяйство. Критический взгляд на степной быт постепенно сменяется пониманием истинного положения простых людей, живущих далеко от цивилизации, не имеющих представлений о передовой культуре, но при этом обладающих высоким нравственным потенциалом. В разговоре о нравах местных жителей Давид признаётся:

– *А казахи все такие. Удивительно: гол, нищ, а на радостях последнее отдаст.*

– *... Добрый, простодушный народ. Душа нараспашку. Я в том убедился...* [4, 167].

Для Давида казахский аул является местом, где он обретает вторую жизнь, где он занимается любимым делом – врачеванием. Герой несёт людям добро и местные жители выражают ему благодарность, называя его «посланником Бога». Это высшая награда для героя.

Совершенно противоположные чувства испытывает Христьян. Герой одинок, тяжело болен. Натура утончённая и впечатлительная, Христьян видит единственное спасение от суровой действительности в памяти.

– *...Память и есть наш дом... Дом скитальца – память. Пока в тебе горит память, ты жив. Где бы ты ни обитал. Где бы ты ни жил...* [4, 216]. Чувство одиночества усиливается ощущением бесприютности, холода, которое испытывает герой. *«До костей пронизывающая, мертвящая стынь сковала землю. Гнетущий мрак окутал мир. За сырыми, сизым инеем покрывшимися стенами кружилась, завывала уж который день метель»* [4, 142]. Герой поглощён в собственные переживания и воспоминания о недавнем прошлом. О жизни аула он узнает со слов Давида, вернувшегося после очеред-

ного врачебного обхода. В его уста писатель вкладывает взволнованные слова о родине: «... Тоска по родине, по родному дому, невозможность иметь родину, вынужденное странствие по белому свету, неприкаянность, неизбывная тяга к родному очагу, одинокая судьба вечного скитальца, трагизм чувства бездомья – самый распространенный, душераздирающий мотив немецких песен. Мечется немец по всему свету, везде он пускает или, точнее, стремится пустить корни, обосновывается крепко, обустроивается, строит дом, но все равно это не его земля, все равно он точно чужеземец, изгой, странник, и дом его, где бы он ни стоял, – дом скитальца, который у него каким-то фатальным образом непременно норовят отобрать».

Чувство одиночества и подавленности испытывает и юноша Гарри, которого преследуют работники НКВД. И только в родном ауле Гарри испытывает радость. *«Он вспоминал дом, аул, аулчан, и всё более убеждался, что только там он себя еще как-то ощущает человеком, только там, среди сверстников, он из себя, возможно, что-то представляет, а вне аула он никто...»* [4, 306]. Кровная связь с родной землей – казахским аулом – укрепляется в душе героя, предвещающего благоприятные перемены в своей судьбе.

Таким образом, дом в восприятии героев романа Г.К. Бельгера «Дом скитальца» это родина, родная земля, аул. Пространство аула вбирает в себя и ее обитателей, с которыми переживают трагические события войны главные герои романа. Утрата своей исторической родины, долгие и мучительные скитания по чужим землям оборачиваются для героев романа «Дом скитальца» обретением второй родины на казахской земле. Каждый из них по-своему приходит к осознанию своего места на этой земле. Для Христьяна единственным домом становит-

ся родная деревня Манхайм, чей образ он свято хранит в своей памяти. Для Давида и Гарри родным домом является казахский аул, в котором прошла трудовая жизнь фельдшера, в котором вырос мечтательный юноша Гарри.

Долгие годы скитаний и испытаний приводят героев романа «Дом скитальца» к духовному прозрению, нравственному перерождению. Казахская земля, приютившая их и подарившая им счастливые мгновения жизни, становится подлинной родиной. Устами одного из героев своего романа автор утверждает: *«У каждого человека должно быть место на Земле. И нет чужой Земли. Надо быть благодарным Земле, где ты живешь, тогда и она тебя отблагодарит, воздаст сторицей...»* [4, 330].

Роман Г.К. Бельгера «Дом скитальца» актуализирует нравственно-этические и философские проблемы современности. Проблемы исторической памяти, духовных исканий и нравственного прозрения, характерные для литературного процесса XX в., пронизывают всё творчество казахстанского писателя. И в этом смысле роман Г.К. Бельгера «Дом скитальца» вполне укладывается в рамки классической отечественной литературы.

Трагичность романа Герольда Бельгера «Дома скитальца», как ни парадоксально, светлая, пронизанная доброй верой в жизнь. Из метафоры в реальность превращается под руками Давида дом скитальца: хозяйственный мужчина отстраивает в ауле крепкий, добротный дом. Сбывается мечта Гарри стать гражданином советской державы, получить высшее образование. Но умерший Христьян – вечное напоминание о суровом испытании, выпавшем на долю советских людей, и в особенности, российских немцев, невинных советских граждан, расплатившихся перед согражданами за разбойничье нападение своих иностранных соплеменников.

Литература

- 1 Шлэнская Г.М. Дом и мир: очерки о творчестве красноярских поэтов / Г.М. Шлэнская. Красноярск, 1984. – 120 с.
- 2 Непомнящий В.С. Пушкин. Избранные работы 1906-х-1990-х гг.: Т.1 Русская картина мира / В. С. Непомнящий. М.: Жизнь и мысль, 2001. – 496 с.
- 3 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров, примеч. С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
- 4 Бельгер Г.К. Дом скитальца: Роман. – Астана: Аударма, 2003. – 376 с.
- 5 Быковская Т.В. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4.

References

- 1 Shljonskaja G.M. Dom i mir: ocherki o tvorchestve krasnojarskih pojetov / G.M. Shljonskaja. Krasnojarsk, 1984. – 120 s.
- 2 Nepomnjashhij V.S. Pushkin. Izbrannye raboty 1906-h-1990-h gg.: T.1 Russkaja kartina mira / V. S. Nepomnjashhij. M.: Zhizn' i mysl', 2001. – 496 s.
- 3 Bahtin M.M. Jestetika slovesnogo tvorchestva / Sost. S. G. Bocharov, primech. S. S. Averincev i S. G. Bocharov. – M.: Iskusstvo, 1979. – 423 s.
- 4 Bel'ger G.K. Dom skital'ca: Roman. – Astana: Audarma, 2003. – 376 s.
- 5 Bykovskaja T.V. Pojetika doma: obrazy vnutrennego prostranstva cheloveka // Sovremennye problemy nauki i obrazovani-ja. – 2013. – № 4.

Куатова Г.А.

**Прошедшее время
как репрезентант футуральной
семантики в сказке
Л. Петрушевской
«Королева Лир»**

В настоящей статье автором исследованы труды ученых, рассматривающих наличие проспективности как дополнительном, имплицитном элементе лексического значения у различных частей речи и некоторых синтаксических единиц и союзов, что выводит футуральную семантику за рамки грамматического времени. На основе исследованных работ автором предпринята попытка выявления и анализа футурально-ориентированной лексики и синтаксических единиц из художественного текста, рассматриваются некоторые способы экспликации и когнитивной интерпретации слов с футуральной семантикой, выраженной имплицитно на материале сказки Л. Петрушевской «Королева Лир». Значимость работы заключается в том, что произведено выявление скрытых когнитивных механизмов, лежащих в основе лексических значений языковых единиц, посредством которых реализуется футуральная семантика, а также обнаружение эффекта когнитивного диссонанса, создаваемого нетипичной репрезентацией футуральной семантики.

Статья может представлять интерес для филологов, докторантов, магистрантов и студентов, обучающихся на филологических факультетах вузов.

Ключевые слова: футуральная семантика, проспективность, декодирование, реципиент, когнитивный диссонанс.

Kuatova G. A.

**Past Tense as a representant
of futural semantic In L.
Petrushevskaya's tale «Queen
Lear»**

In this article, the author studied the works of scientists, considering the presence of prospectiveness as a further, implicit element of lexical meaning in different parts of speech and syntactic units and some unions, which puts futural beyond semantics of tense. On the basis of the studied scientific works author attempts to identify and analyze futural-oriented vocabulary and syntactic units of a literary text, discusses some ways of explication and cognitive interpretation of the words with futural semantics expressed implicitly on material of L. Petrushevskaya's tale «Queen Lear». The significance of the work lies in the fact that produced revealing hidden cognitive mechanisms underlying the lexical meanings of linguistic units by which realized futural semantics, as well as the discovery of the effect of cognitive dissonance created an atypical representation of futural semantics.

The article may be of interest for scholars, doctoral students, undergraduates and students at philological faculties of universities.

Key words: futural semantics, prospective, decoding, recipient, cognitive dissonance.

Куатова Г.А.

**Өткен шақ
Л. Петрушевскаяның
«Королева Лир» ертегісіндегі
футуралдық семантиканың
репрезентанты ретінде**

Мақалада футуралдық семантиканы грамматикалық шақ шегінен шығаруға негіз болып отырған, негізгі лексикалық мағынасына қосымша, имплицитті түрде проспективтік мағынаға ие бола алатын әртүрлі сөз таптары, кейбір синтаксис бірліктері мен конструкцияларын зерттеген ғалымдар еңбектері зерттелген. Зерделенген ғылыми еңбектер негізінде мақала авторы көркем әдебиет мәтіндерінен футуралдық лексика мен синтаксис бірліктерін анықтап, талдау жасаған. Сондай-ақ, Л. Петрушевскаяның «Королева Лир» ертегісіндегі футуралдық семантикаға имплициттік түрде ие сөздердің экспликациялануы мен когнитивтік интерпретациялау әдістері қарастырылаған. Мақаланың маңыздылығы – футуралдық семантика жүзеге асатын тіл бірліктерінің лексикалық мағынасының негізін қалайтын жасырын когнитивтік механизмдер мен футуралдық семантиканың ерекше репрезентациялануының нәтижесінде пайда болған когнитивтік диссонансты анықтауында.

Түйін сөздер: футуралдық семантика, транспозиция, грамматикалық шақ, проспективтік.

**ПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ
КАК РЕПРЕЗЕНТАНТ
ФУТУРАЛЬНОЙ
СЕМАНТИКИ В СКАЗКЕ
Л. ПЕТРУШЕВСКОЙ
«КОРОЛЕВА ЛИР»**

В настоящей статье рассматриваются некоторые способы экспликации и когнитивной интерпретации слов с футуральной семантикой, выраженной имплицитно на материале художественных произведений авторов-постмодернистов.

В русистике категория будущего подробно освещается в работах В. И. Борковского и П.С. Кузнецова, К.В. Горшковой и Г.А. Хабургаева, С. П. Лопушанской, Н. В. Новиковой, М.Л. Ремневой, Т.Ф. Цыгановой, А.П. Яковлевой и др.

Данный феномен представлен трудами таких известных ученых, как А.В. Бондарко, А.И. Смирницкий, Ш. Балли и др. Ученые акцентируют внимание на таких вопросах, как сущность будущего времени, отличающие его от других временных форм, различные способы его реализации и др.

Представляет интерес точка зрения А.И. Смирницкого, согласно которой, языковая реализация значения будущего отличается по содержанию от обозначения событий настоящего и прошедшего тем, что будущему, как области еще не реализованной, присуща своя особая обязательная модальность [4, 332].

Футуральная семантика изучается в различных проекциях, наиболее активно разрабатываемыми из которых являются функциональная и когнитивная.

Рассмотрение будущего времени в функциональном аспекте изложены в трудах А.В. Бондарко, основной мыслью в которых является связь глагольного времени с понятием «темпоральность». Как известно, темпоральность ученый определяет как «функционально-семантическая категория, опирающаяся на различные – морфологические, синтаксические, лексические – средства языкового выражения времени» [1, 77]. Согласно его теории, темпоральность определяет способы отражения в языке временных отношений, независимо от степени участия средств их выражения в формировании предложения. Вместе с тем ученый считает, что отнесенность действия к будущему может сочетаться с различными модальными оттенками, такими, как оттенок долженствования, модально-экспрессивное выражение нежелания производить действия и т.п.

Функциональный и когнитивный подходы не являются противопоставленными, а, наоборот, они дополняют друг друга,

поскольку функциональное описание сосредоточено на «взаимодействующих коммуникативных факторах», которые влияют на структуру языка, а когнитивное – на «факторах мыслительной деятельности» [7, 345]. Функционирование и интерпретация будущего во многом зависят от экстралингвистических факторов: от ситуации, намерений автора и др. Восприятие будущего в определенной модальности (долженствование, чаяние, волеизъявление) является важной этнокультурной характеристикой говорящего субъекта и языковой общности в целом. Это означает, что будущему внутренне присуща субъективность, неразрывно связанная с влиянием автора высказывания, который обладает своей особой позицией относительно будущих событий, заставляет принимать во внимание в числе прочих факторов и модус отношения к будущему как к сфере желаемого, необходимого и т.п.

Известно, что футуральная семантика может выражаться не только грамматически, но и присутствовать в качестве дополнительного значения проспективности в некоторых существительных, прилагательных, словах с уступительным значением и чтобы-придаточных.

В лингвокогнитивном аспекте в центре внимания исследователей находится ее языковая объективация. Различные способы и средства выражения футуральной семантики рассматриваются в работах исследователей Е.М. Лазуткиной (лексические, словообразовательные и синтаксические средства вербализации концепта *будущее*), К.А. Тимофеева (транспозиция временных форм глагола), О.Ю. Богуславской (прилагательные, «характеризующие способность человека предвидеть будущее»: прилагательные дальновидный, предусмотрительный и прозорливый), Т.В. Крыловой (негативно оцениваемые слова, обозначающие высказывания о будущих действиях и событиях типа *зарекаться, загадывать*). И.Г. Кустовой (предикат с проспективным значением посредством чтобы-придаточных), В.М. Труба (футуристическая ориентация в словах, не имеющих изначально временной привязки, в результате их идиоматической сочетаемости типа *возможность, перспектива, опасность, риск, угроза, шанс, надежда* и т.п.) и др. Ученые сходятся во мнении, что важным средством, наделяющим футуристической ориентацией является их идиоматическая сочетаемость. Текст и дискурс являются той средой, которая проявляет дополнительные, скрытые на первый взгляд смыслы изолированных слов.

При выявлении футуральной семантики в текстах недостаточным является определение маркеров, придающих словам и выражениям имплицитное значение будущего. Представляется необходимым определение интенции автора и возможности дешифровки воспринимаемого текста реципиентом. Важно раскрыть механизм перекодировки, перевод текста на внутренний язык читателя. Очевидно, что в данном процессе очень важно выявление скрытых когнитивных механизмов, лежащих в основе лексических значений языковых единиц, посредством которых реализуется футуральная семантика.

В этой связи оправданно обращение к когнитологии, так как предстоит задача «выявить мотивы обозначений в определенных языковых формах и связь обозначений с другими когнитивными способностями человека – восприятием, требованиями памяти и внимания, особенностями развивающихся у человека перцептуальных систем...» [2, 54].

По мнению известного лингвокультуролога Ю.С. Степанова, языковые темпоральные формы выражают прежде всего «позицию человека во времени», то есть служат воплощением определенных моделей времени в языке [6, 125-129].

Ученые едины во мнении, что на современном этапе изучения футуральной семантики необходимо понять, «каким образом та или иная грамматическая форма воплощает в себе способ осмысления (= концептуализацию) человеком определенной будущей ситуации, в результате чего остается практически не исследованным вопрос о действии когнитивных факторов, предопределяющих выбор той или иной грамматической формы» [8, 200].

Выявление когнитивной семантики языковых единиц, передающих футуральную семантику, невозможно без учета экстралингвистических факторов, объема знаний автора высказывания, его интенции и других компонентов общей коммуникативной ситуации.

Таким образом, основу любой целенаправленной деятельности составляет восприятие будущего. На наш взгляд, любое действие, совершенное в прошлом, имеет соответствующие последствия в настоящем и будущем, что позволяет заключить об ориентированности прошедшего времени на будущее. Попробуем продемонстрировать изложенное выше на материале сказки Людмилы Петрушевской «Королева Лир».

1. *Она (Лир) построила себе недалеко от королевского дворца дом, на который пошло во-*

семьдесят штук новеньких картонных ящиков из-под макарон. Также старушка остановила готовый к выезду из королевских ворот огромный мусоровоз и заставила водителя вытряхнуть на дорогу все, что содержалось в машине. [3, 6]

В этих примерах глаголы совершенного вида (далее – СВ) прошедшего времени *построила, остановила и заставила вытряхнуть* фактически обозначая завершённое, доведённое до логического конца действие, дополнительно указывают на имплицитно выраженные интенции героини, заключённые в планах на будущее: *построила*, чтобы жить в нем в будущем; *остановила*, чтобы заставить вытряхнуть мусор; *заставила вытряхнуть*, чтобы выбрать из мусора то, что может пригодиться для дальнейшего проживания. Такой семантический сдвиг становится возможным при введении союза *чтобы* для проспективно ориентированных глаголов, приобретающих в результате пропозициональный актант.

2. *Было дело в одном государстве, что старушка-королева, которую все звали Лир, слегка рехнулась, сняла с себя корону, отдала ее своему сыну Корделю, а сама решила наконец отдохнуть, причем где-нибудь в глухих местах и безо всяких удобств.* [3, 6]

В примере использованы как глаголы СВ в прошедшем времени (*рехнулась, сняла, отдала*), так и сочетание глагола СВ в прошедшем времени в роли глагола-связки (*решила*) и инфинитива СВ. Последнее эксплицитно выражает будущее время, в то время как предыдущие примеры выражают будущее имплицитно. Действия персонажа *сняла, отдала (корону)* не только объясняют оценку главной героини, данную автором в экспрессивном глаголе *рехнулась* (кто же добровольно отказывается от короны?), но и проецируют внимание читателя на будущих событиях. Так, *сняла корону*, чтобы отдать сыну, *отдала корону*, чтобы сын с этого момента до неопределённой точки в будущем взял на себя ответственность за королевство. В то же время глагол «*рехнулась*» проспективным значением не наделено.

3. *К старушке спустился сын, король Кордель, дал ей какую-то карточку и сказал при этом: – Матушка, эта карточка волшебная, если вы ее опустите в щель ящика, расположенного около банка, то вам выскочат денежки, и вы сами, по своей воле и своими руками, сможете купить себе что вам надо!* [3, 9]

В первой части данного предложения упот-

реблены глаголы СВ прошедшего времени *спустился, сказал, дал*, но только последний, наделен имплицитно заложенной проспективностью, заключающейся в том, что сам факт передачи карточки является как бы символом безбедного существования в будущем. Глаголы *спустился и дал* имеют фактологическое значение. Глаголы же из второй части предложения эксплицитно указывают на действия в будущем (при условии применения карточки).

4. *Тут же бабушка начала весело добывать себе пропитание из-под матраца и подушек (продукты накрыло постельными принадлежностями, придворные не рассчитали порядок вываливания мусоровоза, сперва из него лезет все положенное сначала, а после все положенное в конце, знайте на будущее!)* [3, 9]

Глагол несовершенного вида (НВ) прошедшего времени *начала* в сочетании с инфинитивом *добывать* обозначают начало действия, продолжение которого последует в будущем (по логике за добыванием следуют процессы «приготовления» и «поедания»). Кроме того, для героини процесс добывания пропитания из мусора не является единичным, а повторяющимся в будущем, чему свидетельствуют мысли вслух, данные в скобках.

5. *Другое ведро, пустое, бабушка поставила в уголок на всякий случай и прикрыла его газетой – все надо предусмотреть!* [3, 14]

В данном примере глагол СВ прошедшего времени *поставила* вместе с выражениями *на всякий случай, все надо предусмотреть*, выступающими в качестве маркеров футуральности, декодируется как действие, продолжение которого может произойти в будущем.

Рассмотренные примеры позволяют говорить о том, что в сказке Л. Петрушевской футуральной семантикой в большинстве случаев наделены глаголы СВ, обозначающие завершенность действия и по времени и по факту. Они употреблены в прошедшем времени, но в них имплицитно заключена футуральная семантика.

Данный прием в целом по произведению производит на читателя своеобразный эффект когнитивного диссонанса. Прежде всего приводем определение терминосочетания *когнитивный диссонанс*: отрицательное эмоциональное состояние, возникающее при наличии противоречивой информации. Согласно данной теории, положительные эмоциональные переживания возникают у человека, когда его ожидания подтверждаются, то есть когда реальные результаты его действий согласуются с намеченными.

Расхождение ожидаемых и действительных результатов действия (диссонанс) приводит к возникновению отрицательных эмоций [5, 660].

На наш взгляд, когнитивный диссонанс в анализируемом тексте проявляется по двум основаниям: конфликт по форме и по содержанию.

Во-первых, форма прошедшего времени, результат действия в котором ориентирована на будущее.

Во-вторых, имеющийся у каждого в мыслях образ пожилой королевы ассоциируется со словом «леди», которое в свою очередь имеет ассоциации «достоинство», «женственность», «порядочность», «чопорность». Между тем в данной сказке образ королевы не соответствует общепринятому представлению о коронованной особе с надлежащими ей характеристиками.

Когнитивный диссонанс создается у читателя, ассоциации которого, возникающие со словом «королева», не совпадают с образом главной героини – королевы Лир из одноименной сказки Л.Петрушевской. В то же время консонансом (консонанс – взаимная согласованность, уравновешенность состояния элементов когнитивной системы [9]) выступает глагол «рехнулась», который объясняет все поступки королевы за пределами дворца.

Таким образом, человеку мыслящему (homo sapiens) присуща способность моделировать и планировать свои действия именно в плане наступающего времени. Именно этот фрагмент модальности (в широком смысле) определяет поведение человека в мире, его направление вовне или внутрь субъекта (субъекта-созерцателя).

Литература

- 1 Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л.: Наука, 1984. – 170 с. – С. 77.
- 2 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – С. 54.
- 3 Петрушевская Л. Королева Лир.– 4-е изд. – СПб.: Златоуст, 2012. – 72 с.
- 4 Смирницкий А.И. История английского языка (средний и новый период). – М.: Московский университет, 1965. – С. 332.
- 5 Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия.– 2-е изд., испр. и доп. – М., 2005 – 672 с. – С. 660
- 6 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – с. 838 – С. 125-129.
- 7 Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике/ Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М.: Эдиториал УССР, 2002. – с. 369. – С. 345.
- 8 Хрисонопуло Е.Ю. Когнитивный аспект варьирования форм Indefinite при выражении будущих действий// Когнитивная лингвистика и семантика. – 2001.–№ 3 – С. 200
- 9 <http://psichel.ru/kognitivnyj-dissonans/>

References

- 1 Bondarko A.V. Funkcional'naja grammatika. L.: Nauka, 1984. – 170 s. – S. 77.
- 2 Kubryakova E.S. Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 560 s. – S. 54.
- 3 Petrushevskaja L. Koroleva Lir.– 4-e izd. – SPb.: Zlatoust, 2012. – 72 s.
- 4 Smirnitskij A.I. Istorija anglijskogo jazyka (srednij i novyj period). – M.: Moskovskij universitet, 1965. – S. 332.
- 5 Stepanov S.S. Populjarnaja psihologičeskaja jenciklopedija.– 2-e izd., ispr. i dop. – M., 2005 – 672 s. – S. 660
- 6 Stepanov Ju.S. Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. Opyt issledovanija. – M.: Jazyki russkoj kul'tury, 1997. – s. 838 – S. 125-129.
- 7 Chenki A. Semantika v kognitivnoj lingvistike/ Fundamental'nye napravlenija sovremennoj amerikanskoj lingvistiki. – M.: Jeditorial USSR, 2002. – s. 369. – S. 345.
- 8 Hrisonopulo E.Ju. Kognitivnyj aspekt var'irovanija form Indefinite pri vyrazhenii budushih dejstvij// Kognitivnaja lingvistika i semantika. – 2001.–№ 3 – S. 200
- 9 <http://psichel.ru/kognitivnyj-dissonans/>

Kussaiynova A.
**Interpretation of a concept
«time» (on examples of the epic
«Way of Abay»)**

This study aimed at investigating how people conceptualize time as an essential capacity of human. The research reported in this paper helped to illuminate some less acknowledged aspects of language reflected in concept «time». The article shows that «concept time» reflect the communal sense of people in a society, though they may be different cross-culturally, in a way that the language users believe in the ideology the concept represents. The investigation of linguistic patterns hidden in time-related notions of the two different languages in this study, namely Kazakh and English languages, shed light onto the conceptualization of time by the natives of the two camps. This was done through the analysis of the concept «time» both conceptually and linguistically.

The article highlights the translation of concept «time» related to material and spiritual culture of a particular nation. The article discusses the epic of Mukhtar Auezov called «Abay's way», which is full of lexical units with cultural component values.

Key words: «Abay's way» epic, significance of concept «time», language, culture, cultural attitudes to time, monochronic, polychronic.

Кусайынова А.
**«Уақыт» концептісінің
интерпретациясы (Абай жолы
эпопеясының мысалдарымен)**

Бұл мақаланың негізгі мақсаты, адамдар «уақыт» концептісінің өмірлік маңызын қаншалықты түсінеді. Сондай-ақ мақалада «уақыт» концептісінің аз айқындалған белгілерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Бір ерекшелігі, «уақыт» әртүрлі мәдениеттен болса да, адамдардың қоғамдағы коммуналдық мағынасы. Қазақ және ағылшын тілдерінде «уақыт» түсінігінің жасырын жақтарын және лингвистикалық үлгісі көрініс тапты. Яғни, көрсетілген екі тілде «уақыт» ұғымы қолданылу аясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары қаншалықты дәрежеде екенін байқауға болады. Бұл анализ «уақыт» түсінігін концептуалды және лингвистикалық тұрғысынан алынды.

Мақалада «уақыт» концептісінің, бір халықтың елеулі және рухани мәдениетіне қатысты аудармасын көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, М. Әуезовтың Абай жолы эпопеясындағы «уақыт» көріністерінің мысалдарым қолданылды. Бұл эпопея қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін көрсететін этномәдени сөздерге өте бай.

Түйін сөздер: «Абай жолы» эпопеясы, уақыт концепті ұғымы, тіл, мәдениет, мәдениет пен уақыттың ара-қатынасы, монохроникалық, полихроникалық.

Кусайынова А.
**Интерпретация концепта
«время» (на примерах эпопеи
«Путь Абая»)**

Цель данной статьи исследовать, как люди осмысляют время как существенную способность человека. Также статья поможет нам глубже узнать о наиболее меньше признанных аспектов языка, отраженного в понятии «время». Статья показывает, что понятия «время» отражает коммунальный смысл людей в обществе, хотя они могут отличаться поперечный культурно, способом что языковые пользователи верят в идеологию, которую представляет понятие. Исследование лингвистических образцов, скрытых в связанных со временем понятиях двух различных языков в этой статье, а именно, казахских и английских языков, пролило свет на осмысление времени уроженцами этих двух языков. Это было сделано посредством анализа понятия «время» и концептуально и лингвистически. Статья подчеркивает перевод понятия «время», связанное с существенной и духовной культурой конкретной страны. Статья обсуждает эпопею Мухтара Ауезова, называется «путь Абая», который полон лексических единиц с культурными составляющими ценностями.

Ключевые слова: эпопея «путь Абая», значение концепта время, язык, культура, культурные отношения ко времени, монохронический, полихронический

**INTERPRETATION OF A
CONCEPT «TIME»
(on examples of the epic
«Way of Abay»)**

Before turning to a question of a concept «time» it is necessary to understand with the concept «concept». Now it is necessary to recognize that the concept is a key notion of cognitive linguistics. However, in spite of the fact that the concept can be considered for modern cognitive science approved, the maintenance of this concept very significantly varies in concepts of different schools of sciences and certain scientists.

An appropriate use of the concept of time has long been a real challenge for all human societies. In addition, all over the world, different people perceive the concept of 'time in quit different manners. That's way the provision of a comprehensive as well as operational definition for the concept of time in a non-controversial approach applicable to all natural languages and contexts has invariably eluded prominent philosophers and linguists. Time is famously difficult to define and this difficulty itself hints that time is at least partially a cognitive construct shaped by culture. The Canadian Oxford Dictionary which offers more than a hundred meanings and idioms for «time» appropriately begins it's entry on the word by acknowledging the inevitable constructiveness entity. Albeit an «indefinite» one is immediately cast through the lens of cultural association and figurative representation into something «seen as»[1, 1]

Time though depends on human mind, it can be learned and be reflected differently in language. The category time has been closely connected with philosophical knowledge for a long time, and often was considered in the relation with space.

Time – the general value which is characteristic at all stage of development of humanity, the cultural content of category of which changed in every era. To disclose his character, concept, on the one hand, changes in the modern world everyone, outlooks and cultures, changes, undoubtedly, will promote disclosure of social development. In various times different approaches and concepts in a categorization of time and its properties were used. But, despite the standard qualitative properties of time, the attitude towards this category variously at representatives of different cultures.

Having considered a concept «time» on Kazakh and English it is possible to divide them as follows:

1. Quickly, instantly, soon

«Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.» The boy was anxious to get home. He was willing to go to any lengths to make this, the third day of the journey, the last!

2. Slowly

«Абай тұрып-тұрып барып қана қозғалады». Abai stood thinking for a long time.

«Өзге жұрттан кейіндеп қалса да, Абай жаңағы соңғы сөздерді біраз орынды көріп, ақырын аяндап әкесінің үйіне келді». Abai changed his mind and set off without haste, some time after the others.

3. Time period: past, present, future time

«Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Ұлжан да есептеп, осы бүгінге ұйғарып жүр еді». Ulzhan, who had been counting the days and the hours since Baitas had set off to fetch Abai, was weary of waiting. Having calculated the time needed to reach the town and to return, she had been expecting the travelers on that very day.

4. Season: a) would will be born) late) early

«Палаудан соң үзім суы, одан әрі шай... әйт-еуір, ел жататын уақыттан асып, қалың ұйқының бір мөлшеріне барғанша төрт бөлме дамыл алмай, болдым демей жеп, жұтып, ішіп жатты». Next came the tea. It was long past the usual hour for retiring and everyone should have been sleeping long before, but in the three rooms there were none who refused the proffered food, and the feast went on as lively as ever. «Бір жаманы, жалғыз-ақ көктем болып, мал төлдей бастаған уақытта қызық кітаптың бәрі тегіс оқылып, бар әңгіме айтылып қалды.» Unfortunately, however, all the books had been read by the beginning of spring

5. Cyclic: always, never, frequent

«Бейуақ еді. Кеш қараңғылығы қоюланып келеді. Үлкен үйдің бұрыш-бұрышынан қарауытып түн туып, тұтасып келе жатқан тәрізді». The sun had just set, and the nights thickening shadows were creeping from all corners of the room, rising to the ceiling in a dark indistinct cloud. «Осы қыстауға қонғаннан бері, кеш сайын Абай ешкімге білдірмей, елеусіз ғана әжесімен оңаша қалады». The sun had just set, and the nights thickening shadows were creeping from all corners of the room, rising to the ceiling in a dark indistinct cloud.[2, 8]

As you can see in an examples, time for English language users easier than Kazakh. Because the concept of time is used in «goal», «value», «existence», «sayer», and «receiver» in Kazakh more than in English, while in «carrier» and «attribute» it is utilized more in English and about the same in «actor» in the two languages. The fact that time, as

shown above in detail, can be the mirror to the way people of a certain culture value time is in line with many studies documenting the guiding character of concept «time» in dealing with the complexity of culture and its different elements. It is necessary to consider features of language from which translate and on which the translation becomes. Because, keeping number of lines, the size of rhymes, transferring directly all images, word-play without features of languages it is possible to get transfer, not poetical, unclear, sometimes and just ridiculous for the reader. For this reason translators resort to free translation, generally true on sense, but not considering a language form and style of the original. At free translation any reductions, additions, and change of the original are allowed.

Understanding and appreciating how two apparently different languages conceptualize an abstract concept like time may have some effects in the social communication of people from these two languages in their daily lives especially when it comes to important communication types like business and political interactions. Concept time reflect the communal sense of people in a society, though they may be different cross-culturally, in a way that the language users believe in the ideology the concept represents. Research into the nature of language-culture relationship with the focus on concept time can be furthered through

- a) Investigating concept time that indirectly refer to the concept of time with the use of words, such as ‘tomorrow’, ‘last year’, and the like,
- b) Analyzing diachronically the change in view points towards time cross-culturally during history
- c) Pairing native speakers view from the two cultures with linguistic and conceptual analysis of the concept time

Attitudes to time may differ between different cultures in often quite significant ways. For example, being late for an appointment, or taking a long time to get down to business, is the accepted norm in most Mediterranean and Arab countries, as well as in much of less-developed Asia. Such habits, though, would be anathema in punctuality-conscious USA, Japan, England, Switzerland, etc. In the Japanese train system, for example, «on time» refers to expected delays of less than one minute, while in many other countries, up to fifteen minutes leeway is still considered «on-time». Cultural attitudes to time also differ throughout history. The pace of modern Western life, with its fast food, express delivery, instant coffee, sell-by dates, speed-dating, speed-dialling, etc, as well as our reliance on clocks and the constant time pressure we seem to

find ourselves under, would probably be absolutely incomprehensible to someone just a hundred years ago. Before transcontinental railways and the telegraph and the introduction of Standard Time in the 1880s (see the section on Time Standards), different countries, states, and even neighbouring towns, kept their own time with no attempt at consistency. Even though clocks, and later watches, were widely available, much of the world still estimated their time by the natural rhythms of the Sun and Moon until late into the 19th Century. One way of looking at cultural attitudes to time is in terms of time orientation, a cultural or national preference toward past, present, or future thinking. Different cultures find various temporary orientation which is stored in system of thinking of representatives of these cultures.

The cultural science traditionally divides monochronical and polychronical cultures, and observation of how residents of the different countries belong at the right time is the cornerstone of such division.

In polychronic cultures, human interaction is valued over time and material things, leading to a lesser concern for «getting things done» – they do get done, but more in their own time. Aboriginal and Native Americans have typical polychronic cultures, where «talking stick» meetings can go on for as long as somebody has something to say. Polychronic people tend also to be high context.

Monochronic time cultures emphasize schedules, a precise reckoning of time, and promptness. Time is viewed as a discrete commodity. People with this cultural orientation tend to do one thing after another, finishing each activity before starting the next. On the other hand, in polychronic cultures, people tend to handle multiple things concurrently (or intermittently during a time period) and to

emphasize the number of completed transactions and the number of people involved, rather than the adherence to time schedule. Being on time is less important in polychronic cultures than in monochronic cultures. Monochronic people (M-people) tend to view activities and time in discreet segments or compartments, which are to be dealt with one at a time. It is not logical to have two activities going on at the same time. M-people can become frustrated with polychronic people (P-people) who view time as something fluid, and who easily alter schedules to shifting priorities. In polychronic time cultures, meetings may start late, run overtime, and allow outside issues to interrupt. In addition, multiple activities may be scheduled at the same time, and adherence to deadlines may depend on the strength of the relationship. Polychronic individuals are oriented toward people, human relationships, and the family, which is the core of their existence. Family takes precedence over everything else. Though monochronic time cultures tend to make a fetish out of management, there are points at which monochronic time does not make as much sense as it might. Life in general is at times unpredictable; and who can tell exactly how long a particular client, patient, or set of transactions will take. What can be accomplished one day in ten minutes may take twenty minutes on the next. Some days people will be rushed and cannot finish; on others, there is time to spare, so they waste the remaining time. For polychronic people, time is seldom experienced as «wasted», and is apt to be considered a point rather than a ribbon or a road, but the point is often sacred. An Arab will say, «I will see you before one hour,» or «I will see you after two days.» These commitments are taken quite seriously as long as one remains in the polychronic time pattern [3, 2].

References

- 1 Ali Dabbah, Mahdi Noshadi. An interpretation of the Significance of «Time»: The case of English and Persian proverbs. – Iran: Academic Publication, 2015. – 9 p. – P. 1.
- 2 Mukhtar Auezov. «Abay's way» epic. – Almaty: Zhazushi, 2002. – 376 p. – P. 8.
- 3 Sunsova E.N. Intercultural communication: perception of time // Science, education, innovations: priority directions development: Mat. of the int. scientific and technical conference, News of Kyzgyszky state technical university of I. Razzakov. – Bishkek, September, 2009. – 5 p. – P. 2.

Нұрсұлтанұлы Е.
**Шетел әдебиетін қазақ тіліне
аударудың заманауи
мәселелері**

Мақалада қазіргі кездегі шетел әдебиетін қазақ тіліне аудару мәселелері, аударманың маңызы, өзара байланысы, жалпы тіл білімінің мәселелері қарастырылады. Аударма – адамзат қарым – қатынасындағы ертеден келе жатқан ерекше қызмет түрі ретінде анықталады. Аударма ісі тікелей тіл қызметімен тығыз байланыста екені айқындалады. Әртүрлі тілде сөйлейтін түрлі қауымдастықтардың өзара байланысы ретінде ерекшеленетіндігі дәлелденеді. Сондықтан да аударма тіл білімінің бір саласы ретінде қарастырылған. Сондай – ақ аударманың теориялық және практикалық мәселелері жалпы тіл білімінің мәселелерімен тікелей байланыста екендігі айтылады. Аударма арқылы бір тілде жазылған әдеби туындыны екінші тілдің құралдары көмегімен оқырмандарға жеткізу және түпнұсқасының стильдік, көркемдік ерекшеліктерін мейлінше нақты сақтауы көрсетіледі. Қорытынды ретінде бір халықтың таңдаулы әдеби шығармаларынан басқа халықтың өкілдері танысып, мәдени алмасу үдерісіне септігін тиетіні дәлелденеді.

Түйін сөздер: аударма, ауларма мәселелері, мәдени алмасу, көркем аударма, ұлттық әдебиет, шетел әдебиеті.

Nursultanuly E.
**Modern translation problems of
foreign literature into the Kazakh
language**

The article is discussed the modern translation problems of the foreign literature into the Kazakh language, the importance of translation and relationship with other branches of the science, the general problems of linguistics. Translation studies are defined as an ancient form of communicate and specific human activity which closely related to the language and speech activities. The communication is determined as the significant process for multi-lingual people in different parts of our planet. Over the years, the translation was viewed as the branch of the linguistics. In this regard, we identified some problems in the theory and practice of the translation, directly related to the linguistics. Examples demonstrate the basic function of the literary translation, i.e. the translation provides as possible the accurate transfer of stylistic and artistic features of literary works written in the first language by the language tools of the second language. As a result of translation contributes to the development of cultural exchanges between the representatives of different nations, and to get acquainted with the masterpieces of world literature.

Key words: translation, translation problems, cultural exchange, literary translation, national literary, foreign literary.

Нұрсұлтанұлы Е.
**Современные проблемы
перевода иностранной
литературы на казахский язык**

В статье рассматриваются современные проблемы перевода зарубежной литературы на казахский язык, значимость и взаимосвязь перевода с другими отраслями науки, общие проблемы лингвистики. Дается определение переводческому делу как древнему специфичному виду коммуникативной деятельности человека, тесно связанному с языковой и речевой деятельностью. Определяется значимость речевого обмена для говорящих на разных языках людей в различных уголках нашей планеты. На протяжении многих лет переводческая деятельность рассматривалась как отрасль лингвистики. В связи с этим выявлены некоторые вопросы теории и практики перевода, имеющие непосредственное отношение к лингвистике. На примерах демонстрируется основная функция художественного перевода, т.е. в переводе осуществляется точная по мере возможности передача стилистических и художественных особенностей литературного произведения, написанного на одном языке, посредством языковых инструментов второго языка. В конечном результате перевод способствует развитию культурного обмена между представителями разных народов и знакомству с шедеврами мировой литературы.

Ключевые слова: перевод, проблемы перевода, культурный обмен, литературный перевод, национальная литература, зарубежная литература.

**ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТІН
ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ
АУДАРУДЫҢ
ЗАМАНАУИ
МӘСЕЛелЕРІ**

Аударма адамзаттың рухани әрекетінің бір түрі ретінде ерте заманнан маңызын жоймай келе жатыр. Ол сондай-ақ әлемдік мәдениет тарихында үлкен рөл атқарған. Мәдениет ғасырлар бойы дами отырып, ғасырлар бойы өмір сүреді. Әрбір жаңа ғасыр өткен мәдениетке жаңа мән – мағына әкеледі. Адамдардың ғана емес, сонымен қатар, халықтардың да тарихи жады деректерін іріктеп, тандауға бейім. Мәдениетте ешқашан бірыңғай ықпал етуші, бірыңғай қабылдаушы субъект бола алмайды. Мәдениеттегі байланыс қашанда көпжақты, көпқырлы, ең аз дегенде, екіжақты. Сол мәдени байланысты баянды ететін бірден бір тиімді құрал аударма екендігін көне тарих көптеп дәлелдейді. Аударма ісі өткен тарихта болсын, бүгінгі күнімізде болсын мәдениеттерді байланыстыру құралы ретінде қызмет етіп келеді. Аударма – тілдік қонақжайлылық, кеңпейілділік, кеңшілік түрі. Аударма өзге тілді өз тіліндей қабыл алып, өзге тілге мейірбандық таныту. Ол беталды жасалған тегін әрекет емес. Аударма – өз тілінді қайта ашудың, өз тілінді байытудың, соның әсерінен өз мәдениетінің көкжиегін кеңейтудің пәрменді құралы. Ендеше, аударма мәселесі мәдени ортақтасуды жүзеге асыратын мәдениеттер сұхбаты мәселесімен иық тіресе жүрері сөзсіз. Аударма – мәдениетаралық қатынастың маңызды құралы, өйткені ол бір тілдік мәдениет айғағын екіншісіне таныстырушы орталық буын. Мәдени қарым – қатынасқа көп түскен, яғни өзге мәдени әлемнің когнитивті тәжірибесімен кеңінен таныс мәдениеттің тілінің аударуға бейім келетіндігі, соның нәтижесінде аударма ісінің үдере өрбитіндігі де белгілі жайлар. Аударма – кешенді үдеріс. Түпнұсқаны дұрыс, әрі нақты жеткізу үшін, аударма тілінде тек қажет сөздерді тауып қана қоймай, оларды сәйкес грамматикалық үлгіде жеткізе білу қажет. Оған қоса көп жағдайда еш есептен шығаруға болмайтын стилистикалық факторлар да араласады. Аудару – басқа тілде айтылған нәрсені, екінші бір тілде толық, әрі дұрыс білдіру [1-7].

Қазіргі таңда қазақ тіл білімі ғылымында арнайы зерттеуді талап ететін салалардың бірі – аударманың теориясы. Бұл сала – қазақ тілтаным үшін әлі жетілмеген, тиісті деңгейдегі ғылыми сипатын ала қоймаған тіл білімі салаларының бірі. Сондықтан бұл ғылымның негізгі бағытын айқындап бере алатын

бірқатар ұғым-түсініктердің даралана қоймау себептері де осыған тікелей байланысты. Қазіргі қазақ тіл білімінде аударма мәселесімен түбегейлі айналысып жүрген ғалым А.М. Алдашева докторлық диссертациясында «...қазірге дейін аударма теориясының басты дәйектемелері, шешуші негіздері, аударматану ғылымының басты объектісі мен ұстанымдары, әдіс-тәсілдері мен бірлік тұлғалары, аударманың нормасы, тәржіма ісіне қойылатын талаптар сияқты маңызды жағдаяттардың анық-қанығы ғылыми тұрғыдан анықталған емес», – деп атап өткен [8, 14]. Қазақ тіл білімінде аударматану мәселесі – ХХ ғасырдың соңғы жылдары ғана қолға алынған жаңа салалардың бірі. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі аударма теориясы да, аударма практикасы да, аударма іс-тәжірибесінің теориялық тұғыры да енді қалыптасып келе жатыр. Ағылшын тілі – ХХІ ғасырдың тілі. Қазір әлем бойынша аударманың жаппай практикасының дамуы оның теориясын әлі де тереңнен зерттеу қажет екендігін көрсетеді. Аударма ғылымының теориялық мәселелерінің қатарында сөйлеу қарым-қатынасының негізінде жатқан аударма үдерісінің әдеби – лингвистикалық, психологиялық және басқа да ерекшеліктерін ашу міндеті тұр. Ұлттық әдебиет өз өмірімен тіршілік етеді. Әрине, ол сол халықтың күллі тарихымен, оның барлық даму жағдайларымен шартты түрде байланысты және басқа халықтар әдебиетімен қарым-қатынаста болды. Осы қарым-қатынас ішінде аударманың орны ерекше. Сонымен қатар, аударма – ақынның дүниетанымдық қорын байытудың баға жетпес көзі ретінде белсенді қызмет атқарады. Аударма жалпы адамзат атаулының танымдық рухани алмасуы нәтижесінде мәдениет пен өркениеттің дамуына, адам баласының эстетикалық көркемдікке қол жеткізуіне, санасының өсуіне, дүниетанымының кеңеюіне апаратын жол сияқты. Ақыл-ауыс, ырыс-жұғыс деп білетін халық өзінің елдік болмысын танып біле бастаған кезеңінен – ақ өзге елде, көрші жұртта не болып жатыр дегенге жіті құлақ түреді. Сондағы ең алдымен көңіл бөлетін – жан дүниені байытар рухани қазына үлгілері.

Ендеше, рухани ауыс-түйіс, мәдени жалғастық ежелден-ақ ел назарында болып келген. Кедергі – тіл өзгешелігі болса, халық оның да жолын тапқан: тіл үйрену арқылы бір халықтың қазынасын екінші тілге аудару дәстүрі батыс, шығыс елдерінің қай-қайсысының да тарихында болған. Әлем халықтарының әдебиетінің бір-бірімен байланысуында, ғылым мен әдебиет салаларында халықаралық ынтымақтастықтың

дамуында аудармалардың маңызы зор. Аударма ұғымының қолданылу аясы өте кең. Бір тілден екінші тілге поэзиялық және прозалық шығармалар, публицистикалық мақалалар, ғылыми әдебиеттер, ресми іс қағаздар, саяси және қоғам қайраткерлерінің, шешендердің сөйлеген сөздері, кинофильмдер аударылады; әр түрлі тілде сөйлейтін адамдар тіл табысу үшін аудармашылардың көмегін қажет етеді. Бірақ, біз осылардың ішінен көркем әдебиет саласындағы аудармаларды сөз еткелі отырмыз.

«Аударма» сөзі көп мағыналы және оның екі терминологиялық мағынасы бар. Біріншіден, бұл ұғым бір тілде көрініс тапқан мазмұнды екінші тілдің құралдары арқылы жеткізу үдерісі ретіндегі ой қызметін анықтайды. Екіншіден, осы үдерістің нәтижесі – ауызша немесе жазбаша мәтін де аударма деп аталады. Дегенмен бұл екі анықтама бір бірімен тығыз байланысты, олардың біреуін екіншісінен анықтау мүмкін емес. Бұл тұжырым осы мәселені зерттеумен айналысатын ғалымдардың қай қайсысы да атап өтетін дәстүрлі қағида. Қазақ тілінде де «аударма» сөзі осындай анықтаманы иеленді: «аударма – бір тілден екінші тілге аударылған еңбек, туынды; іс-әрекеттің нәтижесі және аударма – бір тілден екінші тілге аудару ісі; жүргізілетін процесс. «Аударма» сөзі жалпыға түсінікті, әрі көпшілікке белгілі болып табылады. Осыған қарамастан, бұл адам әрекетінің арнайы бір түрі және жемісі болғандықтан, ол ғылыми – терминологиялық анықтауды қажет етеді. Аудармашылардың өздері де «көркем аударма» ұғымына нақты анықтама беруге қиналады [9-11]. Кейбір әдебиетшілер «аударма – түпнұсқаға негізделіп, түпнұсқаның басқа тілдегі көшірмесі» болу керек деген пікір айтады. Басқаша айтқанда, аударма түпнұсқаға толық сәйкес болу керек. Бұл арада «сәйкестік» деген ұғымға тоқталу керек деп ойлаймыз. Егер бір шығарма екі түрлі тілде, екі түрлі мәдени-тарихи жағдайда өмір сүрсе, онда «сәйкестік» тек шартты түрде ғана болмақ. Осындай тұжырымды белгілі армян сыншысы Левон Мкртчян айтқан: «Если одно и то же произведение существует на двух разных языках, в контексте разных культур, то о полном соответствии можно говорить лишь в определенном смысле. Даже наиточнейший перевод не может во всем совпадать с оригиналом, быть «абсолютно точным». Перевод и не должен полностью повторять оригинал – искусству противопоставлены повторения» [12, 56].

Аударма дегеніміз – бір тілде ауызша айтылған ой-пікірді, болмаса жазылған мәтінді

тыңдаушыға, оқушыға екінші тілде, яғни оның ана тілінде түсінікті етіп жеткізу. Ал, әдеби немесе көркем аударма дегеніміз – бір тілде жазылған әдеби туындыны екінші тілдің құралдары көмегімен оқырмандарға жеткізу және түпнұсқасының стильдік, көркемдік ерекшеліктерін мейлінше нақты сақтап көрсету. Бұл жерде аудармадағы ең қиын – лингвистикалық ерекшелік емес, ал түпнұсқасының көркемдік жағын дұрыс жеткізу, яғни аудармашы туындының образдық әлемін, автордың идеясын, позициясын және стилін нақты, дәл көрсете білуі. Көркем аударманың бүгінгі әдеби процестегі алатын орны үлкен. Аударма – жалпы әдеби үрдістің кең арналы саласы. Аударма арқылы бір халықтың таңдаулы әдеби шығармаларынан басқа халықтың өкілдері де сусындай алады. Толық мағынадағы аударма қалай да түпнұсқаға сәйкес болуы шарт. Әрине, шығарманың мәтінін бастан-аяқ тәржімалау мүмкін емес. Әсіресе, әдебиеттік шығармалардың аудармаларында кейбір еркіндіктер болмай қоймайды. Оның себебі де бар – әр тілде қалыптасқан сөз қолдану тәсілдері ерекше болып келеді. Сондықтан, бейнелі сөздерді көшіріп, сол түпнұсқадағы қалпын сақтап жеткізу мүмкін емес. Басқа тілде айтылған ойдың жалпы мағынасын жеткізуден гөрі, сол әдебиетке тән көркемдік ойлау, бейнелеп сөйлеу, сөз қолдану өзгешеліктерін дәл келтіру әлдеқайда қиын. Ал, онсыз көркемдік ой – сезімнің әсерлілігі де толымды болмайды. Көркем аударма процесінің нәтижесінде түпнұсқаның мазмұны мен пішіні арасындағы бірлік пен тұтастықтың сақталуының маңызы жоғары. Түпнұсқаның мазмұны мен пішіні арасындағы байланыс, келісім мен жарасым аудармада сақталмаған жағдайда әдеби шығарманың көркемдік табиғаты, автордың шығармашылық даралығы мүлде бұрмаланып, түпнұсқа бір басқа, аударма бір басқа – екеуі екі бөлек туынды болып шығады. Мұндай жағдайда аудармадан түпнұсқаның мазмұны да, көркемдік-бейнелеу ерекшеліктерін де табу қиынға түседі.

Ал, көркем аудармада түпнұсқаның мазмұны мен пішінін дәл жеткізу немесе біршама дәл жеткізу аударма ісіндегі ең бір қиын, күрделі әрі аудармашы шығармашылығының мағынасы мен мәнін анықтайтын айрықша маңызды көрсеткіш болып табылады. Бір ұлттық тілде жазылған көркем шығарманы екінші бір ұлттық тілдің көркемдік бейнелеу құралдары арқылы қайта жасау, аудару оңай емес. Ал, түпнұсқа белгілі бір ұлттың ұлы ақынының шығармасы болса, оның ұлттық сипаты барынша анық, беделді болса, онда оны өзге тілге аудару аудармашыдан үлкен

жауапкершілікті ғана емес, сонымен қатар, үлкен талантты талап етеді.

Аудармашы таланты – айрықша талант. Ол өз тілінің айшығы мен ажарын, көркемдік бейнелеу мүмкіншілігін, бейнелілігін еркін меңгерген дарынды ақын болумен бірге, түпнұсқаның мазмұны мен мәнін, тіл байлығын, ұлттық бояуын жете білетін шебер маман дәрежесіне көтерілуі шарт. Сонда ғана ол аудармашы ретінде түпнұсқаның мазмұны мен пішінін толық игеріп, өз аудармасында олардың арасындағы байланысты, келісім мен жарасымды, тұтастықты сақтауға мүмкіндік табады.

Тарихтың тасқа таңба басқандай талассыз тағылымы мынаны үйретті: жер бетін мекендеген халықтар мен ұлттар ешқашан томаға тұйық қалпында қалмай, өзге жұрттардың мәдениеті мен өнерінен нәр алып, үлгі тұтуды мұрат еткен. Сөйтіп, олардың арасындағы рухани алмасу процесі үздіксіз жүріп, барған сайын даму, бірін-бірі байыту бағытында өрістеген. Өзінде барды өзгеге ұсыну, өзгенің өнегесін бойға дарыту – мәдениет тарихындағы орныққан, өркен жайып, тамырын тереңге жіберген. Адамзат қоғамы бір ұлттан ғана құралмай, жүздеген, тіпті мыңдаған ұлттардан тұратыны әркімге аян. Халықтар ынтымағын нығайту жолында көркем аударма елеулі қызмет атқарды.

Қазіргі ағылшын тілінде жаңа сөздердің пайда болуының көптеген әдістері бар, олардың қатарына жаңа сөзөнімділігі, сөзқұрау, конверсиялау (өзгерту), қысқарту, адъективизациялау, субстантивтеу (бір есімнің екінші есімге айналуы), кері сөз құрылымы, лексико-семантикалық тәсіл, дыбыстардың кезектесуі және сөздегі екпіннің ауыстырылуы (фонологиялық тәсіл) және т.б. Бірақ, аталған тәсілдердің барлығы да бірдей қолданыла бермейді және әрқайсысының өзіндік сөзқұрылым процесіндегі салмақтары бірдей емес. Жаңа сөзөнімділігі мен сөзқұрылым сияқты тәсілдер жаңа сөзқұраудың негізгісі болып табылады.

Жаңа сөзөнімділігі мен сөзқұраудың көмегімен 88% жаңа сөздер құрылады (3000 зерттелген сөздердің ішінде).

Мысалы, басқалар конверсия, лексико – семантикалық тәсіл, жаңа сөздерді аз көлемде құрайды, және сөзқұраудың тарихи тәсілдерінің қатарына өткендігімен, үшіншіге жатқызуға болатын тәсілдер, сөздерде дыбыстардың кездесуі мен екпіннің ауыстырылуы, аз өнімді және қазіргі кезде дерлік қолданылмайды. Осыған байланысты бөліп көрсету керек:

– аз өнімді аффикстер;

– «абсолюттік өнімділік» бұл өнімді аффикс, сөзқұру тәсілінің сөзқұру элементі ретінде, осы ортада өзінің қолданылуында минималды шектеулі.

Өнімділік, әртүрлі тілдік бірліктің басты сипаттамаларының бірі болып табылады. Өнімділік сөзқұру моделінің салмағы басым болады. Өнімділік жаңа сөз құрылуында орталық механизмнің жұмысын атқарады, сөзжасам моделінің сипатында басым салмаққа ие. Сөзқұруды өнімділік мағынасы, моделдерден басқа, аффикстерге де, сөзқұру элементтерінің негізіне және де сөзқұру тәсілдеріне де таралады, «өнімділік» сөзінің өзінің семантикасы өте кең көлемде.

Мүмкін, осы факт, зерттеушілердің арасында, осы мағынаның жекеленген аспектілері мен оның негізгі сипаты жайлы бірдей пікір жоқ екендігінің себебі шығар. Ағылшын тілінде сөз жасалуының әмбебап, жан-жақты және көп таралған әдісінің бірі сөздердің бірігуі. Сөздердің бірігуі қазірге дейін өз белсенділігін жоғалтпаған. Қазіргі ағылшын тіліндегі барлық жаңа сөз қалыптастырушылардың үштен бірі – күрделі сөздер. Сөздің жасалу үрдісі омонимдік сөздік форма ретінде екі негіздің жанасуынан пайда болады. Мысалы, *carryback* – «шығындардың алдыңғы «кезеңге ауыстырылуы», *citiplus* – «Ситибанк» (АҚШ) банкінің өз клиенттеріне ұсынатын құрал және т.с.с.

Бүгінгі таңда ағылшын тілінің нормалары бірдей лексикалық және грамматикалық сипатқа ие сөздердің негіздерінің бірігіп, сөз тіркестерін жасауға жол береді, сондықтан да аудармашыға қай жағдайда күрделі сөздің неологизм екені, ал қай жағдайда сөз тіркесі екенін ажырату қиынға соғады. Салыстырайық: «*closing bank*» – бірнеше банк қатысқан мәмілені аяқтаушы банк, «*closing bank*» жабылып жатқан банк және т.с.с. Бірақ көп жағдайда тіпті бір жиынтықтың жазылуында өзгешеліктер байқалатынын атап өтуіміз керек. Мысалы, *man – made* – «қолдан жасалған, адам жасаған», мұнда – 6 % – бөлек жазылулар, 82 % – сызықша арқылы, 12 % – бірге жазылғандар. Күрделі сөздердің құрамына кіретін компоненттердің лексикалық белгіле-

рін біле талдау нәтижесінде аудармашы барлық құрылымның маңыздылығын анықтай алады: *Graphite bombing caused power lines destruction turning off life – supports in Belgrade hospitals* (Fox News Direct, 1999). Байқап тұрғанымыздай, *life – supports* неологизмі екі бөліктен құралған, *life* («өмір») және *support* («қолдау»), яғни мұнда өмірді немесе өмір сүру мүмкіндіктерін қолдау туралы әңгіме жүруде, ал *s* – суффиксі әңгіме көпше түрдегі санаулы зат есім жайында екенін көрсетіп тұр. Сондықтан да контекстті саралай отырып бұл неологизмді «тіршілік ету жабдығы» деп аударуға болады. Шет тілден сөз қабылданғанда, сөздің (оның) ішкі формасы, дәлелдемесі ұмытылады. Мысалы: «бидің бір түрін» білдіретін фокстрот шығу тегі жағынан ағылшынның *foxtrot* сөзі, сөзбе – сөз аударғанда «түлкінің қадамы» (лисий шаг) деген сөз. Орыс тілі мен қазақ тілінде, сондай – ақ басқа тілдерде де бұл сөздің арғы төркіні, шығу тегі мүлдем ескерілмейді, ол жағы бізге тіптен белгісіз, оған мән беріп жатқан ешкім де жоқ.

Сонымен, аударма не үшін жасалған? Орыстың ұлы ойшыл сыншысы В.Г. Белинский 1844 жылы бір мақаласында көркем аудармаға тоқтала келіп, мынадай бір пікір түйген: «...аударма көбінесе түпнұсқаны оқырмандарға және оқуға мүмкіншілігі жоқтарға арнап жасалады, ең бастысы бір халықтың әдеби тіліндегі шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара таныстығы, идеялардың өзіндік ауыс – түйістігі, содан келіп әдебиеттің көрнекті және ақыл-ой еңбегінің дамуы негізделеді» [13, 34]. Бір тілдегі көркем шығарманы екінші тілге қарай аудару қажет екендігі туралы пікірталас басталғалы талай замандар өтті.

Қорыта айтқанда, көркем аударма мәселелері күн тәртібінен түспейтін, шешілуінің ұшы – қиыры көрінбейтін түбегейлі проблемалардың бірі. Әдеби аударма халықтардың бірін-бірі тануына, рухани жағынан жақындасып, туыстасуына айтулы көмек көрсететіні белгілі. Көркем аударма жекелеген қалам қайраткерлерінің ғана емес, бүкіл бір елдің әдебиетіне әсерін тигізеді.

Әдебиеттер

- 1 Раппопорт С. Художественное представление и художественный образ. – М.: Наука, 1985. – 123 с.
- 2 Әуезов М. Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы. // Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – 98 б.
- 3 Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері // Көркем аударманың мәселелері. Мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ көркем әдебиет баспасы, 1957. – 111 б.
- 4 Талжанов С.О. О переводах и переводчиках / Аударманың лексика – семантикалық мәселелері (тәжірибелер, толғаныстар, топшылаулар). – Алматы: Ғылым, 1987. – 90 б.

- 5 Терминологиялық хабаршы, № 3 (5), Астана, 2003. – 140 б.
- 6 Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. Жинақ. – Астана, 1998. – 89 б.
- 7 Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Жинақ. – Алматы, 1994. – 123 с.
- 8 Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы, 1999. – Б.14.
- 9 Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 280 с.
- 10 Ілеспе аударма [Мәтін]. Жинақ. – Алматы: «Гылым» баспасы, 2007. – 74 б.
- 11 Кабакчи В.В. Английский язык межкультурного общения. – М., 1993. – 85 с.
- 12 Мкртчян Л. О стихах и переводах. – Ереван: Айастан, 1965. – С. 56.
- 13 Белинский В.Г. О Крылове: Сборник статей и высказываний. – М.: Гослитиздат, 1944. – С. 34.

References

- 1 Rappoport C. Khudozhestvennoe predstavlenie i khudozhestvennyi obraz. – М.: Nauka, 1985. – 123 s.
- 2 `Auezov M. Pushkindy qazakhshaga audaru tazjiribeleri turaly // Uakyt jane `adeb`iet. – Almaty, 1962. – 98 b.
- 3 `Auezov M. K`orkem audarmanyn keybir teoriyalq maselelery // K`orkem audarmanyn m`aselelery. Makalalar jynagy. – Almaty: Qazakh korkem `adeb`iet baspasy, 1957. – 111 b.
- 4 Talzhanov C.O. O perevodakh I perevodchikakh / Audarmanyn leksika – semantikalyq m`aselelery (t`azhirebeler, tolganystar, topshylaular). – Almaty: Gylym, 1987. – 90 b.
- 5 Terminologiyalyq khabarshy, № 3 (5), Astana, 2003. – 140 b.
- 6 Memlekettyk t`il: b`ug`in`i men bolashagy. Jynaq. – Astana, 1998. – 89 b.
- 7 Memlekettyk t`il: terminologi`ya, `is kagazdary men byqaralyq akparat quraldarynyn t`ily. Jynaq. – Almaty, 1994. – 123 b.
- 8 Aldasheva A.M. Audarmatanu: lingvistikalq j`ane lingvom`adeni m`aselelery. – Almaty, 1999. – B. 14.
- 9 Popovich A. Problemy khudozhestvennogo perevoda. – М.: BGK im. I.A. Boduena de Kurtene, 2000. – 280 s.
- 10 `Ilespe audarma [Matyn]. Jynaq. – Almaty: «Gylym» baspasy, 2007. – 74 b.
- 11 Kabakchi V.V. Angliskiy `yazyk mezhkulturnogo obsheni`ya. – М., 1993. – 85 s.
- 12 Mkrтчy`an L. O stikhakh i perevodakh. – Erevan: Aiastan, 1965. – S.56.
- 13 Belinskiy V.G. O Krylove: Sbornik statey i vyskazyvaniy. – М.: Goslitizdat, 1944. – S.34.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1 Әдебиеттану Литературоведение

<i>Хешам Мохаммед Махмуд</i> Модель «ценностного кризиса» как методологическая основа интерпретации художественного текста в творчестве Н.В. Коляды (на примере пьесы «Носатый»).....	4
<i>Агаева М.</i> Новая американская проза и концепция модернизма в начале XX века.....	12
<i>Ақыш Н.Б., Ахметова А.М.</i> Тарихи романдағы субъективті толғамдар.....	20
<i>Алиева Г.А.</i> Феномен сна в ближневосточном и западноевропейском эпическом опыте (на материале сравнительно-типологического анализа «Эпоса о Гильгамеше» и «Песни о Роланде»).....	26
<i>Азизова А.О.</i> Мифопоэтика романа А. Жаксылыкова «Поющие камни».....	34
<i>Базылова Б.К.</i> Художественная обработка этнографического материала.....	40
<i>Джакыпбекова М.Т.</i> Панфиловшылар ерлігін суреттеген халық акындарының дастандарындағы фольклорлық дәстүр.....	46
<i>Dzhalatova Zh., Joldasbekova B.</i> Philosophy of «movements» in artistic chronotope (Based on the M.M. Prishvin's creations).....	52
<i>Жаксылыков А.Ж., Абдибеков У.</i> Роллан Шакинович Сейсенбаев.....	56
<i>Какильбаева Э.Т.</i> Олжас Сулейменов в зарубежной рецепции.....	62
<i>Mirzade Turkan Nizami</i> The metamorphosis of biographical novel genre in the creativity of peter ackroyd.....	68
<i>Сарсекеева Н.К.</i> Культурно-философская парадигма прозы Д. Амантая.....	76
<i>Сейітжанов З.Н., Қалқабаева С.Ә., Имаханбет Р.С., Оспанова А.А.</i> Көдек өлең-толғауларындағы уақыт шындығы.....	82

2-бөлім Раздел 2 Тіл білімі Языкознание

<i>Zhanadilov T., Zhanadilova Z.</i> What english model may a kazakhstan language learner have from the perspectives of pronunciation?.....	88
<i>Асадова М.Н.</i> К вопросу о референции местоимений.....	96
<i>Ахметжанова А.И.</i> Памятники письменности как культурный объект исследования.....	102
<i>Аширова А.Т., Әбдірахманова Ж.Ә.</i> Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері.....	108
<i>Доскеева Б.Ж., Дәрменқұлова Р.Н.</i> -Ғы (-гі, -қы, -кі) келаналитикалық форманты.....	114
<i>Есенова Қ.Ө.</i> Р. Сыздық – элитарлық топтың алдыңғы қатарындағы ғалым.....	120
<i>Ескеева М.Қ., Сағидолда Г.Л.</i> Түркі тілдеріндегі септік категориясының даму ерекшеліктері.....	126

<i>Ибраева Ж.Қ., Нәбиева Г.С.</i>	
Қостілді іскерлік қарым-қатынастың лингвистикалық талдауы (телефон арқылы әңгімеле-сулер мысалында).....	132
<i>Киынова Ж.К.</i>	
Когнитивные модели слов с пространственно-временной семантикой в русской языковой картине мира	140
<i>Kogay Je.R.</i>	
The Concept of «Yurt» in the literature of Central Asia	146
<i>Қурманбаева Т.С.</i>	
О принципах представления семантической структуры научного термина в лексикографических описаниях.....	152
<i>Ли Э.В.</i>	
Нормативное и окказиональное употребление фразеологизмов в художественном произведении	158
<i>Мамаева М.Қ., Нұрмұхан Ә.С.</i>	
Күлкі және оның антитезасы, тілдегі көрінісі.....	166
<i>Sansyzbaeva S.</i>	
Linguistic presentation of mythological consciousness.....	172
<i>Саткенова Ж.Б., Саткенова Ж.Б.</i>	
Күрделі сөздерді оқыту әдістемесі.....	178
<i>Сыздықова Г.О.</i>	
Батырлар жырындағы етістіктердің морфосемантикасы.....	184
<i>Tausogarova A., Ibrayeva Zh., Iskakova G.</i>	
Ethnic stereotype in mass media of Kazakhstan.....	190
<i>Тен Ю.П.</i>	
Коммуникативные особенности интонации в современном корейском языке	196
<i>Утебалиева Г.Е., Есбулатова Р.М.</i>	
Толерантность как условие развития вторичной языковой личности в полиэтническом пространстве	202

3-бөлім   Раздел 3
Тіл мен әдебиетті   Методика преподавания
оқытудың әдістемесі   языка и литературы

<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.</i>	
Научно-методический комментарий к экспериментальному учебнику.....	208
<i>Атанбаева Ю.К.</i>	
The diagnostic of student's in educational process activation.....	214
<i>Карашина Г.Т., Оразаева Г.А.</i>	
Обучение устной речи по дисциплине «Профессионально ориентированный иностранный язык»	218
<i>Мулдағалиева А.А., Оқушева Г.Т.</i>	
Сколько слов должно быть в лексическом запасе студента при изучении иностранного языка?.....	224
<i>Sadenova A.E., Ignatova E.R., Tolmacheva D.S.</i>	
Formation of communicative competence of foreign students.....	230
<i>Sarsenbayeva A.S., Yemelyanova Ye., Kulakhmetova M.</i>	
The 21st century efl teacher: survey analysis	236

4-бөлім   Раздел 4
Аударманың теориясы   Теория и методология
мен әдіснамасы   перевода

<i>Мұсалы Л.Ж.</i>	
Көркем аударманың қазақ-ағылшын әдеби байланысындағы ролі	244
<i>Kazybek G., Kazybek A.</i>	
Translation mastery of Y. Kushak	248

5-бөлім   Раздел 5
Мәдениет   Культура

Aisultanova K.A.
National idea is basic of eternal country 2254

6-бөлім   Раздел 6
Жас ғалымдар   Молодые авторы

Азизова А.О.
Неомифологизм современной казахской прозы 262

Ибраева Д.С.
Тема дома и родного мира в прозе Г.К. Бельгера 268

Қуатова Г.А.
Прошедшее время как репрезентант футуральной семантики в сказке Л. Петрушевской «Королева Лир» 274

Kussaiypova A.
Interpretation of a concept «time» (on examples of the epic «way of Abay»)..... 280

Нұрсұлтанұлы Е.
Шетел әдебиетін қазақ тіліне аударудың заманауи мәселелері..... 284

CONTENTS

Section 1 Literary Criticism

<i>Hesham Mohammed Mahmoud</i> Model «crisis of values» as a methodological basis of literary text interpretation in the works of N.V. Kolyada (play «The big-nosed» as an example)	4
<i>Agayeva M.</i> The New American prose and modernism conception at the beginning of the XX century	12
<i>Akysh N.B., Akhmetova A.M.</i> Personal arguments in the historical novels	20
<i>Aliyeva H.A.</i> The phenomenon of the dream in the middle east and western epic experience (On the basis of comparative- typological analysis of «Epic of Gilgamesh» and «The Song of Roland»)	26
<i>Azizova A.O.</i> Mythopoetics of A. Zhaksylykov's novel «Singing stones»	34
<i>Bazylova B.K.</i> Art processing of ethnographic material	40
<i>Jakypbekova M.T.</i> The folk traditions in dastans of folk akyns glorifying the exploit of the panfilovities	46
<i>Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.</i> Philosophy of «movements» in artistic chronotope (Based on the M.M. Prishvin's creations)	52
<i>Zhaksylykov A.Zh., Abdibekov A.</i> Rolland Shakenovich Seisenbayev	56
<i>Kakilbaeva I.T.</i> Olzhas Suleymenov in foreign reception	62
<i>Mirzezade Turkan Nizami</i> The metamorphosis of biographical novel genre in the creativity of peter ackroyd	68
<i>Sarsekeeva N.K.</i> Cultural and philosophical paradigm prose D. Amantay	76
<i>Sejtzhanov Z.N., Kalkabaeva S.A., Imahanbet R.S., Ospanova A.A.</i> Verses of kodek reality a time	82

Section 2 Linguistics

<i>Zhanadilov T., Zhanadilova Z.</i> What english model may a kazakhstanian language learner have from the perspectives of pronunciation?	88
<i>Asadova M.N.</i> About the reference of therronous	96
<i>Ahmetzhanova A.I.</i> Monuments to writing as cultural object of a research	102
<i>Ashirova A., Abdirahmanova ZH.</i> Types and ways of phrases formation	108
<i>Doskeyeva B.Zh., Darmenkulova R.N.</i> Analytical construction «-qy (-qi, -ky, -ki) kel»	114
<i>Essenova K.U.</i> R. Syzdyk – is one of the prominent linguist	120
<i>Eskeeva M.K., Sagidolda G.L.</i> The development features of case categories in turkic languages	126

<i>Ibrayeva J.K., Nabyeva G.S.</i> Linguistic analysis of bilingual business communication (on the materials of telephone conversations)	132
<i>Kiyova Zh.K.</i> Cognitive models of words with space-temporal semantics in the Russian language picture of the world	140
<i>Kogay Je.R.</i> The Concept of «Yurt» in the literature of Central Asia	146
<i>Kurmanbaeva T.S.</i> About the principles of representation of semantic structure of the scientific term in lexicographic descriptions	152
<i>Lee E.V.</i> The standard and occasional use of phraseological units in the art work	158
<i>Mamaeva M.K., Nurmukhan A.S.</i> Smile and its antithesis, language manifestation	166
<i>Sansyzbaeva S.</i> Linguistic presentation of mythological consciousness	172
<i>Satkenova Zh.B., Satkenova Zh.B.</i> Methods of compound words	178
<i>Syzdykova G.O.</i> Morpho semantics of verbs in the heroic epics	184
<i>Tausogarova A., Ibrayeva Zh., Iskakova G.</i> Ethnic stereotype in mass media of Kazakhstan	190
<i>Ten Yu.P.</i> Communicative features of intonation in modern Korean language	196
<i>Utebaliyeva G.E., Yesbulatova R.M.</i> Tolerance as a condition of secondary language personality in multi-ethnic space	202

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Altynbekova O.B., Zueva N.Ju.</i> Scientific and Methodological Commentary for the experimental textbook	208
<i>Amanbaeva Yu.K.</i> The diagnostic of student's in educational process activation	214
<i>Karashina G.T., Orazbaeva G.A.</i> Teaching Speaking on discipline «Professionally oriented foreign language»	218
<i>Muldagaliyeva A.A., Okusheva G.T.</i> How many words do foreign language learners need?	224
<i>Sadenova A.E., Ignatova E.R., Tolmacheva D.S.</i> Formation of communicative competence of foreign students	230
<i>Sarsenbayeva A.S., Yemelyanova Ye., Kulakhmetova M.</i> The 21st century efl teacher: survey analysis	236

Section 4 Theory and methodology of translation

<i>Musaly L.Zh.</i> The role of literary translation in kazakh-english literary connection	244
<i>Kazybek G., Kazybek A.</i> Translation mastery of Y. Kushak	248

**Section 5
Culture**

Aisultanova K.A.
National idea is basic of eternal country.....254

**Section 6
Young Authors**

Azizova A.O.
Neomythologism of modern Kazakh prose 262

Ybraeva D.S.
Image of the house and the native world in G.K. Belger's prose 268

Kuatova G. A.
Past Tense as a representant of futural semantic In L. Petrushevskaya's tale «Queen Lear».....274

Kussaiynova A.
Interpretation of a concept «time» (on examples of the epic «way of Abay»).....280

Nursultanuly E.
Modern translation problems of foreign literature into the Kazakh language.....284

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50